

Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Naša sloga (1870. 2020.) : Pula, Filozofski fakultet, 3.- 5. rujna 2020.

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2023**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:780648>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobriča University of Pula](#)

FFPU

Filozofski fakultet u Puli

Izlazi svaki 1. i
16. dan mjeseca.

Naručbina iznosi
do konca ljeta 1 fl.
a za kmeta 20 nov.

NAŠA SLOGA

Poučni, gospodarski i politični list.

„Slogom rastu male stvari, a nesloga sve pokvari“. *Nar. Posl.*

Oglasi se primaju
po navadnoj ceni.
Uredništvo šalazi se
Viz. Capuano N.
1869/1.

Pisma neka se šalju
plaćena poštarine

Godina I.

U Trstu 1. Junija 1870.

Broj 1.

Mili rode!

Zbornik radova
s Međunarodnoga znanstvenog skupa

NAŠA SLOGA ***(1870. – 2020.)***

Pula, Filozofski fakultet
3. – 5. rujna 2020.

Filozofski fakultet u Puli

Zbornik radova
s Međunarodnoga znanstvenog skupa

NAŠA SLOGA
(1870. – 2020.)

Pula, Filozofski fakultet
3. – 5. rujna 2020.

Pula, 2023.

Izdavač

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Zagrebačka 30, 52100 Pula

Za izdavača

prof. dr. sc. Marinko Škare

Uredništvo

Mihovil Dabo, Teodora Fonović Cvijanović, Vanessa Vitković Marčeta

Organizacijski odbor

Mihovil Dabo, Teodora Fonović Cvijanović, Nevio Šetić, Vanessa Vitković Marčeta

Programski odbor

Antoni Cetnarowicz (Krakov), Mihovil Dabo (Pula), Teodora Fonović Cvijanović (Pula),
Angela Ilić (München), Nevio Šetić (Pula), Vanessa Vitković Marčeta (Pula),
Salvator Žitko (Portorož)

Recenzenti

prof. dr. sc. Lina Pliško (Pula)
prof. dr. sc. Marko Trogrlić (Split)
prof. dr. sc. Peter Vodopivec (Ljubljana)

Lektura

Teodora Fonović Cvijanović
Vanessa Vitković Marčeta

Prijevod i sažetak i lektura na engleskome jeziku

Sarah Zancovich

Grafičko oblikovanje i prijelom publikacije

Robert Stanojević

Tisak

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Sveučilišna knjižnica u Puli,
Ured za izdavačku djelatnost

ISBN 978-953-377-027-7 (online PDF)

Zbornik je objavljen na temelju Odluke Odbora za izdavačku djelatnost Sveučilišta
Jurja Dobrile u Puli, KLASA: 611-04/23-01/25, URBROJ: 143-01-15-23-1 od 20. lipnja
2023. godine.

SADRŽAJ

Uvodna riječ.....	7
PROGRAM.....	9
RADOVI	15
Nevio Šetić <i>Naša sloga</i> poticatelj hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u Istri i na kvarnerskim otocima od 1870. do 1915.	17
Željko Klaić <i>Naša sloga</i> kao glasilo Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri u prvim godinama djelovanja.....	41
Salvator Žitko Slovensko-hrvatska solidarnost u Trstu i Istri od 1882./1883. do 1905./1906.	81
Barbara Riman i Kristina Riman Časopis <i>Naša sloga</i> kao odraz i izvor predodžbi nacionalnoga, političkoga i kulturnoga identiteta Slovenaca u Istri	125
Amer Maslo „Iz Bosne dolaze grozne vesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom“: Percepcija Osmanskoga Carstva i muslimana u listu <i>Naša sloga</i> za vrijeme ustanka u Hercegovini i Bosni (1875. – 1878.).....	141
Antoni Cetnarowicz Politika <i>Poljskoga kola</i> u Carevinskome vijeću na stranicama <i>Naše sloge</i>	167
Ivana Paula Gortan-Carlin Buđenje nacionalne svijesti glazbom krajem 19. stoljeća čitajući <i>Našu slogu</i>	179
Jelena Barić Zlatno doba opatijskoga lječilišta u člancima lista <i>Naša sloga</i> (1884. – 1914.)	201

Olja Višković Odjek Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe iz 1891. u Istri (kroz novine <i>Naša sloga</i>).....	225
Zdravko Matić i Damir Stručić <i>Naša sloga</i> o potresu u Zagrebu 9. studenoga 1880.....	241
Teodora Fonović Cvijanović Uloga kalendara <i>Istran</i> i <i>Naše sloge</i> u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u Istri	265
Vanessa Vitković Marčeta Nazivi za jezike u <i>Našoj slogi</i>	281
Sandra Tamaro Svjesna i nesvjesna uporaba talijanizama i talijanskoga jezika u dijalozima <i>Franine i Jurine</i> iz <i>Naše sloge</i> s posebnim osvrtom na fenomen prebacivanja kodova.....	299
Dijana Muškardin <i>Naša sloga</i> kao povijesni izvor u nastavi povijesti.....	317
Stipan Trogrlić Program istarskih hrvatskih katolika prema pisanju <i>Pučkoga prijatelja</i> 1899. – 1914.....	337
Martina Damiani Prostor posvećen ženama u istarskome novinarstvu od 1870. do 1890.	353
Fabrizio Fioretti Pula i književnost u člancima Heretičara	365
Tihomir Zovko Uloga hrvatskih novina iz Mostara u procesu hrvatske nacionalne integracije	381
Barbara Đurasović The role of Canons Antun Liepopili and Jozo Crnica in the newspaper <i>Prava Crvena Hrvatska</i>	415
Ahmet Kalajdžić Stare dubrovačke novine kao izvor za istraživanja prostitucije na jugu Hrvatske do Prvoga svjetskoga rata.....	437
Ivan Milotić Etnička linija kao kriterij međudržavnoga razgraničenja u Istri u prvoj polovici 20. stoljeća	455

Kristina Riman i Maja Verdonik

Pripovijetke o djetinjstvu Janka Barlèa u slovenskoj periodici481

Dolores Butić

Hrvatski fonemi u djelu *Obsidio Iadrensis*495

Karin Sabadin

Public Media and the Construction of Community.....509

Lovre Božina i Marin Beroš

Novac kao čimbenik nacionalnoga identiteta i monetarne suverenosti.....525

Autori543

Uvodna riječ

Mili rode,

da započnemo po uzoru na *Našu slogu*, prve hrvatske novine u Istri – o kojima je u povodu 150. godišnjice pokretanja održan znanstveni skup, a čime je rezultiralo i ovo djelo.

Nakon plodonosne konferencije s brojnim domaćim i inozemnim izlagačima imamo čast predstaviti i zbornik s 25 radova. Iako je konferencija održana u virtualnome svijetu, među prvima takvoga tipa u nas, te je izostao onaj neformalni, društveni, pa i prijateljski dio, izlaganja su potaknula zanimljive rasprave i vjerujemo poboljšala neka istraživanja. Rezultate brojnih od tih istraživanja iz nekoliko različitih tematskih područja, ali svih više ili manje povezanih – što vremenski, što problemski – s privjencem istarskoga novinarstva, možemo pročitati u ovome djelu.

Iako su dva glavna tematska područja bila povijest i jezik u vezi s *Našom slogom*, s velikim zadovoljstvom možemo reći da ima i drugih problematika, u prvome redu šire kulturološke pa sve do ekonomske te interdisciplinarnih pristupa, što smatramo važnom okosnicom istraživanja u novije vrijeme. Zbornik je posložen tematski u dvije velike cjeline; prvu čine svi radovi izravno vezani na svečarske novine, a drugu sve ostalo, od sličnih problematika, što prostorno, što vremenski, što tematski – do onih kojima je *Naša sloga* bila samo asocijativna ideja koja je potaknula drugo istraživanje. Raznolikost tematskih područja smatramo i nekom vrstom počasti i sjećanja na prve istarske novine na hrvatskome jeziku – koje su u svoje doba zadovoljavale sve medijske i informativne potrebe poluotoka, ali i susjednih kvarnerskih otoka.

Zahvaljujemo svima koji su pomogli u realizaciji najprije kongresa,
a potom i tiskanoga djela.

Ugodno i plodonosno čitanje želimo!

Uredništvo

PROGRAM

Četvrtak, 3. rujna

Otvorenje

18:00 – 18:15 Pozdravni govori

18:15 – 19:30 Plenarna izlaganja

Nevio Šetić: *Naša sloga* – poticatelj hrvatskoga preporodnoga i nacionalno-integracijskoga procesa u Istri i na kvarnerskim otocima od 1870. do 1915.

(uz osvrt na monografiju *Naša sloga 1870. – 1915.*)

Vlasta Rišner: *Naša sloga* i novinsko-časopisna norma na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Petak, 4. rujna

Sekcija 1

9:00 – 10:30

Ivona Smolčić, Ervin Pavleković:

Uloga periodike u izgradnji nacionalnoga identiteta tijekom devetnaestoga stoljeća

Robert Skenderović: *Bunjevačke i šokačke novine* i *Naša sloga* – dva slučaja pokretanja preporodnih glasila na rubovima hrvatskoga etničkog prostora

Mark Gjokaj: *Naša sloga* – oblik izgradnje nacionalnoga identiteta i pisana kultura Hrvata u Istri

Sekcija 2

9:00 – 10:30

Sandra Tamaro: Svjesna i nesvjesna uporaba talijanizama i talijanskoga jezika u dijalozima Franine i Jurine iz *Naše sloge*

Vjekoslava Jurdana, Alen Klančar, Mariela Tomičić: Časopisi *Mladi Istranin* i *Mladi Hrvat* Viktora Cara Emina u listu *Naša sloga*

Vanessa Vitković Marčeta: Nazivi za jezike u *Našoj slogi*

Sekcija 1

10:30 – 12:00

Željko Klaić: *Naša sloga* kao glasilo Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri prvih godina svoga djelovanja

Stipan Trogrlić: Program istarskih hrvatskih katolika prema pisanju *Pučkoga prijatelja* (1899. – 1914.)

Ivan Milotić: Oblikovanje moderne nacije i etnička linija u Istri početkom XX. stoljeća (međunarodnopravno gledište)

Sekcija 2

10:30 – 12:00

Teodora Fonović Cvijanović: Uloga kalendara *Istran* i *Naše sloge* u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u Istri

Samanta Milotić Bančić: Frazemi u tekstovima *Franina* i *Jurina* u *Istarskoj riječi* (godište 1923.)

Dolores Butić: Hrvatski fonemi u djelu *Obsidio Iadrensis*

12:15 – 13:45

Alida Perkov: Gospodarstvo Istre u člancima *Naše sloge* 1870. – 1915.

Olja Višković: Odjek Jubilame gospodarsko-šumarske izložbe iz 1891. u Istri (kroz novine *Naša sloga*)

Valter Baldaš: Prirodne nepogode u Istri prema pisanju *Naše sloge*

12:15 – 13:45

Estela Banov: Uloga *Naše sloge* u objavljivanju zapisa i vrednovanju usmene poezije Istre i kvamerskih otoka

Nataša Urošević: Pisana kultura u Istri i izgradnja nacionalnih identiteta – od Matije Vlačića Ilirika do narodnoga preporoda

Ivana Paula Gortan-Carlin: Buđenje nacionalne svijesti glazbom: Glazbeni život Istre krajem 19. i početkom 20. stoljeća

Barbara Riman i Kristina Riman: Časopis *Naša sloga* kao odraz i izvor predodžbi nacionalnoga, političkoga i kulturnoga identiteta Slovenaca u Istri prije Prvoga svjetskog rata

Sekcija 1

16:00 – 17:30

Andrea Roknić Bežanić: Prilog poznavanju prilika u Rijeci kroz stranice *Naše sloge*

Marin Pekica: Vodnjan i nacionalno-integracijski procesi u člancima *Naše sloge*

Dunja Milotić: Medijski odjeci „procesa protiv puljske Kamorre“ pred porotnim sudom u Rovinju

Sekcija 2

16:00 – 17:30

Fabrizio Fioretti: Pula i književnost u člancima *Heretičara*

Valter Milovan i Valentina Kolić

Pavić: Romanizmi u *Jurini i Franini*

Martina Damiani: Lo spazio dato alle donne nel giornalismo istriano dal 1870 al 1890

17:30 – 19:00

Mihovil Dabo: Položaj hrvatskih učitelja u Istri početkom XX. st. prema pisanju *Naše sloge*

Dijana Muškardin: *Naša sloga* kao povijesni izvor u nastavi povijesti

Jelena Barić: Zlatno doba opatijskoga lječilišta u člancima lista *Naša sloga* (1884. – 1914.)

Salvator Žitko: Slovensko-hrvatska solidarnost od 1882./1883. do 1902.

17:30 – 19:00

Bojana Schubert: S preporodnih margina: Josip Vračan i njegovi jezici

Emina Berbić Kolar: Prikaz Slavonije i slavonskih prilika u *Slavonskom narodnom kalendaru* iz 1961., s naglaskom na elementima slavonskoga dijalekta i slavonskoga kulturološkoga određenja sredine 20. stoljeća

Kristina Riman i Maja Verdonik: Sjećanja iz djetinjstva Janka Barleà na primjeru njegovih pripovijetki u slovenskoj periodici

Subota, 5. rujna

Sekcija 1

9:00 – 10:30

Antoni Cetnarowicz: Politika Poljskog kluba u Carevinskom vijeću na stranicama *Naše sloge*

Amer Maslo: Ustanak na prostoru Bosne i Hercegovine (1875. – 1878.): Percepcija Osmanskoga Carstva u listu *Naša sloga*

Marijan Čipčić: *Naša sloga* prema aneksiji Bosne i Hercegovine: prosudbe i pogledi

Zdravko Matić i Damir Stručić: *Naša sloga* o potresu u Zagrebu 9. studenoga 1880.

Sekcija 2

9:00 – 10:30

Barbara Đurasović: Uloga kanonika Antuna Liepopilija i Joza Crnice u listu *Prava Crvena Hrvatska*

Ahmet Kalajdžić: Stare dubrovačke novine kao izvor za istraživanje prostitucije na jugu Hrvatske do Prvoga svjetskog rata

Margareta Matijević: Bez kardinalskoga šešira, ali uzdignuta čela – Odnos zagrebačkoga nadbiskupa Antuna Bauera prema Istri

10:30 – 12:00

Tihomir Zovko: Uloga hrvatskih novina iz Mostara u procesu hrvatske nacionalne integracije

Vlatka Vukelić i Vladimir Šumanović: Povijest sisačkoga tiskarstva – prva polovica 20. stoljeća

Denis Njari: Novine slavonskih Mađara (1908. – 1918.)

10:30 – 12:00

Francesco Toncich: The Italian-Written Cultural and Scientific Press in the Habsburg Istria as Factor of Identification

Karin Sabadin: Public Media and the Construction of Community

Lovre Božina i Marin Beroš: Novac kao čimbenik nacionalnog identiteta i monetarne suverenosti

12:00 Zatvaranje znanstvenoga skupa

RADOVI

Nevio Šetić

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
nsetic@unipu.hr*

Naša sloga poticatelj hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa u Istri i na kvarnerskim otocima od 1870. do 1915.

Izvadak

U članku se raspravlja o *Našoj slogi*, prvim novinama na hrvatskome jeziku u Istri i na kvarnerskim otocima, koje su izlazile u kontinuitetu od 1870. do 1915., najprije kao dvotjedne pa tjedne novine u Trstu, zatim u Puli. Predvodnici hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa tim su medijem sustavno gradili hrvatski nacionalni osjećaj i političku misao jedinstva hrvatskoga naroda te povezanost toga dijela s ostalim hrvatskim zemljama, prije svega s Banskom Hrvatskom. Te procese u Markgrofoviji Istri autor razmatra u kontekstu srednjoeuropskoga modela oblikovanja modernih nacija i država. Posebno važnom drži činjenicu da je 1861. godine, kao plod *risorgimenta*, nastala moderna talijanska država Kraljevina Italija, što je bitno utjecalo na prilike i odnose između Talijana te Hrvata i Slovenaca u Austrijskome primorju. Otada znatno jača iredentistička politika, držeći da je dio teritorija Kraljevine Italije ostao u Habsburškoj Monarhiji.

Risorgimento, preporod, kao i nacionalno-integracijski proces nije se tada u tom prostoru javio samo kod Talijana već i kod Hrvata i Slovenaca, i to kao istovjetan proces. U vrijeme *Naše sloge* postavljeni su temelji moderne hrvatske

nacije na kojim je sustavno građena hrvatska nacija i država u Istri te na kvarnerskim otocima. Nakon 150 godina od pokretanja toga lista i nakon što je ostvarena suvremena hrvatska država Republika Hrvatska ranih devedesetih, autor drži da su ta zbivanja dio jedinstvenoga hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa kao što istovjetne procese baštine i Slovenci i Talijani. Uostalom, danas su na sjevernom Jadranu, nakon svih iskustava, smještene tri suverene europske države: Republika Italija, Republika Slovenija i Republika Hrvatska.

Ključne riječi: *Naša sloga*, novine, hrvatski narodni preporod, hrvatski nacionalno-integracijski proces, Istra, kvarnerski otoci, Hrvati, Slovenci, Talijani

1.

Europa je u „dugom“ 19. stoljeću obilježena procesom kojim su europski narodi oblikovali svoje moderne nacije, države i društva. Riječ je o složenom i dugom procesu preobrazbe naroda u naciju, preobrazbe feudalnoga u građansko društvo i njegove demokratske stabilizacije te svekolike modernizacije i socijalizacije društva. U srednjoj Europi taj je proces poznat kao preporod, preobrazba, *risorgimento*, ali i kao preporodni nacionalizam ili romantičarski nacionalizam¹ te nacionalno-integracijski proces,² tako i na području Hrvatske o čemu postoji već prilično iskustvo u hrvatskoj historiografiji.³ Taj je proces obilježen nacionalnim idealom i predanim radom, konkurentskim promišljanjem s ciljem stvaranja nacionalne države i modernoga društva, ali i brojnim napetostima, osporavanjima, političkim lukavstvom i prevarama, nevjerodostojnostima, nepravdama, zabranama, nasiljem i sukobima, osobito u prostoru višenacionalnih zajednica kakva je bila Habsburška Monarhija, od 1867. dvojna država podijeljena između Austrije i Ugarske. Ti su sukobi posebno bili grubi na prostoru na koji su pretendirala dva ili više naroda, tako i na području gdje obitavaju Hrvati.⁴ Danas već postoje izvrsne sinteze o hrvatskim zemljama u „dugom“ 19. stoljeću koje široko zahvaćaju u tu problematiku.⁵

1 Tihomir Cipek, *Nacija, diktature, Europa*, Zagreb 2015., 44.

2 Miroslav Hroch, „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokreti 19. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest* (dalje: *ČSP*), vol. 11 (1979.), br. 1, 23-40.; isti, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb 2006.

3 Više o tome vidi u: Mirjana Gross, „O integraciji hrvatske nacije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, M. Gross (ur.), Zagreb 1981., 175-190.; Dragovan Šepić, „O procesu integracije hrvatske nacije u Istri“, u: isto, 251-281.; Nevio Šetić, „O procesu nastanka suvremene hrvatske nacije u Istri – skica za buduća istraživanja“, *Društvena istraživanja*, vol. 2 (1993.), br. 6-7, 587-605.; Šetić, „Razmatranje tokova hrvatske nacionalne integracije u Istri“, *ČSP*, 37 (2005.), br. 3, 807-817.; Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., 255.

4 Više o tome vidi u: Petar Strčić, „Prilog proučavanju povijesti velikonacionalizama na hrvatskoj obali Jadrana (XIX. i XX. st.)“, u: *Bertošin zbornik. Zbornik u čast Miroslava Bertoše*, knj. 3, Ivan Jurković (ur.), Pula – Pazin 2013., 431-475.

5 *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19 stoljeću*, Vlasta Švogar i Jasna Turkalj (ur.), *Povijest Hrvata*, sv. VI., Zagreb 2016., 742.; *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne*, Mislav Ježić (ur.), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost*, sv. 4, Zagreb 2009., 882.

U nekim dijelovima Europe nacionalno-integracijski procesi nastavljeni su i nakon Velikoga rata, u bitno izmijenjenim političkim i društvenim okolnostima tijekom „kratkoga“ 20. stoljeća kada su se razvili i vrlo pogubni totalitarni režimi – fašizam i komunizam. Tu sudbinu dijeli i hrvatski prostor. Bio je to novi izazov u oblikovanju suvremenih nacija i država, ojačan i stavovima američkoga predsjednika Thomasa Woodrowa Wilsona s početka 1918. godine, uobličениh u poznatih Četrnaest točaka, među kojima je posebno bila znakovita ona o pravu na samoodređenje naroda. Za hrvatske prilike važna je bila i ona da se ugovori o miru trebaju sklapati javno, nakon čega ne smije biti nikakvih tajnih sporazuma, čemu su mnogi, posebno brojčano mali narodi pridavali, ne bez razloga, veliko značenje.

Između dva svjetska rata nasilno se, za fašizma i nacizma, mnogim narodima osporavalo pravo na samoodređenje i demokratsko društvo, nasilno oduzelo njihovu slobodu te brisalo nacionalna obilježja i identitet. Takvo iskustvo imaju i Hrvati.⁶ Integracijom Istre i kvarnerskih otoka te grada Rijeke i Zadra i još nekih područja u Dalmaciji tijekom Drugoga svjetskog rata te u poraću značilo je da je i posljednji dio hrvatskoga teritorija integriran u Hrvatsku u tadašnjoj Jugoslaviji.⁷ U Europi se nakon Drugoga svjetskog rata za komunističkoga totalitarizma, osobito u srednjoeuropskome, istočnome i jugoistočnome dijelu gdje su uspostavljene komunističke diktature, suspendiralo samostalnost država, kao i demokratsko društvo. Tim je komunističkim diktaturama na različite načine pružan otpor, da bi tijekom demokratskih promjena krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća u nizu komunističko-socijalističkih zemalja od Baltika do Crnoga mora i

6 Petar Strčić, „Hrvati u procijepu između talijanskoga iredentizma i fašizma, velikonjemstva, velikosrpstva, velikomuslimanstva/bošnjaštva, velikocrnogorstva i velikoslovenstva u XX. stoljeću“, u: *Zbornik radova Dani dr. Franje Tuđmana – Hrvati kroz stoljeća*, Nenad Piskač (ur.), Zagreb 2008., 119-127.; vidi i: *Talijanska uprava na hrvatskom prostoru i egzodus Hrvata (1918.-1943.)*. *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa*, Marino Manin (ur.), Zagreb 2001., 827.

7 Hodimir Sirotković, „Državno-pravno značenje odluka Okružnog NOO-a za Istru, ZAVNOH-a i AVNOJ-a o sjedinjenju Istre s Hrvatskom i Jugoslavijom“, *Pazinski memorijal*, sv. 12 (1983.); Šetić, „Značaj Jurja Dobrile danas“, u: *Dr. Juraj Dobrila (1812.-1882.) i stoljeće Krasne zemlje (1912.-2012.)*. *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Puli i Pazinu 25. i 26. listopada 2012. u povodu 200. obljetnice rođenja dr. Jurja Dobrile i 100. obljetnice Krasne zemlje*, Josip Šiklić (ur.), Poreč 2015., 114-120.

Jadrana na razvalinama triju federacija – Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, Čehoslovačke Socijalističke Republike i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – bile obnovljene ili uspostavljene nove suvremene države i njihova demokratska društva.⁸

Jasno je da je misao o samostalnosti tih država bila postavljena još tijekom modernoga doba, tijekom preporodnih i nacionalno-integracijskih procesa, a konačno ostvarena, pojednostavljeno govoreći, nakon pada Berlinskoga zida (1989.), ponovnoga ujedinjenja Njemačke (1990.) i sloma triju spomenutih federacija, zapravo nakon sloma socijalizma i tranzicije komunističkih diktatura u demokratska društva. Taj proces povijesna znanost prati kroz dugo razdoblje moderne i suvremene povijesti, kroz „dugo“ 19. i „kratko“ 20. stoljeće, kroz razdoblje u kojem su te države doživjele, kako je zamijetio talijanski povjesničar Sergio Romano, nacionalni vrhunac, smrt i ponovno uskrsnuće.⁹ U tome se dugom razdoblju odvio proces njihove nacionalne integracije i modernizacije društva koji je okrunjen uspostavom suvremenih država i društva, kada su zapadnoeuropske vrijednosti proširene i na te države i nacije. Danas su mnoge od tih država i članice Europske unije i NATO saveza, tako i Republika Hrvatska, a neke su na putu da to postanu. Pri proučavanju toga fenomena svakako treba uzeti u obzir da se to ostvarilo u sasvim drugačijem političkom i društvenom okruženju u odnosu na prijašnja razdoblja nastanka modernih država, kao što je recimo primjer Kraljevine Italije koja je uspostavljena nakon *risorgimenta* 1861. godine. Pri proučavanju toga fenomena posebno treba uvažiti i razlike u iskustvima država Zapadne Europe nakon Drugoga svjetskog rata do ranih devedesetih u odnosu na države istočne i jugoistočne Europe. Te su zemlje u vođenju države i organizaciji društva, višestranačju i demokraciji,

8 Šetić, *Ostvarenje suvremene hrvatske države. Od pojave višestranačja 1989. do nastanka samostalne, međunarodno priznate i teritorijalno cjelovite Republike Hrvatske*, 2. neizmijenjeno izdanje, Zagreb 2017., 51-96.

9 Sergio Romano, *Disegno della storia d'Europa dal 1789 al 1989 – trionfo, morte e resurrezione degli stati nazionali*, Milano 1991. Moderne europske države nastaju u valovima nakon francuske revolucije 1789. Rađaju se i uzdižu do kraja Prvoga svjetskog rata. Kada je riječ o istočnoj i jugoistočnoj Europi, smrt su doživjele po završetku Drugoga svjetskog rata, a ponovno uskrsnuće s demokratskim promjenama.

slobodnom tržištu i ljudskim pravima i toliko toga drugoga u odnosu na bivše komunističke države i diktature, koje su tek krajem osamdesetih godina prošloga stoljeća ušle u tranziciju prema demokratskome društvu i obnovi svoje državnosti, baštinile iskustvo koje im daje određene prednosti u razvoju.

Proces hrvatske nacionalne integracije, proces koji je tijekom 19. i 20. stoljeća u nacionalnu i državnu cjelinu skupio hrvatske zemlje (kroz inicijalnu, središnju, međufazu i završnu etapu) u svim je etapama imao predvodnike koji su promovirali i oblikovali taj nacionalni cilj, ali i osporavatelje koji su zagovarali dezintegracijske procese, osobito od vremena Austro-Ugarske Monarhije, ali i poslije za talijanske uprave i fašističke diktature te monarhističke i socijalističke Jugoslavije. Hrvatsko iskustvo pokazuje da je i tijekom završne faze hrvatske nacionalne integracije kada se ostvarilo pravo na samoodređenje, vlastitu nacionalnu državu i demokratsko društvo to pravo bilo osporavano pobunom Srba u Hrvatskoj i agresijom na Hrvatsku od strane Srbije i Crne Gore te Jugoslavenske narodne armije. Tek otpor i pobjeda u Domovinskome ratu, nakon mnogih ljudskih žrtava i materijalnoga stradanja, doveli su do samostalne, suverene, demokratske međunarodno priznate Republike Hrvatske.¹⁰ I političke su prilike u Istri u vrijeme demokratskih promjena, u ranim devedesetima pokazivale dezintegracijske tenzije i nekompatibilnost sa završnom etapom hrvatskoga i slovenskoga nacionalno-integracijskog procesa.¹¹ Upravo te činjenice pred hrvatsku historiografiju stavljaju izazov cjelovitoga pristupa u sagledavanju dugoga procesa hrvatske nacionalne integracije, što znači i razdoblja *Naše sloge*, jer je i u tome vremenu bilo unutarnjih i vanjskih čimbenika sukobljavanja.¹² Posebno je bilo sporno poricanje suvereniteta naroda u tom prostoru. To je tema koju

10 Više o tome u: *Domovinski rat. Pregled političke i diplomatske povijesti*, Ante Nazor i Tomislav Pušek (prir.), Zagreb 2018., 328.; Šetić, *Ostvarenje suvremene hrvatske države*, 99-459.

11 Više o tome vidi u: Šetić, *Razgovori. Prilog promišljanja modernoga hrvatskoga društva*, Zagreb 2009., 11-31.; Tatjana Tomaić, *(Ne)uspjeh IDS-a: Istarski regionalizam: politika identiteta IDS-a 1990.-2003.*, Zagreb 2018., 204.

12 Više o tome vidi u: Gordan Ivo Lazović i Nevio Šetić, „Uzroci sukobljavanja u Istri tijekom oblikovanja moderne hrvatske nacije u dugom 19. stoljeću“, *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Razred za društvene znanosti*, 539=54 (2019.), 125-161.

je uz povijesne potrebno sagledati i kroz druge analize, posebno sociološke i politološke,¹³ svakako interdisciplinarno.

Nakon stotinu i pedeset godina u kontekstu tih spoznaja jasna je uloga *Naše sloge*, prvih novina na hrvatskome jeziku u Istri i na kvarnerskim otocima. Novine predvodnika hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa bile su važan poticatelj – mobilizator i glavni komunikator među hrvatskim društvenim slojevima s ciljem preobrazbe društva u duhu preporoda, ali i u integriranju Istre i kvarnerskih otoka s Banskom Hrvatskom i drugim hrvatskim zemljama te stvaranju nacionalne države, a što su predvodnici toga procesa u uvjetima Austro-Ugarske Monarhije pokušavali ostvariti. Danas kada je ostvarena suvremena hrvatska država Republika Hrvatska u kojoj su Istra i kvarnerski otoci njezini jednakopravni dijelovi, sadržaj *Naše sloge* pokazuje da su tada postavljeni temelji takvoga procesa.

U vrijeme *Naše sloge* postavljene su osnove hrvatskoga preporodnog, nacionalno-integracijskog procesa. Već se od prve godine svojega izlaženja *Naša sloga* obraćala istarskim i kvarnerskim Hrvatima i Hrvatima drugih hrvatskih zemalja, napose Banske Hrvatske i Dalmacije, pokazujući da je to isti narod, naglašavajući zajednički cilj: „treba, da si zajedno nastojimo, kako će nam biti jedan put bolje“.¹⁴ *Našom slogom* gradilo se u narodu hrvatsku nacionalnu svijest, budilo hrvatski nacionalni osjećaj, gradilo se političku kulturu, gospodarsku i socijalnu svijest. Usto, široke narodne slojeve sustavno se poticalo, pripremalo i uvodilo u politički život i na različite načine podučavalo o političkim pravima i vlastitim vrijednostima i vrlinama.¹⁵

13 O tome je izvrsne studije napisao politolog T. Cipek u knjizi: Cipek, *Nacija, diktature, Europa*, 7-222.

14 NS, br. 13, Trst, 1. XII. 1870., 51.

15 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870.-1915.*, Zagreb 2005., 79.

2.

Prve novine na hrvatskome jeziku u Istri i na kvarnerskim otocima, *Naša sloga*, počele su izlaziti u Trstu. Tiskane su 45 godina u kontinuitetu, od 1. lipnja 1870. do 25. svibnja 1915. Bile su glasilo hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa, novine *proljeća naroda* među istarskim i kvarnerskim Hrvatima. Preporodni cilj *Naše sloge* bio je, kako sama ističe: „buditi narodnu svijest i podučavati narod.“¹⁶ Bila je i velika podrška u afirmaciji i jačanju hrvatskoga jezika u praksi, ujedno brana prodoru talijanskoga jezika među Hrvate, brana protiv njihove asimilacije. Novine *Naša sloga* pokrenuo je biskup Juraj Dobrila¹⁷ sa suradnicima, a prvi glavni urednik bio je svećenik Ante Karabaić. Njima je u pokretanju i afirmaciji lista iznimnu pomoć i podršku pružio đakovački biskup Josip Juraj Strossmayer koji je s biskupom Dobrilom bio u bliskim odnosima. *Naša je sloga* bila osmišljena kao poučni, gospodarski i politički list namijenjen prije svega seljaštvu, tada najbrojnijemu hrvatskom društvenom sloju. Tiskana je pod motom narodne poslovice *Slogom rastu male stvari a nesloga sve pokvari*. Što se tiče naklade lista, bila je promjenljiva, recimo da je godine 1883. u Istri bilo tisuću pretplatnika, jednako koliko i širom hrvatskih zemalja.¹⁸

Naša sloga je od pokretanja pa do konca 1883. tiskana dva puta mjesečno, a od 1884. do 1915. jednom tjedno. Bilo je pokušaja i češćega tiskanja. Nakon što je godine 1899. tiskanje *Naše sloge* preneseno iz Trsta u Pulu, tiskana je dva puta tjedno. Recimo da je godine 1900. tiskano 89 brojeva, 1901. godine 102 broja, 1902. godine 80 brojeva, 1903. godine 58 brojeva. Potom se do njezina gašenja ustalilo tjedno izlaženje, osim godine 1907., kada su objavljena 62 broja.¹⁹ Uređivačka politika

16 NS, br. 13, Trst, 1. XII. 1870., 51.

17 Biskup Juraj Dobrila (1812. – 1882.) najznačajnija je osoba dugoga hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa koji se u Istri počeo izgrađivati i učvršćivati u njegovo vrijeme tijekom inicijalnoga i dijela središnjega razdoblja, a dovršio nakon međurazdoblja koje je bilo obilježeno izrazitim dezintegracijskim događajima. Posebno je to bilo izraženo između dva svjetska rata, za fašizma pa sve do kapitulacije Kraljevine Italije u rujnu 1943. godine, kada je 13. rujna donesena važna, plebiscitarna odluka Okružnoga narodnooslobodilačkog odbora za Istru o sjedinjenju Istre s Hrvatskom. Šetić, „Značaj Jurja Dobrile danas“, 114.

18 NS, br. 3, Trst, 1. II. 1883., 9.

19 Mihovil Dabo i Nevio Šetić, *Naša sloga 1870.-1915. Novine hrvatskoga preporodnoga i*

lista bila je usko povezana s ciljevima i političkom koncepcijom vodstva preporodnoga i nacionalno-integracijskoga procesa. Najprije je uređivana u narodnjačkome duhu biskupa Jurja Dobrile, Dinka Vitezića i drugih narodnjaka da bi nakon biskupove smrti 1882. godine, kada i nastupa smjena generacije preporoditelja, poprimila pravašku orijentaciju kakvu su zastupali Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić te mnogi njihovi suradnici. Takva je orijentacija lista ostala do kraja njezina tiskanja. U životu *Naše sloge* od godine 1883. pa do kraja njezina tiskanja, kroz 32 godine osobit je utjecaj imao svećenik Matko Mandić. Najprije kao glavni urednik, a od 1899., kada je uređivanje i izdavanje lista preneseno iz Trsta u Pulu, kao glavni suradnik lista. Matko Mandić je bio duša *Naše sloge*.²⁰

Nakon temeljitoga čitanja *Naše sloge* jasno se razabire politička koncepcija koju su predvodnici hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa odabrali i izgradili kao politički model djelovanja u Markgrofoviji Istri. Tu koncepciju definiraju tri bitna načela u vođenju toga procesa. Načela koja su tijekom cijeloga tog razdoblja bila poštovana, obrazlagana i ojačavana, kako u vrijeme starije narodnjačke generacije na čelu s biskupom Jurjem Dobrilom do 1882. godine, tako i one mlađe pravaške generacije koju predvode Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić sve do 1915. godine. Njima se nakon smrti biskupa Dobrile pridružio Dinko Vitezić. Riječ je o političkoj dosljednosti utemeljenoj na činjenicama uvjetovanim odnosima u Monarhiji i posebno u Austrijskome primorju i Markgrofoviji Istri, koja je imala i svojih oponenta, osobito na prijelazu stoljeća kada su svjetonazorske razlike sve više dolazile do izražaja u mladom građanskom društvu, no ta politička koncepcija izgrađena na trima čvrstim načelima pokazala se politički djelotvornom i opstala je kao model do kraja objavljivanja *Naše sloge*. Prvo načelo bilo je voditi politički jedinstveni narodni pokret kojim se na neki način sprječavalo razvoj višestranačja među Hrvatima i Slovencima u Istri, a jačalo političku ideju jedinstvenoga hrvatskoga i slovenskoga narodnog pokreta. Drugo načelo bilo je politička sloga i zajedničko djelovanje Hrvata

nacionalno-integracijskoga procesa u Istri i na kvarnerskim otocima. Izbor iz građe, Pula 2020., 387.

20 Isto, 8-9.

i Slovenaca u pokrajini, držeći da su kao Slaveni u istom društvenom i političkom položaju u odnosu na istarske Talijane koji im na svaki način žele osporiti jednakopravnost i njihove tradicionalne narodne vrijednosti. Treće načelo bilo je u povezanosti i suradnji istarskih i kvarnerskih Hrvata s Banskom Hrvatskom i drugim hrvatskim zemljama, a kod istarskih Slovenaca sa slovenskim zemljama.²¹ Ta načela, ta politička koncepcija, polučila je iznimni rezultat u afirmaciji hrvatskoga i slovenskoga značaja i identiteta Istre i njihove nacionalne integracije. Političke elite hrvatskoga i slovenskoga naroda izabrale su takvu političku koncepciju jer se vodila politička borba za to područje Austro-Ugarske Monarhije na koje je pretendirala Kraljevina Italija, a i druge dvije države u procesu nastanka, Hrvatska i Slovenija. Njihove su političke elite zbog nacionalne zastupljenosti svojih naroda u Austrijskome primorju držale određena područja dijelom svojega nacionalnog prostora. I austrijska je carevina imala svoju viziju budućnosti toga područja, ali političku raspravu o državopravnome rješenju nije prihvaćala već je smatrala zabranjenom, a prostor Markgrofovije Istre držala je u položaju strogo ograničene i kontrolirane političke autonomije, kao i cijelo Austrijsko primorje. To je često dovodilo do sukoba i propitivanja međusobnih odnosa. Borba za nacionalni prostor u Austrijskome primorju bila je gola realnost, takve su tada bile i europske prilike i procesi što su najbolje pokazali događaji nakon propasti Austro-Ugarske Monarhije kada je Kraljevina Italija uz pristanak Antante, kao pobjednica u Prvome svjetskom ratu, okupirala to područje oglušivši se na promišljanja i prijedloge američkoga predsjednika Thomasa Woodrowa Wilsona o pravu na samoodređenje naroda.

Uredništvo *Naše sloge*, kao i vodstvo narodnoga pokreta, striktno je poštivalo spomenuta tri načela kao duboku realnost političke i društvene stvarnosti u kojoj su Hrvati i Slovenci živjeli i mogli izboriti te očuvati svoju nacionalnu individualnost. Bila je to naprosto politička taktika u borbi za nacionalni identitet i prostor u vrijeme kada se još priznavala logika jačega i moćnijega naroda, što se najbolje vidjelo i osjećalo u grubim iredentističkim ispadima i sustavnoj negaciji ravnopravnosti

21 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870.-1915.*, 426-427.

hrvatske i slovenske većine u pokrajini od strane talijanske manjine. Bez takve političke koncepcije Hrvati i Slovenci u pokrajini teško bi se mogli oduprijeti iredentističkim pretenzijama i asimilacijskim procesima, zapravo talijanizaciji te pokrajine iza čega je u mnogočemu stajala susjedna moderna talijanska država Kraljevina Italija. Jer, brojčano daleko manje brojni Talijani u pokrajini su imali dominantni politički, gospodarski, kulturni i upravni utjecaj. Talijanskom iredentizmu kakav poznajemo u tome razdoblju mogla se suprotstaviti i oduprijeti samo dobro osmišljena politika, što je u pokrajini značilo slavensku, hrvatsku i slovensku solidarnost i političko partnerstvo, koja se oslanjala na svoje nacionalno svjesne sunarodnjake. Kako je poznato, ta je i takva talijanska politika nakon Prvoga svjetskoga rata pokazala svoje pravo lice, najprije okupiravši te krajeve, da bi ih kasnije pripojila Kraljevini Italiji. Za talijanske uprave, za fašizma pokazala se sva iredentistička i šovinistička agresivnost s elementima genocida i kulturocida prema Hrvatima i Slovencima, kada se odlučno krenulo izbrisati njihov nacionalni identitet. Takva nasilna i diskriminacijska politika u totalitarnome fašističkom režimu u daljnjem je tijeku zbivanja uzrokovala dalekosežne posljedice za Hrvate i Slovence, u konačnici i same Talijane u tome prostoru.²²

22 Šetić, *Istra za talijanske uprave. O istarskoj emigraciji i njezinom tisku u Zagrebu 1918.-1941.*, Zagreb 2008.

3.

Poznavanje političkih prilika u kojima nastaje *Naša sloga* iznimno je važno u razumijevanju njezine uloge. Područje Markgrofovije Istre za razliku od Banske Hrvatske tek je šezdesetih godina 19. stoljeća zahvatio hrvatski preporodni i nacionalno-integracijski proces. Hrvatski narodni preporod tada je kasnio u odnosu na Bansku Hrvatsku i u drugim područjima gdje su živjeli Hrvati: u Dalmaciji, određenim područjima Bosne i Hercegovine, te Zaladskoj, Šomođskoj i Baranjskoj županiji u Ugarskoj. U isto vrijeme u tome se prostoru uz hrvatski narodni preporod počeo razvijati i slovenski narodni preporod, dok je preporod/*risorgimento* među istarskim i kvarnerskim Talijanima već bio dovršen.

U relativno malom zemljopisnom prostoru Markgrofovije Istre, koja se nalazila u sklopu Austrijskoga primorja, u Habsburškoj su se Monarhiji tijekom 19. stoljeća, zbog etničke zastupljenosti triju naroda, razvila tri preporodna i nacionalno-integracijska procesa – proces među Talijanima, Hrvatima i Slovencima. U isto vrijeme, zahvaljujući ustavnome razdoblju u Monarhiji od 1861. u tome se prostoru razvijaju i svi drugi procesi kojima se oblikovalo moderno građansko društvo. Riječ je o procesima društvene modernizacije, demokratizacije i socijalizacije. Razvoj i oblikovanje tih procesa utjecao je na specifičnu društvenu i političku borbu prepunu političke napetosti, ali i netrpeljivosti između Talijana i protalijanskih pristaša te Hrvata i Slovenaca. Isto tako, ti su procesi izravno bili u sukobu s državnim interesima Habsburške Monarhije, osobito austrijskim interesima od trenutka nastanka dvojne države, Austro-Ugarske Monarhije 1867. godine. Držeći to svojim državnim područjem, Austrija se ponašala kao prema svojoj podređenoj pokrajini. Ne samo to, Austrija je u tome prostoru vidjela i neke druge strateške interese, recimo Pulu je izabrala za glavnu ratnu luku i središte brodogradnje, a Opatiju i okolicu za važno turističko središte Monarhije.²³

Činjenica da je 1861. godine nastala moderna talijanska država ujedinivši rascjepkane talijanske zemlje u Kraljevinu Italiju, kao plod

23 Marko Trogrlić i Nevio Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Zagreb 2015., poglavlje: „Pula: vrtoglavi uspon grada“, 204-207.

talijanskoga preporoda/*risorgimenta* dodatno je zakomplicirala političke i društvene odnose u Markgrofoviji Istri, općenito u Austrijskome primorju i na istočnoj obali Jadrana jer se u toj kraljevini od te godine počinje još snažnije oblikovati iredentistička politika prema susjednim državama u kojima je dijelom živjelo i talijansko stanovništvo.²⁴ Godine 1877. u Napulju je osnovana iredentistička organizacija – *Associazione pro Italia Irredenta*, s ciljem oslobođenja odnosno priključenja dijelova Austro-Ugarske Monarhije u kojima je živjelo i talijansko stanovništvo od Južnoga Tirola, preko Trsta, Goričke i Istre, pa sve do Dalmacije.²⁵ I Talijani koji su živjeli u tome prostoru držali su da je dio naroda i teritorija njihove nove države ostao u toj Monarhiji. U takvim se okolnostima sve do Prvoga svjetskog rata razvija politika talijanskoga iredentizma, politika koja utječe na međusobne odnose tih triju naroda. Istarski Talijani, slijedeći politiku talijanskoga iredentističkog pokreta, prihvaćali su i organizaciju toga pokreta, čija je zadaća bila poticati i provoditi talijanizaciju područja pod austrijskom vlašću, za koju su smatrali da trebaju postati sastavnim dijelom Kraljevine Italije. Čim je 1886. osnovano društvo *Pro Patria* (Za domovinu) sa svrhom osnivanja dječjih vrtića i osnovnih škola s talijanskim jezikom i talijanskim odgojnim duhom, odmah su nicalo podružnice toga društva i u Istri. Budući da je to društvo istupalo i politički protiv Austrije, ocrtavajući Austriju kao osvajača talijanskih teritorija i mrzitelja Talijana, bilo je zbog toga 1890. – odlukom austrijske vlasti – zabranjeno. No, talijanski su iredentisti već sljedeće godine (1891.) osnovali zamjensko društvo s jednakim zadacima, kojemu su dali ime *Lega nazionale* (Nacionalni savez). Svugdje gdje su postojale podružnice zabranjene *Pro Patriae*, te su iste podružnice nastavile rad pod imenom *Lega nazionale*.²⁶

U Markgrofoviji Istri kontinuirano se vodila borba oko identiteta Istre, odnosno komu pripada Istra,²⁷ na što je upozoravala i *Naša sloga*.

24 Više o tome vidi u: Ante Cukrov, *Između obrazovanja i denacionalizacije. Lega Nazionale i njezine škole u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, Pula 2001., posebno poglavlja koja govore o iredentizmu, 58-87.

25 Manin, „Veze hrvatskih i talijanskih zemalja u 19. stoljeću“, u: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, 621.

26 Trogrlić i Šetić, n. dj., 190-191.; Cukrov, n. dj. 89-213.

27 Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri (1860.-1907.)*, Zagreb 2014. U knjizi je poljski

Recimo, u članku *Irredenta na djelu* od 9. listopada 1902. *Sloga* se osvrnula na obilježavanje godišnjice ulaska talijanske vojske u Rim 20. rujna te istaknula: „Na sastanku irredentista bijaše takodjer blagoslovljena zastava društva „Istria“ kojemu je svrha raditi o odcjepljenju našega Primorja od Austrije i pripojenju k Italiji. (...) tom prigodom ‘tršćansko-istarski odbor’ dijelio je proglose. Ti proglose jesu tako oštri i žestoki, da je austrijski poslanik odlučno zahtijevao od talijanske vlade, da ih zaplieni. U njima se pozivlje ciela Italija, da pomogne borbu za misao talijansku u Istri i Trstu...“²⁸ Nakon izbora za bečko Carevinsko vijeće 1907. godine na kojima su Hrvati i Slovenci postigli veliki uspjeh i rezultat proporcionalno svojem demografskom udjelu u društvu, na temelju tih činjenica *Naša je Sloga* pisala „Nije Istra talijanska!“²⁹

Gradivo koje čini sadržaj *Naše sloge* vrlo je opsežno, različite historiografske vrijednosti, u cjelini slika vremena i prilika u kojima je list djelovao. Danas ga valja smatrati i prvorazrednim izvornim gradivom, osobito mnoštvo uredničkih komentara i osvrti koji predstavljaju jedinstven izvor poznavanju političke i društvene povijesti. Doista, kada se na jedno mjesto skupe sva godišta *Naše sloge*, dobije se najsajjniji pisani spomenik istarskih i kvarnerskih Hrvata u moderno doba!

U četiri i pol desetljeća kontinuiranoga izlaženja *Naša je sloga* snažno utjecala na nacionalno-integracijske procese, stvarajući empatiju i približavajući Istru drugim hrvatskim zemljama, ali i ojačavajući građansko društvo. Općenito širila je svijest o važnosti i potrebi modernizacije društva u svim pogledima. Isticala je važnost društvenih i socijalnih procesa, prije svega školstva i zdravstva, kao i najrazličitija kulturna, strukovna i gospodarska djelovanja te je jačala demokratska načela društva kroz zagovaranje jednakih prava svakoga naroda u tadašnjoj višenacionalnoj Monarhiji koju su bili zahvatili isti procesi. U Istri je to značilo jednaka prava za Hrvate, Slovence i Talijane. Posebno je inzistirala na ravnopravnosti uporabe hrvatskoga jezika

povjesničar izvrsno obradio hrvatski narodni preporod u Istri, a na više je mjesta, opisujući razdoblje od sredine 19. stoljeća pa do početka 20. stoljeća, prikazao ulogu i značaj protalijanske irredentističke politike.

28 NS, br. 69, Pula, 9. X. 1902., 1-2.

29 NS, br. 31, Pula, 31. V. 1907., 109.

u javnome životu, što se nikako nije uspjelo postići, kao i jednaka prava u zastupanju naroda u pokrajinskome Istarskom saboru te državnome saboru Carevinskom vijeću u Beču proporcionalno demografskoj zastupljenosti u društvu. Doista, pitanje uporabe hrvatskoga jezika u javnome životu u Markgrofoviji Istri bilo je jedna od središnjih tema hrvatskoga preporodnog i nacionalno-integracijskog procesa. Jednako tako, *Naša je sloga* nastojala spriječiti različite tendencije u talijanskoj politici s ciljem asimilacije istarskih Hrvata. Često je objašnjavala i prokazivala svakojake oblike i pojave potisnutoga hrvatskoga nacionalnog osjećaja, kao što je bila pojava *Istrijanstva*. Pisala je i o pojavi šarenjaštva, onim Hrvatima koji su se sramili svojega hrvatskoga jezika i svojega podrijetla, te *podrepticama*, onima koji su se dali potkupiti od Talijana i protalijana i raditi protiv hrvatskih interesa.³⁰

Naša sloga se od samoga početka obraćala istarskim i kvarnerskim Hrvatima i Hrvatima drugih hrvatskih zemalja. Najintenzivnije veze bile su ostvarene s Banskom Hrvatskom koja je s institucijom Hrvatskoga sabora i banom u Zagrebu, hrvatskoj metropoli, čuvala hrvatski državni i pravni kontinuitet i suverenitet. Krajem 1871. *Naša je sloga* istaknula da je Hrvatski sabor ta snaga koja može „pomoći spasiti naš jezik i našu hrvatsku narodnost“.³¹

Uredništvo je od početka izlaženja lista na različite načine pokazivalo preporodno i nacionalno-integracijsko usmjerenje, kakvo je ostalo sve do gašenja lista. Recimo, na početku 1878. godine figurativno je istaknula hrvatsku misao: „treba Hrvate pod jednu kapu spraviti“,³² a 16. ožujka i ovo: „A hrvatski puk naučiti, kako da u svojoj kući svoga kruha dobije, da zdrav žive, da veseo zapjeva, da slobodno diše.“³³ Bio je to paradigmatičan način gledanja predvodnika hrvatskoga preporodnog pokreta generacije biskupa Jurja Dobrile. Recimo da je sjedinjenje Vojne granice s Banskom Hrvatskom 1. kolovoza 1881. *Naša sloga* popratila opsežnim komentarom „Hrvatska povećana“.³⁴

30 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 425.

31 NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1871., 62.

32 NS, br. 1, Trst, 1. I. 1878., 1.

33 NS, br. 6, Trst, 16. III. 1878., 21.

34 NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1881., 57.

Predvodnici hrvatskoga nacionalno-integracijskog procesa u Istri putem *Naše sloge* sustavno su približavali puku zajedničku stvarnost Hrvata svih hrvatskih zemalja, tada podijeljenih između Austrije i Ugarske u Monarhiji. S obzirom na to da se *Naša sloga* čitala širom hrvatskih zemalja, u te je zemlje tako integrirana i stvarnost istarskih i kvarnerskih Hrvata, općenito prilike u Austrijskome primorju, zapravo sjevernome Jadranu. Zapravo, list je vodio dvosmjernu komunikaciju s hrvatskim zemljama. Početkom tiskanja *Naše sloge* doticaji Istre i drugih hrvatskih zemalja bili su skromni, da bi do Prvoga svjetskog rata sustavno rasli. O tim vezama i stvorenoj empatiji najbolje svjedoči projekt Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru pokrenut 1893., koji je bio prihvaćen kao svehrvatski projekt širom hrvatskih zemalja te se sustavno prikupljalo sredstva za izgradnju i održavanje pučkih škola u Istri i na kvarnerskim otocima.³⁵

Sadržaj *Naše sloge* otkriva važnost više događaja s hrvatskim nacionalno-integracijskim značajem u kojima su sudjelovali predstavnici naroda iz svih hrvatskih zemalja, tako i iz Istre i s kvarnerskih otoka. Upravo ti događaji pokazuju dobro osmišljenu koncepciju tzv. hrvatske oporbe koja je radila na integraciji, povezivanju i međusobnoj suradnji, boljem upoznavanju i zbližavanju hrvatskoga naroda, koji je bio teritorijalno rascjepkan i politički podijeljen. Doista, ti su događaji planirani i organizirani kao svehrvatski nacionalno-integracijski događaji i širili su misao jedinstvene Hrvatske, o čemu je opsežno pisala i *Naša sloga*. Recimo da su takvu podlogu imali događaji: Poljodjelsko-obrtnička izložba u Trstu od 1. kolovoza do 15. studenoga 1882., svečano obilježavanje izgradnje katedrale u Đakovu 1. listopada 1882., svečano otkrivanje spomenika Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj 1890., Gospodarsko šumarska izložba u Zagrebu 1891., otkrivanje spomenika Ivanu Gunduliću u Dubrovniku 1893., svečano otvaranje doma Ante Starčevića u Zagrebu 1895., obilježavanje 100. godišnjice rođenja biskupa Jurja Dobrile u Tinjanu 1912. godine te još neki događaji.

Zanimljivo je istaknuti da je *Naša sloga*, kao prvi moderni pisani medij istarskih i kvarnerskih Hrvata u političkoj borbi s istarskim Talijanima,

35 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 279-305.

na izborima za Carevinsko vijeće 1891. godine imala važnu ulogu u javnome razotkrivanju izborne prijevare. Naime, zbog izborne krađe, a koju je utvrdio Odbor za izbor i imenovanje („legitimacijski odbor“) bečkoga Carevinskog vijeća, talijanski kandidat dr. Tomaso Vergottini, nakon što je već bio prisegnuo u državnome parlamentu u Beču, morao je podnijeti ostavku na mjesto zastupnika. Bila je to velika politička blamaža za zastupnika Vergottinija, ali i za istarske Talijane jer je ta izborna krađa bila svima javno predstavljena u *Našoj slogi*. Bio je to i poticaj povjerenja istarskim Hrvatima u zakonitost funkcioniranja Monarhije. *Sloga* je tada zaključila da se time „slavi pobjedu zakona i pravice nad slieparijom i nasiljem“.³⁶ Uspjeh je bio potpun, nakon što je u ponovljenim izborima u političkim kotarima Kopar, Poreč, Pula talijanskoga kandidata baruna Benedetta Polesinija, koji je zamijenio dr. Tomasa Vergottinija, pobijedio hrvatski i slovenski kandidat dr. Matko Laginja sa 108 prema 104 elektorska glasa.³⁷

Bitan pomak za Hrvate u Markgrofoviji Istri nastupio je početkom 20. stoljeća kada je u Monarhiji donesen novi zakon po kojem su 1907. održani izbori za državni parlament, bečko Carevinsko vijeće. Ti su izbori bili prvi koji su održani po novom općem i jednakom izbornom pravu, taj je izborni zakon srušio razlike „med gospodom i kmetovi, medju velikimi i malimi pojedinci. I oni koji nemaju ništa nego svoje ruke, imaju pravo glasa“ pisala je *Naša sloga*. Taj je izborni zakon unio u politički život nove građanske političke vrijednosti i mogućnosti, jasno označivši novo razdoblje u demokratizaciji Monarhije. Državni izbori za bečko Carevinsko vijeće 1907. i 1911. godine i Pokrajinski istarski sabor 1908. godine pokazali su visoku nacionalnu svijest Hrvata i Slovenaca u pokrajini.³⁸

Uoči velikoga europskog sukoba iz srpnja 1914. koji je prerastao u Prvi svjetski rat, razina nacionalne svijesti koju su imali istarski i kvarnerski Hrvati može se sažeti u misao koju je *Naša sloga* 30. travnja 1914. iznijela prilikom obilježavanja 343. godišnjice pogibije mučki ubijenih hrvatskih velikaša bana grofa Petra Zrinskoga i kneza Frana Krste Frankopana u Bečkom Novigradu u Austriji. Istaknuto je da taj datum Hrvati ne smiju

36 NS, br. 24, Trst, 11. VI. 1891., 48 i 48' i br. 25., Trst, 18. VI. 1891., 50 i 50'.

37 Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 425.

38 Isto, 424.

nikada zaboraviti sve dok njihova žrtva za domovinu ne bude opravdana, što će biti „tek ujedinjenjem i oslobodjenjem celog hrvatskog naroda“.³⁹ Upravo je tu misao i težnju samostalne Hrvatske u koju su integrirani Istra i kvarnerski otoci *Naša sloga* ostavila u nasljeđe budućim generacijama. Kao što znamo, to je u izmijenjenim povijesnim okolnostima u završnome razdoblju hrvatske nacionalne integracije i ostvareno. Najprije tijekom antifašističke i narodnooslobodilačke borbe u Drugome svjetskome ratu, zatim u diplomatskoj i političkoj borbi u poraću, osobito do Pariške mirovne konferencije 10. veljače 1947. pa sve do Osimskih sporazuma 10. studenoga 1975. kada su konačno uređena granična i druga pitanja između Republike Italije i Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, konačno tijekom demokratskih promjena i ostvarenja suvremene hrvatske države Republike Hrvatske.

Mnogobrojni napisi u *Našoj slogi* izraženi duhom i stilom tadašnjega doba jasno pokazuju u kolikoj se mjeri taj list zalagao za promicanje hrvatske ideje u Istri – jednako za njihovu afirmaciju u političkim krugovima Monarhije, kao i općenito u hrvatskome narodu. Desetljećima potiskivani, iako u većini, istarski su Hrvati tek u doba *Naše sloge* – velikim dijelom upravo njezinom zaslugom i onih koji su je osmislili i vodili – počeli ostvarivati svoja politička i kulturna prava. Nekadašnja „zanemariva masa“ Slavena, „narod bez povijesti“ predodređen za ulazak u talijanski kulturni krug i definitivnu asimilaciju, zahvaljujući iznimno uspješnim nastojanjima skupine intelektualaca pretežito iz redova svećenika i politički angažiranih građanskih intelektualaca, uspjeli su izići na scenu javne politike. Upravo zahvaljujući *Našoj slogi*, istarski i kvarnerski Hrvati su od talijanske liberalne nacionalne i nacionalističke inteligencije proglašavani *narodom bez povijesti*, postali svjesni *povijesni narod*. Time je učinjen iznimno velik korak u daljnjem tijeku integracije i afirmacije Hrvata u Istri i na kvarnerskim otocima. Premda je daljnji tijek povijesti između 1918. i 1943. još jednom dramatično zaprijetio opstankom istarskih i kvarnerskih Hrvata, pripojenje matici zemlji Hrvatskoj više se nije moglo zaustaviti.⁴⁰

39 NS, br., 11, Pula, 30. IV. 1914., 1717.

40 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 438.

Pred Prvi svjetski rat na stranicama *Naše sloge* iznose se jasne težnje istarskih i kvarnerskih Hrvata. Vjekoslav je Spinčić na političkome skupu 25. svibnja 1911. na proplanku sv. Mihovila pod Kastvom, kojim se obilježavalo 40. godišnjicu Prvoga hrvatskog tabora, opisujući napredak preporodnoga i nacionalno-integracijskoga procesa, istaknuo i važnost *Naše sloge* riječima: „Ona je naslikala potrebe naroda i nastojala mu pomoći, pa ga bodrila, poučavala, uzgajala politično i gospodarski, vodila u njegovim prerazličitim borbama, i sav svoj rad udesila prema ljubavi i slogi cjelokupnoga nam naroda“. Govor je završio u duhu gesla prvoga tabora, „Složimo se“, riječima: „Ne zaboravimo nikada na našu maticu, na banovinu (...) Radimo složno sa našom braćom Hrvati i Slovenci u drugim pokrajinama, prema svrsi koja je svakomu nas duboko uciepljena u srcu, prema ujedinjenoj i neodvisnoj našoj domovini Hrvatskoj, u kojoj tek će nam biti zajamčena naša vjera, naša narodnost, naš jezik, u obće naše svetinje i naš obstanak“.⁴¹

Nešto je kasnije Vjekoslav Spinčić govoreći o „raskomadanoj našoj domovini Hrvatskoj“ 18. rujna 1913. u Voloskom na političkome skupu Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri istaknuo „danas (je) hrvatska narodna sviest dosta jaka i nema danas ni jednog sviestnoga Hrvata, koji ne čuti, da samo u narodnom sjedinjenju stoji naš spas“, te dodao „sa sadašnjim parlamentarnim uredjenjem u Beču i u Budimpešti neće se lako, odnosno nikako, doći do redovitog riješenja hrvatskog pitanja veoma teškog, jer dolazi u sukob sa trim narodima, Nijemcima, Madžarima i Talijanima i sa dvijem državama, našim ‘dragim saveznicima’ Italijom i Njemačkom“. Govor je zaključio riječima: „Sav naš rad neka bude upravljen i vodjen obzirom na vrhovni cilj, na – Hrvatsku našu“.⁴²

Važno je istaknuti da su istarski političari, pravaši Matko Laginja, Luka Kirac i Đuro Červar sudjelovali i potpisali Spomenicu zastupnika Stranke prava iz svih hrvatskih zemalja, Hrvatske, Slavonije, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i Istre, Njegovu Veličanstvu kralju Franji Josipu I. koju su 1912. u Beču zastupnici dr. Ante Sesardić iz Dalmacije i Stjepan

41 NS, br. 23, Pula, 8. VI. 1911., 1052-1053.

42 NS, br. 39, Pula, 25. IX. 1913., 1621.

Zagorac iz Hrvatske u ime 55 zastupnika Stranke prava predali kralju putem pisarnice. Kako je istaknula *Naša sloga*, ta je spomenica dotad bila „jedini akt, odposlan i podpisan svom zakonitom hrvatskom kralju od predstavnika hrvatskog naroda iz svih hrvatskih zemalja“. Spomenicom se zatražilo političko ujedinjenje „svih hrvatskih zemalja u jedno samostalno državno tielo u okviru monarkije. (...) Mi podpisnici zastupnici hrvatskoga naroda iz svih hrvatskih zemalja ne vidimo drugog izlaza, niti poznamo drugog sredstva, da hrvatski narod, sretan i u svojoj kući slobodan, izvrši svoje historičko poslanstvo na slavu prejasne dinastije i korist ciele monarkije, nego da se čim prije hrvatskomu narodu povrati njegov starodrevni ustav i njegova teritorijalna cjelovitost.“⁴³

Umjesto zaključka iznosimo riječi koje je uredništvo lista napisalo 1902. godine: „*Naša sloga* jest glasilo hrvatske stranke u Istri, ona je tumač naših tuga i veselja, ona je budilica, što diže narod od Savudrije do Ilovika, od Klane do Premanture, ona je straža proti otvorenim i prikrivenim neprijateljima, ona je ognjište s kojeg vračaju iskre hrvatske svijesti širom cijele Istre. Program Naše Sloge jest udešen prema ciljevima i idealima hrvatske narodne stranke u Istri: nikakvih prevrata, nikakvih utopija, nego nastojanje oko toga, da se obezbiedi obstanak hrvatskoga puka u Istri u narodnom, kulturnom i gospodarskom obziru, da se tomu puku pribavi uvaženje i poštovanje sa strane oblasti i protivnika, da se taj puk upozna i osvješćen oćuti udom celokupnog naroda hrvatskog“.⁴⁴ Predvodnici *Naše sloge* bili su potpuno svjesni svoga djela, još 1889. pišu da njezinim pokretanjem poćinje „narodni pokret u Istri, pa tko bude jednom pisao kulturnu povijest našu i političku borbu našu, bit će mu svakako najvažniji izvor ‘Naša Sloga’, koja je mnogo toga zamislila i kod svega blagosno sudjelovala“.⁴⁵

Prinos hrvatskoj misli na stranicama *Naše sloge* možemo zaključiti upravo njezinim pisanjem o proslavi 100. godišnjice roćenja „poćetniku našega probudjenja u Istri“ biskupa dr. Jurja Dobrile što je 16. travnja

43 NS, br. 7, Pula, 15. II. 1912., 1235-1236.

44 NS, br. 44, Pula, 10. VI. 1902., 602.

45 NS, br. 1, Trst, 3. I. 1889., 1.

1912. organizirana u Tinjanu, Puli i širom Istre.⁴⁶ Sva simbolika te proslave najbolje je izražena u svečanoj akademiji koja je organizirana toga dana, na sam dan rođenja biskupa u Narodnome domu u Puli, kada je izveden i prizor iz drame *Posljednji Zrinski*, u kojoj Fran Bukovački nalazi mladoga Ivana Zrinskoga, sina pogubljenoga Petra Zrinskoga, kako u zatočeništvu uzdiše za rodnom grudom – domovinom, a Bukovački mu predaje šaku rođene zemlje – Hrvatske. Taj je prizor, kako je istaknula *Naša sloga*, probudio osjećaj i spomen na velikoga biskupa „koji je prvi ustao da kus ove zemlje rođene grude, hrvatske Istre onda još uspravane, povrati matici zemlji – Hrvatskoj“.⁴⁷

Novine *Naša sloga*, vođene dosljednom političkom koncepcijom predvodnika preporodnoga i nacionalno-integracijskoga procesa u Istri i na kvarnerskim otocima izravno su sudjelovale u pomicanju položaja istarskih i kvarnerskih Hrvata s periferije u samo središte političkih i društvenih zbivanja u Istri i na kvarnerskim otocima, učinivši ih subjektom politike i života. Bio je to čvrst temelj za kasnija događanja u „kratkom“ 20. stoljeću kada je i ostvarena suvremena hrvatska država Republika Hrvatska u čijim temeljima leži i prinos *Naše sloge*. Nakon 150 godina od pokretanja *Naše sloge* to se zorno vidi i u činjenici što je prostor zemljopisne Istre u konačnici integriran, prema nacionalnoj zastupljenosti njezina stanovništva u tri suverene, demokratske, europske države kako je to odredila nakon Drugoga svjetskog rata na temelju činjenica Međunarodna mirovna konferencija u Parizu. Slijedom toga u konačnici najveći njezin dio integriran je u Republiku Hrvatsku, jedan manji dio u Republiku Sloveniju, a sasvim rubni dio u Republiku Italiju, i kao plod preporoda i nacionalno-integracijskih procesa. Plod svjesnih ljudi koji su usprkos raznim nevoljama, prijetnjama, nasilju, teror, oružanom sukobu željeli ostati svoji na svome, i Hrvati i Slovenci i Talijani. Time je zemljopisna Istra trajno

46 NS, br. 15, Pula, 11. IV. 1912., 1283-1284.

47 NS, br. 16, Pula, 18. IV. 1912., 1289.

obilježena onim elementarnim ljudskim i nacionalnim pravom za kojim se tragalo tijekom modernoga i suvremenoga doba. Onim pravom koje je danas bogatstvo suvremene Europe, a što znači i slobodno nacionalno i ljudsko dostojanstvo čemu su i *Naša sloga* i oni koji su je osmislili i vodili pridonijeli.

***Naša sloga* as the promoter of the Croatian revival and national-integrational process in Istria and the Kvarner islands from 1870 to 1915**

The article discusses about the first newspaper in the Croatian language in Istria and the Kvarner islands - *Naša sloga*, published continuously from 1870 to 1915. In the beginning it was published biweekly and later it became a weekly paper, first printed in Trieste and afterwards in Pula. The leaders of the Croatian revival and national integration process used that media to systematically build the Croatian national feeling, the political idea of unity of the Croatian people and the relationship of that area with the rest of the Croatian territory, primarily with the Civil Croatia. The author considers the processes that took place in the Margraviate of Istria in the context of the Middle-European model of shaping modern nations and states. Especially important is the fact that in the year 1861, a modern Italian state - the Kingdom of Italy emerged as a consequence of the Risorgimento, which notably influenced the circumstances and relationships among Italians, Croats and Slovenes in the Austrian littoral. From that moment on, the irredentist politics became significantly stronger, claiming that part of the Italian Kingdom's territory was left inside the Habsburg monarchy. The Risorgimento revival movement and the national integration processes did not appear only among the Italians but also among Croats and Slovenes, and it was an identical process. During the time of publication of *Naša sloga*, foundations for the modern Croatian nation were established, foundations on which the Croatian nation and state were systematically built in Istria and on the Kvarner islands. After 150 years from the launch of the newspaper and after the establishment of the modern republic of Croatia in the early 1990s, the author sustains that those events were part of a unique Croatian national integration process, in the same way as Slovenes and Italians inherited equivalent processes. In fact, after everything that happened in the past, today there are three sovereign European states located in the Northern Adriatic: the Italian Republic, the Republic of Slovenia and the Republic of Croatia.

Key words: *Naša sloga*, newspapers, Croatian national revival, Croatian national integration process, Istria, Kvarner islands, Croats, Slovenes, Italians

Željko Klaić

zeljko.klaic.cico@gmail.com

***Naša sloga* kao glasilo Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri u prvim godinama djelovanja**

Izvadak

Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri utemeljeno u Pazinu 7. svibnja 1902. svojim je Pravilima *Našu slogu* proglasilo društvenim glasilom, ali se ono već na početku djelovanja bavilo pitanjem stalnoga uredništva lista. Već nakon prijenesa lista iz Trsta u Pulu 1899. bit će aktualno pitanje uredništva. Odgovorni urednik i izdavaatelj postaje Stiepo Gjivić, a Matko Mandić u Trstu postaje glavni suradnik. Ipak, pokrenuti su razgovori i pokrenuta je inicijativa da Matko Mandić prijeđe u Pulu i tu preuzme uredništvo. O tome se raspravljalo između ostaloga i na sjednicama Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika u Istarskome saboru. Matko Mandić će kao predsjednik Političkoga društva Edinost u Trstu poduprijeti osnivanje Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, ali neće pristati prijeći u Pulu, o čemu piše Vjekoslavu Spinčiću sredinom svibnja 1902. kao predsjedniku Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri. Problemi na koje su nailazili voditelji hrvatsko-slovenskoga nacionalnog pokreta u Istri i otocima, odnosno problemi koji su stajali pred vodstvom političke organizacije bit će raznoliki, od društveno-političkih, gospodarskih, kulturnih, pa do pitanja uporabe liturgijskoga jezika u bogoslužju. Pitanje uredništva *Naše sloge* također je bilo aktualno i o njemu

se često raspravljalo, jednako tako i u povodu raznih problema koji su se javljali prilikom izdavanja glasila. Razgovori oko uredništva i uređivanja *Naše sloge* bili su povezani s težnjom nacionalnih prvaka za ostvarenjem što veće kvalitete glasila, ali s druge strane i financijske su poteškoće u vezi s izdavanjem dolazile do izražaja. Uz izdavanje i uređivanje *Naše sloge* kao glasila stranke među narodnjacima se često raspravljalo i promišljalo o izgradnji, utvrđivanju političke organizacije, načinu njezina rada i djelovanja.

Ključne riječi: Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, *Naša sloga*, Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić, Matko Laginja

PISMOMATKAMANDIĆAVJEKOSLAVUSPINČIĆUOD 15. SVIBNJA 1902. KAO UVOD U PITANJE STALNOGA UREDNIŠTVA NAŠE SLOGE

Prijenosom *Naše sloge* iz Trsta u Pulu odgovornim urednikom i izdavateljem lista postaje Stiepo Gjivić. Među narodnjacima često se razgovaralo i promišljalo o organizaciji rada i vođenju *Naše sloge*. Bit će istovremeno aktualan problem stalnoga uredništva, ali i same organizacije rada.¹ Po zaključku sjednice Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika u Istarskome saboru 18. lipnja 1899. u Trstu, administracija i uredništvo lista bit će od 1. srpnja u Puli, gdje će se, kako se izjavilo, „slati sve, od tamo g. M. Mandiću² na uređenje, a on opet u Pulu na tisak“. Predaju glasila izručit će predsjednik Kluba Spinčić Gjiviću koji će voditi administraciju lista i biti odgovorni urednik.

U listu će se izjaviti da ostaje glavni suradnik Matko Mandić u Trstu.³ Neposredno nakon održane sjednice Kluba zastupnika, Mandić iz Trsta 21. lipnja navodi svoja promišljanja u povodu prijenosa lista Spinčiću, izražavajući pritom svoju bojazan: „Promišljajući o prenosu lista i o uređivanju došao sam do uvjerenja, da će to ići sporo i sa zaprekami budem li ja jedva iz Pule primao pisama (dopise i viesti itd) za urediti i natrag je poslati.

Recimo Ti pošalješ štogod u ponedjeljak za list u Pulu (a to je dosta rano) ja ću to dobiti jedva utorak (možda po podne) a oni u Pu⁴ sriedu (možda po podne) kad već mora listi sve što je važnije složeno. Svaka obširnija pošiljka morati će za onaj broj izostati. A što će biti s onim, što stigne u Pulu utorak ili sriedu? Ja mislim dakle, da bi se imala

1 Željko Klaić, „Prilog o prijenosu *Naše sloge* iz Trsta u Pulu 1899. godine“, *Zbornik Kastavštine*, sv. XIII (2005.), 29–42.; Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, Zagreb 2005., 105, 107–108.

2 Prema podacima jubilarnoga broja *Edinosti* Matko Mandić bio je predsjednikom Političkoga društva *Edinost* u Trstu od 4. IV. 1891. do 29. I. 1905. godine. *Edinost 1876-1926, Popolnjen in preurejen ponatis jubilejne številke*, Trst 1926., 34.

3 Vjekoslav Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884-1901)“, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XI-XII (1966. – 1967.), 193–194.

4 Tj. u Puli.

već u sutrašnjem broju javiti, da sve pošiljke, koje spadaju strogo na uredništvo, neka se šalje izravno na mene u Trst. Isto tako i sve novine valja dolaze i nadalje na mene amo.“⁵

Predaja uprave i uredništva lista *Naša sloga* obavljena je u Trstu 26. lipnja 1899. Izručitelj je bio Mandić, odnosno za novčana sredstva tršćanski odvjetnik Otokar Rybář. Primatelj je bio Gjivić, odnosno predsjednik Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika Spinčić. Prema tekstu Zapisnika o primopredaji dopisi i „sve što spada na uredništvo i upravu imade se slati do daljnje odredbe na uredništvu odnosno na upravu ‚Naše Sloge‘ u Puli.“ „Novine imade se za sada slati na Mandića.“ Namjerava se donositi prilog u glasilu ako „ima više važnoga gradiva“. Uplate nek se redovito objavljuju u listu. „Radi poziva na predplatu, koji će se imati objaviti u prvom broju julija 1899. upozoruje se uprava na poziv na predplatu na koncu 1898. ili na početku 1899.“ Nastojat će se da bude „papir za list dobar, tisak čist, ekspedicija redovita.“ „Opaža se, da se je početkom god. 1899. odlučilo, da se sve neredovito plaćajuće predbrojnik izvan Istre briše, a da se bude čim širih rukava sa seljacima Istre, od kojih razni primaju list i po 1for.“⁶

Međutim, problematika uredništva i organizacija rada oko vođenja glasila aktualna je i dalje, vidi se to iz pisma koje je Gjivić⁷ iz Pule 19. srpnja 1899. uputio Spinčiću.

Između ostaloga piše: „(...) da nisam preuzeo i uredništvo i administraciju i odpravništvo Sloge, već jedino odgovorno uredništvo. A naprotiv sve je palo na mene (...), a i uredništvo mi otimlje prilično vremena, premda većinom drugi pišu (Dr. Laginja i g. Mandić)“. „Valja da

5 *Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, Inventar*, Uvodnu studiju napisao i sredio ostavštinu Ivan Beuc, Zagreb 1993.; Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-819, Spinčić Vjekoslav, kutija 50, Građa o političkim društvima Istre i *Naša sloga, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri 1902-1912* (dalje: HR-HDA-819, kutija 50).

6 HR-HDA-819, kutija 50., Zapisnik o predaji uprave i uredništva lista ‚Naše Sloge‘ obavljenoj dne 26. junija 1899. u Trstu usljed zaključka zastup. Kluba od dne 18/6. 1899.

7 U podnaslovu *Naše sloge* za 1899. stoji da je s br. 21, od 22. VI. 1899., Mate (Matko) Mandić prestao biti odgovorni urednik i izdavatelj. Stiepo Gjivić je odgovorni urednik i izdavatelj lista od br. 22, 6. VII. 1899., do br. 41, od 30. V. 1902. Mandić je u tom vremenu, a i kasnije glavni suradnik.

uzmete na um, da za Posujilnicu⁸ radim sve sam, a uza to vodim knjige još Vinarske zadruge⁹ i Tiskare¹⁰. Nije čudo da mi je radi Sloge sve zaostalo.

- 8 *Istarska posujilnica u Puli, registrana zadruga na omedjašeno jamčenje*, ustanovljena 1891. bit će najvećim hrvatskim novčanim zavodom u Istri. Fran Barbačić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, Zagreb 1952., 63., 99.; Vjekoslav Zidarić, „Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Jakša Ravlić (ur.), Zagreb 1969., 461., 463., 468., 475.; Željko Klaić, „Prilog proučavanju hrvatskih kreditnih zadruga i ostalih zadrughnih organizacija u nekadašnjem pazinskom kapetanatu (kraj XIX. i početak XX. st.)“ (dalje: „Prilog proučavanju hrvatskih kreditnih zadruga“), *Hrvatska čitaonica u Pazinu*, Josip Šiklič (ur.), Pazin 1999., 223-228., 236., 239., 241.
- 9 Istarska vinarska zadruga utemeljena u Puli 1893. godine. Usp. Vido Vivoda, „Gospodarski i kulturološki značaj Laginjine ‚Istarske vinarske zadruge za svu zapadnu Istru““, *Prilozi o zavičajju*, sv. 4 (1986.), 175-182.; Barbačić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 66., 78., 99.
- 10 U podnaslovu *Naše sloge* stoji: „U nakladi tiskare A. Gabršček (J. Krmpotić i drug.) u Puli“. Gorički tiskar Andrej Gabršček 1898. kupuje na dražbi pulsku tiskaru u vlasništvu Carla Martinolicha (prije tiskara *Seraschin*) te utemeljuje i pokreće *Narodnu tiskaru* koja započinje radom 1. VIII. 1898. U njoj je za voditelja postavio Josipa Krmpotića, premjestivši ga iz svoje tiskare u Gorici. Iduće 1899. tiskara je protokolirana kao vlasništvo Josipa Krmpotića te djeluje pod imenom *Josip Krmpotić i dr. (Josip Krmpotić i drugi)* premda i dalje ostaje Gabrščekova. *Tiskara J. Krmpotić i dr.* uknjižena je kod okružnoga suda u Rovinju odlukom od 2. VI. 1899. Odlukom Namjesništva u Trstu bit će društvu podijeljena koncesija za vođenje obrta. Po registraciji tiskare počinje se u njoj tiskati *Naša sloga* (dalje: NS) 6. VI. 1899. Andrej Gabršček svjedoči o gospodarskim poteškoćama u radu i djelovanju tiskare. Do uspostave tiskare u Puli, sve su veće istarske općine upućivale narudžbe njegovoj goričkoj tiskari. Ističe i da su mu općinski uredi u Volskom, Kastvu, Buzetu, Pazinu svojim narudžbama osiguravali dosta rada, ali uspostavom njegove tiskare u Puli, narudžbe će istarskih općina biti upućivane prema ovoj tiskari. Međutim, ističe nadalje, budući da su to bile više slučajne nego redovite narudžbe, koje nisu mogle zadovoljiti uzdržavanje veće tiskare, bilo je potrebno tražiti stalniji i sigurniji rad. Zato je kod mjerodavnih krugova oko *Naše sloge* nastojao da se list premjesti u Pulu. Iako bi to bila dobra reklama za tiskaru, ljudima oko *Naše sloge* baš se i nije žurilo s preseljenjem. Jednako tako, Gabršček je očekivao da će se i potrebe austrougarskoga Arsenala u Puli namirivati u ovoj tiskari, mislio je da se arsenalne narudžbe više neće upućivati u Ljubljanu ili na druga mjesta. Gabršček spominje probleme s kojima se u radu susretao. Za tjedne izdatke morao je stalno slati novac iz Gorice. Budući da su prolazili mjeseci, počeo se dvoumiti koliko će još dugo moći izdržati. Smatrao je: „Ako bi imel še ‚Našo Slogo‘, bi gotovo to šlo brez strahu za izgube“. No, uskoro se pojavila i druga poteškoća. Arsenal je u velikim količinama upotrebljavao posebne uzorke za papir. Morao je imati najmanje 100.000 kruna kao zalag za papir. Kada je uvidio da uz sve poteškoće neće moći dalje uspješno djelovati, dogovorio se s Matkom Laginjom da sastavi istarski konzorcij kojemu će ustupiti tiskaru: „Videl sem, da so na tako ponudbo kar čakali. – In povabili so me nekō na Dunaj, kjer smo v hotelu Höller naredili pogodbo. Stisnili so me pri ceni tako, da nisem dobil niti tega, kar sem za tiskarno dal, z vsemi stroški za hišo in režijske izgube še po vrhu“. Tako je Gabršček, zbog financijskih poteškoća, nemogućnosti uzdržavanja, tiskaru prodao konzorciju *Tiskara Josip Krmpotić i dr.*, kako između ostaloga navodi i sam Krmpotić. Ovo udruženje nastavilo je tiskati *Našu slogu*. Krmpotić piše da je tiskara polako počela napredovati. Godine 1903. u društvu je nastao raskol. Iz posve „tehničko-osobnih obzira“ iz uprave je istupio Josip Krmpotić, a upravu je preuzeo Viktor Šuligoj. Josip Krmpotić je nastavio

– g. Dr. Laginja svaku stvar odgadja, i nikad da bi odsjekao jedan put za uvijek, pak da bude reda. – Ja opet neusudjujem se od svoje volje pozivati nekoga u pomoć, a treba da mi ko pomože. – Mislim, da bi se ovako moglo razdieliti posao. Ja preuzimam uredništvo i blagajničku knjigu s novcem. Kogod drugi (event. g. Svjetličić, pisar kod Dra. Laginje)¹¹ unašanje u glavnu knjigu i popravke ekspedicija-matice“.¹² „Sada je g. Dr. L. tamo pak biste se mogli š njim sporazumit i da odmah bude posao organiziran, kao što treba, da je. A u malo vremena nastojat ćemo usavršit celu upravu, da se nikad više ne bude dogadjalo, šte se je dogadjalo.“¹³

Na sjednici Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika u Puli 9. veljače 1900. raspravljalo se o uredništvu lista. Mandić je izjavio da te godine neće prijeći u Pulu. Laginja, koji je vodio Istarsku posujilnicu, izjavljuje da ne može pristati da Gjivić i dalje bude urednikom lista jer ima dosta posla u Posujilnici i predlaže da Mandić do 1. listopada 1900. izjavi ide li u Pulu ili ne.¹⁴ I na sjednici kluba zastupnika u Puli 11. travnja

samostalno djelovati preuzimajući tiskaru od tvrtke *Matteo Clapis*, koja nije mogla napredovati. Tako su u Puli djelovale dvije slavenske tiskare. Prijašnja Krmpotičeva preimenovana je kasnije u *Tiskaru Laginja i drugovi*, a *Clapisova* je prenesena na tvrtku Josipa Krmpotića. Obje tiskare, prema navođenju Krmpotića, imale su *obilo posla*. Tiskara Laginja i dr., u podnaslovu *Naše sloge* navodi se od početka 1906., od broja 3. Josip Krmpotić, „Razvoj tiskarske obrti u Julijski Krajinji“, u *Edinost 1876-1926*, 43-45.; Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci I, Narodne, kulturne, politične, in gospodarske črtice, Od leta 1830 do 1900*, Ljubljana 1932., 464-468.; Nadia Bužleta, „Tiskarstvo i nakladništvo u Istri 1859.-1941.“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, sv. 48 (2005.), br. 3-4, 217-218.; Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 81., 85.; Klaić, „Prilog o prijenosu *Naše sloge* iz Trsta u Pulu 1899. godine“, 30-39. O problematici Tiskare i prijenosu *Naše sloge* u Pulu prilažem presliku dokumenta iz Spinčićeve ostavštine u Prilogu na kraju ovoga teksta.

11 Misli se na odvjjetničku kancelariju Matka Laginje. Pretpostavljam da je spomenuti Svjetličić – učitelj Josip Svjetličić (Svetličić). O njemu: „Izvjestaj tajnika Viktora Cara Emina, čitan na glavnoj skupštini »Družbe sv. Ćirila i Metoda« dne 12. junija 1902.“, NS, br. 54, Pula, 15. VII. 1902., 1.; „Naši izseljenici u Svitavi“, *Hrvatski list*, br. 38, Pula, 13. VIII. 1915., 2.; Viktor Car Emin, *Moje uspomene na »Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru«*, Zagreb 1953., 77., 103.; Vjekoslav Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XIV (1969), 351., 353.; Ernest Radetić, *Istarski zapisi*, Zagreb 1969., 180., 367.; Božo Jakovljević, „Učiteljska škola u Kopru i školovanje hrvatskih učitelja“, *Annales*, sv. 6 (1996.), br. 8, 217.; Ante Cukrov, „Osnovno školstvo Svetvinčenštine do kraja 1. svjetskog rata (tragom dokumenata u Državnom arhivu u Pazinu)“, *Vjesnik Istarskog arhiva*, sv. 6-7 (1996.-1997.), 198., 200-202.

12 Riječ *ekspedicija* je precrтана i nadopisano je *matice*.

13 Gjivić piše svoje pismo na tiskanici *Istarske posujilnice* u Puli, HR-HDA-819, kutija 50.

14 Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru

1901. bilo je govora o *Našoj slogi*: „Odlučuje se zahvalu Stiepu Gjiviću za njegov rad kod uprave i uredništva ‚Naše Sloge‘. Moli se M. Mandića da se preseli u Pulu“.¹⁵

Navedena tematika oko uredništva lista i njegova vođenja svakako je morala biti još aktualnija nakon uspostave Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri koje je *Našu slogu* svojim Pravilima proglasilo društvenim glasilom. Pismo Matka Mandića iz Trsta 15. svibnja 1902. Vjekoslavu Spinčiću, neposredno nakon utemeljenja Političkoga društva, još više problematizira situaciju oko uredništva i vođenja glasila, a tematika u njegovu pismu neće ostati samo na tome. Riječ je o široj problematici nacionalno-političkoga rada s kojom su se susretali istarski narodnjaci, a o čemu piše Mandić Spinčiću, kao što su između ostaloga i drugi nacionalni prvaci isticali razna pitanja, o kojima su govorili i o kojima su promišljali. Mandić, koji se kritički osvrtao povodom vođenja i uređivanja *Naše sloge* te objašnjavao razloge za nedolazak u Pulu, izražavao je i nezadovoljstvo nacionalno-političkim radom, naglašavao svoje nezadovoljstvo radom nacionalnih prvaka u Puli i spočitavao nesudjelovanje narodnjaka u izborima za općinsko zastupstvo: „Za odlazak Gjivićev doznao sam onomadne kad je Križ¹⁶ ovdje bio, koji je rekao, da žali veoma što se nije Gjivića u Puli pridržalo, jer da bi bio stalno ostao, kad bi mu to Dr. Matko kazao. Ovaj da je njegovu ostavku hladno primio, što si je Gjivić tako tumačio, da ga u Puli više toliko ne trebaju. Pojmim, da treba odlaskom Gjivićevim misliti na zamjenika mu kod lista, da treba tražiti osobu, koja bi preuzela odgovornost, ali nemislim, da bi radi toga morao ja u Pulu“. „Na poznatom sastanku u Puli, kad se je odlučilo, da će se list izdavati dva puta na ćedan preuzeo sam ja obvezu, da ću brinuti za jedan broj posve, a za drugi samo koju malenkost.¹⁷ (Tako je bio predložio Krmpotić na

(1884-1901)“, 195-196.

15 Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 300.

16 Lacko Križ, vidjeti bilješku 25.

17 Budući da je *Naša sloga* počela od 3. IV. 1900. izlaziti dvaput tjedno, utorkom i petkom (Tatjana Blažeković, „Bibliografski podaci o ‚Našoj Slogi‘“, *Pazinski memorijal*, 2 (1971.), 79.), spomenuti se sastanak mogao održati negdje početkom 1900. ili možda nešto prije. Tijekom 1902. *Naša sloga* ponovno izlazi jedanput tjedno.

moju opazku, da ja nemogu oba broja napisati). U istinu pako brinuo sam ja za oba broja i to većinom sam, jer od naših drugova osim Tebe neradi nitko ništa a dopisa i viesti nije bilo za čitave mjesece skoro niti redka, što će Vam Gjivić potvrditi. Ja sam dakle radio dva puta više nego li prije i premda se nisam bio na to obvezao. U Puli se nemogu potužiti da mi je uzmanjkalo rukopisa. Tamo nisu imali/ili: nebi bi bili smjeli imati druge brige nego provesti korekturu, a to može svaki iole inteligentan čovjek. Tako bi se moglo i dalje ići sa jednim korektorom, koji bi ujedno preuzeo ime urednika. Ali naši u Puli hoće, da dodjem ja tamo, jer misle, da bi ja Bog zna što tamo polučio u narodnom pogledu. Oni zaboravljaju, da ja nisam više mladić, da sam davno prekoračio 50 godina, da sam počeo i to češće čutiti te godine, da se ja nebih mogao bacati u politički vrtlog kao što sam se ovdje prije 10-15 godina bacao. U Puli, ili bolje na Puljštini stojimo u narodno-političkom pogledu veoma nepovoljno; u gradu osnovaše par društava, ali u poreznih obćinah u obće neima napredka. Tamo se neusudjuju ni stupiti u izbornu borbu za obć. zastupstvo, doćim se je narod borio sam prije nego li dodjoše u Pulu naši prvaci. Tamo je dakle sve neobradjeno i sad traže, da bi koji ozbiljno započeo raditi. Ja, da Ti istinu kažem, nećutim se više za to sposobnim. Ti znadeš i sam, da premda je Dr. Matko najbolji čovjek od svieta, da je s njim često teško doći na čistac. On je često tajinstven, neodlučan i nejasan. To je oćutio ili doživio s njim i Gjivić, koji mi piše ovih dana, da je bio često razočaran u poslu, da nije mogao uzeti nikakve inicijative a ni dobiti nigda prave, odlučne zapoviedi. Osim toga potužio se je i meni i drugim i Dr. Červar,¹⁸ koji valjda neodlazi iz obiesti iz Pule. U Puli su najodličnije naše osobe

18 Gjuro (Đuro) Červar je na ustanovnoj skupštini Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri u Pazinu 7. V. 1902. izabran za odbornika, a potom i tajnika. Na Popisu članova Političkoga društva naveden je kao odvjjetnički perovođa. Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca na prijelomu XIX. u XX. stoljeće i utemeljenje Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri 1902.“ (dalje: „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“), *Histria*, sv. 4 (2014.), 53-54. O njemu: Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1920., 171-175., 213.; Bogdan Krizman, „Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu“, *Starine*, sv. 48 (1958.), 340.; Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 122., 124., 157., 160., 173.; Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 374-381.

oba naša odvjetnika,¹⁹ koji bi morali misliti i raditi kao dva rodjena brata, a u istinu nema izmedju njih ni ljubavi ni iskrenosti, te nemogu imati u narodnom poslu ni pravoga uspjeha. Sa Dr. Zucconom²⁰ nisam ni ja u najboljih vodah, niti bih mogao biti u Puli znajući, da mu je prvo i glavno načelo sgrtanje novca. Pomisli sada, da ja živem ovdje za koji mjesec 20 godina, da poznam ljude i oni mene, da me pusti svatko na miru, čega nebi bilo u Puli, gdje bi se valjda morao često braniti od pogrda i možda navala osobnih i stvarnih“. „Uvaži konačno i to, da ovdje morate imati absolutno pouzdanu osobu i radi Koparščine i radi naših ljudi, koje treba svakog čedna amo tamo voditi ili sad ovamo sad onamo za njih kucati, pak ćeš uviditi i sam, da mi je veoma teško odlučiti se za Pulu. Ako nemožete pristati na dosadašnju praksu valja da tražite drugog urednika. Meni izvoli čim prije javiti Vašu odluku, da si uzmognem i ja bilo ovdje bilo vani kakovu zaslužbu potražiti. Sve ovo što Ti pišem, ide samo Tebe, a Tvojim drugovom javi samo ono, što misliš, da je nužno“. Matko Laginja iz Pule 22. svibnja 1902. piše Spinčiću: „Glede Sloge čujem da je Mate kategorično odbio poziv da se seli u Pulu. Obzirom na njega, i na odlazak Gjivićev i na to, da smjer lista mora da bude ipak u rukama bezuvjetno pouzdanim, možda Ti se neće posve čudan činit moj nazor, da se Sloga preseli opet u Trst. Ovdje bi se možda osnovao mali tjednik hrv-talij. ili njem-hrv. Svakako pitanje tiskarne ga tu nebi uticalo, jer ona će živiti bez Sloge“. Spinčić je ovu ovdje posljednju rečenicu komentirao: „Sloga bi morala sa tiskarnom, a ne obratno“.²¹

19 Mandić misli na Matka Laginju i Ivana Zuccona.

20 Odvjetnik Ivan (Ivo) Zuccon (Cukon) na osnivačkoj je skupštini Političkoga društva u Pazinu 1902. izabran za odbornika. O njemu: Vjekoslav Spinčić, *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, Zagreb 1926., 130-131.; Josip Demarin, „O životu i radu Dra Ivana Cukona“, *Riječka revija*, IX (1960.), br. 4, 198-205.; Mate Balota, *Puna je Pula*, Zagreb 1960., 248., 272., 275., 282., 285., 299., 367.; Dragovan Šepić, „Politika »narodnog mira« u Istri 1908.-1913.“, *Anali Jadranskog instituta*, III (1961.), 69., 83., 95-96., 102-103., 107., 110., 114., 118., 120.; Marija Rimanić, „Što znamo o skladatelju istarske himne“, *Hrvatska čitaonica u Pazinu*, 209.; Barbačić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 91-92., 122., 124-125., 137., 143., 159., 173.; Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 373-374.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 53-54.

21 HR-HDA-819, kutija 50; Klaić, „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge* u vrijeme utemeljenja Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri“ (dalje: „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge*“), *Zbornik Kastavštine*, XII (2004.), 70-72.

Pisma nacionalnih prvaka upućuju na različita promišljanja – unutar redova narodnjaka – o načinu društveno-političkoga djelovanja, gdje je pitanje organizacije rada izbijalo u prvi plan. Različita će promišljanja sigurno biti determinirana ekonomski i politički snažnijim protivnikom, ali i različitim prilikama u istarskim sredinama. Kritičko pisanje Mandića važno je za sagledavanje stanja, važno za uočavanje problema s kojima su se narodnjaci susretali u svome radu.

Mandićev kritički pogled na vođenje i uređivanje *Naše sloge* povezan je s njegovim nezadovoljstvom rada i djelovanja nacionalnih prvaka u Puli gdje je posebno spočitavao nesudjelovanje narodnjaka u izborima za općinsko zastupstvo. Međutim, Matko Laginja je objašnjavao na sjednici Hrvatsko-slovenskoga kluba zastupnika u Istarskome saboru u Puli 11. travnja 1901. – povodom novih zemaljskih izbora – da u pulskome kotaru nema nade upustiti se u kakvu akciju jer ne postoje uvjeti, apostrofirajući Ivana Zuccona koji smatra da se najprije treba steći pogodan materijalni položaj: „S novcem nemožemo ovdje konkurirati, a jedino s tim moglo bi se uspjeti. Talijanom je slobodno sve“. Laginja je pritom isticao važnost djelovanja i poslovanja posujilnica.²² Te 1902. odgovornim urednikom

22 Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 300. Matko Laginja je u svojoj društvenoj aktivnosti sa suradnicima na prijelomu stoljeća predvodio rad na utemeljenju gospodarskih organizacija, štedno-kreditnih zadruga, tzv. *posujilnica*, koje su zaduženo seljaštvo trebale osloboditi lihvarstva. Stvaranje ekonomske neovisnosti seljaštva o talijanskim trgovcima, bankarima, veleposjednicima, svakako će imati utjecaja pri izražavanju njihove vlastite volje na raznim izborima. Značajne se aktivnosti istarskih narodnjaka na prijelomu stoljeća u Markgrofoviji Istri odvijaju na pravno-političkome, gospodarskome, kulturnome području, koje će voditi prevladavanju poteškoća nacionalnoga pokreta. Nekako u isto vrijeme utemeljit će se politička organizacija istarskih narodnjaka – Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri 1902. – ali i gospodarska organizacija – Gospodarska sveza za Istru u Puli 1903. Utemeljenjem i djelovanjem političke organizacije istarskih narodnjaka, združenih organizacija, kao i radom kulturnih institucija, uz neizostavnu demokratizaciju izbornoga zakonodavstva za bečki parlament, kada je na temelju općega izbornog prava glasa Hrvatsko-slovenska stranka u Istri na državnim izborima 1907. ostvarila uspjeh, poteškoće u razvoju nacionalnog pokreta na prijelomu stoljeća bile su prevladane. Ivan Beuc, *Istarske studije, Osnovni nacionalni problem istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća*, Zagreb 1975., 139-311.; Zvane Črnja, „Uloga ezonera u zaošturanju nacionalnog sukoba u Istri“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 335-349.; Dragovan Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za carevinsko vijeće 1907.“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 403-422.; Tone Peruško, „Borba za osnovno školstvo – borba za nacionalni opstanak“, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 423-441.; Zidarić, „Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu“, 457-475.; Vasilij Melik,

i izdavateljem *Naše sloge* postaje Josip Hain, a Matko Mandić u Trstu zadržava položaj glavnoga suradnika.²³

Kombinacije da glasilo ponovno prijeđe u Trst, kao što će se promišljati i govoriti da bi *Naša sloga* eventualno trebala biti premještena u Opatiju, odnosno Volosko, moraju se ponajprije promatrati u smislu traženja putova za jačanje kvalitete lista, glavnoga glasila Hrvatsko-slovenske narodne stranke. Istodobno se među voditeljima nacionalnoga pokreta, kao i drugim njegovim pripadnicima, javljaju razlike u promišljanjima oko načina rada i aktivnosti Političkoga društva, pa će se tako razlike u promišljanjima pojaviti i oko uređivanja *Naše sloge*.

Jedna kombinacija s mogućim imenovanjem stalnoga uredništva *Naše sloge* te mogućega premještanja sjedišta izdavanja glasila bila je 1903. s Viktorom Carom Eminom, o čemu Spinčić svjedoči u svojim zapisima. Naime, Car je smatrao da može uređivati glasilo, ali neka ono pređe u Opatiju jer je tu on bio u doticaju s Franom Supilom i onima koji k njemu dolaze, a u Puli ne bi imao takvu mogućnost.²⁴ Primjer pojedinca iz redova narodnjaka koji se otvoreno zalagao za ostanak *Naše sloge* u Puli bio je Lacko Križ. Iz Pule je 4. prosinca 1903. pisao Spinčiću: „Dobili smo upit od ‚Polit. društva‘ u pogledu uredništva *Naše Sloge* i prenosa istog u Volosko. Ako se to dogodi, onda ne samo, da će bit težak udarac za hrvatsku stvar ovdje u Puli, nego i za tiskaru, za koju je tisak jedne novine od velike važnosti.“²⁵ Kombinacija s Carom

„Demokratizacija volilnoga sistema (1907) in njeni učinki“, *Zgodovinski časopis*, god. 33 (1979.), br. 2, 221-227.; Josip Percan, „Materijalni i kulturološki značaj Laginjinih istarskih posujilnica“, *Prilozi o zavičaju*, sv. 4 (1986.), 161-174.; Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 57-146., 248-330., 364-391.; Klaić, „Prilog proučavanju hrvatskih kreditnih zadruga“, 217-227., 243-252.; isti, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 29-100.

23 Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 96.; O Čehu Josipu Hainu: Mate Balota, *Puna je Pula*, Zagreb 1960., 165., 186-187., 251., 354.

24 Klaić, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika 1903. i 1904. godine“ (dalje: „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika“), *Croatica christiana periodica*, god. 42 (2018.), br. 82, 126-128.; isti, „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge*“, 73-74., 78. O Viktoru Caru Eminu: Mirjana Strčić, *Temelji književne epohe*, Pazin – Rijeka 1994., 13., 20., 22., 26., 84., 106., 110., 171.

25 HR-HDA-819, Korespondencija V. Spinčića (dalje: HR-HDA-819, Korespondencija), kutija 89., god. 1903. Lacko Križ sudjelovao je u radu povodom prelaska tiskare Andreja Gabrščka

nije se ostvarila, a u jednome je svome zapisu Spinčić naveo: „Odustalo se je od svega. Naša Sloga je u Puli i na dalje.“²⁶ Ipak će se misao o prijenosu *Naše sloge* spominjati još neko vrijeme među nacionalnim prvacima.

STAVOVI I PROMIŠLJANJA OKO UREĐIVANJA GLAVNOGA GLASILA HRVATSKO-SLOVENSKE NARODNE STRANKE

Spinčićevi zapisi prikazuju težnje i napore narodnjaka na utvrđivanju i jačanju novoutemeljene organizacije Političkoga društva u koju se namjeravalo uključiti pripadnike mlađe generacije. Upravo će prilike u Banskoj Hrvatskoj, kada dolazi do povezivanja oporbenih građanskih stranaka protiv mađarizacije i vlasti bana Khuena te se u Banovini razvio 1903. Narodni pokret, koji će djelovati i na istarske narodnjake da se snažnije povežu i organiziraju, imati velikoga udjela pri podizanju nacionalne svijesti istarskih Hrvata te kod istarskih i primorskih Slovenaca.

Neke su se hrvatske općine u Istri – kao Pazin, Buzet, Kastav, Volosko i Vrbnik – povodom nasilja u Banovini obratile Caru.²⁷ Isto tako, Narodni će pokret utjecati i na radikalizaciju u stavovima kada je riječ o načinu rada i djelovanja političke organizacije te o nacionalnim pravima.

u Puli u ruke hrvatskih narodnjaka 1899. Bio je aktivan i u radu oko izdavanja *Naše sloge* u razdoblju kada je ona bila prenesena u Pulu. Usput o Lacku Križu: „Puljsko-rovinjski kotar: Pula, 7. studenog 1907. Narodna radnička organizacija.“, NS, br. 55, Pula, 7. XI. 1907., 2.; Balota, *Puna je Pula*, 213., 267., 272., 276., 284., 310.; Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, Pazin 1973., 411., 439.; Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 351.; Klaić, „Prilog o prijenosu *Naše sloge* iz Trsta u Pulu 1899. godine“, 33-34.

26 Klaić, „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge*“, 73.

27 „Izjava hrvatskih i slovenskih zastupnika Dalmacije, Istre i Trsta“, NS, br. 24, 11. VI. 1903., 3-4.; „Odbor u svrhu sabiranja milodara za žrtve u Hrvatskoj“, *Jadran*, 11. srpnja 1903.; Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci*, II, *Narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, Od leta 1901. do 1924.*, Ljubljana 1934., 136-139.; Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za carevinsko vijeće 1907.“, 406-408.; Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 191-203.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 43-44.

Da se pitanje uredništva i uređivanja *Naše sloge* povezivalo s načinom rada političke organizacije, izraženim razlikama u promišljanjima povodom toga,²⁸ s razlikom u pogledima na taktiku nastupanja prema protivnoj

- 28 Karakteristično je povodom toga pisanje *Novog lista* od 19. XII. 1903. i 28. I. 1904. Dopisnik se zalaže za pokretanje pučkih skupština po uzoru na Banovinu. U Hrvatskoj je već održano pedeset takvih skupština, a i u Dalmaciji se odlučilo pokrenuti političku akciju među narodom: „A Istra? U Istri bi reć, da se spava na lovorikama dobljenim u prošastom saborskom zasjedanju“. Nije dovoljno, navodi dopisnik, da *Naša sloga* već u nekoliko svojih brojeva donosi opšima saborska izvješća. To našem narodu, našim seljacima u Istri, malo koristi. Narodu prije svega treba protumačiti što je to Carevinsko vijeće, što je Sabor, što je općina. Narodu bi neke pojmove trebalo učiniti pristupačne njegovu shvaćanju. Prema dopisnikovu mišljenju *Naša* bi *sloga* morala biti u prvome redu list za seljaštvo, a k tomu nedostaju tumačenja najjednostavnijih pojmova o državi, pokrajini, općini, uopće o svakome ustavnom uređenju. U tu bi svrhu trebalo dakako da urednik stanuje bliže listu negoli sada jer je izdaleka nemoguće uspješno uređivati jedan politički list; dopisnik koji postavlja pitanje pučkih skupština, proziva vodstvo nacionalnoga pokreta. Piše da se traža uzdati u sebe i raditi, pripremati narod za ustavnu borbu, borbu za opstanak koja je ugrožena s više strana. Bilo bi bolje kada bi naši zastupnici u Saboru (njih devet) „imali iza sebe izvježbanu masu naroda“. „Kakva nam korist od samih vođa bez dobre vojske? Imamo Političko društvo, koje ne radi dovoljno na političkom polju. Dakle, Političko društvo trebalo bi krenuti na posao. Neka i ono po Istri pokrene akciju narodnih skupština i to javnih, a ne tajnih, kako se to u Istri često čini kad se raspravlja o narodnim pitanjima. Istra je mlada i treba najviše pouke i poduke, ali šuti. Mladi Istrani željni su rada i radit će, bez obzira na to bude li tko mlađe smatrao za neiskusne. Ne prihvati li starija inteligencija omladinu, ona će sama krenuti u narod i narod će je rado primiti u svoju sredinu.“ Dopisnik piše da bi narodni prvaci koji se nalaze na *političkom poprištu* morali svako toliko doći među narod i podučavati ga. Ističe potrebu složnoga zauzimanja za šire slojeve raznom podukom i onda će se pomalo doći *prosvjetom k slobodi*. U iznesenom se pisanju mogu nazreti ideje koje su zastupali Milan Marjanović i *Napredna omladina*. Ovakva je istupanja, kao i slična druga, o nedovoljnoj aktivnosti nacionalnoga vodstva Vjekoslav Spinčić odbacivao. Iz njegovih zapisa i reagiranja vidi se da je on takvim primjedbama o nedovoljnoj aktivnosti nacionalnoga vodstva veoma zaokupljen te da je o njima mnogo razmišljao i zbog iznesenih primjedbi bio ogorčen. Spinčić u svojim zapisima i javnim reagiranjima navodi da se u Istri održao čitav niz skupština i javnih sastanaka: „Stotina se jih je obdržavalo!!“, pritom vjerojatno misleći i na vrijeme kada su organizirani prvi *tabori*, kada su se nakon uspostave dualizma u Monarhiji pokretali politički preporodni skupovi u Sloveniji i Istri po uzoru na češke *tabore*. Spinčić u svojim zabilješkama, ali i na godišnjoj skupštini Političkoga društva 1904., navodi čitav niz pojedinaca ponaosob, koji su u tadašnjoj političkoj stvarnosti u Istri održavali skupštine, odnosno javne sastanke, navodeći pored njihovih imena i broj održanih javnih sastanaka. Spinčić ne misli na eventualne skupštine, organizirane i potaknute Narodnim pokretom u Banovini već ponajprije na skupštine, javne sastanke organizirane u Istri na temelju austrijskoga zakona od 15. XI. 1867., prema kojem je trebalo odobriti neku skupštinu. Mišljenja sam da unutar Narodne stranke nije bilo preciziranoga stajališta o skupštini kao metodi djelovanja koja bi se primjenjivala samo u Banskoj Hrvatskoj već se to smatralo uobičajenim načinom djelovanja u Istri, kada se javni sastanci, javne skupštine pod vedrim nebom održavaju na temelju državnoga zakonodavstva koje je reguliralo javno okupljanje. Ne može se nikako zaključivati da bi istarski narodnjaci bili protiv tumačenja da je neka skupština u Istri, kao ona u Boljuni 10. IV. 1904., bila potaknuta Narodnim pokretom u Banovini već su posrijedi mogli biti različiti pogledi i stajališta o raznim pitanjima koja su

talijanskoj strani, odnosno povezivalo s pojavom idejnih razlika, potvrđuju pisma Frana Volarića²⁹ i Ivana Zuccona Spinčiću. Naime, Volarić iz Krka 30. srpnja 1903. izražava nezadovoljstvo jer uredništvo nije objavilo članak *Mafija itd.*, uoči izbora župnika u Malom Lošinj u zakazanih za 27. srpnja. Neobjavlivanjem članka bio je iznenađen i Matko Mandić u Trstu. Volarić navodi da je pisac članka, *mladi rodoljub*, želio pokazati kakvim se sredstvima služe naši protivnici u ostvarivanju svojih namjera. U pozadini je bio napad na krčkoga biskupa Mahnića koji je primio pismo iz Ženeve 18. svibnja, u kojem se „La Maffija“ grozi biskupu jer se želi istisnuti don Francesca Craglietta. Spinčić je redovito na dobivenim pismima zapisivao svoje zabilješke i reakcije, pa je tako zapisao da je 10. kolovoza pisao Zucconu koji je sudjelovao u radu uredništva *Naše sloge*. Zuccon 17. kolovoza odgovara Spinčiću i u svojim promišljanjima, a pod utjecajem Narodnoga pokreta u Banovini 1903., izražava nezadovoljstvo oko uređivanja *Naše sloge*: „Ja sam si bio svijestan posljedica mojih riječi, što ih u ono kratko doba napisah u listu: a prva nakana bijaše, da se već jednom razbije led mlohavosti i uspavlivanja što vlada u ‚N. Sl.‘ za sadašnjeg ‚nikakvog‘ urednikovanja. Mogu Vam reći, da sam i onaj dopis uredništva u jednom smjeru, i žestoke riječi (Živila Hrvatska³⁰ itd.) obzirom na hrvatski pokret u Banovini, napisao očitom namjerom, da prouzročim, e bi se već jednom stupilo k uređenju lista, koji ćete priznati, ne odgovara više. O da vidite, kakav sve materijal dolazi u tiskaru za ‚N

na takvoj skupštini bila na dnevnom redu ili pak koja su na dotičnoj skupštini pokretali sami govornici. Klaić, „Skupština u Boljuni 10. IV. 1904. kao istup protiv načina rada i djelovanja vodstva Narodnog pokreta u Istri, *Političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri*“ (dalje: „Skupština u Boljuni“), *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 13 (2014.), 81-97.; isti, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika“, 119-124.

29 O Franu Volariću: „Dr. Franjo Josip Volarić“, NS, br. 37, Pula, 10. IX. 1908., 1.; Vjekoslav Spinčić, *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, Zagreb 1926., 74., 115-117.; Anton Bozanić, „Mahnićevo pastoralno djelovanje u krčkoj biskupiji“, *Mahnićev simpozij v Rimu*, Edo Škulj (ur.), Celje 1990., 285-287., 297.; isti, „Katoličko gibanje u Istri početkom 20. stoljeća“, *Istarska Danica* 1993., 1992., 79; Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 44., 99.; Klaić, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika“, 133.

30 Na članak pod tim naslovom u *Našoj slogi* od 16. VII. 1903. poziva se: Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za carevinsko vijeće 1907.“, 408. Cjelovit tekst članka objavljen u: Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 456-457.

Sl. ‘: Vi bi se zgražali; a ja se nisam žacao bacati ga većim dijelom u koš. Ruku na prsa svi, pa recimo iskreno, da smo veliki slabići, kad u ovo četiri godine nismo bili kadri riješiti dostojno pitanje uredništva ‚Naše Sloge‘, a znamo, da su dobre novine današnji dan najjača poluga u bilo kojoj borbi. Inače znate i sami, da je u ‚N. Sl.‘ već bilo dosta puta govora i o ‚Maffiji‘ u Lošinju i o Don Cragliettu³¹ itd.: čemu ponavljati iste stvari? Vi kažete, da bi to bilo koristilo za izbor župnika, ali ja mislim, da, ni Vi ne držite mnogo do tog uvjerenja. Medjutim ja sam sada opet na strani, pa nek pišu što hoće: Dadoh samo izražaja mojem mišljenju.“³²

Zuconovo pismo upućuje na razlike u promišljanju oko shvaćanja taktike nastupanja prema protivniku. Spinčić je na Zuconovu pismu dopisao svoje konstatacije iz kojih se vidi da se nije slagao s nekim njegovim promišljanjima. Za razumijevanje i sagledavanje Zuconovih promišljanja karakteristične su tri njegove rečenice. 1. Naime, Zucon je smatrao da kao Hrvati moraju biti indiferentni prema talijanskim lopovštinama prema vlastima, bilo državnoj, bilo crkvenoj, pripravnici da suzbiju napade samo ako se tiču narodne stvari. 2. Po njegovu sudu, ako treba ostati i dalje na straži *proti* antiaustrijskome i antikatoličkome djelovanju Talijana u Primorju, logična bi posljedica tomu bila da se djeluje otvoreno u austrijskome i katoličkome smislu, i da se tako dođe pod okrilje protunarodnih državnika i crkvenih dostojanstvenika. 3. Ali da se želi predstavljati ulogu radikala, pa iznositi iredentizam i protuvjersko djelovanje Talijana, to mu se čini da nije u skladu. Pored posljednje dvije teze Spinčić je dopisao: „ono je obrana našega čovjeka“, podrazumijevajući u prvome redu Zuconovu konstataciju o iznošenju iredentizma i protuvjerskoga djelovanja Talijana. Pored Zuconova navođenja crkvene vlasti Spinčić je istaknuo: „što ako je crkvena vlast naša“. Čini se da je nezadovoljstvo kanonika Frana Volarića u povodu neobjavljivanja članka *Maffia itd.* dovelo do njegova objavljivanja, ali sada pod drugim naslovom i vjerojatno sadržajno nešto izmijenjenoga. *Naša sloga* od 3. rujna 1903. objavljuje članak pod naslovom *Slobodnozidarske podružnice u Primorju*. U njemu se spominje prijeteće pismo

31 Neki članci o Cragliettu kao primjer: „Sa Kvarnera“, NS, br. 24, Pula, 11. VI. 1903., 4.; „Lošinjski kotar: Iz Malog Lošinja.“, NS, br. 33, Pula, 13. VIII. 1903., 3.

32 Klaić, „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge*“, 74-75.

krčkome biskupu, koje mu je iz Ženeve uputila „Maffia italiana“ koja se zalagala za svećenika Craglietta.³³ U vezi s objavljivanjem članaka u *Našoj slogi* u dokumentima možemo naići i na druge primjere reagiranja uredništva i nacionalnih prvaka povodom nekoga teksta.

Pored pitanja uredništva i uređivanja glavnoga glasila Narodne stranke, istodobno se među narodnjacima raspravljalo i promišljalo o izgradnji, utvrđivanju političke organizacije, načinu njezina rada i djelovanja.³⁴ Primjećuje se to iščitavanjem Spinčićevih zapisa: povezanost težnje nacionalnoga vodstva da se pitanje uredništva i uređivanje glasila povezuje s pitanjem utvrđivanja i vođenja tek ustanovljene političke organizacije. Spinčić će s tim u vezi i javno nastupiti. Također i na prijelomu stoljeća postoji aktualan problem s utvrđivanjem i vođenjem stranke na terenu zbog nepostojanja dovoljno stručnih osoba, pogotovo nedovoljno hrvatskih odvjetnika kao osoba koje bi predvodile nacionalno-politički rad u nekoj istarskoj sredini. Problem je postojao i u prethodnim desetljećima, zato su se prvaci pokreta oslanjali na istaknute pojedince iz redova seljačkih narodnjačkih obitelji, kao i na istaknute svećenike ili učitelje. Odvjetnik Dinko Trinajstić, voditelj aktivnosti oko utemeljenja Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, ujedno i njegov prvi potpredsjednik,³⁵ kratko je vrijeme nakon utemeljenja društva – 10. listopada 1902. – pisao predsjedniku Vjekoslavu Spinčiću: „Od svih političkih odbornika još nije niti jedan predložio povjerenike iz svog kotara. Pak da ćemo napried uz takve odnošaje?!“.³⁶ Vjekoslav Spinčić se na godišnjoj skupštini Političkoga društva osvrtao na utvrđivanje organizacije, kao i na pitanje uredništva glasila: „Naše političko društvo, odnosno njegov odbor učinio

33 Isto, 74-76.

34 Vjekoslav Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 299-384.; Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907.“, 404-422.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 41-94.

35 O Dinku Trinajstiću: V. S. (Vjekoslav Spinčić), *Slavensko bogoslužje u Istri*, Pula 1913., 83., 126., 188., 215.; Petar Strčić, „Četiri krčka advokata u političkom životu Istre i Kvamerskih otoka“, *Odvjetnik*, 9 (1968.), 239-246.; Spinčić, *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, 123.; Mladenka Hammer, „Članovi uprave Hrvatske čitaonice i dugih hrvatskih društava u Pazinu na kraju 19. i početkom 20. stoljeća (Popis)“, *Hrvatska čitaonica u Pazinu*, 317-218.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 50-53.

36 Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 59.

je do sada sve što je mogao, da odgovori svojoj dužnosti. Držao je više sjednica ovdje i drugdje; obdržavao je razne sastanke, sastavio više spomenica i predstavaka na razne oblasti, te iste odposlao ili po svojih članovih predao. Odbor je bio u doticaju s našimi prvaci u raznih obćinah u vrieme svakojakih izbora, nastojao je – čuvši pritužbe, da neima narodnih odvjetnika i odvjetničkih kandidata – da takvih narodu pribavi, a u koliko nije u tom uspio, nije stalno njegova krivnja. Pošto se je prigovaralo da narodno glasilo neima u sadašnjem mjestu stalnog urednika, nastojalo se je takvog dobiti, ali do sada bezuspješno. Prigovaralo se i zbog sadržaja lista, ali mjesto prigovarati bolje bi bilo, da se je listu perom doskočilo na pomoć.³⁷

Uz utvrđivanje političke, ali i gospodarske organizacije aktualno je pitanje na prijelomu stoljeća među narodnjacima i pitanje liturgijskoga jezika u bogoslužju.³⁸ Bila su to pitanja kojima su se bavili istarski narodnjaci

37 „Prigovaralo se i nedostatnom radu političkog društva, ali odbor je poduzeo sve, što bijaše u njegovoj moći. Odbor je razaslao pozive i upute na razne povjerenike u svih kotarih za sabiranje članova i ustrajanje kotarskih i mjestnih odbora, ali mnogi od njih neodazvaše se ni danas“. „Glavna skupština političkog društva za Hrvate i Slovence Istre“, NS, br. 15, Pula, 14. IV. 1904., 1.

38 Interes Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri umnogome je zaokupljalo pitanje liturgijskoga jezika u bogoslužju, u vezi s čim Sveta Stolica, odnosno Kongregacija obreda u Rimu donosi dekrete 1898. i 1906. Dekretima se odredila uporaba staroslavenskoga jezika u crkvenome obredu. Tako će zbog aktualnoga pitanja liturgijskoga jezika jedna od dominantnih točaka u politici Narodne stranke biti odnos prema crkvenoj hijerarhiji – porečko-pulskome biskupu i tršćansko-koparskome biskupu. Prvi dekret nosi nadnevak 5. VIII. 1898. i upućen je biskupima goričke, zadarske i zagrebačke crkvene pokrajine, a drugi je od 18. XII. 1906. Prvi obznanjuje kako uporaba staroslavenskoga jezika u liturgiji nije osobna već stvarna povlastica, kojom se svećenik ne može koristiti drugdje osim u određenim crkvama – samo u onima za koje se spisima i svjedocima može potvrditi da se u njima posljednjih trideset godina u liturgiji upotrebljavalo staroslavenski jezik i glagoljicu. Drugi je dekret zaoštrio problem jer je dodana i stroga odredba da se ne smije misiti staroslavenski ondje gdje nedvojbeno nije dokazano da se to neprekidno činilo tijekom tih trideset godina. Porečko-pulski biskup Gian Battista Flapp – koji se na biskupskoj stolici nalazio od 1884. – i tršćansko-koparski biskup Franz Xaver Nagl – koji se na biskupskoj stolici nalazio od 1902. – kao provoditelji rimskih uredbi izdavali su odredbe po kojima se ni za jednu župu više ne može dokazati tridesetogodišnja uporaba staroslavenskoga jezika. Hrvatsko će se svećenstvo u Istri, zajedno s hrvatskim političarima, prosvjetnim radnicima, truditi dokazati stoljetno pravo istarskih Hrvata na staroslavensku službu Božju. Upućivale su se delegacije biskupima i papi u Rim, pisale brojne spomenice i druga pisma, a na sastanku povjerenika Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri u Puli 6. III. 1906. odlučilo se objelodaniti sve ono što se poduzimalo u obranu *slavenskoga bogoslužja* od strane Hrvata i Slovenaca Istre. U Puli će 1913. nastati, odnosno biti objavljena knjiga Vjekoslava Spinčića *Slavensko bogoslužje u Istri*. U Spinčićevo doba staroslavenski kao liturgijski jezik nije više bio važan samo u crkvenim krugovima već je dobio svoju važnost i u političkim. Ondje gdje je bio

čitav niz godina, važan su sadržaj njihova nacionalno-političkoga rada. Ali, bila su to i pitanja prema kojima su se svojim stavovima i pogledima odnosili predstavnici mlađe generacije hrvatskih javnih radnika, kao i drugi pojedinci. Spinčić i nacionalno vodstvo u rad su novoutemeljene političke organizacije namjeravali uključiti pripadnike mlađe generacije javnih radnika, primjerice Viktora Cara Emina ili pravnike Frana Brnčića³⁹ i Ivana Poščića⁴⁰. Pripadnici mlađega naraštaja zahtijevali su promjenu nastupanja u borbi za nacionalna prava, a u pisanju *Naše sloge* borbeniji, energičniji pristup. Viktor Car, tadašnji tajnik Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, bio je pristalica otvorenoga nastupanja protiv porečko-pulskoga biskupa Flappa,

u uporabi bilo je jasno da je odavno živio slavenski, odnosno hrvatski živalj. Gdje to nije bio slučaj, uspješnije se moglo provoditi talijanizaciju i zato su talijanski političari bili protiv njega. Ni Austrija nije bila sklona staroslavenskom jeziku jer se on isticao kao spona sa slavenskim narodima i državama, čega se ona pribojavala, pogotovo ako se isticala povezanost s Rusijom. Narodu je svakako bio bliži staroslavenski nego latinski, ali u stvarnosti u Spinčićevo doba u liturgiji nije bio staroslavenski nego narodni jezik. Hrvati su ga branili pod plaštem povlastica koje je nekada dobio staroslavenski jezik, ali se govorni jezik nije mogao braniti ni crkvenim propisima ni zakonima, nego samo tradicijom. Bila je to slabost na koju je protivna strana često upozoravala. Hrvatska je strana isticala privilegije i prava staroslavenske liturgije. Andrija Šterk, koji je bio na biskupskoj stolici prije Nagla, bio je sklon staroslavenskoj liturgiji pa nije objavljivao dekret Kongregacije obreda iz 1898. Naprotiv, biskup Nagl, nakon što je ustoličen 31. VIII. 1902., već je krajem ožujka 1903. dao objaviti dekret Kongregacije obreda iz 1898. On je, kao i prije njega Flapp, priložio svoju odredbu prema kojoj ni u tršćansko-koparskoj biskupiji nema crkve u kojoj bi se posljednjih trideset godina glagoljalo pa stoga ne postoji pravo povlastice na staroslavensku službu Božju. Sasvim će drugačiji odnos prema staroslavenskom jeziku u liturgiji i glagoljici zauzeti krčki biskup Anton Mahnić. Mile Bogović, „Vjekoslav Spinčić i staroslavensko bogoslužje u Istri“, *Zbornik Ivan Matetić Ronjgov*, sv. 5, *Znanstveni skup o Vjekoslavu Spinčiću, u povodu 60. obljetnice smrti*, Vinko Tadejević (ur.), Rijeka 1996.-1997., 261-264.; V. S. (Spinčić), *Slavensko bogoslužje u Istri*, 3-4.; Marijan Smolik, „Glagoljaštvo v luči cerkvenih dokumentov“, *Mahničev simpozij v Rimu*, 263-274.; Ivan Milovčić, „Mahnić i glagoljica“, *Mahničev simpozij v Rimu*, 275-283.

39 Fran Brnčić, nećak Matka Mandića u Trstu. O njemu: Viktor Car Emin, *Matko Mandić, Osvrt na njegov život i rad*, Samobor 1938., 51-52.; Barbalčić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 160, 175.; Šepić, „Politika »narodnog mira« u Istri 1908.-1913.“, 118.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 159.; Klaić, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađega naraštaja javnih radnika“, 125, 138-142.

40 Vološćansko-opatijski *Narodni list* pokrenuli su krajem studenoga 1900. Ivan Poščić i Viktor Car Emin, protiv istrijskoga pokreta Ivana Krstića i njegove *Prave naše sloge*, kao i protiv talijanskih liberala, baš neposredno pred izbore za bečki parlament. Prekida s izlaženjem 18. XII. 1902. Ponovno započinje izlaziti 7. I. 1904., a prekida s izlaženjem 20. X. 1904.: „Našim prijateljem do znanja“, *Narodni list*, 18. XII. 1902.; „Naše obećanje“, *Narodni list*, 7. I. 1904.; „Domaće vesti. 'Narodni list' prestaje.“, *Narodni list*, 20. X. 1904. O Poščiću: Irvin Lukežić, „Hrvatska periodika u Istri od 1900. do 1914. godine (II. dio)“, *Nova Istra*, god. IV (1997.), br. 1, 129-130.; Barbalčić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 132., 172.

protivnika glagoljice i hrvatskoga, odnosno slavenskoga svećenstva. U drugoj su polovici travnja 1903. Spinčić i Car obilazili Družbine škole u Porečkome kotaru. Reagiranjem Cara na obilazak Družbinih škola, kako navodi Spinčić, bio je niz članaka predviđen za *Našu slogu*, poglavito protiv Flappa. Piše dalje Spinčić: „Prvi dio tih članaka, već složen, poslao mi je Krmpotić, opazkom, da ga je pročitao Dr. Laginja i Dr. Zuccon, i da su obojica proti tom da se to objavi. Kad su oni, sam i ja, odgovorih.“ U Spinčićevoj ostavštini nalazi se tekst pod naslovom *Barba Tončić na putovanju. 1. Barba Tončić puli biskupa Flappa*. Tekst je satiričan i sarkastičan.⁴¹ Na osnovi zapisa nije moguće precizno ustvrditi koji su konkretni motivi protivljenja nacionalnih prvaka, a ni Spinčić nije posebno objašnjavao zašto se slagao s Laginjom i Zucconom. Možda su držali nepotrebnim sukobljavanje s porečko-pulskim biskupom, pokušavajući izbjeći antagonizam s lokalnom crkvenom hijerarhijom u Porečko-pulskoj biskupiji, antagonizam koji je već otprije postojao, pogotovo zbog postupaka protiv hrvatskih, odnosno slavenskih svećenika u istarskim župama; antagonizam koji bi se objavljivanjem teksta Viktora Cara samo pojačavao. Naposljetku, neobjavljivanje nekoga teksta u *Našoj slogi* protiv Flappa, kao primjer teksta Viktora Cara, kod pripadnika mlađega, radikalnijega naraštaja, kao i drugih pojedinaca, moglo je stvarati nezadovoljstvo uređivanjem glavnoga glasila Narodne stranke, pa tako i izražavanje nezadovoljstva nacionalnim prvacima. Ali, pisanje i nastupanje *Naše sloge* u nekim drugim primjerima ukazuje na bojazan uredništva od cenzure. Jedan primjer postupka protiv svećenstva, koji je pokrenuo porečko-pulski biskup, može biti pokazatelj postupanja uredništva *Naše sloge*. Primjer je to svećenika Vjekoslava Viškovića⁴², kojega je biskup Flapp premjestio iz Kanfanara i u tamošnju župu imenovao svećenika Talijana koji nije znao hrvatski jezik. Reakcija

41 Tekst objavljen u članku: Klaić, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika 1903. i 1904. godine“, 126., 128-130.

42 O Vjekoslavu Viškoviću: *Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, Inventar*, „Kazalo osoba“ 435., „Kazalo mjesta“ 543., 577., 617., 632-633.; Davor Mandić, „Pulski Hrvatski list (1915.-1918.) – zapisi o 'evakuircima' s područja Pomorske utvrde Pula“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 42 (2010.), br. 3, 792., 794.; Stipan Trogrlić, „Progoni i stradanja istarskog hrvatskog svećenstva u vrijeme talijanske vojno okupacijske vlasti 1918.-1920.“, Predavanje održano na proljetnom susretu djelatnika MORH-a, lipanj 2019.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 56.

Naše sloge povodom premještaja kapelana Viškovića može se uspoređivati sa situacijom prilikom neobjavlivanja teksta Viktora Cara. *Naša sloga* objavljuje prijepis pisma nezadovoljnih Kanfanaraca upućenoga biskupu Flappu, ali uredništvo pritom ističe da su se iz pisma ispustile ili ublažile *nekoje oštrine* da se ne bi došlo u sukob s cenzurom koja budnim okom *bdije* nad presvijetlim biskupom.⁴³

Početakom 1904. odgovornim urednikom i izdavateljem *Naše sloge* postaje Jerko Mahulja, dok je Mandić u Trstu i dalje glavni suradnik, odnosno stvarni urednik.⁴⁴ I u vrijeme dok je Jerko Mahulja bio odgovornim urednikom, pojavit će se nesuglasje oko tiskanja nekoga teksta.

MATKO MANDIĆ I VJEKOSLAV VIŠKOVIĆ

Matko Mandić bio je ogorčen postupkom Jerka Mahulje, glavnoga urednika *Naše sloge*, prema svećeniku Vjekoslavu Viškoviću iz Sv. Marije od Zdravlja kraj Barbana. Mahulja je *odao* Viškovića kao dopisnika osobi koju je on, Višković, spomenuo kao najvećega širitelja razdora i mržnje na Barbanštini. Mahulja je odbacio Viškovićev dopis te naveo toj osobi kako će svaki njegov dopis protiv Viškovića *rada primiti*. Višković se u svome pismu 15. lipnja 1905. obraća Mandiću kao glavnome suradniku *Naše sloge*: „Žao mi je veoma, što je uredništvo Naše Sloge povjereno posve nesposobnoj i neopreznjoj osobi. Gospodin Mahulja ogriješio se o najveću i najstrožu dužnost jednoga urednika, odao naime mene kao dopisnika osobi, čije sam ime spomenuo u svom dopisu. Toj je osobi, koja je poznata

43 Iz pisma nezadovoljnih župljana: „A što nas još više žalosti, jest to, da se je možda na klevete jedne ovdašnje osobe maknulo vriednoga nam kapelana g. Viškovića. Kad bismo mi znali, da je tomu tako, da je naime rečeni svećenik bio oklevetan, tad bismo mi podigli tužbu na sudu proti klevetniku, koji se je usudio privatnim pismom ili u kakvom gnjusnom listu crmiti ono pošteno lice. Takvih listova imade na žalost i u Vašoj kuriji, što je malo častno i dično. Svi mi Kanfanarci koji spadamo k ovoj župi, svi koji su imali čast poznavati našega dičnoga kapelana, nemogu prigovoriti ma u ničem njegovomu ponašanju, jer je bio u svemu uzoran. Teško nam je vjerovati da je uzsljedilo njegovo premještenje usljed bezsramne klevete“: „Pismo biskupu!“, NS, br. 37, 10. IX. 1903., 1.

44 Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 102.; Blažeković, „Bibliografski podaci o „Našoj Slogi““, 79.

kao najveći ništarija i sijač razdora i mržnje po Barbanštini, kazao, da uzrok, zbog koga nije došao moj dopis pod tisak jest taj, što je u njem bilo spomenuto njegovo ime, obećao mu da svaki njegov dopis proti meni će rad primiti, dočim da će svaki moj imati istu a i još goru sudbinu, pa o čemugod ja radio i pisao. (...) Takva što je nečuveno i neoprostivo, sbog toga zahtjevam, da se Mahulja odstrani i to nesamo u moje već i u ime veleč gosp. Benigara⁴⁵, Hrdy⁴⁶, Bastijanić⁴⁷, Vinodolac⁴⁸, Jereb⁴⁹, Velikanje⁵⁰, inače će stvar doći u javnost, te će sve svećenstvo ostaviti Slogu i proti njoj pisati. Ako nepoznate mene obavjestite se kod kogagod Vam drago, koji me pozna; o mom rodoljublju nemože nitko posumnjati, time bi uvriedio i svu spomenutu gospodu koja će sve rodoljubne svećenike naše biskupije na

-
- 45 Andrija (Andre) Benigar. O njemu: *Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, Inventar*, „Kazalo osoba“ 91., „Kazalo mjesta“ 567.; „Različite viesti“, NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1885., 3.; Marijan Jelenić, „Nepokolebljivost istarskih svećenika u obrani narodnog jezika u crkvi“, *Pazinski memorijal*, 23-24 (1995.), 174.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 203., 326.
- 46 Ferdinand Hrdy. O njemu: Barbalčić, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, Zagreb 1931., 36., 78.; Ivan Bartolić, „Češki i moravski svećenici u Istri od 1890. do 1930.“, *Pazinski memorijal*, 23-24. (1995.), 118.; Trogrlič, „Katolička Crkva u Istri krajem 1918.“, *Istarska Danica 2018.*, 2017., 63.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 327.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 53-54., 59.
- 47 Josip Bastijanić. O njemu: „Od sv. Marije od Zdravlja“, NS, br. 32, Pula, 23. IX. 1901., 3.; „Članovi Društva sv. Mohora za Istru“, *Danica, koledar za prostu godinu 1926.*, Trst 1925., 175.; Jakov Jelinčić, „Dokumenti o Luki Kircu u Historijskom arhivu Pazin“, *Pazinski memorijal*, 16 (1988.), 169.; Trogrlič, „Dječačko (malo) sjemenište porečko-pulske biskupije u Kopru (1880.-1919.)“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 39 (2007.), br. 3, 676., 679.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 326.
- 48 Ivan Vinodolac. O njemu: *Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, Inventar*, „Kazalo osoba“ 434., „Kazalo mjesta“ 570.; Ivan Dukić, „Svećenici emigranti iz Istre“, *Istarska Danica 1978.*, 1977., 132.; Ivan Milovan, „Svećenici Istrani u Slavoniji, Primorju, Dalmaciji, Zagrebu (1918.-1940.)“, *Istarska Danica 2018.*, 2017., 104.; Balota, *Puna je Pula*, 106., 366.; Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 351.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 328.
- 49 Joakim Jereb. O njemu: Barbalčić, *Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici*, 21., 78.
- 50 Josip Velikanje. O njemu: „Don Josip Velikanje“, *Danica, Koledar za prestupnu 1928.*, Trst-Gorica, 57-58.; Cukarić, „Stogodišnjica župne crkve u Juršićima“, *Istarska Danica 1977.*, 1976., 177-180.; Trogrlič, „Josip Velikanje – hajdučki pop“, *Nova Istra*, god. 6 (2001.), br. 2-3, 223-226.; Mihovil Dabo, „Stvari problemi i popularna predodžba: postavljanje Josipa Velikanje za kapelana u Juršićima“, *Histria*, sv. 1 (2011.), 61-78.; Barbalčić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 61-62., 66.; Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, 63.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 203., 328.; Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 119.

sastanak pozvati. Vi najbolje znate tko je osnovao i još uzdržava N. Slogu i imade li ovu svrhu, da odpadnike brani proti rodoljubima. Molim Vas što će o nama reći naši protivnici, kad o tomu saznadu?“. Da li je potrebno da zbog jednog takvog pojedinca „uživaju naši protivnici a mi da se ciepamo kad nam treba najveće sloge?“⁵¹

Mandić iz Trsta 28. lipnja 1905. obavještava Spinčića: „Prošloga čedna primio sam od našeg svećenika g. Vjek. Viškovića od Sv. Marije od Zdravlja, pismo, u kojem se tuži na urednika ‚Sloge‘ g. Mahulju. Original pisma poslao sam Dru Laginji s preporukom, da zlu doskoči a Tebi šaljem eto pismo to u prepisu da vidiš kakav palavorda je taj nesretni Mahulja. Njemu nekoristi pisati jer je tvrdoglavniji nego li mi Kastavci, al bi dobro, da Dru Laginji preporučiš neka mu dade potrebitu lekciju. Pisao sam takodjer Viškoviću neka oprost i neka se ustrpi dok se stvar uredi. Preporučio sam mu nek u buduće izravno meni piše. Ja sam molio opetovno Mahulju, da mi šalje amo sav rukopis – osobito ako je štogod škakljiva, al on se neda krstiti.⁵² Pisao sam mu takodjer opetovno, da nije pravo što moje viesti priobćuje najprije u ‚Omnibusu‘⁵³ pak je u ‚Slogi‘ preštampa, ali ni to nekoristi premda sam i na to Laginju upozorio. On uvrsti bar 90 % mojih viesti u ‚Omnibus‘, pak je pretiska u ‚Slogi‘ i to istim slovima tako, da to mora odmah opaziti netko, koji čita jedan i drugi list. Tužili su mi se i ovih dana nekoji prijatelji da ‚Sloga‘ donša viesti iz ‚Omnibusa‘, al si ja pomoći nemogu. Mahulji daje Laginja 60 for. za tobožnje uredjivanje ‚Omnibusa‘ i 20 for. za ‚Slogu‘. Kod ‚Sloge‘ nema nego li korekturu a kod ‚Omnibusa‘ pišem hrvatske viesti ja, a talianske i njemačke valjda Laginja ili Zuccon. Ja neznam zbilja zašto mu daje 80 for. t. j. koliko i meni. Da si uzmogneš stvoriti sud kakvo gospodarstvo mora da vlada kod tiskare i kod uprave lista, znaj da još ni danas t. j. 28/6 nisam dobio za ovaj mjesec

51 HR-HDA-819, kutija 50.

52 Pored ove rečenice Spinčić je dopisao: „to je teško! U obće zlo dok se stvar neuredi“.

53 List *Omnibus* u Puli u listopadu 1904. pokrenula je skupina istarskih narodnjaka s Matkom Laginjom na čelu. O listu *Omnibus*: Bužleta, „Tiskarstvo i nakladništvo u Istri 1859.-1941.“, 218.; Bruno Dobrić, „Nakladništvo na njemačkom jeziku u Puli od druge polovice 19. stoljeća do 1918. godine“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, god. 48 (2005.), br. 3-4, 249.; Klaić, „Matko Mandić i pitanje *Naše sloge*“, 67-80.; isti, „Promišljanja o političkoj aktivnosti Matka Laginje, povodom pokretanja lista *Omnibus* i održavanja općinskih izbora u Puli 1905. godine“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 41 (2009.), br. 2, 543-548.

ni novčića iz Pule, a za prošli mjesec nepodpunu plaću. Ja neznam šta oni ljudi misle, da mogu valjda živiti od zraka. Moram se na moju sramotu dužiti, što mi nebi trebalo kad bi iole uredniji bili. Pa još bi nekoji htjeli, da se preselim u Pulu, pak da idem valjda od vrat do vrat moliti milostinju a da nepoginem od gladi. Ovdje imadem barem kod koga uzajmiti, a tamo nebi imao ni toga. Dr Laginja uvidja da sa Slogom nemože tamo napried, pak mi je kod zadnjeg razstanka spružio misao nebi li ja natrag uzeo list u Trst. Odgovorio sam mu, da sam na to uvijek pripravan.⁵⁴

Matko Mandić ponovno piše Spinčiću 25. srpnja: „Da si mi kao obično javio: taj i taj dan je tamo i tamo klubski sastanak, bio bi došao pa bilo što i bilo kamo. Kako što sam uvijek da sada dolazio. Ali pošto mi pišeš da dodjem – ako mi je moguće, to ćete mi oprostiti što me neće biti medju vama. Držim, da razpravne točke ćete obaviti i bez mene, osobito prvu i drugu a o trećoj sam Ti pisao i govorio s Matkom. Ja sam i danas za prenos lista u Trst, bilo da mi ga predate u moju upravu i pod moj riziko, bilo, da ga uređujem kano i prije. Dr Matko spružio je sam pitanje o prenosu. Pogovorite se pak mi javite zaključke“.⁵⁵

Prema zapisniku klupske sjednice u Puli 26. srpnja nije se odlučilo glede *Naše sloge*, odnosno Matka Mandića, a s tim u vezi ni savjetovalo Političkom društvu: „Izticalo se je s jedne strane možda poboljšanja uređivanja s druge strane da se M. Mandića nemože pustiti na cjedilu. Iztaknulo se je mnijenje da se N. Sloga opet preseli u Trst“.⁵⁶

U vrijeme pripremanja godišnje skupštine Političkoga društva 1905. te njezina održavanja 10. prosinca nema govora o Mandiću i uredništvu *Naše sloge*⁵⁷, ili barem prema uvidu u Spinčićeve zapise nije uočljivo. Druga će tematika započeti dominirati u aktivnostima istarskih narodnjaka. Premda se o novome izbornom zakonu za bečki parlament govorilo i prije, tek 1905. s vladom baruna Gautscha⁵⁸ reforma izbornoga zakonodavstva

54 HR-HDA-819, kutija 50.

55 Na ist. mj.

56 Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 332.

57 Klaić, „Godišnja skupština Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri 1905.“, *Histria*, sv. 7 (2017.), 107-133.

58 Bio je predsjednikom vlade od početka siječnja 1905. do početka svibnja 1906., kada je novu

ulazi u odlučujuću fazu, da bi uskoro u vrijeme vlade baruna Becka⁵⁹ bio donesen novi izborni zakon temeljen na općem pravu glasa. Pitanje novoga zakona kao tema dominirat će u redovima istarskih narodnjaka da bi 1906. i početkom 1907. oni dali, održavanjem niza javnih sastanaka i skupština, potporu donošenju novoga zakona, a nakon uspješnih izbora izabrani nacionalni predstavnici Mandić, Spinčić i Laginja sudjelovat će u radu bečkoga parlamenta. Uz tu aktivnost istarskih narodnjaka u davanju potpore donošenju novoga zakona od kojeg se očekivalo poboljšanje položaja Hrvata i Slovenaca, istodobno narodnjaci djeluju na gospodarskome polju, u uspostavi i razvoju novih gospodarskih organizacija, kao i u razvoju kulturnih institucija ili su angažirani oko aktualnoga pitanja o liturgijskome jeziku u bogoslužju.

UČVRŠĆIVANJE I DALJNJE JAČANJE POLITIČKE ORGANIZACIJE NACIONALNOGA POKRETA

Za temu ovoga priloga – razgovora i promišljanja istarskih narodnjaka oko uredništva te uređivanja *Naše sloge* – značajno je pismo Matka Laginje upućeno Vjekoslavu Spinčiću iz Pule 4. siječnja 1907. Pismo je istodobno pokazatelj težnji narodnjaka za daljnjim učvršćivanjem političke organizacije gdje se u uskoj svezi promatralo rad tajništva Političkoga društva s pitanjem uredništva i uređivanja glasila. Laginja piše Spinčiću kako pretpostavlja da će se on nalaziti u Trstu istodobno kada i Dinko Trinajstić te mu navodi dvije stvari, tj. pismo ima dvije točke. Između ostaloga smatra da će *sada* Matko Mandić, kada „ima Balkan“⁶⁰ i neće da

vladu sastavio tršćanski namjesnik Konrad zu Hohenlohe-Schillingsfürst. „Paul, Baron Gautsch von Frankenthum“, (<https://www.britannica.com/biography/Paul-Freiherr-Gautsch-von-Frankenthum>, pristupljeno 11. II. 2021.); Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907.“, 414.

59 Max Wladimir Beck bio je predsjednikom vlade od početka lipnja 1906. do sredine studenoga 1908. Allan John Percival Taylor, *Habsburška Monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990., 263.; Šepić, „Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907.“, 414.

60 Hrvatski politički dnevnik koji je izlazio u Trstu od 1. IX. 1907. do 30. IV. 1908. Vlasnik i izdavač bio mu je Matko Mandić: „Imenik slovenskih društev v Trstu in okolici“, NS, br. 7, Pula, 6. II. 1908., 3.; Car Emin, *Matko Mandić*, Samobor 1938., 32.; Petar Strčić, „Prilog za

dodje u Pulu – pregoriti remuneraciju za uredništvo Sloge profuturo; što ima još dobiti to će dobiti“. Spinčić je ovdje dopisao: „nereflektira već na nju“. Laginja dalje piše: „Ja sam pripravan uz iste uvjete uređjivati list, koj je pasivan, jer predplatnici zadnjih godina nerastu, a štampa, papir i sve okolno poskupilo je za barem petinu“. Druga stvar na koju se Laginja osvrtao jest to da Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri mora imati sjedište u Pazinu: „Dok budeš Ti ili Dinko ili Mate Trinajstić⁶¹, ili Dr. Šime Kurelić⁶² predsjednik pol. društva i njegovo sjedište u Pazinu, ja sam pripravan primiti se tajništva i raditi ako mi zajamčite stalnih 200 Kruna mjesečno“. U vezi s tih 200 kruna Spinčić je dopisao: „Je li ovo vrhu remuneracije za N. Sl.? – Jest!“. Proizlazi da je Laginja u uskoj vezi promatrao rad tajništva Političkoga društva s uređivanjem *Naše sloge*. Istodobno je izričito isticao da bi predsjednicima Političkoga društva morali biti Vjekoslav Spinčić, Dinko Trinajstić, Matko Trinajstić ili Šime Kurelić. Spinčić je zapisao da će o toj drugoj stvari u Laginjino pismu ipak morati odlučiti Političko društvo i da će trebati pronaći ljude koji će pridonositi radu.⁶³

Iz Spinčićevih zabilježaka mogu se promatrati njegove reakcije i promišljanja: „Pošto mi je došlo ovo pismo, ja nisam već na to mislio“, tj. nije

biografiju Matka Mandića“, *Ivan Matetić Ronjgov*, 303.; Šimun Jurišić, „Svećenik i publicist Matko Mandić. Duša hrvatskog dnevnika Balkan u Trstu.“, *Marulić*, god. 35 (2003.), br. 6, 1068-1072.; isti, „Hrvati u Trstu“, *Hrvatska revija*, god. 4 (2004.), br. 1, 50-52.

61 Matko (Mate) Trinajstić, o njemu: Car Emin, „Dr. Matko Trinajstić“, *Riječka revija*, god. VI. (1957.), br. 3, 73-75.; Stjepan Kraljević, „Vodogradnje na Bužeštini 1861. do 1914. godine“, *Buzetski zbornik*, sv. 7-8 (1984.), 251-259.; Goran Crnković, „Borba narodnjačke općine Volosko-Opatija za hrvatsko školstvo“, *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 5 (1985.), 162., 164.; Božo Jakovljević, „Općina Buzet u zapisnicima sjednica općinskog zastupstva od 1894. do 1911. godine“, *Buzetski zbornik*, sv. 20 (1995.), 33-50.; Spinčić, *Crtice iz hrvatske književne kulture Istre*, 120.; Strčić, „Četiri krčka advokata u političkom životu Istre i Kvarnerskih otoka“, 239-246.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod*, II, 236-237.

62 Odvjetnik Šime Kurelić u Pazinu je na ustanovnoj skupštini Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri u Pazinu 7. V. 1902. izabran za odbornika. O njemu: Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, I, Pazin 1967., 316.; isti, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 133., 147., 149., 151., 153., 163., 165., 174-175., 378.; Galiano Labinjan, „Dr. Šime Kurelić – glavlar mjesne općine Pazin od 1898. do 1918. godine“, *Hrvatska čitaonica u Pazinu*, 43-59.; V. S. (Spinčić), *Slavensko bogoslužje u Istri*, 83., 126., 188., 218., 243.; Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, 171-175., 213.; Barbačić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 81., 83., 95., 122-123., 137., 175.; Krizman, „Zapisnici središnjeg odbora »Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba« u Zagrebu“, 340.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 53-54.

63 HR-HDA-819, kutija 50.

u prvi plan uzimao u obzir teme koje je Laginja pokretao svojim pismom. U bilješkama su navedeni datumi 28. prosinca 1907. i 12. siječnja 1908., kada su nacionalni prvaci raspravljali o Političkome društvu s obzirom na Laginjino pismo.⁶⁴ Naravno, ne može se tvrditi kako se unutar nacionalnoga vodstva o postavljenim pitanjima nije razgovaralo od upućenoga Laginjina pisma. Kako je spomenuto, u aktivnostima narodnjaka započelo je dominirati pitanje izbornoga zakonodavstva za državni parlament. U Markgrofoviji Istri Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri zajedno s Političkim društvom Edinost iz Trsta pokreće skupštinski pokret kao jasnu poruku i potporu novom izbornom zakonu. Također se poboljšavanje položaja Hrvata i Slovenaca očekivalo i od novoga zemaljskoga izbornog zakonodavstva. Unutar redova narodnjaka postoje očekivanja da bi se zbog uspješnih rezultata na državnim izborima moglo ostvariti takav zemaljski izborni zakon koji bi mogao voditi k postizanju ravnopravnosti s talijanskim nacionalnim liberalima u autonomnim zemaljskim tijelima. Razgovori nacionalnih prvaka koje Spinčić spominje u svojim bilješkama, kao reakcija na Laginjino pismo, vođeni i zbog promjene čelnih ljudi političke organizacije – održani krajem 1907. i početkom 1908. – održani su u značajnom momentu kada su bili aktualni razgovori i pregovori s talijanskim liberalima posredništvom državnih vlasti, kada je trebalo dogovoriti i odlučiti se o novome zemaljskom izbornom zakonu.⁶⁵

64 Na ist. mj.

65 Na sjednici Istarskoga sabora 25. IX. 1907. u Kopru talijanski zastupnik Matteo Bartoli predložio je da se nova zakonska osnova o izornoj reformi uputi posebnom odboru od sedam članova, koji će proučiti reformu, i osim toga raspraviti o tome kako bi se mogli urediti narodnosni odnosi u Istri. Bit će utemeljen Odbor za izbornu reformu, *Commissione speciale per l'esame del regolamento di riforma elettorale*. U Komisiju su imenovani predstavnici talijanske većine u Saboru: M. Bartoli, Felice Bennati, Giuseppe Bubba, Tullio Sbisà, te predstavnici manjine Laginja, Spinčić i Trinajstić. „Istarski sabor. U Kopru 27. sept. 1907.“, NS, br. 50, Pula, 3. X. 1907., 2.; Bratulić, „Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskog kluba« zastupnika u Istarskom saboru 1901-1909“, 353-384. Kurijalni izborni sustav pogodovao je bogatijim, posjedničkim i građanskim slojevima, a tu su se talijanski nacionalni liberali kao predstavnici tih slojeva u Istri nalazili u prednosti. Izborni se sustav zasnivao na ekonomski snažnijima i politička je zastupljenost trebala razmjerno odgovarati prinosu koji se davao državi. Izbornici su bili popisani i podijeljeni po kurijama pridajući važnost posjedničkim i građanskim slojevima. Istarski je sabor imao kuriju veleposjeda, trgovačko-obrtničku komoru, kuriju gradova, kuriju seoskih općina te tri virilna člana (istarske biskupe). Hrvati i Slovenci, koji su većinom živjeli na selu, bili su brojniji u odnosu na Talijane, ali ekonomski slabiji, tako da je sustavom izbornih kurija talijanskim liberalima omogućena odlučujuća uloga u autonomnim političkim,

U kontekstu spomenute djelatnosti nacionalnih prvaka 1907. i 1908. pojavit će se tako i raspravljavanje nacionalnih prvaka u vezi s daljnjim utvrđivanjem te jačanjem političke organizacije. Spominje se Pazin kao sjedište Političkoga društva čije eventualno preseljenje prvaci odbacuju, ili ne uzimaju u obzir. Prema Spinčićevoj bilješci on je 28. prosinca 1907. u kancelariji Matka Trinajstića u Voloskom, kada su bili nazočni i Dinko Trinajstić, Matko Trinajstić, Konrad Janežić⁶⁶, Ivan

ali i gospodarskim i kulturnim tijelima. Hrvati i Slovenci nisu mogli uzimati u obzir kuriju veleposjeda i najveći dio gradske kurije. Talijanski su liberali pod pritiskom bečke vlade, kao i hrvatski narodnjaci, u ožujku 1908. prihvatili djelomičnu demokratizaciju izbornoga sustava, a novom je izbornom geometrijom talijanskim liberalima u Saboru i dalje bila osigurana prevlast. Od hrvatskih nacionalnih prvaka i zastupnika sporazum nisu odobrili Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić, a od talijanskih liberala odvjetnik Felice Bennati. Kao predsjednik Talijanske liberalne stranke, nezadovoljan politikom carsko-kraljevske vlade, on podnosi ostavku na zastupničko mjesto i ne sudjeluje u Saboru pri donošenju novoga zemaljskoga izbornog reda. Bez obzira na sporazum iz 1908., rad u Saboru nije se mogao odvijati zbog čestih suprotstavljanja i prekida rada. Novim izbornim zakonom iz 1908. Hrvati i Slovenci mogu povećati broj zastupnika u Saboru na 19, od ukupno 47. Prije ih je bilo devet. U tih 47 uključena su i tri istarska biskupa kao virilisti. Po kurijama je bilo predviđeno: pet predstavnika velikoga zemljišnog posjeda, dva predstavnika trgovačko-obrtničke komore, 14 predstavnika gradova, trgovišta i obrtnih mjesta, 15 predstavnika seoskih općina i osam predstavnika općega razreda. Od 19 hrvatsko-slovenskih predstavnika, tri se odnose na kuriju gradova, 12 na kuriju seoskih općina i četiri na kuriju općega razreda, u kojoj su imali pravo glasa muškarci s navršene 24 godine. Zemaljski odbor, kao upravni i izvršni organ zemaljskoga zastupstva, sastojat će se od pet prisjednika: jednoga će birati veliki zemljišni posjed, dva će birati gradovi, trgovišta, obrtna mjesta te trgovačko-obrtnička komora, a dva će birati seoske općine. Od pet prisjednika, za Hrvate i Slovence predviđena su dva, koji se biraju u seoskim općinama. Određene su bile i garancije za manjinu, zbog mogućega preglasavanja. Za odluke od određene važnosti u Saboru moraju biti prisutna 32 člana, od njih najmanje sedam slavenskih predstavnika, kada su kao što je bilo uobičajeno, nedostajali istarski biskupi. U Zemaljskome odboru, za pravovaljanost odluke trebali su, uz zemaljskoga kapetana ili njegova zamjenika, biti prisutna najmanje tri člana, od kojih je jedan morao biti od predstavnika gradova, dakle Talijan, a drugi od predstavnika seoskih općina, dakle Slaven. Talijanski je povjesničar Bernardo Benussi promatrao garancije za manjinu kao ustupak carsko-kraljevske vlade Slavenima, koji su uvijek mogli blokirati budući rad Sabora, a svojim privilegiranim glasom služiti se kao sredstvom ucjene. Bernardo Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Rovinj 1997., 599-600.; isti, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine*, Pula 2002., 618-622.; Šepić, „Politika »narodnog mira« u Istri 1908.-1913.“, 69-95.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 144-146.

66 Konrad Janežić (Janežič), izabran u vodstvo Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, koji je vodio odvjetničku kancelariju u Voloskom, bio je rodom iz Kamnika u Sloveniji. Kao koncipijent u njegovoj je kancelariji radio spomenuti Ivan Poščić iz Voloskog: Ljubo Buršić, „Hrvatski advokati u Istri i Liburniji“, *Odvjetnik*, god. 18 (1968.), br. 9, 216.; Janez Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Kopar 1991., 148.; Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca“, 53-54. Janežić je sudjelovao u pokretanju i radu štedno-kreditnih zadruga, značajnih posujilnica, ali i drugih gospodarskih organizacija: „Voloski kotar: Iz Veprinca.“,

Pošćić te Gjuro Červar, vodio razgovor o tome kako bi trebalo obnoviti upravu Političkoga društva. Dinko Trinajstić „da već ne može. Na Volosko se nejma prenesti. Možda bi Dr. Zuccon. Ja da s njim govorim“, navodi Spinčić. Drugi dio bilješke zanimljiv je s obzirom na promišljanja Matka Laginja i Vjekoslava Spinčića o shvaćanju uključivanja drugih pojedinaca u rad političke organizacije: „Možda bi najbolje – ako bi tajništvo Laginja preuzeo – da bude predsjednik M. Mandić. U tom smislu smo govorili 12/1 908. Dr. Lag., Dr. D. Trin., M. Mandić i ja u Trstu. Dr. Laginja je izričito iztaknuo da bi radio, i da je bolje da radimo koliko je moguće sami, dok možemo. A onda tek prepustiti drugim. Ja bih svakako htjeo da i mlađjih dodje“.⁶⁷ Spinčić se zalagao za uključivanje mlađe generacije u rad i aktivnost Političkoga društva, na što ukazuje ovo njegovo navođenje. Takvo je mišljenje u odnosu na mlađu generaciju zastupao i prije.⁶⁸ Prema Spinčićevoj zabilješci proizlazilo bi da je Laginja s tim u vezi – angažirana drugih pojedinaca u radu političke organizacije – imao nešto drugačije mišljenje. S obzirom na pismo Matka Laginja upućeno Vjekoslavu Spinčiću 4. siječnja 1907., potrebno je komentirati jedan podatak iz toga pisma. On navodi da Matko Mandić *ima Balkan*, a taj je hrvatski dnevnik počeo u Trstu izlaziti 1. rujna. Ako je datum na Laginjinu pismu precizno naveden, a nema razloga u njega sumnjati, proizlazilo bi da se Matko Mandić početkom 1907., pripremao za pokretanje lista *Balkan*.

NS, br. 23, Pula, 4. VI. 1903., 3. Kao primjer, oglasi Ravnateljstva Posujilnice u Voloskom u vološćansko-opatijском *Narodnom listu* od 18. XII. 1902. te 7., 14., 21. i 28. I. 1904.

67 HR-HDA-819, kutija 50.

68 Jasno je to izrazio i na godišnjoj skupštini Političkoga društva 7. IV. 1904., bez obzira na to što su tada iz redova pripadnika mlađe generacije upućivane primjedbe nacionalnom vodstvu, nezadovoljni njegovim radom. Spinčić je na skupštini naglašavao da se društva poput Političkoga društva ne utemeljuju da bi u njima radili samo pojedinci već mnogi udruženim snagama. Na svima je – a najviše na mlađima – da društvo ostvari svoju svrhu. Neka se oni učlane u društvo, neka oni utemeljuju mjesne, općinske te kotarske odbore; neka oni budu birani u te odbore i neka u njima aktivno sudjeluju; neka se dadu birati u glavni odbor i neka dolaze na sjednice; neka drže sastanke i održavaju skupštine. Neka mlađi sa svojih prostora izvješćuju glavni odbor da bi on mogao ispuniti svoju zadaću; neka oni pišu u glavni organ stranke i neka ne zamjere ako se nešto s razlogom ne tiska, te neka stupe u kolo starijih i zamijene ih gdje treba. „Glavna skupština političkog društva za Hrvate i Slovence Istre“, NS, br. 15, Pula, 14. IV. 1904., 1.; Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama: Naša Sloga 1870.-1915.*, 120.; Klaić, „Skupština u Boljunu“, 87-92.; isti, „Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri i oporbena nastupanja pripadnika mlađeg naraštaja javnih radnika“, 124-128., 138-142.

PISMO ANTE BELANIĆA VJEKOSLAVU SPINČIĆU

U vezi s pitanjem uređivanja te izdavanja glavnoga glasila Narodne stranke, *Naše sloge*, tematski je značajno i pismo koje je Ante Belanić⁶⁹ poslao iz Pule 18. prosinca 1907. Vjekoslavu Spinčiću. Problematika se u pismu nadovezuje na prethodni sadržaj. Pismo ukazuje i na neke druge probleme koji su se javljali prilikom izdavanja glasila, a upućeno je Spinčiću samo desetak dana prije nego što je on razgovarao u kancelariji Matka Trinajstića u Voloskom o obnovi uprave Političkoga društva. U pismu Belanić problematizira pitanje brzine donesenih i objavljenih vijesti u *Našoj slogi*, što bi se moglo odraziti na smanjenu aktualnost glasila. Belanić se osvrće i na rad *slagara* u tiskari *Laginja i drugovi* u Puli, na taj način prikazujući radnu atmosferu: „Dojdući broj ‚N. S.‘ izaći će utorak.⁷⁰ Radi uvodnog članka prigodom Božića držim da ću ga primiti. U opće vjerujte mi da mi je teže sa ‚N. S.‘ nego sa ‚Omnibusom,‘⁷¹ jer je uredništvo sada u Beču sada u Trstu a pošiljke dodju kasno te tako sve ne može ići u red. S druge strane sa slagarima je teški posao, njima je njihova: tarifa

69 O Anti Belaniću iz Maloga Lošinja: Prema pismima upućenima Vjekoslavu Spinčiću u ožujku 1904. iz Arbanasa kod Zadra Belanić je bio namješten u privremenoj službi c. kr. financijskoga stražara. Preostalo mu je još neko vrijeme da bi napunio pune tri godine u toj službi, a tada ga financijska oblast treba primiti za stalnoga stražara ili ga otpustiti ako pronađe kakav razlog za to. Navodi da je došao iz Trsta u Split. U lipnju 1903. bio je premješten u Supetar na Braču, da bi početkom siječnja 1904. došao u Zadar. Kako navodi, u službu je preporučan na zagovor Rikarda Katalinića Jeretova. HR-HDA-819, Korespondencija, god. 1904., kutija 90. Nisam uspio utvrditi kada je Belanić točno prešao u Pulu, ali on je bio jedan od urednika *Omnibusa*. Odgovorni urednici *Omnibusa* bili su: J. Kusak, A. Belanić, A. Volarić i J. Mahulja. Dobrić, „Nakladništvo na njemačkom jeziku u Puli od druge polovice 19. stoljeća do 1918. godine“, 249. Osim svoje aktivnosti u radu oko uređivanja *Naše sloge* i *Omnibusa* sudjelovao je neposredno pred održavanje zemaljskih izbora 1908. na izbornom sastanku 27. rujna u Puli u *Narodnom domu*. „Puljsko-rovinjski kotar: Dva važna sastanka. Pula 1. 10. 1908.“; NS, br. 40, Pula, 1. X. 1908., 2. Usput: Ljubomir Antić, „Pregled hrvatskog iseljeničkog novinstva u Južnoj Americi do Prvoga svjetskog rata“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 20 (1987.), br. 1, 116.

70 Misli se na *Našu slogu* br. 62 od 24. XII. 1907. Blažeković, „Bibliografski podaci o ‚Našoj slogi‘“, 80.

71 List *Omnibus* izlazio je s kraćim prekidima od 15. X. 1904. do 22. VI. 1912. na hrvatskome, njemačkome i talijanskome, a poslije samo na hrvatskome i talijanskome jeziku. List je često mijenjao učestalost izlazenja: prvo izlazi kao dnevnik, poslije kao tjednik, ponovno kao dnevnik, zatim triput tjedno te ponovno tjedno. Imao je od 2 do 4 stranice s nakladom od 2000 primjeraka. Dobrić, „Nakladništvo na njemačkom jeziku u Puli od druge polovice 19. stoljeća do 1918. godine“, 249.

Bog i neće niti crknje učiniti preko propisa. Jedan slagar slaže ‚Slogu‘ i taj inače dobar slagar voli prekrižanim rukam stojati ali preko propisa ne radi. Za slagare kod ‚Omnibusa‘ je već drugi posao, oni rade na ‚računu‘ najme toliko po reduku te stoga čim više redaka tim veća plaća, dočim slagar ‚Sloge‘ prima stalnu plaću i to 32 Kr. na ćedan, a dva slagara za ‚Omnibus‘ dobivaju popriečno jedan K 38. – drugi K 46. ćedan. To dobivaju radnici koji inače rade od 7 1/2 – 12 i od 1 1/2 – 5 3/4 a urednik koji ne pozna tarife ni vrieme i koji ima više puta neprilika jer nema na svijetu tko bi ugodio svima, dobiva K 120. – na mjesec, dakle manje od najmanjeg slagara. G. dr. Laginja obećao je onomadne da će urediti na novo ‚Našu Slogu‘, i trebati će u interesu lista. Na primjer danas primljena izvješća o sjednicama u parlamentu dne 16. i 17. t. m. moraju izostati te će ići tekar dojući put. Gosp. dr. Laginja obećao je takodjer da će uzeti u obzir moje stanje koje je doistine, žalostno jer nemogu podnipošto prolaziti već za najnuždnije moram svaki mjesec 30-40 kruna novoga duga napraviti, te se Vama preporučam.“⁷²

Kada je Belanić pisao da mu je teže s *Našom slogom* nego s *Omnibusom*, jer se uredništvo nalazi sada u Beču sada u Trstu, svakako je mislio na Matka Mandića, glavnoga suradnika lista, ili možda na Matka Laginju. Obojica su na svibanjskim izborima 1907. – zajedno s Vjekoslavom Spinčićem – izabrani u Carevinsko vijeće pa su tako morali boraviti na sjednicama bečkoga parlamenta, sudjelovati u njegovu radu. U Trstu su morali često boraviti i zbog tadašnjih razgovora te pregovora oko novoga zemaljskoga izbornog zakona gdje je tamošnje Namjesništvo imalo posredničku ulogu u dogovaranju i sporazumijevanju s talijanskim liberalima. Djelovanje Matka Mandića u Trstu sigurno je bilo povezano i s njegovim radom na izdavanju dnevnika *Balkan*, kada su se mogle pojaviti poteškoće u vezi s njegovim istodobnim angažmanom kao glavnoga suradnika *Naše sloge*. Ipak, nisu samo navedeni momenti morali utjecati na boravak nacionalnih prvaka u Trstu ili Beču. Tako su u središtu Austrijskoga primorja u Trstu mogli boraviti i mnogi drugi prvaci i pojedinci zbog raznih administrativnih poslova. Djelovanje nacionalnih

72 HR-HDA-819, kutija 50.

predstavnik u navedenim gradovima svakako je moglo biti povezano s gospodarskom, kulturnom ili drugom problematikom vezanom za istarske Hrvate i Slovence. Poznat je podatak da su Matka Mandića u Trstu smatrali za *istarskog konzula* jer je pomagao mnogim pojedincima koji su dolazili ili se našli u Trstu.⁷³

Pismo Ante Belanića navedeno je na tiskanici *Naše sloge*. Navodimo neke podatke s te tiskanice. Prvi je podatak da se uredništvo i uprava nalaze u *Narodnoj tiskari Laginja i dr.* u Puli, Ulica Giulia br. 1, gdje se šalju sva pisma i novčana sredstva. Drugi je podatak: „Predplata s poštarinom stoji: 10 K u obće, 5 K za seljake, na godinu, izvan carevine više poštarina.“ Treći je podatak da redovita naklada lista iznosi 1500 *eksemplara*, odnosno primjeraka.⁷⁴

Vjekoslav Spinčić je i na Belanićevu pismu dopisao svoje bilješke. Naveo je da je Belaniću odgovorio 20. prosinca kako se nada da će se stvar uredništva „na novo urediti“. Također je zapisao da je potrebno razgovarati s Dinkom Trinajstićem, zatim da je potrebno Matku Mandiću uputiti zahvalu za dvadeset pet godina rada: „Formulirati da nemože dalje, inače zaokupljen“. Međutim, na jednoj od stranica pisma nalazi se druga Spinčićeva zabilješka u dvije točke: „1.) ‚Naša Sloga‘, a.) M. Mandić nek se formalno odreče, b.) nek sazove skupštinu ortaka tiskare da odluče glede urednika. 2.) Tajništvo polit. društva“. Prema ovako koncipiranoj bilješci proizlazi da je i Spinčić usko povezivao rad tajništva Političkoga društva s uređivanjem te izdavanjem *Naše sloge*. Bila su to, i tajništvo

73 Viktor Car Emin je ostatak Matka Mandića u Trstu između ostaloga ovako objasnio: „(...) Mandić je u Trstu vršio i službu ‚istarskog konzula‘, i u tome je on za ono doba bio upravo nenadoknadiv. Pored toga Trst je već po svom položaju i po svojoj važnosti bio točkom, gdje su se sticale razne krupne političke veze, koje je Mandić umio spretno da iskorišćuje ne samo u naše – da tako kažem – regionalne svrhe, već i za ciljeve naše opće slavenske stvari. Konačno tu su po srijedi bile i njegove krajnje prekarne ekonomske prilike. ‚Naša Sloga‘ ne bi bila u stanju da mu obezbijedi život u Puli, kao što mu ga nije obezbijevala ni u Trstu, ali u ovom gradu imao je on svoga dobrog brata, dra Frana, zdravstvenog nadzornika državnih željeznica, imao je svoje nećake, koji su ga iskreno voljeli i bili u svakom trenutku pripravnici da mu pomognu, mada je on bio i odviše ponosan da traži potpore, pa ni od svojih najbližih. I tako je Mandić ostao u Trstu, otkud je i unaprijed posvećivao najveću pažnju svom mezimčetu ‚Našoj Slozi‘.“ Car Emin, *Matko Mandić*, 38.; Usput: Oleg O. Mandić, *Kronika obitelji Mandić*, Rijeka – Opatija 2001., 11-43.; Strčić, „Prilog za biografiju Matka Mandića“, *Ivan Matetić Ronjgov*, 301-312.; isti, „Nekoliko znamenitih pripadnika istarske obitelji Mandić“, *Ivan Matetić Ronjgov*, 325-344.

74 HR-HDA-819, kutija 50.

i uredništvo glasila, dva važna čimbenika koja su osiguravala uspješno funkcioniranje i rad organizacije Narodne stranke, odnosno organizacije Političkoga društva. S obzirom na drugi dio prve točke ovdje u bilješci, Spinčić vjerojatno misli na Dinka Trinajstića ili na Matka Laginju. Spinčić je nadodao i ovo: „– M. Mandić se odriće, al bi rad kakvu javnu službu n. pr. u odboru pol. društva; preuzeo bi i predsjedništvo. – M. Mandiću zahvala za njegov trud kroz 25 god.⁷⁵ Do daljnje odluke nek provizorno od 1/2 908. Dr. Laginja vodi uredništvo N. Sl.“⁷⁶

Matko Mandić će u Trstu i dalje biti i ostati glavni suradnik *Naše sloge*, bit će stvarni urednik do svoje smrti 1915. Od početka 1904. pa do prestanka izlaženja lista kao odgovorni urednik lista slovi Jerko J. Mahulja,⁷⁷ ali Matko Mandić će biti novi predsjednik Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, izabran na godišnjoj skupštini 1908. U novi društveni odbor izabrani su: Ivan Zuccon, odvjetnik u Puli, Šime Kurelić, odvjetnik u Pazinu, Niko Baničević, odvjetnički kandidat u Pazinu, Josip Mandić, općinski blagajnik u Pazinu, Ivan Pošćić, odvjetnik u Voloskom, Gjuro Červar, odvjetnik u Voloskom, Anton Andrijić, župnik u miru u Krku, Josip Pangerc, načelnik u Dolini i Fran Flego, načelnik u Buzetu. Novoizabrani predsjednik Matko Mandić zahvaljuje na časti, prihvaća predsjedništvo, ali i uvjetuje, „da svi odbornici i društveni članovi vrše svoju dužnost. Ne bojim se“, kaže, „rada i borbe, ali se bojim ako ostanem sam“.“⁷⁸ Za potpredsjednika je izabran Šime Kurelić.⁷⁹

75 Članak: „Matko Mandić 1883.-1908.“, NS, br. 1, Pula, 2. I. 1908., 1.

76 HR-HDA-819, kutija 50.

77 Blažeković, „Bibliografski podaci o „Našoj slogi““, 79-81.

78 Kao njihovi zamjenici izabrani su: Josip Svjetličić u Svetvinčentu, Šime Defar u Tinjanu, Mate Peteh Kovačić u Žminju, Jakov Buretić u Boljunu, Antun Sironić u Trvižu, Kažimir Jelušić u Kastvu, Ivan Lovrić u Lošinj, Šime Červar župnik u Ždrenju (Zrenj), Mate Sanković u Vodicama na Krasu. „Glavna skupština političkog društva za Hrvate i Slovence u Istri“, NS, br. 28, Pula, 9. VII. 1908., 2.

79 U *Našoj slogi* nisam primijetio navođenje imena i prezimena potpredsjednika u brojevima za 1908. Ali, kao potpredsjednika Političkoga društva Kurelića spominje V. S. (Spinčić), *Slavensko bogoslužje u Istri*, 218. Naime, u svojoj poslanici 18. X. 1909. tršćansko-koparski biskup Nagl navodi kako je u Rimu službeno objavljen dekret *Acres de liturgico* iz 1906., nakon čega dolazi do reakcija na Krasu i središnjoj Istri, do napuštanja crkava tijekom misnoga obreda, a Političko društvo odlučilo je u povodu toga reagirati sazivom skupštine na kojoj će se u Pazinu 19.

*

Promišljanja o taktici nastupanja u političkoj aktivnosti mogla su se među narodnjacima razlikovati, suprotnosti u promišljanjima među nacionalnim prvcima mogle su među njima samima dovesti i do nedoumica i do razočarenja, pogotovo zbog upućenih kritičkih primjedbi na njihov način rada i vođenja političke organizacije, ali uvijek se među njima nastojalo očuvati jedinstvo stranke i njezinih redova. Vodstvo Narodne stranke će, uočavajući pojavu idejnih razlika i sukoba, pozivati na jedinstvo nacionalnih redova i u tom smislu nastupati na javnim sastancima i skupštinama. Bez obzira na upućivane primjedbe nacionalnome vodstvu, ono je nastavljalo sa svojim upornim i legitimnim radom, pozivajući se na austrijsko zakonodavstvo koje je proklamiralo ravnopravnost.

Jedan osvrt na način političkoga nastupanja istarskih narodnjaka zadnjih desetljeća 19. i početkom 20. stoljeća – to je i ocjena njihova rada i aktivnosti – dolazi iz redova istarskih emigranata u tadašnjem Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca. Izražena je 1936. Mislim da se ocjena, odnosno osvrt može uzimati u obzir za sagledavanje karakteristika postupanja nacionalnih prvaka. U njemu se ističe da su nacionalni prvaci u godinama neposredno pred Prvim svjetskim ratom ipak kretali prema upotrebi radikalnijih metoda u svome društveno-političkom djelovanju: „Ali mora se uzeti u obzir, da su protagonisti hrvatske ideje u Istri bili mahom biskupi i svećenici, koji su već iz svog dubokog vjerskog osvjedočenja zazirali od svakog nasilja te zbog svoje visoke naobrazbe i kulture duha od slovne i tvorne grubosti, pa su i u svom političkom i narodnom protivniku, Talijanu, vidjeli takodjer u prvom redu čovjeka i bližnjega. Istarski su vodje osim toga bili gotovo svi od reda iz istočne Istre, Boduli i Liburnjani, koji su već po svojoj prirodi blagi u formi, premda stvarno nepopustljivi. Medjutim u mnogim zgodama i krajevima kopnene Istre, naročito zapadne, izgleda, da bi oštrij način borbe i bezobzirniji postupak bio doveo prije do uspjeha.

prosina okupiti oko 1000 ljudi. Nakon održane skupštine dolazi do razmjene pisama između biskupa Nagla i potpredsjednika Političkoga društva Šime Kurelića, naravno s izraženim suprotstavljenim stajalištima i tumačenjima. Opširnije: V. S. (Spinčić), *Slavensko bogoslužje u Istri*, 193-259.

Falili su nam bezobzirni pučki tribuni kakvih ima danas po svim krajevima Evrope, koji ne prezaju ni od kakvih sredstava, samo da dodju čim prije do cilja. Koliko li je puta bio Laginja na sto muka, da naš seljački narod u Istri suspregne u njegovom pravednom ogorčenju proti njegovim stoljetnim gradskim talijanskim tlačiteljima, i samo njegov neograničeni autoritet zaustavljao je narodnu bujicu, koja je katkada upravo kiptjela osvetom i prijetila, da silom pribavi sebi ono, što ne može postići ni na koji način milom. Talijani su ovo shvaćali kao slabost i mjesto da budu popustljiviji, postajali su agresivniji i sve drzovitiji ne birajući sredstava i ravnajući se po onoj njihovoj 'osar tutto': Upotrebiti sva sredstva, dozvoljena i nedozvoljena, odvažiti se na sve, samo da se dodje do cilja. Naprama ovakvom načinu borbe protivnika bila bi s naše strane u kopненоj Istri agresivnija taktika umjesnija, bila bi više odgovarala karakteru pojedinih krajeva, ulijevala bi bila narodu više samosvijesti, te bi bila i bezobzirom protivniku i njegovom zaštitniku Beču više imponirala“. Pisac osvrtu spominje događaje u Saboru 18. listopada 1910. kada su Talijani namjeravali da se izglasa potpora za čisto talijansku pokrajinsku izložbu. Ogorčeni zastupnici saborske manjine, kada njihovi protesti nisu imali utjecaja, predvođeni Dinkom Trinajstićem srušili su predsjednikov stol, pobacali sve papire, tiskanice, zapisnike, tintarnice.⁸⁰ Sabor je bio prekinut, raspušten i više se nije sastao: „Ovaj je gest djelovao na podignuće hrvatske samosvijesti u Istri više nego desetogodišnja mučna i tiha borba i budjenje hrvatskog naroda te je učinio kraj talijanskoj prepotentnosti.“⁸¹ Nije to bio jedini slučaj radikalnoga postupanja istarskih nacionalnih prvaka u godinama pred Svjetski rat. Stanje i odnosi unutar Istarskoga sabora nisu se promijenili, a i Matko Laginja je uvidio nemogućnost sporazuma s talijanskim nacionalnim liberalima. Na primanju austrijskih delegacija kod Cara 11. prosinca 1913., Laginja se, predstavljen kao zamjenik zemaljskoga

80 O tom događaju: Vjekoslav Spinčić, *Narodni preporod u Istri*, u: Dane Gruber, *Povijest Istre – Vjekoslav Spinčić, Narodni preporod u Istri*, Zagreb 1924., 288-289.; Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870. do 1915. godine*, 145-146.; Šepić, „Politika »narodnog mira« u Istri 1908.-1913.“, 102-103.; Radetić, *Istarski zapisi*, 226-232.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, 153-154;

81 Šime Žužić, „Istra prema Hrvatskoj u razdoblju 1860.-1918.“, *Obzor, spomen – knjiga 1860-1935*, Zagreb 1936., 92.

kapetana za Istru, izjasnio u prilog izvanrednoga stanja, odnosno zavođenja komesarijata. Na carevu konstataciju da Istarski sabor ne radi, Laginja je izjavio: „Veličanstvo! ja mislim, da će u Istri trebat postaviti jednu državnu upravnu komisiju, sastojecu od jednakog broja Slavena i Talijana, a na čelu jednoga valjanoga državnoga službenika. Gospodujuća stranka ne ima srca, da u autonomnih poslovih provede ravnopravnost.“⁸²

ZAKLJUČAK

Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, koje je svojim Pravilima *Našu slogu* proglasilo društvenim glasilom, već se na početku svoga djelovanja bavilo pitanjem stalnoga uredništva lista. Ali pitanje uredništva kao takvo aktualno je među istarskim narodnjacima i neposredno nakon prijenesa *Naše sloge* iz Trsta u Pulu 1899.

Problemi na koje su nailazili voditelji hrvatsko-slovenskoga nacionalnog pokreta u Istri i na otocima, odnosno problemi koji su stajali pred vodstvom političke organizacije bit će raznoliki, od društveno-političkih, gospodarskih, kulturnih, pa do pitanja uporabe liturgijskoga jezika u bogoslužju. O pitanju uredništva *Naše sloge* često se raspravljalo, u povodu raznih problema koji su se javljali prilikom izdavanja glasila. Razgovori oko uredništva i uređivanja *Naše sloge* bili su povezani s težnjom nacionalnih prvaka za ostvarenjem što veće kvalitete glasila, ali s druge strane i financijske su poteškoće u vezi s izdavanjem dolazile do izražaja.

Izdavanje i uređivanje *Naše sloge* među narodnjacima se istodobno povezivalo s utvrđivanjem političke organizacije, načinom njezina rada i djelovanja. O tome se među narodnjacima često promišljalo i raspravljalo. Pisma nacionalnih prvaka upućuju na različita promišljanja – unutar redova narodnjaka – o načinu društveno-političkoga djelovanja, gdje je pitanje organizacije rada izbijalo u prvi plan. Različita će promišljanja među njima sigurno biti determinirana ekonomski i politički snažnijim protivnikom, ali

82 „Delegati kod vladara na objedu. Izjava dra Laginje.“, NS, br. 51, 18. XII. 1913., 1.

i različitim prilikama u istarskim sredinama, gdje su problemi nacionalno-političkoga rada od početka 20. stoljeća, kada se stremilo utvrđivanju političke i gospodarske organizacije istarskih narodnjaka, bili značajnim čimbenikom razvoja nacionalnoga pokreta. Kritičko pisanje Matka Mandića važno je za sagledavanje stanja te za uočavanje problema s kojima su se narodnjaci susretali u svome radu i koje su namjeravali rješavati. Djelovanje Matka Laginje i suradnika, ne samo na gospodarskome polju, vodilo je nacionalne prvake prema izgradnji političke i gospodarske organizacije.

Spinčićevi zapisi prikazuju težnje i napore narodnjaka na utvrđivanju i jačanju novoutemeljene organizacije Političkoga društva u koju se namjeravalo uključiti pripadnike mlađe generacije. Da se pitanje uredništva i uređivanja *Naše sloge* povezivalo s načinom rada političke organizacije, s izraženim razlikama u promišljanjima o taktici nastupanja prema protivnoj talijanskoj strani te s pojavom idejnih razlika, potvrđuju pisma Vjekoslavu Spinčiću kao predsjedniku Političkoga društva. Razlike u promišljanjima među voditeljima nacionalnoga pokreta, kao i drugim njegovim pripadnicima, oko načina rada i aktivnosti Političkoga društva, pojavit će se i u promišljanjima oko uređivanja i objavljivanja članaka u *Našoj slogi*.

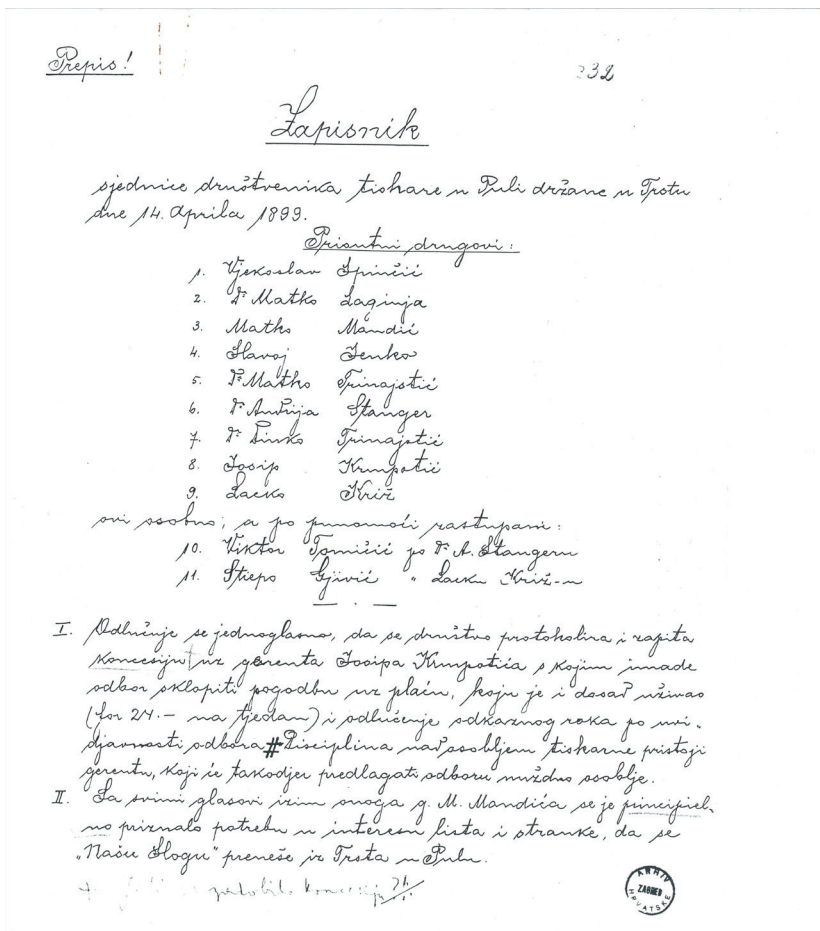
Provođenje daljnje aktivnosti oko učvršćivanja organizacije nacionalnoga pokreta odvija se u značajnom povijesnom momentu, na kraju 1907. i početkom 1908. Vrijeme je to uspjeha narodnjaka prilikom državnih izbora u svibnju 1907., otkada će tri istarska hrvatska predstavnika sudjelovati u radu novoga parlamenta u Beču. Započeli su i pregovori posredništvom bečkih vlasti između talijanskih liberala i istarskih narodnjaka oko novoga zemaljskoga izbornog zakona. I od uspješnih rezultata za državni parlament te od novoga zemaljskoga izbornog reda očekivalo se unutar redova Narodne stranke poboljšavanje položaja Hrvata i Slovenaca u Markgrofoviji Istri. Upravo se na prijelazu iz 1907. u 1908. unutar Narodne stranke raspravlja o daljnjem učvršćivanju političke organizacije, gdje se u uskoj svezi promatralo rad tajništva Političkoga društva s pitanjem uredništva i uređivanja glasila. Bila su to, i tajništvo i uredništvo glasila, dva važna čimbenika koja su osiguravala uspješno

funkcioniranje i rad organizacije Narodne stranke, odnosno organizacije Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri.

Nacionalni prvaci školovani su u pravnom sustavu Dvojne Monarhije i redovito su se u svom nacionalno-političkom radu – u svojim zahtjevima – pozivali na legitimitet. Vladajući talijanski liberali bili su u prednosti zbog izbornoga kurijalnog sustava, koji je bogatijim slojevima omogućavao prevlast te nisu u autonomnim pokrajinskim tijelima priznavali istarskim narodnjacima ravnopravnost, pa oni svoje zahtjeve upućuju vlastima u Beč pozivajući se na temeljne državne zakone kojima je proklamirana ravnopravnost. Bio je to uporan i dugotrajan rad, još dok su istarski narodnjaci djelovali u okviru Političkoga društva Edinost u Trstu, no kao takav nije uvijek donosio rezultate. Istarski su se prvaci zalagali za Pazin kao sjedište Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, ali jednako tako za održavanje javnih sastanaka i skupština po čitavoj pokrajini, skupština koje su bile metoda njihova legitimnoga društveno-političkog rada, skupština koje su sazivane temeljem austrijskoga zakona koji je regulirao javno okupljanje.

PRILOG

Preslika dokumenta Spinčićeve ostavštine: Zapisnik sjednice društvenika tiskare u Puli držane u Trstu dne 14. aprila 1899. HR-DAZ, kutija 50

***Naša sloga* as a journal of the Political Society for Croats and Slovenes in Istria in the first years of its activity**

The Political Society for Croats and Slovenes in Istria, founded on the 7th of May 1902 in Pazin, proclaimed in its Regulation that *Naša sloga* would be the society's journal, but addressed the issue of its permanent editorial board since the beginning of its activity. An initiative was launched and it was suggested that Matko Mandić might relocate to Pula and take charge of the editorial board. The issue was also discussed during the sessions of the Croatian-Slovenian Deputy Club in the Istrian Diet. As the president of the Political Society Edinost from Trieste, Matko Mandić supported the establishment of the Political Society for Croats and Slovenes in Istria, but he opposed the suggestion to transfer to Pula, which he puts in writing in May 1902 in his letter to Vjekoslav Spinčić, the president of the Political Society for Croats and Slovenes in Istria.

The issue of the editorial board of *Naša sloga* was frequently discussed, even more so with the emerging of various problems related to the publication of the journal. The debate on the editorial board and the editing of *Naša sloga* regarded the aspiration of national leaders to achieve the best possible quality for the journal, although, on the other hand, financial difficulties related to the publication also came to light during those discussions. In addition to matters concerning publication and editing of *Naša sloga* as the official journal of the Party, the populist often discussed and pondered on the building and consolidation of the political organisation, its operational modalities and its activities. The national movement that took place in 1903 in Civil Croatia raising the national consciousness influenced the radicalisation of attitudes towards the operational modalities and activities of the political organisation and also on the attitude towards national rights. The letters sent to Vjekoslav Spinčić as president of the Political Society confirm that the issue related to the editorial board and editing of *Naša sloga* was tied to the working methods of the political organisation, the pronounced differences between the opinions on that matter, the different views on the tactics applied towards the opposing Italian side, and it was connected to the arising differences in opinion. The differences in opinion between the national movement leaders, as well as among other members, regarding the work and activities of the Political Society, appeared also in the views related to editing and publishing of articles in *Naša sloga*.

.....

Key words: Political Society for Croats and Slovenes in Istria, *Naša sloga*, Vjekoslav Spinčić, Matko Mandić, Matko Laginja, Dinko Trinajstić, Ivan Zuccon, Fran Volarić, Viktor Car Emin, Ante Belanić

Salvator Žitko

*Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Koper /
Società storica del Litorale, Capodistria
salvator.zitko@gmail.com*

Slovensko-hrvatska solidarnost u Trstu i Istri od 1882./1883. do 1905./1906.

Izvadak

U prilogu se govori o političkome, društvenome i crkvenome životu Istre od osamdesetih godina 19. stoljeća, odnosno od smrti biskupa Jurja Dobrile (1882.) i urednika *Naše sloge*, Mateja Baštiana (1885.), kada je na političku pozornicu stupila mlađa generacija pravaški orijentiranih političara, među kojima su u prvome redu bili Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić pa do 1905./1906., kada se najprije s formiranjem Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri (1902.), a nakon toga s politikom „novog kursa“ u krugu dalmatinskih pravaša i odlaskom Matka Mandića s predsjedničkoga mjesta u Političkome društvu Edinost (1905.), završava značajno razdoblje slovensko-hrvatskoga *slogaštva* u Istri i Trstu.

U kontekstu političkoga života u primorskim prostorima pratimo i zbivanja poslije 1902., naročito aktivnost dalmatinskih političara „novog kursa“, koji su 1905./1906. u liberalno-nacionalni tabor Edinost unijeli duboko uzbuđenje i otpor, a s druge strane i zalaganje za zadržavanjem dobrih odnosa s istarskim Hrvatima, odnosno Političkim društvom za Hrvate i Slovence u Istri. Baš su u tome razdoblju politički i nacionalni sukobi na državnoj razini i u odnosima s talijanskim

nacionalno-liberalnim taborom došli do vrhunca, a prešli su i na crkveno područje i omogućili su zajedničku borbu za vraćanje glagoljskoga rituala u liturgiju pa je to naročito na kulturnome području u velikoj mjeri pokazalo povezanost primorskih i istarskih Slovenaca s Hrvatima.

.....
Ključne riječi: istarski Slovenci i Hrvati, Političko društvo Edinost, Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, *Naša sloga, slogaštvo*

UVODNE NAPOMENE

Intenzivnije povezivanje istarskih Slovenaca i Hrvata, kao i šira razina njihovih nacionalnih pokreta može se promatrati tek početkom ustavnoga doba od 1861., kada je Istra donošenjem Veljačkoga patenta postala autonomna pokrajina sa svojim vlastitim saborom u Poreču.

Usprkos činjenici da su se u tome periodu slovenski i hrvatski nacionalni pokret u Istri povezivali i zajednički nastupali, svaki je od tih naroda formirao i razvijao svoju vlastitu nacionalnu svijest, naročito kao posljedicu povijesnoga razvoja i jezične pripadnosti. Postupno se razlika između jezične i nacionalne svijesti stanovništva smanjivala, naročito s uvažavanjem i jačanjem moderne nacionalne svijesti od kraja 18. stoljeća nadalje, iako je u Istri tek druga polovica 19. stoljeća značila onaj period u kojem su se uspostavile etničke granice, utemeljene na nacionalnoj svijesti. I sam se izraz etničkoga trojstva uvažavao u formiranju etničkih granica, naročito između Slovenaca i Hrvata te manje među talijanskim stanovništvom, koje je bilo kompaktnije naseljeno jedino u većim gradovima s tradicionalnim romanskim karakterom.

Do borbe i prepirki o državnopravnoj pripadnosti Istre te o njezinu etničkome i jezičnome karakteru došlo je zapravo već u revolucionarnoj godini 1848./1849., kada su se Slovenci i Hrvati u prvoj fazi nacionalnoga pokreta počeli i jače povezivati s hrvatskim ilirskim pokretom u Zagrebu s jedne te s pokretom za „Ujedinjenu Sloveniju“ s druge strane. U to je vrijeme Trst istovremeno postajao i kulturno-političko središte za Slovence i Hrvate s područja Austrijskoga primorja i tu je funkciju poveziča zadržao u čitavome periodu austrijske uprave, pa čak i kasnije za vrijeme Julijske krajine (*Venezia Giulia*) između dva svjetska rata. U Trstu se već 1848./1849. osnovalo *Slavjansko društvo*, prvo društvo s političkim temeljima koje je u ožujku 1850. počelo izdavati časopis *Slavjanski rodoljub*, a kasnije *Jadranski Slavjan*. Oba su lista donosila slovenske i hrvatske članke i priloge bez prijevoda i obrađivala su politička, školska, književna i druga pitanja.

Slika 1. Tršćansko-koparski biskup Juraj Dobrila (1812. – 1882.), autor molitvenika *Otče, budi tvoja volja*, podupiratelj širenja knjiga Družbe sv. Jeronima iz Zagreba među Hrvatima i knjiga Družbe sv. Mohorja iz Celovca među Slovencima i pokretač lista *Naša sloga* u Trstu 1870.

Značajnu su ulogu u razvoju slovenskoga i hrvatskoga nacionalnog preporoda, naročito jezika i nacionalne svijesti, kasnije odigrale čitaonice i tabori. Na hrvatskome je tlu od 1866. značajnu ulogu imala čitaonica u Kastvu koja je postala poprište hrvatskoga rodoljubnog i kulturnog djelovanja u vrijeme borbe za buđenje nacionalne svijesti. Akcija organiziranja tabora, odnosno velikih skupova na otvorenome, predstavlja očigledan dokaz radikalizacije slavenskoga nacionalnog pokreta s namjerom popularizacije glavnih ciljeva i parola preporodnoga pokreta među širim društvenim slojevima, a prvenstveno popularizaciju parole „Ujedinjene Slovenije“. Već je akcija sazivanja prvih tabora u Primorju izazvala nezadovoljstvo i uznemirenost talijanskih nacionalno-liberalnih krugova, a još više tabor u Kubeđu organiziran 7. kolovoza 1870. gdje je jedan od najaktivnijih sudionika i inicijator bio Franjo Ravnik. Tabor je u Kubeđu s oko 4000 posjetilaca, među kojima je bio i veliki broj istarskih Hrvata, naročito s Bužeštine, osvijestio istarske Slovence da su pripadnici jedinstvenoga slovenskog naroda, koji je još uvijek podijeljen

administrativnim granicama.¹ I Hrvati s Kastavštine, koji su sudjelovali u slovenskim taborima u Primorju i Istri, odlučili su napokon organizirati tabor na području hrvatske Istre, i to 21. svibnja 1871. na Sv. Mihovilu u selu Rubeši kod Kastva. Sadržaj govora i donesenih rezolucija odnosio se prvenstveno na uvođenje hrvatskoga i slovenskoga jezika u škole i urede, smanjivanje poreza itd.²

Hrvatski politički pokret je tada još uvijek bio pod jakim utjecajem biskupa Jurja Dobrile i Narodne stranke, što se do 1874. odražava i u konceptu lista *Naša sloga*. Izbori za Carevinsko vijeće 1873. i široka konfrontacija s talijanskim nacionalno-liberalnim taborom pokazali su suvišnu opreznost i taktiziranje Dobrilina kruga koji nije mogao više odgovarati tadašnjim političkim prilikama, a istovremeno je bilo potrebno odlučno odbiti talijanske napade i tvrdnje da u Istri „nema hrvatskog naroda niti njegovog jezika“ i da je *Naša sloga* zapravo panslavistički i antiaustrijski časopis. Dobrila je dakle na vlastitu terenu, odnosno u vlastitoj biskupiji 1873. godine doživio poraz u borbi s talijanskim kandidatom Gian Paolom Polesinijem i morao se maknuti s političke pozornice.³

Slika 2. „Kastavski trolist“: Matko Mandić – Matko Laginja – Vjekoslav Spinčić (Zbornik *Kastavštine*, IV, Kastav 1996., 65.)

- 1 O taboru u Kubeđu opširnije je pisao Janez Kramar, *Prvi tabor v Istri*, Kopar 1970.
- 2 O taboru u Kastvu opširnije: Petar Strčić, *Na velikoj prekretnici. Prvi hrvatski tabor Istre i Kvarnerskih otoka*, Kastav 1996.
- 3 Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri, I, (1797-1882)*, Pazin 1967., 236-237.; Fran Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870 do 1915. godine*, Zagreb 1952., 30.

Na Dobrilinu inicijativu te uz podršku biskupa Bartolomeja Legata već su 1869. i 1870. izišla dva godišta prve hrvatske publikacije u Istri, a to je kalendar *Istran* koji je objavljen u Trstu. Njegov je karakter zbog povezivanja s biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom u određenome smislu bio „jugoslavenski”, a već je drugo godišće imalo sasvim drukčije obilježje. Bio je to, naime, rezultat povezivanja s ideologijom Stranke prava, odnosno pravaštva, koju je predstavljala mlađa generacija podrijetlom s Kastavštine, na čelu s Matkom Laginjom i Vjekoslavom Spinčićem. Za razliku od Dobrile, Studenca i Pucića, koji su propagirali ilirsku i jugoslavensku ideju, Laginja je već u prvim tekstovima stavljao snažan naglasak na hrvatstvo temeljeći svoje članke na hrvatskome povijesnom pravu. A ipak, generacija pravaško usmjerenih mlađih političara, u prvome redu Matka Laginje, Vjekoslava Spinčića i Matka Mandića, nije prihvaćala ekskluzivne hrvatske stavove pravaša iz Banovine jer je surađivala sa Slovencima u Istarskome saboru, u Carevinskome vijeću u Beču pa i u političkome radu u Trstu u okviru društva Edinost. Državno je pravo dopunjavala načelima narodnoga prava i ljudske volje, u čemu je zapravo vidjela i temelje za povezivanje Istre sa slovenskim pokrajinama i Hrvatskom. Slično kao Slovence, tu je generaciju vodio osjećaj ugroženosti od talijanskoga nacionalizma i iredentizma, naročito poslije ulaska Italije u savez s Austro-Ugarskom i Njemačkom 1882., što je austrijsku vladu vodilo do popuštanja odnosno zaštite talijanske manjine u Austrijskome primorju.⁴

Svojim je političkim radom u Istri u osamdesetim godinama 19. stoljeća Političko društvo Edinost, naročito poslije tabora u Dolini kod Trsta 1878., ustvari postajalo zajednička slovensko-hrvatska politička organizacija, ne samo za Hrvate i Slovence u Istri nego i za tršćanske Slovence. Kada je Upravni odbor Edinosti uredništvu *Naše sloge* priopćio da je svoje djelovanje raširio i na Istru, list je istarskomu pučanstvu preporučio da se priključi Edinosti i naglasio da je odsada Političko društvo

4 O stupanju Italije u trojni savez 1882. godine, u: Luigi Salvatorelli, *La Triplice Alleanza. Storia diplomatica (1877-1912)*, Milano 1939.; Fulvio Babudieri, „La Triplice Alleanza. Considerazioni“, u: AA.VV. *Dal Litorale austriaco alla Venezia Giulia*, ur. F. Salimbeni, Civiltà del Risorgimento, 41, Udine 1991., 151-166.

Edinost slovensko-hrvatsko, a ne samo slovensko kao dosada.⁵ To je u praktičnome političkom radu svakako imalo značajne posljedice jer su od toga vremena dalje Hrvati i Slovenci nastupali i formalno udruženi u zajedničkoj političkoj organizaciji, ali svaki sa svojim listom: *Našom slogom* na hrvatskome i *Edinošću* na slovenskome jeziku. To je značilo da je politički rad krenuo uz parolu „jedinstva i sloge“ jer je politika „slogaštva“ za istarsko narodno rukovodstvo u tome razdoblju postala konstantom sve do početka 20. stoljeća, a bila je u suštini posljedicom tadašnjih političkih prilika i zbivanja na regionalnome i međunarodnome području.

NAJVİŠA FAZA NACIONALNOGA PREPORODA I SLOVENSKO-HRVATSKA SOLIDARNOST U OSAMDESETIM GODINAMA 19. STOLJEĆA

U političkome je životu hrvatskoga dijela Istre poslije smrti biskupa Jurja Dobrile 1882. godine i, nešto kasnije, urednika *Naše sloge* Mateja Baštiana došlo do značajnih promjena. Na političku je scenu stupila mlađa generacija pravaško usmjerenih političara, među kojima su u prvim redovima bili Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Matko Mandić. Za formiranje njihove političke svijesti bila je odlučujuća 1871., najprije proslava 200. godišnjice Zrinsko-frankopanske urote, a u još znatnijoj mjeri Kvaternikova smrt poslije ugušenoga ustanka u Rakovici. Na početku sedamdesetih godina 19. stoljeća Vjekoslav je Spinčić i zbog utjecaja Matka Laginje napustio južnoslavensku koncepciju hrvatstva kao svoj politički nazor, a nije preuzeo ni radikalno Starčevićovo pravaštvo. Naročito na Spinčića, neposredno su utjecali slovensko susjedstvo u njegovoj Kastavštini i suradnja sa Slovencima zbog ugroženosti od strane talijanskoga nacionalno-liberalnog tabora.⁶

5 „Političko društvo ‚Edinost‘“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 15, Trst, 1. VIII. 1878., 67-68.

6 O trojici vodećih istarskih političara mlađe generacije i pravaštvu vidi Mirjana Strčić i Petar Strčić, *Hrvatski istarski trolist: Laginja, Mandić, Spinčić*, Opatija 1996.; Petar Strčić, „O pravaštvu u Istri i na Kvarnerskim otocima krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća“, *Historijski zbornik*, sv. 29-30. (1977.), 347-364. O Mandiću, Spinčiću i Laginji govori i primorski političar dr. Henrik Tuma (u radu *Iz mojega življenja. Spomini, misli, izpovedi*, Ljubljana 1997.,

I list *Naša sloga* morao se postupno otvarati pravašima, a od velikoga je značaja ipak bio dolazak Matka Laginje u Trst početkom osamdesetih godina, kada je ušao u užu krug *Naše sloge*, ali istovremeno došao i u prve redove hrvatskoga političkog pokreta u Istri. Godine 1882. uključio se u borbu za mjesto zastupnika u Istarskome saboru, a pobjeda na izborima 1883. značila je veliku prekretnicu u dotadašnjoj praksi hrvatsko-slovenskoga političkog tabora, naročito poslije Laginjina govora u saboru 21. kolovoza 1883. na hrvatskome jeziku, s kojim je kod talijanskih zastupnika izazvao oštru i bučnu reakciju. Laginjin nastup u saboru na hrvatskome jeziku ustvari nije bio samo odlučna reakcija protiv lišavanja temeljnih prava hrvatske i slovenske narodnosti nego i prva javna demonstracija za uspostavljanje jednakopravnosti i afirmaciju nacionalne individualnosti, te naposljetku i kraj svojevrzne dugogodišnje nasilne dominacije nad slavenskim stanovništvom.⁷

Slika 3. Unutrašnjost sabornice u Poreču šezdesetih godina 19. stoljeća (*Knjiga o Istri*, Zagreb 1968., 41.)

237.), koji naglašava da je Mandić bio radikalni govornik i da je uvijek imao dovoljno publike, naročito među tršćanskim radnicima. I Spinčić je bio emocionalni govornik, koji je znao pobuđivati oduševljenje širokih masa, naročito za domovinu i hrvatski jezik. Laginja je suprotno njima govorio polako i promišljeno, a i on je znao privući publiku, ali je znao bolje utjecati na osobnome nivou i u dodiru s inteligencijom.

7 O tome u: „Istarski sabor“, NS, br. 17, Trst, 21. VIII. 1883., 71-72.; Barbalić, *Narodna borba u Istri od 1870 do 1915 godine*, 42.

Polemike poslije Laginjina govora postajale su sve češće i žustrije, a borba između manjine i većine u saboru sve beskompromisnija. Potpredsjednik sabora Andrea Amoroso izjavio je da neće uvažavati i dozvoljavati govor i diskusiju na hrvatskome jeziku, koji je po njemu „nepoznat“, ali s druge strane imaju hrvatski zastupnici u saboru ipak pravo da govore na svome jeziku jer im to omogućava ustav. Ustvari te su njegove izjave imale samo formalni značaj jer su slavenske zastupnike neprekidno napadali i onemogućivali kada su upotrebljavali svoj jezik, a talijanski su zastupnici izjavljivali da talijanskome jeziku pripada primat, ali „ne tek od danas, negoli od jučer“, nad svim ostalim jezicima u pokrajini, što je drugim riječima značilo otvoreno dokazivanje prava na hegemoniju nad drugim narodima u regiji.⁸ Događaj u porečkoj sabornici poslužio je i uredništvu *Naše sloge* za kompleksniji osvrt na pitanje jezika, posebno se analiziralo i komentiralo da se već stoljećima u Istri govori hrvatski te da i u saboru u Zadru, dakle u susjednoj Dalmaciji, skoro svi zastupnici govore hrvatski. Svoje je komentare *Naša sloga* usmjeravala i na pojedina pitanja toga doba, primjerice na pitanje istrijanstva, zapravo pitanje potisnute nacionalne svijesti, odnosno pitanje narodne etničke svijesti, a ta je svoja stajališta obično iznosila pučanstvu u obliku lako razumljivoga razgovora narodnih prvaka, kao što su bili Jurina i Franina, s ciljem da tim argumentima ovlada seljaštvom, najširim istarskim hrvatskim društvenim slojem. Ti kratki, narodu izvanredno omiljeni razgovori, bili su često vrlo duhoviti i nitko nije znao u njih unijeti toliko fine ironije i sarkazma kao Mandić, koji je, kao urednik *Naše sloge*, pisao i uvodneke te polemičke članke.⁹

Druga značajna promjena u Istri i Trstu nastupila je dolaskom Mandića u Trst i njegovim preuzimanjem mjesta glavnoga urednika *Naše sloge*. S političkoga se gledišta do kraja sedamdesetih godina 19. stoljeća postupno povlačila i generacija štrosmajerovaca, koja je u velikoj mjeri već dovršila svoje povijesno poslanstvo i svoje je mjesto prepustala pravaškoj inteligenciji. Jedan od malobrojnih narodnjaka, dr. Dinko Vitezić, više ili

8 Berislav Lukić, „Borba za ravnopravnost hrvatskog jezika u istarskom saboru“, *Jadranski zbornik*, II (1957), 121-166.

9 *Matko Mandić*, Ervin Dubrović (ur.), Matulji 1999., 26.

manje je do kraja svoga života (1904.) održavao potrebnu ravnotežu između obje struje.¹⁰ Konkretno političke prilike, naročito uspješna suradnja sa Slovencima, ipak su utjecale pozitivno na obje struje i zbližavale su svoje stavove, naročito na području nacionalnih opredjeljenja.

Slika 4. List *Naša sloga*, osnovan 1. lipnja 1870., kada u Trstu izlazi prvi broj, u razvoju hrvatskoga nacionalnog života u Istri predstavlja temeljnu prekretnicu. Od srpnja 1899. pa do 1915. list je izlazio u Puli, koja je u međuvremenu postala najvažnije istarsko središte (*Knjiga o Istri*, Zagreb 1968., 162-63.)

Za slovensko-hrvatsko političko sudjelovanje, kako je rečeno, presudnu je ulogu imao dolazak Matka Mandića u Trst i njegova buduća uloga u tršćanskome političkom životu. Rukovodstvo Političkoga društva Edinost u svoj ga je krug uključilo već na skupštini 26. prosinca 1883., poslije pet godina njegova aktivnoga djelovanja, 8. travnja 1888., izabran je za prvoga potpredsjednika, a konačno 1891. godine i za predsjednika društva, kada su u društveni odbor stupili i neki od budućih voditelja tršćanskih Slovenaca: Ivan Gorjup, Gustav Gregorin i Makso Cotič.¹¹

10 Tršćanski list *Edinost* je od 28. do 31. XII. 1904. u pet nastavaka objavio nekrolog dr. Dinka Vitezića zaključujući ga riječima: „Veliki je njegov rad, velika njegova rodoljubna duša, koja je bila u Viteziću. Narodu će zauvijek ostati omiljen i svet i njegovog će se imena narod spominjati sa poštovanjem i zahvalnošću, dok će biti Slavena u Istri, pošto Vitezić spada u krug onih, koji nikada ne umiru. Slava Viteziću, slava!“ („Dr. Dinko Vitezić (Nekrolog)“, *Edinost*, br. 362, Trst, 31. XII. 1904., 1); *Naša sloga* na naslovnoj stranici i s njegovim likom 1902. godine spominje njegovu osamdesetgodišnjicu riječima: „Poviest narodnoga osvještenja istarskih Hrvata u zadnjoj polovici prošlog vieka uzko je skopčana sa imenom dra. Dinka Vitezića“ („Dr. Dinko Vitezić“, NS, br. 56, Pula, 21. VII. 1902., 1).

11 Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*. Kopar – Trst 1991., 123.; Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, II, (1883-1947), Pazin 1973., 425.

Slika 5. Matko Mandić (1849. – 1915.), narodni buditelj istarskih Hrvata i Slovenaca, zastupnik u Zemaljskom saboru i Carevinskom vijeću, predsjednik Političkoga društva Edinost od 1891. do 1905. (Milan Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, Trst 2004., 31.)

U društveni su se rad već 1883. uključili i Vjekoslav Spinčić i Matko Laginja, koji su zajedno s Matkom Mandićem mnogo pridonijeli narodnome preporodu Istre: Spinčić naročito kao organizator u školstvu, a Laginja kao organizator gospodarskih zadruga i kulturnih društava. Pojačan politički rad istarskih Slovenaca i Hrvata s druge je strane utjecao i na talijanski nacionalno-liberalni tabor koji je 1884. godine formirao svoje vlastito „Istarsko političko društvo“ (*Società politica istriana*) sa sjedištem u Pazinu, a njegova su zadaća i cilj bili „širenje talijanske narodnosti, civilizacije i kulture“ te širenje svoga političkoga utjecaja na izvangradsko područje. Iste je godine u Poreču osnovano društvo *Società istriana di archeologia e storia patria*, a dvije godine poslije u Trstu je formirano društvo *Pro Patria* s namjerom osnivanja talijanskih škola i širenja talijanske nacionalne svijesti na području Austrijskoga primorja.¹²

¹² Društvo *Pro Patria* bilo je formirano 1885. godine u okviru „minimalističkog programa“ talijanskoga iredentističkog pokreta poslije 1882./1883. godine, najprije na području Tirola, a kasnije i na području Trsta, Istre i Dalmacije. U skladu s njegovim statutarnim pravilima, osnovna

Tijekom talijansko-slavenskoga sukoba koji se vodio u Austrijskome primorju, a naročito u Trstu i u Istri, u ožujku 1888. došlo je do sudskoga procesa protiv Matka Mandića, u vezi s čime je 7. studenoga *Edinost* objavila interpelaciju dr. Dinka Vitezića i Ivana Nabergoja na tadašnjega predsjednika vlade grofa Eduarda Taaffea. Iz interpelacije je razvidno da je na temelju dopisa objavljenoga 5. siječnja te godine u listu *Naša sloga* izručena tršćanskom kotarskom sudu optužnica protiv Mandića, urednika navedenoga lista zbog povrede časti. U izvještaju policijskoga ravnateljstva u Trstu od 17. ožujka 1888., između ostaloga, navedeno je: „On (M. Mandić) je odgovorni izdavač lista biskupa Strossmayera, koji zastupa velikohrvatske aspiracije, te je vjeran pristalica tog biskupa, koji visoko diže zastavu slavenstva te predstavlja središte struje među austrijskim Slavenima, koji cilja preko austrijskih granica i postavlja si ciljeve, koji se ne slažu sa dualizmom, a poneki od njih čak bi se teško složili i s položajem Monarhije kao velesile, što se pokazalo za vrijeme bugarskih nemira, kada su Slaveni na Balkanu željeli vlast ruskog cara, a ne austrijsku vladavinu. Mandić kao svećenik u Trstu nema drugoga zanimanja, osim što svaki dan čita plaćenu misu; prihodi lista *Naša sloga*, kojeg je izdavač, vjerojatno nisu baš sjajni; vjerojatno je zato usmjeren na subvencije, kojih izvore nije teško naći. Njegovo ponašanje u ostalom dosada nije dalo povoda za neugodne komentare.“¹³ Takav tendenciozan policijski izvještaj nije mogao ostati bez posljedica pa se očitovao u samome zaključku sudske rasprave: Mandić je bio osuđen na 150 forinti globe, odnosno na 30 dana zatvora i izgubio je kauciju od 60 forinti.

Vitezić i Nabergoj u interpelaciji su naglasili da se ni sa čime ne može dokazati da je list *Naša sloga* glasilo biskupa Strossmayera, kao ni da se izdavač toga lista mora posluživati subvencijama, čiji izvor nije

svrha društva je otvaranje i održavanje talijanskih osnovnih škola na prostorima Austrijskoga primorja, naročito na pograničnim prostorima s mješovitim pučanstvom. Aktivnost društva je na području Trsta i Istre pratio naročito list *L'Istria*. Usprkos statutarnim pravilima društvo je baš na mješovitome području Istre sistematski izvodilo raznarođivanje slavenske djece pa su austrijske državne vlasti društvo 1890. raspustile zbog suviše očigledne iredentističke propagande. O ukidanju društva prenosili su listovi *L'Osservatore Triestino*, *Adria*, *Diritto Croato* i *L'Istria* (19. VII. 1890., 449.).

13 Peter Rustja, *Med Trstom in Dunajem. Ivan Nabergoj v avstrijskem državnem zboru (1873-1897)*, Trst 1999., 204.

teško pronaći. Zato je optuženi u tijeku sudske rasprave mogao takvu tvrdnju s punim pravom označiti kao *infamia officiosa*.¹⁴ Oni zaključuju da je Mandić predsjednik „Slovenskoga radničkog društva“ (*Slovensko delalsko društvo*), potpredsjednik Političkoga društva Edinost i načelnik „Muške podružnice sv. Cirila i Metoda“ u Trstu. Oba su društva eminentno patriotska; prvo čak djeluje pod pokroviteljstvom njegova visočanstva carevića Rudolfa, a ta društva sigurno ne bi povjerila takvo časno mjesto osobi koja teži antipatriotskim i antiaustrijskim ciljevima. Na kraju Vitezić i Nabergoj ministra Taaffea pitaju je li upoznat s navedenim izvještajem tršćanskoga policijskog ravnateljstva i hoće li u vezi s time odrediti istragu tih tvrdnji u navedenoj noti i, ako se ona pokaže neosnovanom, kakvu zadovoljštinu misli pružiti optuženom Mandiću. Interpelacija je bila sastavljena i uložena u Beču 27. listopada 1888. s 34 potpisa.¹⁵

Baš u tome periodu politička je djelatnost ušla u svoju treću fazu nacionalnoga preporoda i glavne borbe već su se tada vodile za teritorij zapadne Istre, znači za područje na kojem je nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenca naišao na najteži otpor talijanskih gradova sa svojim organiziranim političkim životom pa je trebalo i s hrvatske i sa slovenske strane organizirati i ojačati široku mrežu gospodarskih, prosvjetnih i kulturnih društava kako bi se seljačko stanovništvo postupno oslobađalo ovisnosti o talijanskim gradskim kapitalističkim ustanovama i krugovima. Tako se postupno već u devedesetim godinama 19. stoljeća u manjim istarskim gradovima i trgovištima pojavljuje sloj hrvatskih i slovenskih trgovaca, zanatlija, pravnika, liječnika, učitelja, a na seljačkome području sloj bogatijih seljaka, koji su već položili solidne temelje narodnoga rada i svijesti.¹⁶

U procesu zbližavanja slovensko-hrvatskih stavova i zajedničkoga nastupanja na političkoj sceni u tome je razdoblju značajan i skup slovenskih i istarskih hrvatskih zastupnika u Ljubljani, održan 2. listopada

14 Isto, 205.

15 Isto.

16 Kao primjer možemo navesti Karla Šiškovića, trgovca i gostioničara iz Črnoga Kala kraj Kopra, koji je imao velike zasluge za gospodarski i kulturni razvoj Brega i Rižanske doline te Slavvoja Jenka, zastupnika u Istarskome saboru i dugogodišnjega gradonačelnika u Podgradu („Slavvoj Jenko“, *Edinost*, br. 182, Trst, 12. VIII. 1902., 1.).

1890. Na njemu su bili prisutni zastupnici iz slovenskih pokrajina i Trsta, ali nisu prisustvovali zastupnici iz Dalmacije. Između desetorice istarskih zastupnika bilo je čak devet zastupnika Istarskoga sabora i Dinko Vitezić, zastupnik u Carevinskome vijeću.¹⁷

Listovi *Naša sloga* i *Slovenski narod* su skupu u Ljubljani pripisivali veliku važnost i naglasili uzajamno nastupanje hrvatskih i slovenskih zastupnika u Istarskome saboru, a tumačili su ga težnjom jedinstvu između obaju naroda. Ali, tek su na kraju, poslije polemičke diskusije okupljeni prihvatili rezoluciju sa zaključkom da „budu u Carevinskom vijeću, kao u Istarskom saboru ukupno djelovali i angažirali sve svoje snage u tu svrhu, da se otklone krivice, koje se sada nameću i događaju slovenskom i hrvatskom narodu.“¹⁸

Slika 6. Ivan Nabergoj (1835. – 1902.), političar i državnozborski zastupnik u Beču, prvi predsjednik Političkoga društva Edinost od 1875. do 1891. (Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, 28.)

17 Vjekoslav Bratulić, „Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću devedesetih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslovenskih naroda“, *Jadranski zbornik*, III. (1958.), 135-205.

18 „Shod slovenskih poslancev v Ljubljani. Konec“, *Slovenski narod*, br. 229, Ljubljana, 6. X. 1890.; Bratulić, isto, 148.

Do praktičnih i konkretnih oblika političkoga jedinstva između južnih Slavena, naročito između Hrvata i Slovenca, došlo je samo u Istri. Takvu orijentaciju je u početku prihvaćao i zastupnik u Carevinskome vijeću Ivan Nabergoj u Trstu i čak izjavio da ne vidi budućnosti bez Hrvata, i to je za neke tršćanske intelektualce, usmjerene prema liberalnome smjeru, značilo popuštanje klerikalnoj politici. U 1893. ipak se u tršćanskim narodnjačkim krugovima polako osjećaju Nabergojevi protupravaški nastupi koji su u ono doba još bili usamljeni jer na području Trsta i Istre nije postojao još bilo kakav hrvatsko-slovenski antagonizam, a osjetila se i podrška većine zastupnika opozicijskoj politici Spinčića i Laginje u Carevinskome vijeću u Beču.¹⁹ Nabergojevi protupravaški nastupi na početku 1893. i otpor koji je doživio u Edinosti govore tako o utvrđivanju svijesti o slovensko-hrvatskoj uzajamnosti.²⁰

Nakon izbora Spinčića i Laginje u Carevinsko vijeće među hrvatskim političkim zastupnicima u Istri rodila se ideja da u bečkome parlamentu treba osnovati Klub južnoslavenskih zastupnika koji će surađivati s Mladočesima. Inicijativu je istaknuo Vitezić, a Spinčić se zalagao za sporazum s Dalmatincima i Slovencima te stvaranje Nezavisnoga hrvatsko-slovenskog kluba. Zaključci su doneseni na sastanku hrvatskih i slovenskih zastupnika u Beču 13. travnja 1891. Ivan Hribar, slovenski liberalni političar, čestitao je Spinčiću i njegovim kolegama na odluci o uključivanju zastupnika hrvatsko-slovenskoga kluba u novoosnovani Konzervativni klub, a svoje je pismo završio riječima: „Živela vzajemnost hrvatsko-slovenska!“²¹

Unatoč tomu hrvatsko-slovenska suradnja u Konzervativnome klubu u Beču nije potrajala dugo. Sve se češće i jače isticala težnja dalmatinskih i istarskih pravaša (uključujući Laginju i Spinčića) prema uključivanju slovenskih zemalja u buduće Hrvatsko kraljevstvo u sklopu Habsburške Monarhije, čije su stvaranje priželjkivali, što je uzrokovalo razilaženje

19 Dušan Kermavner, *Slovenska politika v letih 1879 do 1895. Političnozgodovinske opombe k peti knjigi Ivana Prijatelja „Slovenske kulturnopolitične in slovstvene zgodovine 1848-1895“*, Ljubljana 1966.

20 Janko Pleterski, „Jugoslavanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade (1879-1893)“, *Zgodovinski časopis*, god. XXIX (1975.), br. 3-4, 263-275.

21 Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri (1860-1907)*, Zagreb 2014., 159.

putova hrvatskih i slovenskih zastupnika u Carevinskome vijeću, pa su u svibnju 1892. Spinčić i Laginja odlučili istupiti iz Konzervativnoga kluba i osnovati Klub nezavisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika. Naglašavali su da je to i slovenski klub, unatoč tomu što su članovi bili samo Hrvati. U proglasu od 15. prosinca 1892. protumačili su da su nametnuli „i ime slovenskih zastupnika ne samo zbog toga jer je pojedince među nama izabrao i onaj deo našega naroda, koji se pripoznaje u slovenskom imenu, negoli i zato da pokažemo, kako težimo po onom jedinstvu Hrvata i Slovenaca, kojih jedinstvo se naglašava među njima u mnogim prilikama i vrlo često; da dokažemo, kako slovensko ime i sve sladke uspomene, koje su vezane uz njega od davnih vremena, naći će pristojno mjesto i među onima, koji su uvjereni, da je najbolji način za trajnu odbranu naše nacionalnosti i za pravi razvitak na svim područjima javnog života jedino u tome, da se u okviru Habsburške monarhije ujedine sve hrvatsko-slovenske pokrajine na temelju hrvatskog historijskog prava, prirodnih zakona i narodne volje. Kao značajan korak u tom pravcu, smatramo već to, da se slovenske pokrajine ujedine u jedno političko-administrativno tijelo, Sloveniju, koja je bila do nedavna ideal svim slovenskim zastupnicima i za koju su se opredelili i sami Slovenci vrlo često i u različitim prilikama.“²² Vjerojatno su Spinčić i Laginja time željeli istaknuti da će se jednako zalagati za interese Hrvata i Slovenaca u Istri te da su vrata novoga kluba otvorena i za druge zastupnike koji predstavljaju oba naroda.²³

Razlike između pravaša i slovenskih zastupnika u punoj se mjeri izražavaju u pismu Antona Gabrščka, urednika slovenskoga lista *Nova Soča*, Spinčiću od 23. studenoga 1892. Gabršček naime sumnja da bi se novomu klubu mogli priključiti svi slovenski zastupnici, ako se prije ne razjasni odnos pravaša prema Slovencima. Naglasio je da Slovenci u obzir

22 Vasilij Melik, „Slovinci u državnom zboru 1893-1904“, *Zgodovinski časopis*, god. 33 (1979.), br. 1, 49-66.

23 Poglavitna svrha kluba bila bi „zaštita i odbrana prava i koristi hrvatskog i slovenskog naroda, koji se naročito u Primorju identificirao s državnim koristima“; u izjavi nije bilo govora o sjedinjenju hrvatskih i slovenskih pokrajina, a i suradnju južnoslavenskih zastupnika reduciraju na parlamentarni rad; opširnije u: Bratulić, „O suradnji južnoslavenskih zastupnika Carevinskog vijeća (1894-1900) i o problemu nacionalnosti u Austriji“, *Anali Jadranskog instituta*, sv. 3 (1961.), 201.

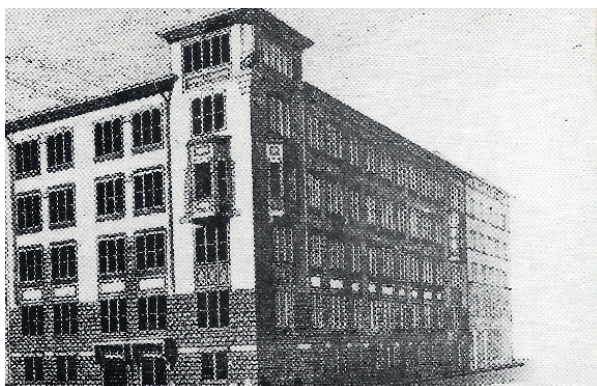
uzimaju cijeli hrvatski narod i simpatiziraju Neodvisnu narodnu stranku, tzv. Obzoraše koji se ponašaju taktički u odnosu prema Slovencima, za razliku od pravaša kojima je važno samo „hrvatstvo”, a njihov list *Hrvatska*, kao i *Naša sloga*, rado mijenja pridjev slovenski u hrvatski. Prema Gabrščeku u Stranci prava pobjeđuju ekstremna stajališta, drugačija od onih koja zagovara Spinčić, a osobito je pravaška omladina postala šovinistička prema Slovencima. „To su loši simptomi za našu zajedničku budućnost“, nagovještavao je Gabršček i pitao se što se može učiniti u takvoj situaciji te zaključio da bi Stranka prava morala prekinuti sa štetnim nametanjima hrvatstva Slovencima. Za njih ideja „Ujedinjene Slovenije“ ostaje „najsnažnije ukorijenjeni ideal“ i nije korektno suprotstavljati joj neku novu „višu“ ideju *Velike Hrvatske*. Dakle, najprije treba postići ujedinjenje Slovenaca, a onda će do *Velike Hrvatske*, tvrdio je Gabršček, ostati samo jedan korak. Smatrao je da bi ujedinjena Slovenija trebala predstavljati autonomni dio *Velike Hrvatske*. Usto, Gabršček poštuje Spinčića i Laginju te vidi u njima prijatelje Slovenaca, ali dodaje da izvan Istre ne mogu računati ni na jednoga Slovenca. Stoga, ako žele da se neki od njih priključi njihovu klubu, moraju odrediti svoj stav prema slovenskome narodu.²⁴

UNUTRAŠNJA RAZDVOJENOST POLITIČKOGA DRUŠTVA EDINOST, NEUSPJEŠNI REZULTATI NA IZBORIMA 1897. I 1901. TE FORMIRANJE POLITIČKOGA DRUŠTVA ZA HRVATE I SLOVENCE U ISTRI

U zadnja dva desetljeća 19. stoljeća Hrvati i Slovenci usprkos određenom ekonomskom i kulturnom razvitku te međusobnoj suradnji nisu uspjeli postići odgovarajuće uspjehe i na izborima za državni sabor, odnosno Carevinsko vijeće u Beču. To zapravo predstavlja svojevrsan paradoks, s obzirom na demokratizaciju izbornoga sustava, kada su se već mogle uočiti tendencije k općem pravu glasa koje je početkom 20. stoljeća istaknulo njihovu brojčanu superiornost. Drugi bitan čimbenik koji je išao

24 Bratulić, 161.; Opširnije o Andreju Gabrščeku u: Branko Marušić, *Primorski čas pretekli. Prispevki za zgodovino Primorske*, Kopar 1985., 364-376.

u prilog Hrvatima i Slovencima bila je demokratizacija cjelokupnoga društvenog života i formiranje novih stranaka. Taj društveni proces nešto je prije i izrazitije zahvaćao istarske Talijane i doveo ih do rasipanja nacionalno-liberalnoga tabora i nove podjele između talijanske liberalne stranke, kršćansko-socijalne i socijalno-demokratske stranke. Kod Hrvata se nešto kasnije javlja katolički pokret s biskupom Antunom Mahničem, koji 1899. u Krku pokreće list *Pučki prijatelj*, ali još neko vrijeme surađuje s Hrvatsko-slovenskom narodnom strankom.²⁵

Slika 7. Školska zgrada Ćirilmetodove družbe kod sv. Jakoba u Trstu, izgrađena 1912. (Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, 57.)

Za slovensku politiku u Trstu je neuspjeh Ivana Nabergoja na izborima za Carevinsko vijeće 1897., koji su se u Istri prvi put održali i u petoj kuriji, značio veliki gubitak. Formiranje pete kurije, naime, hrvatsko-slovenskome taboru nije donijelo nikakav uspjeh jer je sada u toj općoj kuriji svoje kandidate birala cijela Istra zajedno s gradovima, što je, sasvim jasno, prevagnulo pobjedu na talijansku stranu.²⁶

Godine 1897. talijanska je liberalna stranka prekinula sa svojom parlamentarnom apstinencijom i pobijedila je u svim izbornim kotarima u Trstu i Istri; u Istri je pobijedio dr. Matteo Bartoli, u kuriji vanjskih općina

25 Bratulić, „Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda“, u: *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, Zagreb 1969., 297-317. i 320-330.

26 Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Ljubljana 1965., 257.

u zapadnoj Istri Laginja, u istočnoj Istri Spinčić, ali su Talijani na tim izborima u cjelini dobili tri mandata, a Hrvati samo dva. Još u ožujku 1897., znači prije izbora, *Edinost* je u članku „Spinčić i Laginja“ zapisala: „Dva imena, koja predstavljaju zajednički program i zajedničku ideju: hrvatsko-slovensku ideju u Istri, ideju prava, ideju borbe protiv vlasti manjine nad većinom pučanstva, ideju narodnog preporoda tlačenog puka po Istri“ (...) „sadašnji proces narodnog preporoda u Istri je toliko vezan na ta imena, da si bez Spinčića i Laginje u ovom trenutku skoro ne možemo zamisliti uspješnije borbe za naša prava u Istri.“²⁷

Ali, već je u devedesetim godinama u politički i nacionalno heterogenom sustavu rukovodstva *Edinosti* u vrijeme Mandićeva predsjedavanja došlo do prvih sukoba između konzervativnoga krila pod Nabergojem i liberalnoga krila sa Gregorinom, Cotičem i drugim tršćanskim političarima nacionalno-liberalnoga tabora. Na skupštinama društva od 1893. do 1897. ipak su uspjeli obraniti suglasnost, ali je sukobe sve više u prvi plan guralo teško političko stanje u Istri, naročito u Istarskome saboru, a i u Trstu. Na skupštini društva 1897. ponovno je na mjesto predsjednika izabran Mandić, i taj je položaj zadržao sve do 1905., a s druge je strane na politiku *Edinosti* utjecao dr. Otokar Rybař, koji je sve češće i odlučnije tršćanske i istarske Slovence pozivao „da se oslone na vlastite snage i neka budu složni“.²⁸

U hrvatskome dijelu Istre položaj je bio još teži. Već se u 1896. u istočnome predjelu Istre počela osjećati djelatnost dr. Ivana Krstića, koji je u Matuljima na području kotara Volosko oko svoga lista *Prava naša sloga* skupljao svoje pristalice i simpatizere, a započeo je i s povezivanjem s talijanskim nacionalno-liberalnim taborom te napadima na hrvatske narodne predvodnike, naročito Matka Laginju. Na svoju je stranu uspio privući i narodnjake s Kastva i Voloskoga i povezivati se sa socijalističkim pokretom koji se postupno iz Trsta počeo širiti i u Istru. Radi raskrinkavanja glasina i neistina koje donosi *Prava naša sloga*, Viktor Car Emin u Voloskom je pokrenuo *Narodni list* (1900.). Tako je doskora bila otklonjena

27 „Spinčić in Laginja“, *Edinost*, br. 33, Trst, 19. III. 1897., 1.

28 Henrik Tuma, *Iz mojega življenja – spomini, misli, izpovedi*, Ljubljana 1997., 216-217.

opasnost od osipanja hrvatskoga nacionalnog i izbornog tijela, a ujedno je bila otklonjena i opasnost za samu bit hrvatskoga nacionalnoga pokreta u Istri.²⁹

Slika 8. Ivan Gorjup (1859. – 1936.), gospodarstvenik i političar, od 1905. do 1907. predsjednik Političkoga društva Edinost (lijevo); Otokar Rybař (1865. – 1927.), političar i pravnik, od 1900. do 1915. zastupnik u bečkome Carevinskom vijeću, od 1907. do 1910. predsjednik Političkoga društva Edinost (desno) (Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, 33-34.)

Vrlo je zanimljiv komentar objavljen u *Našoj slogi* već početkom 1898. pod naslovom *Ujedinjenje* koji je napisao neki hrvatski rodoljub i na hrvatskome ga je jeziku najprije objavila *Edinost*. Tim je komentarom list progovorio o aktualnoj političkoj temi koja se dubinski provlačila kroz sve ono što su čelnici narodnoga pokreta činili u Istri. Također, kritički upozorava i na položaj i na međusobne odnose Hrvata i Slovenaca u Istri ističući da „narodni život nam je raztrovan i mi se gubimo u borbama za liberalizam i oportunističke, za pravaštvo i narodnjaštvo, pred vratima nam je i socijalni demokratizam, a ojačanje narodne svijesti, podignuće materijalne neodvisnosti, trajno dobro sveukupnog naroda, to puštamo s vida, dielec se a neskupljajuć se, mi počinjamo samoubojstvo.“³⁰

Svi su se ti politički antagonizmi, koji ipak nisu bili specifični samo za Istru, odrazili u nacionalnoj borbi istarskih Slovenaca i Hrvata nakon što su ideološka razilaženja i klasno raslojavanje među jednima i drugima sve

29 Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870-1915*, Zagreb 2005., 70.

30 Isto, 102.

izrazitije utjecali na izbornu kampanju pri izborima za Carevinsko vijeće 1901., a u zadnjoj fazi i na loše rezultate na samim izborima. Hrvatsko-slovenska stranka u takvim je prilikama propala ne samo u petoj kuriji nego i u kuriji vanjskih općina u zapadnoj Istri, tako da je od hrvatskih zastupnika u istočnoj i središnjoj Istri pobijedio samo Spinčić, međutim Talijani su dobili čak četiri zastupnika. I u Trstu su Slovenci ostali bez svoga zastupnika pošto je na užim izborima talijanski kandidat Attilio Hortis pobijedio Otokara Rybařa, a napredovali su samo socijalisti koji su na izborima 1897. povećali broj svojih zastupnika za 50 %.³¹

O tome kakve su političke prilike vladale u Istri na početku 20. stoljeća, što odražava i prilike u narodno-preporodnim pokretima, govori komentar Vjekoslava Spinčića nakon završenih izbora za bečko Carevinsko vijeće početkom 1901., kada je od tri hrvatska kandidata samo on izabran, a Matko Laginja i Matko Mandić nisu dobili dovoljan broj glasova. Ti su izbori pokazali da je hrvatski i slovenski narod u Istri „budan, da živi i da hoće da živi život dostojan sebe i cjelokupnog hrvatskoga i slovenskoga naroda“, ali pokazali su također i svu žilavost i okrutnost političke borbe na tome području, gdje se nisu birala sredstva u ostvarenju nacionalnih interesa jer „njegovi protivnici, (...) ako se pomisli, kojimi sredstvi, kojimi načini, kojimi osobami, je izvojevana ta njihova pobjeda, onda je to za nje više poraz nego li dobitak“, istaknuo je Spinčić.³²

Rezultati na izborima 1901. bili su ipak očigledan dokaz zastoja i krize u političkome radu Hrvatsko-slovenske stranke u Austrijskome primorju, a naročito u Istri. Društvo Edinost je izlaz iz trenutnoga stanja prvenstveno vidjelo u primjenjivanju programa „Ujedinjene Slovenije“. Na skupštini društva u Barkovljama kraj Trsta 27. listopada 1901. o djelatnosti društva u prisutnosti Matka Mandića, Vjekoslava Spinčića i Dinka Trinajstića govorio je dr. Ferdinand Černe te je napao austrijsku politiku i kritizirao stranačku politiku te prepirke među klerikalcima i liberalcima u Kranjskoj i Goriškoj koji čine veliku štetu Slovincima i Hrvatima u Istri i Trstu. Kao

31 Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, Kopar – Trst 1991., 134; Boris Gombač, „Slovenska politika v Trstu ob koncu 19. stoletja“, *Zgodovinski časopis*, god XXXI (1977.), br. 1, 49-62.

32 Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama*, 112.

i na prethodnim skupštinama, ovoga je puta progovorio Spinčić. U svome je govoru bio vrlo kritičan spram austrijske politike i uprave u Austrijskome primorju, napadao je čelnike liberalne stranke u Kranjskoj i njihove pristalice u Goričkoj, a socijaliste nije ni priznao kao organiziranu stranku jer oni Talijani koji su simpatizirali Slovence nisu imali ni toliko smjelosti da bi javno nastupili. Skupštinu je zaključio Matko Mandić izjavom protiv austrijske politike, suglasno je zatim izabran i novi društveni odbor.³³

Krizi narodnoga pokreta u Istri pripomogli su i rezultati popisa stanovništva iz 1900., koji su se već od 1880. odvijali po kriteriju „govornoga jezika“ (*Umgangssprache–lingua d'uso*). Taj je kriterij za talijansku stranu bio ustvari jedini prihvatljiv zbog talijanskoga kao prevladavajućega jezika u upravi, školstvu, odnosno u javnome životu u Istri. Iz članka „L'unità della lingua ufficiale scritta“, kao i iz drugih članaka objavljivanih u listu *L'Istria*, razvidno je da je talijanski nacionalno-liberalni tabor odbacivao sve one kriterije koji bi mogli nekako ugrožavati talijansku hegemoniju. Tako je npr. odlučno odbacio ideju *Naše sloge* da bi za opredjeljenje nacionalne pripadnosti upotrijebili jezik koji domaće hrvatsko svećenstvo upotrebljava u svojim propovijedima u crkvi, odnosno domaćoj sredini. U polemikama s listom *Il Diritto Croato* list *L'Istria* je zbog brojčane premoći hrvatskoga pučanstva prema popisu iz 1890. predbacivao da su „Hrvati u Istri terorizirali i raznarođivali ne samo Talijane, nego i Slovence, a u cjelini asimilirali Rumunje, koji su se brojčano na taj način smanjili za 70% od nekadašnjeg broja godine 1880.“³⁴

Hrvati i Slovenci su doduše i dalje činili većinu, ali su se proporcije zbog kriterija govornoga jezika promijenile i iznosile: 190.774 Slavena naspram 136.491 Talijana, a najgora je bila činjenica da je postojala tendencija pada broja slavenskoga (uglavnom hrvatskoga) stanovništva, dok je broj Talijana u odnosu na 1880. porastao za 18.064 osobe. Ti su podaci snažno uznemirili hrvatsko-slovensko političko rukovodstvo. Na glavnoj skupštini Političkoga društva Edinost u listopadu 1901. njegov je predsjednik Matko Mandić kritizirao političke vlasti zbog ustupka talijanskomu nacionalno-liberalnom

33 Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, 134.

34 Marco Tamaro, „Il censimento decennale ed il controllo del Governo“, *L'Istria*, br. 966, Poreč, 15. XII. 1900.

taboru, a Spinčić je zamjerao novoj Koerberovoj vladi nedostatak brige za osiguranje nacionalnih prava. S druge je strane Ivan Zuccon, političar iz Pule, zamjerao Spinčiću i Mandiću da djeluju izdaleka, odnosno s distance, jedan u Opatiji, a drugi u Trstu, kao da se ondje nalaze središta „istarskih problema“, dok su ustvari – kao je tvrdio – oni u Pazinu i Puli. Usto, smatrao je da vodstvo stranke favorizira ideološku propagandu na selu, dok seljaka uglavnom zanimaju ekonomska pitanja, često vrlo prizemna i kratkoročna. Sličnoga je mišljenja bio i Josef Knavs, političar iz Oprtlja, koji je vodstvu stranke zamjerao nedostatak agitacije među pučanstvom. Pored toga smatrao je da je nužno stvaranje posebne sekcije Političkoga društva Edinost za Istru i izjavio: „Ako hoćemo još ostati politički živi, treba da napravimo posebnu sekciju političkog društva za Istru!“³⁵

Do proljeća 1902. imalo je Političko društvo Edinost još nekoliko skupština koje su bile više ili manje posvećene školskim pitanjima, a već 7. svibnja 1902. bilo je u Pazinu u prostorijama Hrvatske čitaonice formirano Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri, čime su se i područje i utjecaj Edinosti u Istri bitno smanjili. Formiranje samostalnoga hrvatskoga političkog društva ustvari je bila samo posljedica prepirki i različitih stajališta unutar društva Edinost, naročito poslije izbora 1897., koji su vrhunac dostigli poslije velika poraza Hrvatsko-slovenske stranke na izborima 1901. Ideja o vlastitu političkom društvu bila je među istarskim Hrvatima zapravo prisutna već od 1874. kada se u Trstu formiralo Političko društvo Edinost, ali tada po mišljenju nekih političara i suradnika *Naše sloge* za njegovo formiranje još nije nastupio povoljan trenutak „pošto je bilo potrebno prethodno na njega pripremiti i narod“.³⁶ Baš u vrijeme kada je oživjela misao o formiranju Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri, Političko je društvo Edinost u dogovoru s njihovim političkim predstavnicima u Trstu odlučilo da svoju političku djelatnost proširi na cjelokupni teritorij Austrijskoga primorja.³⁷

Poslije dugogodišnjega uzajamnog sudjelovanja istarski su se Hrvati ipak odlučili za formiranje vlastitoga političkog društva, a razlog je bio da Edinost u Trstu ne može uspješno i efikasnije voditi političko djelovanje u

35 Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri*, 216.

36 „U kolo“, NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1878., 61-62.

37 Bratulić, *Političke stranke u Istri*, 299.

Istri, gdje su ekonomske, političke i kulturne prilike te mentalitet pučanstva u velikoj mjeri drugačiji od prilika u samome Trstu i okolici. Među glavne razloge za hrvatsko odcjepljenje možemo svakako navesti neugodne rezultate na izborima 1901., a i prevladavajući utjecaj tršćanskih liberalaca u samome gradu, pa i u okolici te u sjevernoj Istri. I konačno, suviše velika angažiranost društva Edinost za realizaciju programa „Ujedinjene Slovenije“, a s druge strane neuspješna provedba političkoga rada u Istri.³⁸

Osnivanje društva *Narodni list* smatrao je nužnošću u situaciji kada Edinost nije bila u stanju posvećivati više pozornosti problemima Istre. Najhitniji i najvažniji zadatak novonastaloga političkog društva bi po njegovu mišljenju postala borba za ravnopravnost, što je bio glavni postulat nacionalnoga pokreta u Istri, ali bila je to još uvijek teška zadaća jer je talijanski nacionalno-liberalni tabor, ojačan nedavnom pobjedom na izborima i rezultatima popisa stanovništva, postao još nepopustljiviji.³⁹

Slika 9. List *Edinost*, od 1876. do 1880. tiskan najprije u tiskari Austrijskoga Lloydja u Trstu, od 1880. do 1884. u tiskari Franca Hvale, a od 1884. u tiskari poduzetnika, političara i časnika Viktora Dolenca sve do 1898., odnosno do otvaranja Tiskare Edinost, 2. travnja 1898. (Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, 24-25.)

38 Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri, II. (1883-1947)*, Pazin 1973., 425.; Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, 135.

39 Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri*, 218.

Usprkos odcjepljenju u listu *Edinost* zapisali su da se formiranjem Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri ostvaruje nacrt s kojim su se istarski politički čelnici već dugo bavili uz suglasnost s Političkim društvom *Edinost*, zato pozdravljaju taj čin, odnosno formiranje novoga društva jer „i uz veliku volju i zalaganje *Edinost* ne bi više mogla zadovoljavati brojne potrebe, naročito u vrijeme izbora u Trstu i u Istri“. Usto, još posebno naglašavaju da će oba društva djelovati u „potpunoj suglasnosti“. *Edinost* će tako naročito u sjevernome dijelu Istre još ubuduće pomagati u narodnome radu te svoj članak zaključuje mislima da je time „nastupila nova faza narodne borbe u Istri, gdje se u buduće očekuje veća dinamika u okviru narodnog rada i što će pozitivno utjecati i na njezin vlastiti rad na području samog Trsta i okoline.“⁴⁰

SLOVENSKO-HRVATSKI ODNOSI U ISTRI I TRSTU U NOVIM OKOLNOSTIMA DO 1905./1906. GODINE

Prve godine svoga rada Političko je društvo za Hrvate i Slovence u Istri svoju djelatnost razvijalo naročito na teritoriju hrvatske Istre, a postupno se proširivalo i na slovenski dio. Do 1908. društvo je vodio Spinčić, a potpredsjednik je bio Trinajstić, s time da u njemu nema članova odnosno zastupnika iz slovenskoga predjela Istre. Jedini Slovenac u prvome društvenom odboru bio je odvjetnik Konrad Janežič iz Voloskoga, a u društvenim pravilima, osim paragrafa 2, koji govori o tome da je „svrha društva buditi i širiti narodnu svijest među Hrvatima i Slovencima u Istri, te braniti i promicati njihove političke, prosvjetne i gospodarstvene probitke i prava u svakoj struci javnog života“, nigdje nisu navedeni Slovenci odnosno slovenski dio Istre.⁴¹ Veći broj članova bio je iz pazinskoga sudskog kotara, mnogo manji s područja Labina i Poreča, gdje su pozicije talijanskoga

40 „Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri“, *Edinost*, br. 8, Trst, 11. I. 1902., 1.

41 Kramar, *Narodna prebuja istrskih Slovencev*, 148.; Branko Marušič, „Politično društvo za Hrvate in Slovence v Istri“, *Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941*, Ljubljana 1995., 35.; Željko Klaić, „Nacionalni pokret istarskih Hrvata i Slovenaca na prijelomu XIX. u XX. stoljeće i utemeljenje Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri 1902.“, *Histria*, 4 (2014.), 29-98.

nacionalno-liberalnog tabora bile mnogo jače. Osim određenoga broja svećenstva društvo su sastavljali još i posjednici hrvatske narodnosti, odvjetnici, učitelji i veliki broj pučanstva. Društveni časopis postaje *Naša sloga* čije se uredništvo već početkom siječnja 1900. preselilo u Pulu, a njezin glavni urednik ostaje Mandić, koji je istovremeno bio i predsjednik Političkoga društva *Edinost* sve do 1905. Tada na novim izborima na kratko vrijeme mjesto predsjednika preuzima Gorjup, a zatim Rybař kojega, kako je razvidno iz lista *Edinost*, tuže zbog oskudice sposobnih kadrova u redovima društva, koje je imalo tek 220 članova, a i među njima nije bilo potrebne discipline i jedinstva.⁴²

A ništa bolji uvjeti rada i opće stanje nisu bili ni u Političkome društvu za Hrvate i Slovence u Istri koje se konstantno susreće s problemima utvrđivanja organizacije na terenu, naročito u vrijeme općinskih izbora 1903./1904. Društvo nikako nije moglo utvrditi svoje pozicije na području porečkoga i pulskoga kotara, gdje su još uvijek bile jake talijanske liberalne pozicije. Usprkos tomu što se Spinčić 1908. povukao s položaja predsjednika društva, a njegovo mjesto preuzima Mandić i nekako uspijeva zadržati jedinstvo društva, unutrašnji su i vanjski konflikti sve češće utjecali na rad i kompaktnost društva. S jedne strane društvo nije uživalo prave podrške istarskih Slovenaca, što se iskazalo naročito na javnim manifestacijama društva u vrijeme predizborne kampanje za državne parlamentarne izbore 1907. Suprotni stavovi pokazivali su se naročito u kotaru Podgrad koji je po stanovništvu bio većinom slovenski, ali je baš tu Političko društvo za Hrvate i Slovence u Istri priređivalo najveći broj skupova. Mandić je na njima ponekad kritizirao i Političko društvo *Edinost*, ali zbog štetnih posljedica na polju nacionalne sloge između istarskih Slovenaca i Hrvata, nije želio zaoštriti inače dobre odnose među njima.⁴³

Dakle, ako pratimo ponekad i neprijateljske odnose između *Edinosti* i Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri od 1902. nadalje, u samome se Trstu slovensko-hrvatska uzajamnost i solidarnost primjećuje još nekoliko godina. Već u svibnju 1903. došlo je u Trstu do velikih

42 „Redni obćni zbor političnoga društva „Edinost“, *Edinost*, br. 313, Trst, 13. XI. 1905.

43 Kramar, nav. dj., 149-151.; Milanović, nav. dj., 426-427.

manifestacija u prilog Hrvata iz Banske Hrvatske, povezanih s nasilnim i krvavim reperkusijama režima Khuena Hédérvaryja u Zagrebu. Na velikome skupu u prostorijama Trščanskoga sokola nastupili su: Mandić uime Edinosti, dr. Rybař uime trščanskih Slovenaca, dr. Tresić-Pavičić uime Hrvata, a uime Političkoga društva za Hrvate i Slovence u Istri njegov potpredsjednik Trinajstić iz Pazina. „Svi govori“, poručuje *Edinost*, „odvijali su se velikim zanosom i iskazivali poseban žar i toplinu, koja se u pojedinim trenucima toliko pojačavala, da je među prisutnima upalila plamen nezadrživih emocija“, naročito kada je Mandić izrazio veselje da na tome skupu sudjeluje široka masa ljudi, naročito radnička klasa, koja je shvatila važnost trenutka i ozbiljnost položaja. Ništa manji aplauz nije doživio, kada je dodao, da je za razliku od drugih javnih nastupa ovoga puta izabrao hrvatski jezik kako bi na taj način potvrdio svoju duboku ljubav i solidarnost s hrvatskim narodom. „Želio bih“, naglasio je, „da su ovdje zastupana sva slavenska plemena i da u svim slavenskim jezicima izrazimo naš prezir i gnjev.“⁴⁴

Trst je u ono vrijeme bio značajno središte ne samo za istarske nego i za dalmatinske Hrvate. U toj je velikoj luci živjelo mnogo Dalmatinaca, a preko Trsta Dalmacija je imala najkraći put do Beča. U Trstu je već od 1894. Ante Jakić izdavao časopis *Il pensiero Slavo*, a zatim od 1898. do 1902. na francuskome jeziku *La Pensée slave*, odnosno poslije te godine pa do 1909. list *Slavenska misao*. O svojoj je namjeri, da bi list izišao na francuskome jeziku, Ante Jakić progovorio u prvome broju lista *Slavenska misao* sa željom „da braću Ruse i francuski narod, koji s njima goji prijateljske odnošaje, поближе upoznam sa žalostnim stanjem svih Slavena habsburške monarhije, a Hrvata i Slovenaca napose, da ih upoznam i da ih svrnem da u zgodno vrijeme ulože svoju uplivnu rieč nama u prilog.“⁴⁵ U nastavku svoga uvodnog članka Jakić sa zadovoljstvom konstatira da s uređivanjem lista na francuskome jeziku nije pogriješio jer su francuski i ruski časopisi počeli dosta brzo prenositi članke iz lista *La Pensée slave* i svoje čitatelje informirati o prilikama na Balkanu.

44 „Manifestacijski javni shod radi dogodkov na Hrvatskem“, *Edinost*, br. 111, Trst, 18. V. 1903., 1.

45 „Čemu promjena jezika?“, *Slavenska misao*, br. 1 (716), Trst, 10. I. 1903., 1.

Slika 10. Pogled na lučki predio Trsta početkom 20. stojeća (Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu*, 126.)

Malo kasnije u Trstu je počeo i dr. Nikola Bjelovučić izdavati hrvatski časopis *Trializam*, a uz njega i dr. Ante Tresić-Pavičić, hrvatski dalmatinski političar, pjesnik i publicist, 11. travnja 1903. počinje izdavati svoj list *Jadran*. U njemu je tražio, kako sam kaže, put hrvatskoj politici. Po njegovu je uvjerenju mlađa generacija podcjenjivala hrvatsko državno pravo i tražila izlaz u ekonomskom blagostanju, a Tresić je sam vidio rješenje u kombinaciji ideja Eugena Kvaternika i Ante Starčevića s praktičnom ljubavlju do naroda i požrtvovnošću Josipa Jurja Strossmayera. Već od samoga početka Tresić je u svome listu objavljivao članke i na talijanskome jeziku, pa je već u prvom članku dokazivao da Trst mora pripasti slavenstvu jer bi germanizam u tome gradu uništio i Talijane i Slavene. U isto vrijeme on govori i o pravu Slovenaca do Trsta i najprije iskazuje svoje oduševljenje nad njima, odnosno nad vrijednošću njihove političke organizacije i rada. Posebno se, kako smo vidjeli, oduševljavao u

času velikih agitacija solidarnosti s Hrvatima u svibnju 1903. godine, kada je predvidio da će se Slovenci priključiti Hrvatima. Međutim, u kasnijim mjesecima iste godine piše i govori o Slovencima znatno manje, da ih na kraju uopće više ne bi spominjao. Istovremeno je sve više prostora ustupao člancima napisanim na talijanskome jeziku, tako da je časopis s vremenom postajao stvarno hrvatsko-talijanski, a zadnji je broj izašao 11. lipnja 1904.⁴⁶

Ako je *Edinost* usprkos određenim suprotnostima još othranjivala dobre odnose s političkim čelnicima s hrvatskoga dijela Istre, uz formiranje „Slavensko-latinskog saveza“ dosta je brzo ušla u konflikte s dr. Tresić-Pavičićem, naročito poslije njegova posjeta Parizu odnosno sudjelovanja na kongresu saveza, koji se održao na pariškoj Sorboni u prosincu 1904. s ciljem da se suprotstavi opasnu širenju pangermanizma na jadranskim prostorima, a naročito u Trstu. Na tu je opasnost Tresić-Pavičić, naime, upozorio u dužem intervjuu za francuski list *Le Soleil* i zauzeo se za približavanje i sjedinjenje s romanskim narodima na tome području. Ali, s druge strane ipak je u tome približavanju i on vidio određene poteškoće zbog slavenskih i romanskih naroda samih, naročito romanskih (zapravo talijanskoga naroda zbog njegove agresivnosti, nestrpljivosti i asimilacijskih težnji), a kod slavenskih naroda zbog njihove notorne rascijepjenosti i nesuglasnosti.⁴⁷

List je *Edinost* zbog solidarnosti prema Hrvatima ipak izrazio svoju podršku na račun Tresićeva intervjuja i njegovu viziju slavenskoga savezništva s Talijanima uz materijalnu i moralnu pomoć latinskih naroda s ciljem da „slome krila germanskom dvoglavom orlu“, koji se na račun i štetu Slavena širi na područja koja mu ne pripadaju ni povijesno, ni prema povijesnom pravu, a u nastavku naglašava da i „Talijani konkuriraju Nijemcima na Jadranu“, zato je potrebno u tome takmičenju raznih ekspanzija naglasiti i pitanje talijansko-slavenskoga „antagonizma“. Aktualni su događaji onoga vremena, naročito studentski nemiri u Innsbrucku i pitanje školstva u Trstu, naime potkopavali Tresićevu viziju o *fraternité* među Slavenima i Talijanima, koja bi po mišljenju *Edinosti*

46 Janko Pleterski, „Politika ‚novega kurza‘, jadranski kompromis in Slovenci“, u: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor 1981., 69-100.

47 „Kelto-slovanska zveza“, *Edinost*, br. 339, Trst, 7. XII. 1904., 2.

mogla postojati jedino na temelju potpune i bezuvjetne jednakopravnosti tamošnjih naroda.⁴⁸

Mogućnost sporazuma s Talijanima Slovenci i Hrvati u Trstu i Istri ocjenjivali su, dakle, znatno drugačije nego dr. Tresić-Pavičić. Već je prva konkretna polemika s talijanskim pogledima o temeljima budućega sporazuma o pripadnosti Istre pokazala da su stavovi jedne i druge strane bili potpuno suprotni. Naime, iz članka Marca Tamara u listu *L'Istria* razvidno je da je kao temelj sporazuma predložio teritorijalnu podjelu te da se „zacrtaju granice između slavenske i talijanske hegemonije, odnosno da Slaveni lojalno priznaju talijanski karakter primorskih krajeva i istarsko historijsko pravo.“⁴⁹ *Edinost* se takvim talijanskim stavovima odlučno oduprla i naglasila da Istra nije i ne može biti talijanska, nego mnogo više slavenska, da sporazum ne smije razdvajati i postavljati granice, nego stvarati uvjete za zajednički život u istoj kući gdje jedna i druga strana moraju biti gospodari, imati jednaka prava na istome tlu. Iz njezina je komentara moguće razumjeti da „bi taj teritorij, u kojem bi jednaka prava uživao slavenski i talijanski živalj, u stvari morao pripasti budućoj jugoslavenskoj državi (...) odbacujemo svaku pomoć, ako bi za naknadu morali priznati talijanski značaj pokrajina uz istarsku obalu i da bi se morao slavenski živalj odreći svojih prava. Nikada i za bilo koju cijenu se Slaveni neće odreći pravu na vlastiti život u tim pokrajinama.“⁵⁰

I list *Naša sloga* na tu je temu objavio dulji članak i u njemu naglasio da su Hrvati i Slovenci u Istri, koji se već dugo godina zalažu da postignu slogu s istarskim Talijanima, s određenim nepovjerenjem pratili tu težnju, koja ih ustvari nije baš oduševljavala i pritom su naveli i konkretne razloge: „Talijanski prvaci Istre od uvijek, a osobito pak u zadnjem zasjedanju istarskog sabora, baš u vrieme, kad je taj pokret o slogi Hrvata i Talijana bio najživlji, dali su oduška toj ljubavi za slogom izjavama, da Hrvati pripoznaju izključivo talijanski karakter Istre, da naši prvaci zagovaraju talijansku ideju, talijanski jezik, talijansku kulturu i da ne smućuju narod s nekakvom hrvatskom narodnošću, neka puste naš narod u tmimi neznanja i

48 „Sanje Bismarckove“, *Edinost*, br. 343, Trst, 11. XII. 1904., 1.

49 „A proposito di un'alleanza italo-slava“, *L'Istria*, br. 1098, Poreč, 12. IX. 1903., 1.

50 „Slovani in Italijani“ *Edinost*, br. 270, Trst, 26. XI. 1903., 2. i br. 273, Trst, 29. XI. 1903., 1.

robtva (...).“ „S ovakovim ljudima“, nastavlja *Naša sloga*, „ne može biti govora o slogi“ i završava: „S toga ćemo mi Hrvati i Slovenci u Istri – bez obzira na takovu slogu ili neslogu (...) zakonitim sredstvima zahtjevati i braniti ona prava, koja po Božjem i ljudskom zakonu pripadaju njegovom slavnom hrvatskom imenu i jeziku!“⁵¹

Slika 11. Ante Tresić-Pavičić (1867. – 1949.), hrvatski pravaški političar i književnik (lijevo) i Franjo Supilo (1870. – 1917.), hrvatski političar, tvorac Riječke rezolucije, zagovornik radikalne nacionalne politike (desno) (Izvor: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 17. 9. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62193>> i <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58835>>.)

Iz reakcija i članaka u *Edinosti* i *Našoj slogi* moguće je, dakle, konstatirati da su njihovi pogledi bili sasvim suprotni od stavova Tresić-Pavičića i Supila, koji su pokazivali jasne tendencije da steknu talijanske simpatije i pretvore ih u oslonac hrvatskoj politici. Još više, dr. Tresić-Pavičić iskoristio je agresivni prodor pangermanizma u jadranske prostore tako da se povezao s borbenim talijanskim iredentizmom koji je u to vrijeme zastupao general Ricciotti Garibaldi i na tom je savezništvu počeo graditi slavensko-talijansku uniju. Krajem siječnja 1904. Tresić-Pavičić se sastao

51 „Talijani Istre i sloga“, NS, br. 4, Pula, 28. I. 1904, 1.

s Garibaldijem u Milanu, a i Supilo je othranio svoje nekadašnje veze s talijanskim političkim krugovima. U socijalističkome listu *Il socialismo* njegov je glavni urednik Franchi već na kraju 1903. objavio članak o zajedničkim talijansko-hrvatskim interesima u borbi protiv *Drang nach Osten*, a svoje zaključke koncipirao je baš na temelju razgovora sa Supilom s kojim se sastao neposredno pred koncipiranjem svoga članka. Jednako tako Supilo je njegovao svoje veze sa socijalističkim političarem Ferrerom, koji je u tu svrhu u svibnju 1904. doputovao u Rijeku pa posjetio i Pulu i Trst da bi se na licu mjesta upoznao s položajem na sjevernome Jadranu.⁵²

Hrvatska je politika na taj način u talijanskoj javnosti postupno stekla nekoliko uglednih prijatelja ili barem simpatizera. Njihove izgovorene i napisane riječi tako su u određenoj mjeri već utjecale na raspoloženje javnosti, na talijansku publicistiku i na neke političke ustanove, u mnogo manjoj mjeri na službenu politiku. Taj je manjak pokušao ukloniti i nadići Ante Trumbić, koji se dosada još nije jače angažirao u hrvatskoj politici na talijanskome prostoru. U proljeće 1904. tako se i on uputio u Italiju i pokušao stupiti u kontakt sa službenim krugovima, čak i s dvorom, ali nije uspio jer je službena Italija u tome periodu još uvijek težila korektnim diplomatskim odnosima s Austro-Ugarskom u okviru Trojnoga saveza.⁵³

Poslije toga neuspjeha Trumbić se više nije zalagao da bi došao u dodir sa službenim talijanskim krugovima pa su zato Supilo i Tresić-Pavičić nastavili sa svojom aktivnošću i baš po njihovoj zaslugi talijansko-hrvatski odnosi počeli su se mijenjati u pozitivnome smjeru. Sve to je utjecalo i na Tresićevu inicijativu da se i u Austrijskome primorju ponovno pokuša smanjiti nepovjerenje i pripremiti slovensko-hrvatske krugove da ponovno pristanu na sudjelovanje s Talijanima.

Baš je u to vrijeme, i vjerojatno i zbog tih razloga, došlo u vodstvu Političkoga društva Edinost do velikoga preokreta, nakon što je krajem siječnja 1905. godine Mandić napustio mjesto predsjednika. Zanimljivo je pročitati komentar *Edinosti* koja objavljuje govor potpredsjednika dr. Otokara Rybařa na velikoj skupštini Političkoga društva Edinost u Sokolskoj

52 *Novi list*, 19. VI. 1904.

53 Rene Lovrenčić, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb 1972., 242.

dvorani u Trstu. U svome govoru naime naglašava „da je društvo dirnuto zbog Mandićeve odluke da neće moći više zadržati funkciju predsjednika društva i da je time ono na kraju godine 1904. izgubilo svog predsjednika“. Obraćajući se publici, Rybař izjavljuje kako „teško, preteško se je rastati od njega, koji je kroz toliko godina vodio naše društvo i time malu lađu naše slovenske tršćanske politike. Vodio – i to treba naglasiti, privodio do velikih uspjeha. A i u vremenima neuspjeha, u vremenima žalosti i nezgoda, nije nikada izgubio smjelosti i nama svima znao je ulijevati utjehu i optimizam. A priznati moramo, da se možemo i uz tu odluku prof. Mandića tješiti time, da do njegove odluke nije došlo zbog bilo kakvog nesporazuma ili nepovjerenja. Kao prvog dana, kada je primio funkciju predsjednika, uživa M. Mandić i danas naše puno povjerenje. Kao uvijek, mi smo i danas s njim spremni za borbu da postignemo jednake ideale, za koje se zalagao, borio i trpio. Skoro 20 godina je M. Mandić vodio sudbinu našeg društva, a time i političko djelovanje tršćanskih Slovenaca.“ Na kraju Rybař naglašava „da nije još došlo vrijeme, da bi mogli izreći konačnu ocjenu Mandićeva djelovanja kao rodoljuba, političara i kao – čovjeka. Ali svakako je moguće reći, da je on žrtvovao sve za nas Hrvate i Slovence, žrtvovao samog sebe, i zato nama je teško, da mu se ne možemo zahvaliti onako, kako zaslužuje. Mi Slovenci smo siromašni, i nemamo mogućnosti, da bi nekome nudili sinekure ili dobra službena mjesta i odlikovanja, ali možemo izreći iz dna svoje duše i srca zahvalnost i duboko priznanje te novom odboru društva naložiti obavezu, da bi se moglo i na koji drugi način izraziti sve ono što bi željeli izraziti danas: zahvalnost za toliki trud i tolike žrtve. Bog nam čuvao našeg Mandića još mnogo godina, narodu na čast i uspjeh!“⁵⁴

Mandićevo funkciju predsjednika najprije je preuzeo Gorjup, nekadašnji tršćanski općinski savjetnik, a za njim dr. Otokar Rybař, čelnik slovenskoga narodnjačkog pokreta u Trstu.⁵⁵ Znači, Edinost je nakon punih 20 godina bila konačno potpuno u slovenskim rukama, odnosno u rukama nacionalno-liberalnoga tabora koji se osjećao ugroženo od talijanskoga nacionalno-liberalnog tabora baš u trenutku kada je Tresić-

54 „Obćni zbor polit. društva ‚Edinost‘“, *Edinost*, br. 31, Trst, 31. I. 1905., 1.

55 Milan Pahor, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu. Od avstroogrške monarhije do italijanske republike*, Trst 2004., 23.

Pavičić pripremao sporazum s Talijanima i bio za taj cilj spreman žrtvovati Trst i zapadnu Istru. Takve alarmantne vijesti proširile su se, naime, u nizu članaka, a u najvećoj mjeri u članku „Dr. A. Tresić-Pavičić izpred svojih birača“, u kojem *Edinost* ukazuje na Tresićeve odnos prema tršćanskim Slovincima i istarskim Hrvatima. „Bilo bi sasvim ludo“, komentira *Edinost*, „odstupiti pola jedne cijele pokrajine, u kojoj činimo većinu stanovništva! Štoviše ludo zato, ako bi odstupanjem jedne polovine – ako uvažimo veliku etničku moć talijanskog jezika i asimilacijske težnje talijanskog elementa – izgubili i drugu polovinu tog teritorija!“ Zbog zahtjeva, da jasno i glasno predoči uvjete pod kojima bi došlo do sporazuma i dogovora s Talijanima, Tresić je voditelje slovenske tršćanske politike označio kao „neznalice i šepRTLje“, koji nemaju pojma o pravoj, razumnoj i korisnoj politici. Ustvari on nije tražio da se odreknu Trsta i zapadne Istre nego samo da promijene svoju političku taktiku i prestanu napadati Talijane te postanu uzor političke strpljivosti i tolerantnosti. Po Tresićeve uvjerenju čak bi pomoću Talijana stekli prijateljstvo i s drugim narodima jer je talijansko novinstvo dosta ugledno i utjecajno te bi time koristilo i išlo u prilog Slovincima i Hrvatima širom svijeta. Ali, *Edinost* mu je umjesto toga postavila ultimatum: ili nastavljanje s borbom ili iskren i pravedan dogovor! Uz to, savjetovala mu je još da puku razloži svoje ideje, na kakav ih način misli ostvariti odnosno stići do sporazuma s Talijanima i neka ne dolazi s izgovorom da je dužan dati odgovor samo svojim dalmatinskim rođacima. „Za veliki dio teritorija“, naglasila je *Edinost*, „smo u borbi s Talijanima mi Slovinci i istarski Hrvati, zato mora onaj koji želi propagirati ideju dogovora s Talijanima računati na nas, zato će svaka obaveza spram Talijana bez naše prisutnosti značiti izdajstvo za slavenstvo Primorja! Bilo bi sasvim nerazumno, ako bi netko htio tršćanske i istarske Slovence i Hrvate upotrijebiti kao kompenzaciju za određene ‚političke ideale‘, a ne bi ih ni pitao o njihovom mišljenju. Zbog toga mi primorski Slovinci i Hrvati stvarno ne možemo doprinijeti takve žrtve na oltar sporazuma s Talijanima, kako to traži od nas Tresić-Pavičić, koji neka se, kako smo mu već savjetovali, obrati na naše pučanstvo i uskoro će dobiti odgovor!“⁵⁶

56 „Dr. A. Tresić Pavičić pred svojimi volilci. VI“, *Edinost*, , br. 27, Trst, 27. I. 1906., 1.

Svi ti polemički tonovi dostigli su vrhunac s Tresićevim predbacivanjem Slovencima da su izgubljen narod jer nemaju s Hrvatima zajednički književni jezik i da su „austrijakanti“, odnosno da žive u zabludi te bez vizije i pogleda u budućnost, u kojoj se već naziru epohalne promjene, koje će dovesti do kraja Austro-Ugarske Monarhije. *Edinost* odgovara da „će morati sama pripremati svoj narod na veliki historijski trenutak odgojem, kulturnim radom, materijalnim i socijalnim jačanjem te ulijevati u njega vjeru i samopouzdanje“, ali baš zato odbacuje Tresićevu politiku diplomatskoga mešetarenja i intriga jer vrijednost ima isključivo „poštena slovenska i hrvatska narodna politika, politika racionalnog, sistematskog rada na svim područjima narodnog života. Ako ćemo biti na doista visokoj kulturnoj razini, ako ćemo se osloniti na solidne gospodarske temelje, imati čvrstu vjeru u sebe i svoju vrijednost, moći ćemo se pogađati o svojoj budućoj sudbini s bilo kime. A to je ujedno i naš odgovor dr. Tresiću-Pavičiću, kojeg bi željeli i upozoriti, da su mjerodavni krugovi i među istarskim Hrvatima istog mišljenja kao tršćanski Slovenci u pitanjima, kojima bi on htio platiti sporazum s Talijanima.“⁵⁷ Usprkos polemikama s Tresić-Pavičićem i sa splitskom *Slobodom*, koja je tada ušla u polemiku o slavensko-talijanskim odnosima, *Edinost* je u svibnju 1906. objavila opširniji sažetak govora dr. Josipa Smodlake u Narodnome domu u Trstu, od 8. rujna 1905., u kojem je dosta kritizirao tršćanske Hrvate i Srbe, a dosta hvalio tršćanske Slovence.⁵⁸ Tršćanski su Slovenci Smodlakin govor razumjeli kao značajnu političku podršku u ime jugoslavenske ideje, a s druge je strane polemika s Tresić-Pavičićem Političko društvo *Edinost* vodila do krajnje opreznosti i tolerancije u odnosima s istarskim Hrvatima, odnosno Političkim društvom za Hrvate i Slovence u Istri. Jedini koji se tom prilikom odlučno usprotivio Tresićevim stavovima bio je dr. Henrik Tuma sa serijom članaka na hrvatskome jeziku, objavljenima u splitskoj

57 „Zaključna beseda na adresu gospoda dr. A. Tresić Pavičića (Zvršetek)“, *Edinost*, br. 35, Trst, 4. II. 1906., 1.

58 Govor dr. Smodlake, urednika splitske *Slobode* u cjelini je objavila *Naša sloga*, ali s komentarom uredništva da su na njegov govor odgovorili dalmatinski Hrvati u zagrebačkome *Obzoru* te da je govornik o tršćanskim Hrvatima jednostrano i nedovoljno obaviješten. („Trst i Dalmacija“, NS, br. 40, Pula, 5. X. 1905., 1.)

Slobodi, s time da Smodlaka nije htio objaviti 9. poglavlje, u kojemu je Tuma naglasio da Slovincima, kao i istarskim i dalmatinskim Hrvatima, prijeti opasnost naročito od strane Italije i da je za sve Slovence jezgra svih tih pitanja vezana uz Trst.⁵⁹

U tome je periodu na odnose između Trsta, istarskih Slovenaca i Hrvata utjecalo i stanje u Crkvi, odnosno u Tršćansko-koparskoj i Porečko-pulskoj biskupiji. Naime, u drugoj polovici 19. stoljeća i na crkvenome je području došlo do velikih promjena, koje su bile posljedica razvoja nacionalizma, kao i političkoga prodora građanstva i radničke klase te težnje za sekularizacijom u duhu tadašnjega doba. Novi, progresivni stavovi katoličke Crkve, ponajviše u vezi sa socijalnim i društvenim pitanjima, manifestiraju se naročito u vrijeme Lava XIII., pape „nove orijentacije“ s njegovom enciklikom *Rerum Novarum* iz 1891. Enciklika uz osudu „razuzdanog“ liberalizma i socijalizma, koji radničkoj klasi donosi samo štetu, donosi kršćansku viziju radničkoga pitanja i naročito za razliku od socijalizma zagovara privatnu imovinu, ali koja treba služiti ne samo vlasnicima nego i drugima. Bez obzira na to što je enciklika priznavala pravo sindikalnoga organiziranja, sa svojim je forsiranjem korporativnih oblika (uzajamne pomoći) osnažila dilemu o oblicima radničkoga organiziranja pa su sukobi katoličkoga i liberalnoga tabora na taj način s političkoga prešli i na socijalno područje. S pozitivnim pristupom prema rješavanju socijalnih pitanja u tome je razdoblju moguće konstatirati i dobrohotan odnos Katoličke crkve prema narodu, nacionalnim pokretima pa je u mnogim slučajevima Crkva postala i nositeljem narodnoga preporoda i svijesti širih društvenih slojeva.⁶⁰

U Austrijskome primorju Crkva na socijalnome i političkome području unutar katoličkoga tabora još nije bila spremna i sposobna preuzeti jasnija stajališta. Nešto više smjelosti i odlučnosti pokazivala je na području nacionalne borbe, a time da je utvrđivala svoje veze sa slavenskim etničkim elementom, branila je i potvrđivala i vlastitu funkciju te oblike socijalne prisutnosti, koja se manifestirala naročito u jačanju otpora protiv

59 Tuma, *Iz mojega življenja – spomini, misli, izpovedi*, 329-330.

60 Stipan Trogljić, *Katolička crkva u Istri. Nacionalno-političke i idejne podjele (1880-1914)*, Pula 2006., 59-60.

asimilacijskih procesa kojima je bilo izloženo slavensko pučanstvo. To je bila zapravo funkcija koja se izrazila u najvećoj mjeri preko pastoralne prakse unutar crkvenih struktura i na temelju koje je bila prisutna i potreba za uporabom vlastita jezika u potvrđivanju nacionalnoga identiteta. Ta se funkcija nije odražavala uz pomoć organizirane prisutnosti u civilnome društvu, ali je istina da je rukovodstvo Političkoga društva Edinost bilo, kako smo vidjeli, u rukama liberalne struje koja je vlastitoj politici davala dosta moćan unitaristički pečat.⁶¹

Slovenski svećenici bili su u mnogim primjerima pripadnici i djelatnici Političkoga društva Edinost, a značajnu ulogu igrao je i odnos među učiteljstvom i svećenstvom, naročito u doba kada je liberalna stranka u slovenskim prostorima počela napadati slovensko i hrvatsko svećenstvo u Istri te pozivati istarske učitelje da od svojih voditelja traže da prekinu veze s klerikalcima u Kranjskoj. Na poziv je *Naša sloga* odgovorila da „žive u Istri u slogi, miru i ljubavi sa jedinom željom, kako bi narod probudili iz sna.“⁶²

Rastom slavenskoga utjecaja u samoj Crkvi u primorskim prostorima buknuo su i prvi konflikti. Naime, među talijanskim svećenstvom i nacionalno-liberalnim taborom rastuća je nacionalna svijest istarskih Slovenaca i Hrvata unosila određen strah, da bi se postupno s time smanjio i latinski karakter Crkve, odnosno da bi Hrvati i Slovenci katolicizam upotrijebili kao svoje nacionalno oružje protiv talijanskoga pučanstva. Na taj se način postupno oblikovao stereotip slavenskoga svećenika kojeg su talijanski katolici, a naročito službeni krugovi biskupskih ordinarijata, prikazivali kao „slavofile“ ili „slavomane“, odnosno rusofilске panslaviste. Ustvari, iako su liberali i socijaldemokrati bili skloni panjugoslavenskoj opciji, postajao je katolički kler zaštitnik i graditelj „slavenskog identiteta“.⁶³

Gradska središta, koja su bila zainteresirana za proces sekularizacije, osjećala su potrebu prema vjerski i konfesionalno skladnoj periferiji iz koje

61 Giampaolo Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850-1919)*, Udine 1979., 122.

62 „Boj proti svećenstvu“, NS, br. 73, Pula, 30. X. 1900., 1.

63 Paolo Blasina, „Chiesa e problema nazionale, il caso giuliano 1870-1914“, u: *Regioni di frontiera nell'epoca del nazionalismo. Alsazia e Lorena / Trento e Trieste 1870-1914*, A. Ara – E. Kolb (ur.), Bologna 1995., 129-155.

bi se mogao regrutirati svećenički naraštaj. Budući da se u samome Trstu i drugim gradovima osjećao manjak svećeničkoga pomlatka, i talijanskoga i slavenskoga, naročito su u Trst osim svećenstva iz okoline dolazili i svećenici iz drugih pokrajina Monarhije, poglavito iz čeških pokrajina. To je posebice za talijanski nacionalno-liberalni tabor predstavljalo sve neugodniju pojavu jer je baš u tome kleru vidio opasne protivnike u borbi za nacionalnu svijest tršćanskoga i istarskoga pučanstva. Godine 1893. talijanska su gradska vijeća u Trstu, Miljama, Kopru, Piranu, Izoli, Bujama, Novigradu i Oprtlju protestirala protiv „tuđeg klera“ koji ne poznaje i teško savladava talijanski jezik i koji se usto još bavi politikom te po Istarskoj pokrajini „širi rivalstvo i neslogu“.⁶⁴

Slovensko i hrvatsko svećenstvo bilo je dakle u očima talijanskoga nacionalno-liberalnog tabora nositelj nacionalnoga pokreta i kao takvo najopasniji protivnik pa su nacionalni antagonizmi u to doba postajali sve oštrij, naročito poslije formiranja „Zbora svećenikov sv. Pavla“ u Kozini 1889. u koji su se upisala 34 svećenika. Deset godina poslije u Trstu je osnovan *Novi list* s kojim se popularizira kršćansko-socijalna djelatnost, a u samoj Istri prije dolaska Antuna Mahnića klerikalizam kao politički pokret nije postojao. Tu i tamo se već osjećao njegov utjecaj na području Kopra i u srednjoj Istri, o čemu je govorio i Matko Trinajstić na sastanku istarskih narodnih zastupnika 1893., ali su se pozicije klerikalaca na istarskome području s ustoličenjem Antuna Mahnića za krčkoga biskupa znatno pojačale. Tome je pripomoglo i izdavanje lista *Pučki prijatelj* 1899., odnosno revije *Hrvatska straža* 1903.⁶⁵

Značajno je i pitanje kakav je odnos Slovenska klerikalna stranka u prvome razdoblju imala prema hrvatskome pravaštvu; o tome su se vodile rasprave i Sveslovenskoga katoličkog skupa krajem kolovoza 1892. (utemeljujući kongres klerikalne stranke), na kojem je Karel Klun, vođa konzervativne struje još nastupao protiv pravaša, nazivajući ih „starčevićanci“, dok je dekan i paroh iz Ospa Josip Kompare predložio da se u rezoluciju unese i slovensko-hrvatska uzajamnost. Njegov je

64 Bernardo Benussi, „La Liturgia slava nell'Istria“, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria*, vol. IX, 1893., 276.

65 Trogrlić, *Katolička crkva u Istri*, 141.

prijedlog dobio podršku Janeza E. Kreka i Komljanca koji su se dosta rano pridružili zagovornicima povezivanja s Hrvatima. Ali, tek 1898. bilježimo i prve korake Slovenske klerikalne stranke u pravcu programa Stranke prava, a značajno je da se već u toj fazi zagovornicima suradnje s Hrvatima priključio i Janez E. Krek jer je Mahnić bio još uvijek uvjeren da povezivanje s Hrvatima klerikalizmu u slovenskim zemljama ne može znatnije pomoći, pa je tako impuls za približavanje Hrvatima za određeno vrijeme još ostao u rukama liberalnoga tabora.⁶⁶

Na užem je području Tršćansko-koparske biskupije nakon povlačenja biskupa Janeza Nepomuka Glavine, 1896. biskupiju preuzeo Andrej Marija Šterk, rodom Hrvat iz Voloskoga koji je najprije dvije godine vodio Krčku biskupiju da bi se vratio u Trst gdje je naslijedio bolesnoga biskupa Glavinu. Želio je vladati umjereno i strpljivo, ali nije mogao odolijevati talijanskome nacionalizmu kojega je označio kao „herezu naših dana protiv nauka Isusa Krista“ te pozivao ka kršćanskoj ljubavi, međusobnom poštivanju i tolerantnosti.⁶⁷

Ali, starim problemima uskoro su se priključili i novi kada su iz Vatikana tražili da se u crkvama ukida ne samo glagoljica nego i *slavet*, koji je bio naročito u upotrebi po hrvatskim župama u Istri.⁶⁸ Bez obzira na to što je papa Lav XIII. dao otisnuti staroslavenski misal i hrvatski obrednik te dozvolio da se u slovenskim i hrvatskim dijecezama uvede liturgiju sa staroslavenskim jezikom, veliki je dio talijanskoga svećenstva na području Trsta i u Istri uložio sve svoje snage da bi Vatikan zabranio upotrebu glagoljice, a i sama austrijska vlada u njoj je vidjela podršku za širenje panslavizma i rusofilstva pa je iz tih razloga poučavanje glagoljice u Goričkom sjemeništu bilo već oko 1870. zabranjeno. Usprkos tomu dalmatinskome i istarskome pokretu za glagoljicu, koja bi morala „istjerati Slavenima tuđi latinski jezik

66 Janko Pleterski, „Zveza Vseslovenske ljudske stranke in hrvatske Stranke prava v letih 1911-1913“, *Zgodovinski časopis*, god. 34 (1980.), br. 1-2, 12.

67 Anton Kosmač, „Versko življenje v Trstu od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne“, u: *Od Maribora do Trsta: 1850-1914*, zbornik referatov, Darko Friš i Franc Rozman (ur.), Maribor 1998., 195-306.

68 Slavet ili sklavet – običaj kojim su u pojedinim crkvama svećenici mogli na latinskoj misi obavljati i neke molitve na domaćem jeziku (Slava, Vjeronanje, Očenaš) i čak čitati evanđelje. Slično tome su upotrebljavali domaći jezik i kod nekih sakramenata (krštenje, vjenčanje, sahrana, blagoslov kuća itd.), Kosmač, nav. dj., 303.

iz crkve“, krajem 19. stoljeća priključili su se i mnogi svećenici, učitelji i kulturno-prosvjetna društva.⁶⁹ Ako je upotreba latinskoga jezika u crkvama razdvajala katoličke Slavene od pravoslavlja, svećenici su pod utjecajem narodnih preporoditelja i nastojanja Strossmayera i Dobrile u starocrkvenome slavenskom jeziku vidjeli most do širokih prostranstva slavenskoga svijeta i kao instrument sporazuma te ekumenizma u odnosu spram pravoslavnih Srba, Bugara i Rusa, a istovremeno bi starocrkveni slavenski jezik predstavljao i određenu vrstu nacionalnoga liturgijskoga jezika. Baš pitanje glagoljice, odnosno zahtjev za ponovnim uvođenjem staroslavenskoga rituala u crkve, koji je imao jasnu političku pozadinu, u velikoj je mjeri angažirao mons. Šterka koji Vatikanski dekret iz 1898. nije objavio da ne bi uznemiravao pučanstvo pa i svoga nasljednika, biskupa Franju Ksavera Nagla, koji ga je naslijedio 1903.⁷⁰ *Naša sloga* baš u vezi s time naglašava da je „blagi i dobri taj crkveni pastir vidio u duhu teške posljedice, koje bi stalno nastati morale, ako bi hotio provesti u svojoj biskupiji naredbe, koje je on smatrao, kano i ogromna većina njegova svećenstva, pogibeljnim za duševni mir velike većine pučanstva združenih biskupija.“⁷¹

Protiv staroslavenske liturgije na području svoje biskupije odlučno je nastupao porečko-pulski biskup Gian Battista Flapp s obzirom na dopis Goričke nadbiskupije od 6. prosinca 1887. koja je u ime kanonske poslušnosti zabranjivala bilo kakve „liturgijske inovacije“. Ohrabren podrškom crkvenih i državnih vlasti, Flapp je krenuo u odlučan napad na starocrkvenoslavenski obred odnosno upotrebu hrvatskoga jezika u liturgijske svrhe. Mnoštvo svećenstva našlo se na udaru te odredbe, a postupno je to pitanje nadišlo crkvene okvire i dobivalo nacionalno-politički karakter pa je na to pitanje s vremenom postajalo osjetljivo slavensko kao i talijansko novinstvo toga doba. Naročito su *Edinost* i *Naša sloga* s jedne i talijanska *L'Istria* s druge strane tom pitanju posvećivali veliku pozornost, ali jasno sa sasvim suprotnih stajališta.

69 Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, I, 82.; Janez Zor, „Glagolica na Slovenskem“, u: *Nahtigalov zbornik*, Ljubljana 1977., 138-191.

70 O tome se opšimije raspisala *Naša sloga* u članku „Slavensko bogoslužje I.“, NS, br. 17, Pula, 23. IV. 1903., 1.

71 Na ist. mj.

Slika 12. Slovenski i hrvatski biskupi na savjetovanju o glagoljici u Rimu 1905. (*Dom in svet*, god 18 (1905.), br. 7, 425.)

Kriza rimokatoličke crkve i pokret pod lozinkom „dalje od Rima“ u svibnju 1905. doveli su do biskupske konferencije u Rimu o pitanju glagoljice. Hrvatski i slovenski biskupi su kao građu pripremili zapise Luke Jelića *Fontes historici liturgiae glagolito-romanae*, koji su izišli u knjižnoj verziji 1906. na otoku Krku. Prema komentarima bečkoga lista *Information* biskupi o tome pitanju nisu postigli suglasnost i zbog toga zaključci skupa predstavljaju kompromis, a to znači da je pitanje glagoljice i nadalje ostajalo jedno od akutnijih pitanja južnih Slavena. „Ako se naši biskupi vrate praznim rukama odnosno samo sa djelomičnim uspjehom, borba za staru crkvenu pravdu sigurno će se nastaviti, dok ta ne privede do potpune pobjede.“⁷²

Već u vrijeme biskupa Šterka na taj je način počelo razdoblje koje je u široj slovenskoj pa i slavenskoj historiografiji poznato pod imenom „Ricmanjska crkvena afera“ koja je potrajala punih jedanaest godina. Naime, borba za glagoljicu je time da je u Trstu dobila poseban oblik ukazivala i na znatniju, naročito kulturnu povezanost primorskih i istarskih

⁷² „Sestanek hrvatskih in slovenskih škofov v Rimu“, *Edinost*, br. 145, Trst, 27. V. 1905., 2.

Slovenaca s Hrvatima. Iako su poznati samo poneki ostaci glagoljice u Primorju i Istri, baš je taj problem bio u slučaju Ricmanja postavljen vrlo oštro, a prelazak stanovništva u Ricmanjima na unijatstvo, pokazao se kao širi problem kulturnoga odnosno nacionalnoga osamostaljenja Slovenaca. Na unijatstvo se nadovezuje i primorski panslavizam koji je bio samo sastavni dio slovenskoga i slavenofilskoga opredjeljenja nakon uspostave dualizma u Austriji.⁷³

73 Peter Stres, „Ricmanjska afera (1899-1910)“, *Slovensko morje in zaledje*, I. (1977.), 115-131.

Slovenian-Croatian solidarity in Trieste from 1882/1883 until 1905/1906

The period at the end of the 19th and the first decade of the 20th century, i.e., from 1882 to 1905/1906, is very complex and significant for the relations between Croats and Slovenes in Istria and Trieste, because they both, each in their own but similar way, dealt with the solution to their national issue and the development of modern society. Their mutual relationship is conditioned by the complex political environment caused by a divided Habsburg Monarchy (dualism) and later by the idea of trialism. The administrative distribution did not take into particular account the ethnic structure of the population, especially not in terms of the Croatian-Slovenian demarcation in Istria, which was administratively divided into six District Captaincies, and the Slovenians were more numerous only in the judicial districts of Koper and Piran, while the judicial district of Buzet was predominantly inhabited by the Croatian population. Particularly important for Croatian-Slovenian relations are the events of the 1890s after the death of Bishop J. Dobrila (1882) and the arrival of a new generation of Rightist politicians (Laginja, Spinčić, Mandić). They did not completely assume the exclusive Croatian Rightism from Civil Croatia, instead they cooperated with the Slovenians in the Istrian Diet, in the Imperial Council and in the political activities conducted in Trieste within the Political Society *Edinost*. After the rally in Dolina near Trieste (1878), it expanded its activity to Istria. However, in the struggle with the Italian national-liberal forces, especially during the elections for the Vienna Imperial Council in 1897 and 1901, it failed to achieve the conditions for a more intensive and successful political work among Istrian Slovenes and Croats who founded their Political Society for Croats and Slovenes in Istria in 1902 in Pazin. Even in Trieste, after many years of mutual cooperation and presence of Croatian politicians, specifically M. Mandić as the leader of the Political Society *Edinost* until 1905, there was a conflict with the Dalmatian rightists about Ante Tresić Pavičić during the so-called new course politics. On the other hand, conflicts and polemics with Tresić Pavičić forced *Edinost* to be extremely tolerant and cautious in its relations with Istrian Croats, i.e., with their Political Society for Croats and Slovenes in Istria. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, a joint struggle in the clerical sphere for the reintroduction of the Church Slavonic or Glagolitic rite played a very important role. At the time

of the „Ricmanje affair“ it gained a special form of cultural connection between the Littoral and Istrian Slovenes and the Croats in Trieste and in Istria, so in the years preceding the First World War the question of liturgical language acquired for both of them a general, cultural and political character in their joint struggle against Italian irredentism and nationalism.

.....
Keywords: *slogaštvo* (The Concord), *Naša sloga*, Political Society Edinost, Istrian Slovenes and Croats, Political Society for Croats and Slovenes in Istria

Barbara Riman

Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija
barbara.riman@guest.arnes.si

Kristina Riman

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
kristina.riman@unipu.hr

Časopis *Naša sloga* kao odraz i izvor predodžbi nacionalnoga, političkoga i kulturnoga identiteta Slovenaca u Istri¹

Izvadak

U radu su analizirani tekstovi koji tematiziraju različite aspekte slovenskoga identiteta, objavljeni u *Našoj slogi* od 1890. do 1895. godine. U promatranim tekstovima prevladavaju teme koje se odnose na društveni i politički položaj slavenskoga stanovništva u hrvatskoj Istri, osnivanje i aktivnosti slovenskih društava, obavijesti o istaknutim Slovincima i razne obavijesti na temelju kojih se može zaključiti o zajedništvu hrvatskoga i slovenskoga stanovništva i oblikovanju njihova identiteta u Istri.

Ključne riječi: slovenstvo, Slovinci, *Naša sloga*, Istra, tekstovi

¹ Rad je nastao u okviru projekta „Slovenstvo skozi zgodovino in sedanost v obmejnih krajih Istre in Kvarnerja“ (2019-2020), a provodio se na Inštitutu za narodnostna vprašanja u Ljubljani, Slovenija.

UVOD

List *Naša sloga* jedna je od prvih periodičnih publikacija na hrvatskome jeziku koje su pokrenute s ciljem prosvjećivanja istarskih Hrvata i Slovenaca. U njemu su bilježeni politički, kulturni i gospodarski događaji pretežito s područja Istre, ali i drugih područja na kojima su živjeli slavenski narodi. S obzirom na takvo usmjerenje, časopis upotpunjava sliku aktualnih zbivanja u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Stoga se objavljeni tekstovi mogu koristiti kao izvor za promatranje položaja Slovenaca u Istri u kontekstu oblikovanja nacionalnoga, političkoga i kulturnoga identiteta.

Pitanje djelovanja Slovenaca, kao i pojma slovenstva u *Našoj slogi* dosad je bilo djelomično obrađeno. Cjelovitoga pogleda u to što se sve pisalo u *Našoj slogi* a da je povezano sa slovenstvom nema, već su se pojedini autori bavili pojedinačnim segmentima te pojave. Uporabom i analizom objava u časopisu možemo lakše steći uvid u život vremena koje istražujemo, a ujedno i dobiti nova saznanja koja se često kroz analizu arhivskih dokumenata može prikazati na drugi način. Kao sekundaran povijesni izvor mogu pružiti cjelovitu sliku socijalnih prilika određenoga kraja u određenome vremenu. Neiscrpno su vrelo podataka i iz njih je moguće iščitati onodobnu opservaciju o raznim problemima i događajima koji su zaokupljali javnost. Sve se više prepoznaju kao prvorazredan povijesni izvor, stoga se podaci dobiveni iz njih koriste ne samo u različitim povjesničarskim djelima² nego i u istraživanjima znanstvenika drugih područja. Ipak, pregledu i analizi tekstova u starim novinama treba pristupiti oprezno da određena ideološka usmjerenja glavnoga urednika ili autora

2 Branko Marušić, „Izbor vesti o Istri v slovenskem časopisju do leta 1880“, *Annales*, br. 17, 2007., 65-82.; Tea Palić – Renata Miljević-Ridički, „The Portrait of Mothers and Fathers in Croatian Daily Newspapers and in a Magazine for Parents: Today and Twenty Years Ago“, *Croatian Journal of Education*, br. 2, 2014., 93-107.; Antonia Došen, „Gospić u lokalnim novinama (*Ličanin*, *Hrvat*, *Srbini* i *Starčevićanac*) na prijelazu iz XIX. i XX. stoljeće“, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2, 2013., 327-344.; Dolores Miškulin, „Književne teme u riječkoj periodici na talijanskom jeziku od 1900. do 1919. godine“, *Fluminensia*, br. 1, 2013., 89-101.; Vlasta Švoger, „Slika Austrije i Austrijanaca u zagrebačkim liberalnim listovima na prijelazu iz četrdesetih u pedesete godine 19. stoljeća“, *VDG Jahrbuch*, knj. 15, 2008., 23-34. i dr.

teksta ne navedu na krive zaključke.³ Pregledane novine pokazuju široku lepezu različitih interesa koje su urednici objavljivali, a ujedno ukazuju i na iznimnu povezanost stanovništva Austrijskoga primorja (Slovenci/Hrvati u odnosu na Talijane), što je normalno i očekivano te se zbog takva širokog dijapazona tema, *Našu slogu* može smjestiti i u kontekst glasila relevantnoga za cijelo to geografsko-političko područje.

Analizirani tekstovi u *Našoj slogi* koji govore o Slovencima i slovenstvu mogu se podijeliti u nekoliko skupina. Prvu skupinu čine rodoljubni tekstovi, drugu pozivi i obavijesti o zbivanjima među Slovencima, treću tekstovi o poznatim Slovencima odnosno aktivistima u Istri, četvrtu skupinu obavijesti o smrti javnih osoba te petu skupinu čine obavijesti i oglasi.

POLITIČKI I DOMOLJUBNI TEKSTOVI

Najveći broj tekstova u kojima se govori o Slovencima rodoljubnoga je karaktera. U njima se često ističe opozicija slavensko/domaće u odnosu na talijansko/tuđinsko. U tome se smislu Slovenci promatraju u kontekstu slavenstva i najčešće se apostrofiraju kao braća Hrvatima. Povezivala ih je borba za nacionalni identitet koja se u prvome redu očitovala kroz potrebu za obrazovanjem, odnosno mogućnosti komunikacije na vlastitome jeziku te političko djelovanje u tome smjeru. Uglavnom se na prvim stranicama *Naše sloge* čitateljstvo upoznavalo s različitim političkim djelovanjem i interpelacijama te radom političkih zastupnika koji su bili izabrani. U tim se tekstovima često naglašavao problem Hrvata i Slovenaca, problem jezika i školstva,⁴ problem zastupništva Hrvata i Slovenaca, ali sve to nije povezano isključivo s Istrom već s prostorom cijele Monarhije. Često se u njima ukazuje na činjenicu da je „stanje Hrvata i Slovenaca u Istri u istinu žalostno i postaje upravo nesnovljivo“.⁵

3 Mirjana Jurić, „Zagreb u Prvom svjetskom ratu: povijesne novine kao izvor za istraživanje socijalne povijesti“, *Libellarium*, br. 2, 2009., 121-144.

4 „Zastupnik Nabergoj pred svojim birači“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 3, Trst, 19. I. 1893., 1.

5 „Interpelacija“, NS, br. 7, Trst, 16. II. 1893., 1.

Čini se kako su zastupnici uza sve teškoće koje su postojale, intenzivno upozoravali na manjak škola i nemogućnost školovanja djece u srednjim školama na hrvatskome ili slovenskome jeziku.⁶

Često su tiskani i tekstovi koji opisuju situaciju u mjestima gdje je većinsko stanovništvo bilo slovensko, a danas se ta mjesta nalaze u slovenskoj Istri. Tako je npr. bila opisana situacija iz Topolovca, iako je pismo naslovljeno *Iz Oprtaljščine*, gdje se opisuje situacija kako se pojedinci koji ne žele uporabljivati talijanski jezik suočavaju s različitim oblicima prisile i prijetnjama. Navedeno je da bi župnika Knavsca „izpekli živa da mogu, jer je on pravi pastir svom puku. Za njim dolazi na red poznati naš rodoljub Grgo Saule, posjednik u istom mjestu...“⁷ Do sukoba je došlo radi političkih izbora, a na kraju su upravo njih dvojica bila prijavljena c. i k. oružništvu u Motovunu te su im i sudili u Motovunu i bili su proglašeni krivima.

POLITIČKE VIJESTI

Politička su zbivanja kontinuirano prisutna u *Našoj slogi* i za njih je bila rezervirana prva, po potrebi i druga stranica lista. Tema slovenstva najčešće se isticala u tekstovima u kojima se pisalo o povezivanju slavenskih naroda koji žive u okviru Monarhije.

U kontekstu rodoljubnih vijesti valja istaknuti da su u *Našoj slogi* objavljivali vijesti o izborima u razna vijeća, a osobito su se pratili izborni procesi i izbori koji su nerijetko bili povezani s demonstracijama radi neravnopravnoga položaja slavenskoga stanovništva u odnosu na talijansko.⁸ Tako se u listu mogu iščitati podaci o održavanju izbornih sastanaka u okolici grada Trsta, gdje su se Slovenci okupljali da bi se dogovorili o izborima za gradsko i zemaljsko zastupništvo.⁹ U nastavku je

6 „Govor“, NS, br. 5, Trst, 2. II. 1893., 1-2.; „Govor“, NS, br. 6, Trst, 9. II. 1893., 1.; „Resolucija“, NS, br. 8, Trst, 23. II. 1893., 1.

7 „Iz Oprtaljščine“, NS, br. 2., Trst, 12. I. 1893., 3.

8 „Žalostni odnošaji u Istri“, NS, br. 6, Trst, 7. II. 1895., 4.

9 „Izborni sastanci“, NS, br. 17, Trst, 27. IV. 1893., 3.; „Odbor političkog društva Edinost“, NS, br. 19, Trst, 11. V. 1893., 2.

izišao i veliki članak o izborima u Trstu i okolici, iz kojega je bilo vidljivo da su slovenski birači na izbore izišli u manjem broju negoli je to bilo moguće.¹⁰ Dogovori glede izbora nastavili su se i u narednim tjednima,¹¹ a čak su pisali i o krađi glasova.¹²

Svakako je vidljivo zajedničko djelovanje i potpora nastojanja Slovenaca i/ili Hrvata da se poboljša njihov položaj, kao i uporaba hrvatskoga/slovenskoga jezika. Tako su zajednički „Hrvati i Slovenci Istre, sakupljeni u Opatiji“ pozdravili „sjedinenje u Banovini“.¹³

Osim članaka koji govore o suvremenome političkom životu u Istri, često su donosili i novinske članke iz različitih hrvatskih novina koji su bili objavljeni, a koji su se bavili upravo političkim problemima u Istri.¹⁴ Obavještavali su o položaju slovenskoga jezika i položaju Slovenaca u Trstu i okolici, a zbog povezanosti s drugim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije i o Slovencima u Koruškoj.¹⁵ Problematika Slovenaca u Koruškoj tema je koja se spominje rijetko, ali kontinuirano.¹⁶

VIJESTI O AKTIVNOSTIMA KOJE SE ODOSE NA UPORABU NARODNOGA JEZIKA

Jedna od bitnih borbi koju su vodili Hrvati i Slovenci u Istri bila je ona koja se odnosila na uporabu materinskoga jezika. U tome je smislu najveći naglasak bio na očuvanju vlastitoga jezika, odnosno na pravu na obrazovanje. Borba za uporabu vlastitoga jezika i njegovo uvažavanje vidljiva je i iz potrebe slovenskoga (i hrvatskoga) stanovništva da obavještava o akcijama koje poduzima da bi se ostvarilo to pravo.¹⁷

10 „Izbori u Trstu“, NS, br. 20, Trst, 18. V. 1893., 1.

11 „Prekinuti dogovori“, NS, br. 21, Trst, 25. V. 1893., 3.

12 „Izbori u Trstu“, NS, br. 23, Trst, 8. VI. 1893., 2.; „Poslije izbora“, NS, br. 24, Trst, 15. VI. 1893., 1.; „Izbori u tršćanskoj“, NS, br. 24, Trst, 15. VI. 1893., 1.

13 Spinčić „Volosko“, NS, br. 6, Trst, 5. II. 1893., 2.

14 „Zagrebačka Hrvatska“, NS, br. 2., Trst, 12. I. 1893., 3.

15 „Političko društvo za Koruške Slovence“, NS, br. 10, Trst, 6. III. 1890., 3.

16 „Delegati naših zemalja kod Njeg. Veličanstva“, NS, br. 23, Trst, 8. VI. 1893., 1.

17 „Molbe za jezikovnu ravnopravnost kod svih g. k. oblasti u Istri“, NS, br. 5, Trst, 31. I. 1895., 3.

Upravo zato čini se važnim navesti da je u *Našoj slogi* obavijest o tome da je donesena važna ministarska odluka: „prispijevši na pritužbu toga obč. glavarstva, radi dopisivanja c. kr. uredah u njemačkom jeziku, u toj odluci se naredjuje tim uredom, da imadu *dopisivati slovenski*, jer da njemački jezik nije pokrajinski jezik. (...) Mi pako donášamo ovu viest na pouku svim drugim našim općinama u Istri, da ga kod zgone znadu upotriebiti.“¹⁸

U *Našoj* su *slogi* bili vrlo kritični i prema uporabi slovenskoga jezika kada su dobivali službene dopise. Tako je bio primjer dopisa koji je dobio jedan čitatelj iz Brkina. Nakon prepisanoga dopisa, tekst se zaključuje ovako: „Sada neka nam tko reče da mi nismo ravnopravni u ovoj pokrajini sa drugim narodnostima, ta eto onim koji to hoće ili neće piše se njemački, Talijanom italijanski, a i Hrvatskom ili Slovincem, kadkada u njihovom jeziku, samo s tom razlikom, da se njemački i talijanski jezik gladi i popravlja koliko je to samo moguće, i to po najviše stojećih činovnicih, dočim se naš jezik nagrdjuje sa pogriješkami, koje se nemože oprostiti niti zadnjemu uredovnom slugi.“¹⁹ O uporabi jezika govorio je i Matko Laginja, a njegov je govor otisnut u *Našoj slogi*: „ne smije se zahtijevati, da se budi koji Slaven, Hrvat ili Slovenac Istre, mora služiti talijanskim mjesto svojim materinskim jezikom čim počme čitati ili pisati.“²⁰

U povijesti Istre važnu je ulogu imalo društvo sv. Cirila i Metoda koje je bilo važno za osnivanje slovenskih škola, a osnivanja podružnica toj „slovenskoj školskoj družbi“, smatralo se važnim za obrazovanje, ali i očuvanje slovenskoga i hrvatskoga jezika. U tekstu je navedeno da bi takve podružnice trebalo organizirati i za društvo Sv. Ćirila i Metoda za Istru.²¹ Istovremeno je djelovalo i društvo Sv. Cirila i Metoda (u Ljubljani), tako da u nekim trenucima može doći i do zabune. U *Našoj slogi* se intenzivno pisalo i o jednome i drugome društvu. Tako je bilo moguće iščitati da su za djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, društva koje je postalo „mezimcem slovenskog i hrvatskog naroda“, organizirali koncert

18 „Važna ministarska odluka“, NS, br. 1, Trst, 5. I. 1893., 2.

19 „Prilog k uradovanju u našoj pokrajini“, NS, br. 1, Trst, 5. I. 1893., 3.

20 „Govor“, NS, br. 1, Trst, 3. I. 1895., 2.

21 „Ustanovljujemo podružnice družbe sv. Cirila i Metoda“, NS, br. 20, Trst, 18. V. 1893., 2.

slovenskoga opernog pjevača Tortnika, a prikupljeno je 600 forinti.²² Opet, iste godine za Društvo sv. Cirila i Metoda (Ljubljana) se u Ljubljani organizirala zabava.²³ To nije bilo jedino takvo događanje. Objavljena je i obavijest o kulturnome djelovanju podružnice u Opatiji, pri čemu se naglašava da se „krasno pjevalo uz vodstvo jednoga čestitoga Slovenca.“²⁴

Problem škola na slovenskome jeziku nije bio samo politički problem već i intelektualni, obrazovni i odgojni jer nije bilo moguće školovati intelektualce na njihovu materinskome jeziku. Često se naglašavao problem nepostojanja srednjih škola na hrvatskome i slovenskome jeziku te se isticalo da su i Hrvati i Slovenci zbog toga zakinuti,²⁵ a na što je pogotovo upozoravao Vjekoslav Spinčić.²⁶ Vjerojatno je i to stalno i uporno spominjanje, uz aktivizam mnogih pojedinaca, potaknulo kasnije otvaranje hrvatske gimnazije u Pazinu 1899. godine.

POZIVI I OBAVIJESTI O ZBIVANJIMA MEĐU SLOVENCIMA

U *Naši slogi* se redovito obavještavalo o aktivnostima Političkoga društva Edinost,²⁷ i lista *Edinost* koji je izlazio u Trstu.²⁸ To je ukazivalo na međusobnu potporu koji su si pružali slavenski žitelji Istre, ali i Trsta i okolice. Upravo su ih zajedničke aktivnosti, relativno slab položaj te nemogućnost svakodnevne uporabe hrvatskoga/slovenskoga/domaćega jezika natjerali na blisku suradnju i razumijevanje. Često se u *Našoj slogi* nailazi na članke u kojima se poziva na odbore, skupštine Političkoga

22 „Koncert u korist društva sv. Cirila i Metoda“, NS, br. 25, Trst, 22. VI. 1893., 2-3.

23 „Veselica“, NS, br. 30, Trst, 27. VII. 1893., 4.

24 „Iz Opatije“, NS, br. 7, Trst, 14. II. 1895., 3.

25 „Odgoj naše djece“, NS, br. 4, Trst, 24. I. 1895., 3.

26 „Srednje škole u Primorju“, NS, br. 19, Trst, 11. V. 1893., 1.

27 „Društvo Edinost“, NS, br. 14, Trst, 3. IV. 1890., 3.; „Predsjedništvo političkog društva Edinost“, NS, br. 22, Trst, 29. V. 1890., 3.; Politično društvo „Edinost“, NS, br. 28, Trst, 10. VII. 1890., 3.; Političko društvo Edinost“, NS, br. 41, Trst, 9. X. 1890., 3.; „Predsjedništvo političkog društva Edinost“, NS, br. 1., Trst, 1. I. 1891., 3.; „Odbor političkog društva „Edinost“, NS, br. 33, Trst, 17. VIII. 1893., 4.

28 „Prilog“, NS, br. 6, Trst, 5. II. 1893., 2.

društva „Edinost“,²⁹ ali i na javne sastanke.³⁰ To pokazuje da je mnogo članova Edinosti djelovalo i živjelo na prostoru gdje je *Naša sloga* bila prisutnija nego časopis *Edinost* iz Trsta. Koliko je društvo Edinost bilo važno za žitelje Istre, govori i činjenica da je u *Našoj slogi* izišao osvrt na glavnu skupštinu na dvije stranice,³¹ a u posebnome prilogu u istome broju bila su navedena imena novih odbornika.³²

U *Našoj* su *slogi* upozoravali i na to da se slovenskim i hrvatskim aktivistima otežavalo očuvanje slovenskoga i hrvatskoga jezika. Objavljen je dopis o tome kako se u jednome kotaru (nije navedeno kojem) uvlači duh nesloge te da se Hrvati i Slovenci (kao i svećenici i svjetovnjaci) više ne razumiju najbolje. Cilj je toga priloga u *Našoj slogi* bio potaknuti stanovnike da ne pokleknju pred pokušajima da ih se zavadi. Simpatično su napisali da se obraćaju hrvatsko-slovenskim patnicima Istre,³³ te su i na taj način pokušali utjecati na daljnju pozitivnu i uzajamnu suradnju.

Navodeći aktivnosti Slovenaca koji nisu živjeli na prostoru Istre, u *Našoj* su *slogi* objavljivani i članci povezani s djelovanjem slovenskih studenata u Beču. Objavljena je obavijest o djelovanju Slovenskoga kluba u Beču, čiji se članovi sastaju dvaput mjesečno, a na sastancima čitaju stihove slovenskih pjesnika.³⁴

29 „Odbor političkog društva Edinost“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 4.; „Glavna skupščina političkog društva Edinost“, NS, br. 23, Trst, 8. VI. 1893., 3.; „Glavna skupščina političkog društva Edinost“, NS, br. 24, Trst, 15. VI. 1893., 1.; „Političko društvo Edinost“, NS, br. 27, Trst, 6. VII. 1893., 2.

30 „Javni sastanak slavenskih birača u gradu Trstu“, NS, br. 20, Trst, 18. V. 1893., 2.

31 „Glavna skupščina političkog društva Edinost u Trstu dne 18. junija 1893.“, NS, br. 25, Trst, 22. VI. 1893., 1-2.; „Glavna skupščina političkog društva Edinost u Trstu dne 18. junija 1893.“, NS, br. 26, Trst, 29. VI. 1893., 1-2.; „Glavna skupščina političkog društva Edinost u Trstu dne 18. junija 1893.“, NS, br. 27, Trst, 6. VII. 1893., 1-2.

32 „Odbor političkog društva Edinost“, NS, br. 25, Trst, 22. VI. 1893., 2.

33 „Neka se znade“, NS, br. 2., Trst, 12. I. 1893., 2.

34 „Slovenski klub“, NS, br. 12, Trst, 28. III. 1893., 2.

KULTURNA ZBIVANJA

Često su u *Našoj slogi* objavljivani članci koji su se bavili kulturnim životom Slovenaca, nerijetko u Trstu i okolici. Osim poziva na ta događanja, često su pisani i prikazi proslava te se može vidjeti i program koji su izvodili. Najčešće su na repertoaru bili slovenski klasici (Županova Micika),³⁵ koji su bili važni za očuvanje jezika, ali i za upoznavanje slovenske kulture. Svoje su djelovanje na taj način promovirala različita tršćanska društva koja nisu imala samo slovenske već i hrvatske članove. Tako se spominju „Tržaško podporno in bralno društvo“,³⁶ Delavsko društvo Trst,³⁷ Slovensko pevsko društvo, Tržaški Sokol.³⁸

Objavljivani su i pozivi za različite zabave i veselice u društvima pa je tako bio i poziv za „veselico na Opčinah“.³⁹ Zabavu je priredila i Narodna čitaonica u Dekanijah, a to je bilo objavljeno i u *Našoj slogi*.⁴⁰

Opisane su često aktivnosti i društava u Sloveniji te se tako spominje Sokol u Celju,⁴¹ ali dali su i obavijest o sastanku svih slovenskih sokolskih društava u Ljubljani, kojima će se pridružiti i hrvatska društva.⁴² Intenzivno su se pratila i događanja u Sloveniji te su tako često spominjane obljetnice djelovanja ili npr. izlaženja časopisa. Tako su u *Našoj slogi* pisali i o 25 godina izlaženja *Slovenskoga naroda* iz Ljubljane, čiji su urednici bili Tomšič, Jurčič i Železnikar.⁴³

35 „Veliki koncert“, NS, br. 2, Trst, 12. I. 1893., 3.

36 „Tržaško podporno in bralno društvo“, NS, br. 2, Trst, 12. I. 1893., 3.; „Tržaško podporno in bralno društvo“, NS, br. 2, Trst, 8. I. 1891., 2.

37 „Delavsko društvo Trst“, NS, br. 40, Trst, 2. X. 1890., 2.; „Novi odbor Delavskog“, NS, br. 41, Trst, 9. X. 1890., 3.; „Veliki ples“, NS, br. 5, Trst, 2. II. 1893., 3.; „Glavna skupščina Delavskoga podpomega društva“, NS, br. 14, Trst, 3. IV. 1890., 3.; „Novi odbor Delavskega podpomega društva u Trstu“, NS, br. 20, Trst, 18. V. 1893., 2.

38 „Veselica našeg radničkog društva“, NS, br. 33, Trst, 17. VIII. 1893., 4.

39 „Veselica na Opčinah“, NS, br. 36, Trst, 4. IX. 1890., 3.

40 „Narodna čitaonica u Dekanijah“, NS, br. 13, Trst, 30. III. 1893., 3.

41 „Svečanost celjskog Sokola“, NS, br. 36, Trst, 4. IX. 1890., 3.

42 „Sastanak slovenskih Sokolah“, NS, br. 25, Trst, 22. VI. 1893., 3.

43 „Dvadesetpetogodišnjica Slovenskog naroda“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 4.

SKUPŠTINE UDRUGA I DRUŠTAVA

Budući da su i Hrvati i Slovenci imali zajedničku prošlost, ali i zajedničke probleme u Austro-Ugarskoj Monarhiji koji su bili specifični za širi prostor istarskoga poluotoka, nije neobično da je tisak izvještavao o zbivanjima u (današnjem) susjedstvu. To se u prvome redu odnosilo na događanja koja su bila relevantna za oba naroda, odnosno radilo se o zbivanjima koja su nadilazila nacionalne interese. Često se susreću pozivi na događaje u slovenskim (slavenskim) društvima u Trstu, koja su bila vrlo aktivna tijekom svih godina pregleda *Naše sloge*.⁴⁴

Osim toga, obavještavalo se i o događanjima u društvima koja su djelovala u slovenskim krajevima. Tako se često pisalo o djelovanju Narodne čitaonice u Kopru,⁴⁵ kao i o djelovanju Posojilnice v Kopru.⁴⁶ Ujedno su često čitatelje pozivali i na godišnje skupštine,⁴⁷ a izvještavali su ih i o godišnjem računu.⁴⁸ O skupštinama je u *Našoj slogi* upozoravala i Posojilnica in hranilnica v Trstu.⁴⁹ Na suradnju Hrvata i Slovenaca ukazuje i djelovanje Društva učitelja i školskih prijatelja, koji su imali u Babinom Polju, „na hrvatsko-kranjskoj medji“ glavnu skupštinu. Poslije skupštine, kako je napisano, ručak je bio u „hrvatskom trgovištvu u Prezidu“.⁵⁰

44 „Veliki koncert sa igrom i plesom“, NS, br. 6, Trst, 5. II. 1893., 2.; „Silvestrovu večer“, NS, br. 6, Trst, 5. II. 1893., 3.

45 „Narodna čitaonica u Kopru“, NS, br. 2, Trst, 9. I. 1890., 2.

46 „Poziv Posojilnice v Kopru“, NS, br. 9, Trst, 27. II. 1890., 3.; „Posojilnica v Kopru“, NS, br. 14, Trst, 3. IV. 1890., 2.

47 „Posujilnica in hranilnica u Kopru“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 4.

48 „Godišnji račun Posojilnice in hranilnice u Kopru“, NS, br. 12, Trst, 20. IV. 1893., 3.

49 „Posojilnica in Hranilnica v Trstu“, NS, br. 14, Trst, 13. IV. 1890., 3.

50 „Društvo učitelja i školskih prijatelja“, NS, br. 25, Trst, 22. VI. 1893., 3.

POZNATI SLOVENCİ/AKTIVISTI U ISTRI

Tijekom povijesti u Istri su zabilježeni brojni pojedinci rođeni u slovenskim krajevima koji su neko vrijeme ili cijeli svoj život proveli u hrvatskoj Istri. Jedna od takvih značajnih osoba je i Slovenac Josip Grašič, koji je zadužio ne samo Beram, mjesto gdje je župnikovao, već i mnoge druge istarske krajeve. U *Našoj slogi* se donose članci i o njemu.⁵¹ Osim o njemu, u *Našoj slogi* izišao i članak o djelovanju Stjepana Kroepeka, koji je tada bio u Lovranu, a kasnije je djelovao u Trvižu i Starom Pazu.⁵²

Kroz *Našu slogu* se može pratiti i djelovanje Konrada Janežiča, odvjetnika koji je zapravo veći dio svojega života proveo u Voloskom, a koji je sudjelovao pri osnivanju Družbe sv. Cirila i Metoda za Istru.⁵³ To su Društvo, osim hrvatskih, podupirali i slovenski rodoljubi, te je tako objavljena obavijest o tome kako je Fran Souvan, trgovac iz Ljubljane, financijski podupro djelovanje novoosnovanoga društva.⁵⁴

Da je djelovanje pojedinaca bilo teško, ali ujedno da su bili mete i neslanih šala, govori primjer Ivana Gosara, slovenskoga slikara i kipara. On je u *Našoj slogi* objavio dopis kojim negira vijest o svojoj smrti, što je bilo objavljeno u slovenskome listu *Slovenec*. Tri je godine poslije u *Našoj slogi* u članku „Zahvala i preporuka“ pohvaljen rad toga istog Ivana Gosara, koji je izradio oltar i križni put u Štinjanu pokraj Pule.⁵⁵ U listu se donose i druge crtice iz života u pojedinim naseljima pa tako stiže vijest „Iz Kastva (crkva i škola)“ koja ukazuje na probleme župnika koji, osim obaveza u crkvi, mora podučavati i vjeronauk u osam razreda škole. U kontekstu toga spominje se kapelan (pomoćnik župnika) „Slovenac Šifer“, koji je jedva naučio jezik i nakon toga bio premješten te je župnik u Kastvu ponovo ostao bez pomoći. No, zanimljiv je opis svećenika Šifera: „čestiti svećenik u svakom obziru. Naučio se je hrvatski, jedva se uselio i već je morao seliti u slovensku župu.“⁵⁶

51 „Iz Berma“, NS, br. 42, Trst, 16. X. 1890., 1.; „Za družbu sv. Cirila i Metoda u Istri“, NS, br. 24, Trst, 15. VI. 1893., 1.

52 „Stjepan Kroper iz Lovrana“, NS, br. 32, Trst, 7. VIII. 1890., 3.

53 „Družba sv. Cirila i Metoda za Istru“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 4.

54 „Podpisani“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 4.

55 „Zahvala i preporuka“, NS, br. 14, Trst, 6. IV. 1893., 5.

56 „Iz Kastva (crkva i škola)“, NS, br. 33, Trst, 17. VIII. 1893., 3.

NEKROLOZI I OBAVIJESTI O SMRTI

U rubrici *Različite vijesti*, često nailazimo na podatke o smrti poznatih slovenskih ličnosti koje su djelovale u Sloveniji, ali i o nemilim događajima. Tako je u *Našoj slogi* izišao članak o smrti Josipa Marna, profesora i pisca, koji je živio u Ljubljani,⁵⁷ Ivana Susse koji je djelovao u Poreču za kojega stoji da „bijaše pokojnik Slovenac goričkog Krasa (...) nu odgojen u protunarodnomu, pokazivao se svuda i svagda kao protivnik svoga naroda“.⁵⁸ U listu pišu o smrti Grgura Jereba za kojega su napisali da je bio slovenski pisac, „veoma značajna muža, iskrena prijatelja, ljubećeg supruga i otca“. Bio je rođen u Poljanama na Gorenjskem, a služio je između ostaloga i u Ljubljani, Pazinu te Trstu.⁵⁹ *Naša sloga* je obavijestila o smrti Josipa Cimpermana, koji je umro u Ljubljani, a navedeno je za njega da je jedan od „ponaboljih umnika, pjesnika i pisaca“.⁶⁰

U *Našoj je slogi* izišla i obavijest o smrti Hinka Kavčiča, gdje je bilo zapisano „Naša braća Slovenci na Notranjskem izgubili su ovih dana svog prvaka (...) Pokojni Kavčič bijaše na daleko poznat radi njegovog rodoljublja, poštenja i značaja (...)“.⁶¹ Zabilježena je i obavijest o smrti Frana Lazara, koji je bio župnik u Sv. Petru u Šumi, a bio je rođen u Duberniču u Kranjskoj 1830. godine. U Sv. Petru u Šumi djelovao je zadnjih 25 godina. Bilo je zapisano da je „U našoj narodnoj borbi stojao nepomično pod hrvatskim barjakom braneć i zagovarajući svuda i vazda sve naše narodne svetinje“.⁶² Jednako tako je zabilježena i smrt Frana Gestrina koji je opisan kao „poznati slovenski pisac i kandidat profesure“.⁶³

57 „Josip Marn“, NS, br. 5, Trst, 2. II. 1893., 3.

58 „Ivan Susa“, NS, br. 6, Trst, 9. II. 1893., 3.

59 „Grgur Jereb“, NS, br. 10, Trst, 9. III. 1893., 3.

60 „Josip Cimperman“, NS, br. 19, Trst, 11. V. 1893., 3.

61 „Hinko Kavčič“, NS, br. 24, Trst, 15. VI. 1893., 2.

62 „Fran Lazar“, NS, br. 27, Trst, 6. VII. 1893., 2.

63 „Fran Gestrin“, NS, br. 33, Trst, 17. VIII. 1893., 4.

OSTALE OBAVIJESTI I OGLASI

Zbog raširenosti *Naše sloge* često se u njoj pronalaze različiti oglasi i natječaji za radna mjesta i u slovenskim naseljima. Tako je npr. bilo oglašeno radno mjesto za učitelja slovenskoga u Brezovici u Hrušici⁶⁴ te za učitelja povijesti u Kopru.⁶⁵ Jednako tako, otvoreno je bilo i radno mjesto u gimnaziji u Puli, gdje su prijavitelji morali dokazati da znaju i slovenski (ili hrvatski) jezik.⁶⁶ Slovenski su jezik (uz njemački i talijanski jezik) tražili i na natječaju za mjesto suca u Sežani.⁶⁷ Slovenski jezik kao jezik poučavanja bio je raspisan i za nastavu u Hrušici, dok je u Klani bio tražen hrvatski jezik.⁶⁸

Osim radnih mjesta, reklamirali su se i slovenski časopisi kao što su *Naša Soča*,⁶⁹ *Popotnikov koledar*⁷⁰ i *Slovanski svet*⁷¹.

Zanimljive su i obavijesti o školovanju te je tako navedeno da su u jednome danu bila promovirana petorica doktora, a među njima je bio i Josip Kušar iz Ljubljane, Kogoj iz Idrije i Rupnik, kako je navedeno „takodjer Slovenac“.⁷²

ZAKLJUČNE RIJEČI

Pretraživanje odabranih godišta *Naše sloge* u potrazi za tekstovima koji govore o slovenstvu pokazalo je da se u svakome broju može pronaći zapis o toj temi. Stoga se na temelju uvida u navedena godišta tekstove može selektirati i grupirati s obzirom na dominantne teme. Najveći broj tekstova tematizira nacionalna i politička pitanja, u prvome redu pitanje

64 „Oglas“, NS, br. 2, Trst, 12. I. 1893., 4.

65 „Otvoren natječaj“, NS, br. 12, Trst, 28. III. 1893., 3.

66 „Otvoren natječaj“, NS, br. 17, Trst, 27. IV. 1893., 3.

67 „Natječaji“, NS, br. 23, Trst, 8. VI. 1893., 2.

68 „Natječaj“, NS, br. 27, Trst, 6. VII. 1893., 4.

69 „Naša Soča“, NS, br. 1, Trst, 1. I. 1891., 4.

70 „Popotnikov koledar“, NS, br. 1, Trst, 1. I. 1891., 4.

71 „Slovanski svet“, NS, br. 1, Trst, 3. I. 1895., 6.

72 „Pet naših doktora u dva dana“. NS, br. 12, Trst, 28. III. 1893., 2.

slovenskoga (i hrvatskoga) jezika, pitanje položaja slovenskoga (i hrvatskoga) školstva i učenika; donose se interpelacije i govori hrvatskih i slovenskih zastupnika u gradskim, ali i drugim (višim) vijećima gdje se ponovo problematizirao položaj hrvatskoga i slovenskoga življa i prava na uporabu materinskoga jezika; ističe se pitanje položaja slovenskih društava u Trstu, položaj pripadnika slovenske zajednice (koruških Slovenaca) u Austriji – što je iz današnje perspektive politike Republike Slovenije izuzetno zanimljivo pitanje. Izvještava se o djelovanju slovenskih (slavenskih) društava u Trstu i okolici te o djelovanju slovenskih društava u slovenskome Primorju. Raspravlja se o organiziranju pripadnika slovenske zajednice u hrvatskoj Istri, slovenskoj Istri te u Trstu i okolici te različitim događanjima. Oglašavaju se zaposlenja, uglavnom iz učiteljske struke, i to u slučajevima u kojima je slovenski jezik bio jedan od glavnih uvjeta. Objavljuju se novosti iz slovenskih krajeva, novinskih tekstova objavljenih u slovenskim i talijanskim novinama, crna kronika, ali i lakše teme, poput oglašavanja zabava i vjenčanja. Svi ti tekstovi ukazuju na izrazitu povezanost hrvatskoga i slovenskoga puka u Istri i njihovu potrebu da iskažu i održe svoj identitet, u prvome redu u kontekstu slavenstva, a zatim i kao pripadnici dvaju naroda koji žive u bliskome susjedstvu koje omogućuje suživot i međusobno razumijevanje u okviru Austro-Ugarske Monarhije. Njihovo je zajedništvo dodatno ojačano naglašenim pokušajima talijanizacije Istre, pri čemu poticaj za otpor dobivaju u tekstovima koji govore o teškoćama s kojima se slavensko stanovništvo susreće u odnosu na javne i državne službe, ali i u napisima u kojima se čitatelji upoznaju sa životom Slovenaca i Hrvata iz bliže i dalje okoline. Ovaj rad predstavlja tek mali prinos istraživanju slavenstva na području Istre i s obzirom na to da je *Naša sloga* izvor brojnih informacija o životu Istrana u periodu svojega izlaženja, može predstavljati poticaj za detaljnije istraživanje ove teme na temelju napisa u tisku.

The journal *Naša sloga* as a reflection and source of preconception of the national, political and cultural identity of the Slovenes in Istria

The paper analyses texts concerned about various aspects of the Slovene identity, published in *Naša sloga* from 1890 to 1895. The texts are observed from a perspective of reception theory that allows us to understand the content, depending on the circumstances in which the texts originated i.e., the expectations of the implicit reader. In accordance with the socio-political circumstances and consequently with the reader's expectations, the majority of texts addresses national and political issues. The texts emphasize the connection between Croats and Slovenes, an indication of the common Slavic national identity which is often put in opposition to the Italian identity. The specificities of the Slovene identity, compared to the Croatian, are more evident in the texts that inform us about cultural happenings, especially when those reports are about people of Slovene descent or groups that came to Istria from the Slovene area. A special group of texts includes reviews of Slovene newspapers' and magazines' reactions on current conditions in Istria, Croatia and Europe, which indicates an interconnection of topics chosen for reporting, and also of the events that were relevant to the Croatian and Slovene readers.

The conclusion drawn from the analysis of the observed texts concerns the significant connection between Croat and Slovene position in Istria, conditioned by the common inheritance and similar relationship with the Habsburg monarchy. But, even if the common Slavic identity of Croats and Slovenes is evident, specific Slovene national identity traits are recognized when the reports cover occurrences that are characteristic for the Slovene people and area.

Key words: slovenity, Slovenes, *Naša sloga*, Istria, texts

Amer Maslo

*Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu
amermaslo9@gmail.com*

**„Iz Bosne dolaze grozne vesti o bjescnilu
divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom“:
Percepcija Osmanskoga Carstva i muslimana
u listu *Naša sloga* za vrijeme ustanka u
Hercegovini i Bosni (1875. – 1878.)**

Izvadak

Turbulentno 19. stoljeće na prostoru Balkana sa sobom je, između ostaloga, donijelo i sukob dvaju različitih koncepata, imperijalnoga i nacionalnoga. Balkanski nacionalni pokreti su svoje najveće protivnike vidjeli u dvama dominantnim imperijima na ovome prostoru, Austro-Ugarskoj i Osmanskom Carstvu. U skladu s vremenom i potrebama, u drugoj polovici 19. stoljeća dolazi do pojave brojnih panslavenskih novina, među koje se može svrstati *Naša sloga*, list pokrenut 1. lipnja 1870. u Trstu. Težište spomenutoga lista bilo je postavljeno na slavenskome jedinstvu i borbi protiv talijanizacije te određenih centralističkih austrougarskih ideja na prostoru Istre. Osim toga, novine su donosile i informacije o položaju južnih Slavena na prostorima Bosne i Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Bugarske. Jedan od najboljih primjera te tvrdnje je pisanje ovoga lista o ustanku u Hercegovini i

Bosni od 1875. do 1878. godine. Čitatelji *Naše sloge* u prvim su mjesecima ustanka mogli čitati opširne izvještaje o ustanku, a u kasnijim izdanjima informacije su se nalazile u redovitim rubrikama lista. Glavni cilj rada jest prikazati percepciju Osmanskoga Carstva i muslimana u listu *Naša sloga*, prvenstveno kroz zbivanja vezana za ustanak u Hercegovini i Bosni, ali i kroz druge informacije koje je ovaj list plasirao o „Bolesniku s Bospora“ sedamdesetih godina 19. stoljeća.

Ključne riječi: *Naša sloga*, Osmansko Carstvo, Istočna kriza, Ustanak, islam, Hercegovina, Bosna

Hatt-ı Hümayun, reformni program Osmanskoga Carstva, iz veljače 1856. godine te poraz crnogorske vojske i hercegovačkih ustanika koje je predvodio Luka Vukalović 1862. godine od osmanske vojske Omer-paša Latasa pridonijeli su uspostavljanju razdoblja relativnoga mira na prostoru Bosanskoga vilajeta, koji je potrajao nešto više od jednoga desetljeća.¹ Ipak, nedoraslost osmanske države, na čijem se čelu nalazio sultan Abdul Aziz, da ozbiljnije pristupi rješavanju problema, uzrokovanih djelovanjem brzorastućih aktivnosti nacionalnih pokreta unutar Carstva, uz tada naveliko prisutne antiosmanske narative u međunarodnoj politici, nagovještavali su da mir neće biti dugoga trajanja. U prilog Osmanskom Carstvu nisu išle ni ekonomske prilike pa su velika zaduživanja, koja su dodatno uvećana nakon donošenja Hatt-ı Hümayuna, vodila k osmišljavanju novih strategija za ubiranje poreza, što je za rezultat imalo negativnu reakciju stanovništva.² Nezadovoljstvo dijela lokalnoga stanovništva socijalnim statusom, utjecaj propagandnoga djelovanja nacionalnih pokreta iz susjedstva te ekspanzionistički interes velikih sila za teritorijem Bosanskoga vilajeta predstavljaju glavne pozadinske crte ustanka na ovome prostoru, koji je započeo u okolici Nevesinja sredinom 1875. godine,³ a definitivno je okončan 1878. godine kada je Austro-Ugarskoj, sporazumom u Berlinu, dozvoljeno da okupira Bosnu i Hercegovinu.⁴ Već od 1879. godine i knjige sudionika ustanka Vase Pelagića započinje interes za proučavanjem toga historijskog događaja,⁵ pa zbog toga i ne čudi opsežan broj radova koji je u širokom vremenskom okviru tematizirao ustanak.⁶ Najveći utjecaj u

1 O Hatt-ı Hümayunu vidi: Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New Jersey 1963., 52-80.; O uređenju Bosanskog ejaleta/vilajeta u periodu od 1789. do 1878. godine vidi: Ahmet S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983.

2 Şevket Pamuk, *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment and Production*, Cambridge 1987., 55-81.; Carter V. Findley, *The Turks in the World History*, New York 2005., 162.; Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina: Vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, Sarajevo 2014., 358-374.

3 Usporedi: Милорад Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875 године“, *Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине*, Година VI (1954.), 267-305.; Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*, 410-449.

4 Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*, Sarajevo 1958., 11-15.

5 Vidi: Vaso Pelagić, *Историја босанско-херцеговачке буне*, Сарајево 1953.

6 Opsežan broj radova nastalih na ovu temu, prije svega u srpskoj historiografiji, posljedica je činjenice da ustanak ima važno mjesto sjećanja za obuhvatnu srpsku nacionalnu kulturu

izučavanju spomenute tematike svakako su imala djela Vase Čubrilovića i Milorada Ekmečića, koja su, i pored činjenice da su u njima uzroci za ustanak na nekim mjestima različito tretirani,⁷ bila općeprihvaćena i prihvatljiva, posebno za „službenu“ historiografiju socijalističke Jugoslavije gdje je bilo vrlo poželjno prikazati u pozitivnome kontekstu svaki oblik borbe za društvene i političke ciljeve jugoslavenskih naroda u prošlosti i zajedništva prilikom pružanja otpora okupatorima. Pritom su činjenice, poput onih da to zajedništvo i motivi sudjelovanja u ustanku nisu bili jednaki kod svih aktera, kao što ni osjećaj i iskustvo ustanka nisu bili jednaki kod svih južnoslavenskih naroda, potiskivane u drugi plan.

Ustanak u Hercegovini i Bosni pobrao je simpatije brojnih panslavenskih novina, čiji se broj značajno povećao u drugoj polovici 19. stoljeća. Početkom lipnja 1870. godine objavljen je prvi broj lista *Naša sloga – poučnog, gospodarskog i političkog lista*. List namijenjen istarskim Hrvatima, cijenom i razumljivošću prilagođen i seljačkom narodu, pokrenut je zahvaljujući angažmanu grupe ljudi okupljene oko biskupa Jurja Dobrile sa željom da potakne nacionalno-preporodne aktivnosti slavenskoga stanovništva u Istri.⁸ Od pokretanja 1870. godine do sredine 1899. godine

pamćenja. Namjera autora ovoga rada nije detaljnije ulaziti u karakterizaciju ovoga ustanka, kao ni u ocjenu historiografske literature nastale na temu ustanka. O ustanku u Hercegovini i Bosni, između ostaloga, vidi: Aleksa Ivić, *Fragmenti iz istorije Bosanskog ustanka 1875. i 1876. g.*, Zagreb 1918.; Vasa Čubrilović, *Bosanski ustanak: 1875-1878*, Beograd 1930.; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1960.; Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима 1856-1878*, Сарајево 1988.; Братислав Теиновић, *Српски устанак у Босни 1875-1878*, Бања Лука 2006.; Edin Radušić, *Bosna i Hercegovina u britanskoj politici od 1857. do 1878. godine*, Sarajevo 2013.; Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina*; Edin Hajdarpašić, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840-1914*, Ithaca 2015.; Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Tešanj 2016.; Hasan Škapur, *Odnos osmanskih vlasti prema bosanskom ustanku (1875-1878.)*, Sarajevo 2017.; Radušić, „BOSNIAN HORRORS“: *Antiosmanski narativi o Bosni u britanskom javnom diskursu i njihove političke posljedice 1875-1878.*, Sarajevo 2019.; Radušić, „Pitanje ustanka 1875–1878. u bosanskohercegovačkoj historiografiji: između historijske istine i multiperspektivnosti“, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017) I*, Dževad Juzbašić i Zijad Šehić (ur.), Sarajevo 2020., 99-130.

7 Vidi: Čubrilović, *Bosanski ustanak*, 3-14.; Ekmečić, *Ustanak u Bosni*, 5-32.

8 O listu *Naša sloga*, njegovu pokretanju i ulozi te političkim prilikama u Istri u vremenu koje se nalazi u fokusu ovoga rada (sedamdesete godine 19. stoljeća) vidi: Mirjana Gross, „Značaj prvih deset godišta »Naše sloge« kao preporodnog lista“, *Pazinski memorijal*, sv. 2 (1970.), 39-59. (Zahvaljujem kolegama Zorici Manojlović i Mladenu Uremu iz Državnoga arhiva u Rijeci, koji su mi omogućili uvid u ovaj rad.); Nevio Šetić, *O povezanosti Istre sa ostalim*

Naša sloga je izdavana u Trstu, da bi od 6. srpnja 1899. njezino tiskanje i izdavanje bilo premješteno u Pulu.⁹ Do 1883. godine novine su izlazile dvaput mjesečno, nakon čega su dobile status tjednoga lista.¹⁰ Kada je riječ o urednicima i suradnicima *Naše sloge*, oni su bili raznovrsni, različitih političkih pogleda koji su se kretali na pravcu između integralnoga jugoslavenstva i ekskluzivnoga hrvatstva.¹¹ Novine već tada širom Europe počinju igrati zapaženu ulogu u političkome životu zahvaljujući utjecaju koji su imale na javno mnijenje.¹² Prilikom kreiranja percepcije o „drugome“ u južnoslavenskim novinama 19. stoljeća, nailazi se na korištenje različitih sredstava manipulacije,¹³ koja se u ovome slučaju najbolje ogledaju u prisutnoj terminologiji za imenovanje „drugoga“, njegovih osobina i karakteristika. Uredništva novina su se nerijetko, namjerno ili „slučajno“, služila sredstvima manipulacije u svrhu podređivanja zajednice određenoj vrsti cilja do kojega su željeli stići, pa se tako na različite načine sadržajem tekstova nastojalo utjecati na primatelje poslanih poruka. Iako ponekad neprovjerene i nevjerodostojne, te poruke su odlazile u javnost, čime su sudjelovale u kreiranju javnoga mnijenja na prostoru u kojem su određene novine djelovale, ali i šire, uslijed sve većega doticaja i kretanja ljudi.¹⁴

hrvatskim zemljama: Naša sloga 1870. – 1915., Zagreb 2005., 63-67., 80-86., 147-164.; Mihovil Dabo, Doktorska disertacija: *Politička djelatnost Jurja Dobrile*, Zagreb 2013., 133-146. (U međuvremenu je objavljena i knjiga *Sve za Boga, vjeru i puk: biskup Juraj Dobrila u svom vremenu*, Pazin 2015. koja predstavlja prerađenu verziju rukopisa doktorske disertacije Mihovila Dabe. Spomenuta knjiga mi nije bila dostupna prilikom izrade ovoga rada.)

9 Šetić, *O povezanosti Istre sa ostalim hrvatskim zemljama*, 105.

10 Dabo, *Politička djelatnost Jurja Dobrile*, 146.

11 Vidi: Dabo, „Svjetonazorska razmimoilaženja u vrijeme pokretanja *Naše sloge*“, *Tabula*, br. 8 (2010.), 10-19.

12 O utjecaju i razvoju novina u 19. stoljeću na primjeru zapadnih društava vidi: Ken Ward, *Mass Communications and the Modern World*, London 1989., 21-49.; Aled Jones, *Powers of the press: newspapers, power and the public in nineteenth-century England*, Aldershot 1996.

13 Vidi: Teun A. Van Dijk, *Ideology. A Multidisciplinary Approach*, London – Thousand Oaks – New Delhi 1998., 274-275.

14 Takav trend je uglavnom zadržan sve do današnjega vremena, a činjenica da svijet sve više postaje McLuhanovo „globalno selo“ imala je dvojak utjecaj. S jedne je strane broj informacija do kojih dolazimo postao veći, a proces informiranja lakši, dok je s druge strane sveprisutnija odsutnost kritičkoga odnosa prema poruci koju dobivamo masovnim medijima pridonijela tomu da je broj neprovjerenih i nevjerodostojnih informacija koje utječu na javno mnijenje veći nego ikada.

„MILI BOŽE, DO KAD ĆE JOŠ KLETI TURČIN NEMILO HARATI I DAVITI NAŠU NESREĆNU BRATJU“: OSMANSKOCARSTVONASTRANICAMANAŠESLOGE DO SREDINE 1875. GODINE

Broj informacija o Osmanskome Carstvu koje se mogu pročitati na stranicama novina *Naša sloga* do sredine 1875. godine nije opsežan i uglavnom su smještene u rubrikama *Pogled po svijetu*¹⁵ i *Različite vesti*. Objavljenim sadržajem uglavnom se nastojalo direktno ili indirektno ukazati na težak položaj kršćana u osmanskoj državi,¹⁶ na odnose Osmanskoga Carstva s Rusijom,¹⁷ Austro-Ugarskom,¹⁸ Velikom Britanijom,¹⁹ Srbijom²⁰ i Crnom Gorom,²¹ te na političke i ekonomske probleme službenoga Istanbula.²² Kada je riječ o Bosanskome vilajetu, informacije su uglavnom bile povezane s položajem kršćanskoga stanovništva i sukobima koji su se događali, kao i sa žalbama upućivanim

- 15 Kao i veći broj novina koje su izlazile u tome razdoblju, i *Naša je sloga* imala rubriku u kojoj su čitateljima prezentirali vijesti iz svijeta. Kronologija ove vrste tekstova u *Našoj slogi* ukazuje, slično drugim listovima, da je na osnovi ove rubrike moguće pratiti pozicioniranje „nas“ i „njih“ unutar prilika na svjetskoj političkoj sceni. Ova rubrika je nerijetko korištena s ciljem da se iskaže kritika prema nekoj državi, vladaru ili političaru te da se promovira određena poruka koju je uredništvo željelo poslati.
- 16 „Različite vesti“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 8, Trst, 16. IV. 1871., 32.; „Različite vesti“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1871., 48.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1871., 53.; isto, br. 16, Trst, 16. VIII. 1871., 65.; „Jedna želja“, NS, br. 20, Trst, 16. X. 1871., 82.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1873., 29.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1873., 49.; isto, br. 3, Trst, 1. II. 1875., 9.
- 17 „Pogled po svijetu“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1871., 29.
- 18 Informacije su vezane za proteste bosanskih kršćana caru i želju Austro-Ugarske da preuzme upravu nad Bosnom. „Pogled po svijetu“, NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1873., 61.; „Različite vesti“, NS, br. 19, Trst, 1. X. 1873., 78.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 20, Trst, 18. X. 1873., 79.; isto, br. 21, Trst, 1. XI. 1873., 87.; isto, br. 14, Trst, 16. VII. 1874., 53.; isto, br. 21, Trst, 1. I. 1874., 81.
- 19 „Pogled po svijetu“, NS, br. 6, Trst, 16. III. 1874., 21.
- 20 Posebna se pozornost posvećuje posjetu kneza Milana Obrenovića sultanovoj prijestolnici, izražava čuđenje zbog nje te se izriče ocjena da nikakve koristi narod od toga imao nije. Vidi: „Različite vesti“, NS, br. 9, Trst, 1. V. 1874., 36.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 10, Trst, 16. V. 1874., 37.; isto, br. 11, Trst, 1. VI. 1874., 41.; isto, br. 17, Trst, 1. IX. 1874., 65.
- 21 „Pogled po svijetu“, NS, br. 21, Trst, 1. I. 1874., 81.; „Grozni događaji u Podgorici“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1874., 87.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 23, Trst, 1. XII. 1874., 89.; „Različite vesti“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1874., 96.; „Različite vesti“, NS, br. 5, Trst, 1. III. 1875., 20.
- 22 „Pogled po svijetu“, NS, br. 5, Trst, 1. III. 1873., 17.; isto, br. 8, Trst, 16. IV. 1874., 29.; isto, br. 19, Trst, 1. X. 1874., 73.; isto, br. 22, Trst, 16. XI. 1874., 85.

austrijskome caru.²³ Osim toga, prisutne su i vijesti iz svakodnevnoga života, poput one o goveđoj kugi u Livnu 1874. godine.²⁴ Na ovome će mjestu posebno biti izdvojene dvije vijesti o ubojstvima u Bosanskom vilajetu, objavljene pod identičnim naslovima „Iz tužne Bosne“. U veljači 1873. godine čitatelji *Naše sloge* mogli su čitati o patnjama bijeljinskih kršćana iz sela Patkove, koji su zatvoreni pod optužbom da su „tobože ubili jednog Turčina“. U nastavku teksta objavljene su informacije o svirepim zločinima nad kršćanskim stanovništvom toga kraja nakon ovoga događaja.²⁵ U drugome tekstu anonimni autor iz Bosne, sa željom da prikaže koliki su Turci „krvoloci“, pisao je *Našoj slogi* o događaju koji se zbio u blizini Travnika. Prema njegovoj priči, u kuću Jože Grgića upala su dva „Turčina“, te su ubili njegovu ženu i maloljetnu djecu, a Jožu su likvidirali dok je pokušavao pobjeći. Dalje navodi da je događaj prijavljen osmanskim vlastima i da su počinioци uhapšeni, ali autor je skeptičan o pitanju njihova kažnjavanja, što pokušava opravdati mišljenjem da „Turci Bošnjaci drže, da neima nikakve razlike, ubiti ovna il Kršćana, dapače veća im je pred Alahom (Bogom) zasluga žrtvovati kršćjansku, nego li ovnujsku krv.“²⁶ Tekst prate i opisi poput onoga „Al Turčinu neda vrug da miruje, kad si može nalokati kršćjanske krvi“, dok se u oba teksta može susresti i određeni vid razočaranosti odnosom drugih kršćanskih zemalja prema stradanju kršćana, prvenstveno Austrije.²⁷

S jedne su se strane na prostoru Bosne i Hercegovine događali brojni primjeri nejednakosti i nepravdi koje su nanošene kršćanskom stanovništvu od strane vlasti i pojedinaca, koji su obično pripadali muslimanskoj vjerskoj zajednici. Međutim, postoje i primjeri krivičnih djela koja su kršćani počinili nad muslimanima. Takve informacije obično nisu objavljivane u panslavenskim novinama, što je i razumljivo kada se u obzir uzme njihov karakter i cilj, ili su objavljivane ako je sam događaj uzrokovao osvetničku

23 Vidjeti bilješke 11 i 13; „Različite viesti“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1874., 96.

24 „Različite viesti“, NS, br. 3, Trst, 1. II. 1872., 11.; „Različite viesti“, NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1874., 60.

25 „Različite viesti“, NS, br. 4, Trst, 16. II. 1873., 16.

26 „Dopisi. (Iz tužne Bosne u Juniju)“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1875., 50-51.

27 Isto.

akciju u kojoj su počinjeni zločini nad kršćanima. Izvještaj o ubojstvu muslimana u Bijeljini 1873. godine prati i izraz „tobože“, kojim je izražena sumnja u spomenuto ubojstvo ili sumnja u informaciju da su ga počinili kršćani, čime se nastojala zadržati slika o pravednosti i nevinosti strane čije je interese svojim izvještavanjem branila i podržavala *Naša sloga*. Vidljivo je da cilj novina u svim situacijama nije bila želja za pokušajem dobivanja detaljnijih informacija o nekom događaju. Konstruirana slika o teškom položaju kršćana u Bosni i Hercegovini, dijelom opravdana, ni na koji način nije se smjela narušiti, pa makar i ako bi neki kršćanin ubio muslimana. Potrebno je bilo pred čitateljima održati sliku o dvije sukobljene strane u Bosni, o „dobroj i nepogrješivoj braći kršćanima“ i „krvoločnim Turcima“.

Već na temelju sadržaja iz predustaničkoga razdoblja mogu se jasno prikazati osnovne crte odnosa uredništva i suradnika lista *Naša sloga* prema Osmanskome Carstvu i njegovu muslimanskom stanovništvu. U tome je smislu posebno važno osvrnuti se na tekst objavljen prvoga dana siječnja 1872., u kojem redakcija u rubrici *Pitanja i odgovori* iznosi svoje mišljenje o tome tko je i što je slavenski narod.²⁸ Tekst u kojem se navodi između ostaloga i da su Slaveni jedan od najbrojnijih naroda ovoga svijeta te da su podijeljeni na četiri velika plemena (rusko, poljsko, češko i jugoslavensko) koja govore malo drugačijim jezikom zaključen je konstatacijom da su slavenska kraljevstva, srpsko, bugarsko i bosansko, u današnjoj „Turskoj“ osvojeni od „silovitih nekada Turakah, koji su u obće krivi, što Jugoslaveni nisu danas jedan od najsretnijih narodah svijeta“. Promatrajući iz ugla panslavenskih novina, Osmansko je Carstvo bilo jedan od glavnih uzročnika nesreće koja je zadesila Slavene pa zbog toga ne čudi činjenica da je percepcija Osmanskoga Carstva u časopisu poput *Naše sloge* bila izrazito negativna i da je svaka vijest o njegovu neuspjehu doživljavana s oduševljenjem.

Na stranicama *Naše sloge* Osmansko Carstvo se najčešće naziva Turska ili Tursko Carstvo, a muslimansko stanovništvo Turcima. Nazivi Turska, Turci ili Tursko Carstvo karakteristični su za publicistiku, ali i za značajan dio historiografije 19. i 20. stoljeća, kako na južnoslavenskim

28 „Pitanja i odgovori (Tko i što je naš slavenski narod)“, NS, br. 1, Trst, 1. I. 1872., 3.

prostorima, tako i šire. Takva je pojava direktna posljedica prisutne „opsesije Turcima“ u europskim krajevima o kojoj će biti nešto više govora u drugome dijelu rada. Iako sam i sam u nekim svojim radovima u kojima sam bio fokusiran na historiju bosanskoga srednjovjekovlja rabio imenicu Turci, smatram da ona nije adekvatna ako pod njome podrazumijevamo stanovnike Osmanskoga Carstva. Kada se piše i govori o Osmanskome Carstvu ili Osmanskoj Državi (Devlet-i Aliyye-i Osmaniye), treba imati na umu da je bila riječ o teokratskom islamskom carstvu u kojem je muslimane ujedinjavala zajednička vjera i lojalnost prema osmanskim sultanima, ali i da stanovništvo islamske vjeroispovijesti nisu sačinjavali samo Turci nego i drugi muslimani, poput Arapa, Albanaca i Bošnjaka.²⁹ U historiografiji na južnoslavenskim prostorima još je početkom devedesetih godina prošloga stoljeća skrenuta pozornost da generalizacija prema kojoj vodi korištenje termina poput Tursko Carstvo i Turci „implicira usko nacionalni karakter te države što je netačno“.³⁰ Međutim, prisutnost ovih termina i dalje je itekako vidljiva kod autora na južnoslavenskim prostorima, kako kod onih koji se bave historijom osmanskoga razdoblja, tako još više kod onih koji se bave drugim historijskim razdobljima ovih prostora, ali i u javnom diskursu općenito.

Pravljenje distinkcije između Turaka i ostalih muslimana, među kojima i onih koji pripadaju slavenskoj etničkoj i jezičnoj skupini, u *Našoj slogi* skoro da nije prisutno do završetka ustanka, pa se tako muslimansko stanovništvo obično naziva „Turcima“. Kada se i nastoji napraviti neka razlika, ona dolazi u konstrukciji poput one „Bošnjaci Turci“.³¹ Odnos

29 Nenad Filipović, „Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo u djelu ‘Stvaranje Jugoslavije 1790-1918’ Milorada Ekmečića“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. 40 (1991.), 433-434.; Ramiza Smajić, „Neki terminološki problemi u izučavanju osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine“, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Enver Redžić (ur.), Sarajevo 2003., 59-60., 62.; Smajić, Doktorska disertacija: *Migracijski tokovi, društveno političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)*, Zagreb 2019., 6-7.

30 Nenad Filipović, „Osmanska Bosna i Osmansko Carstvo“, 434.

31 Neki od izuzetaka su vidljivi u svibnju 1876. godine kada se spominju „Turci našega plemena“ koji su se pridružili ustanicima nakon što im je obećano da ustanici neće „dirati u njihovu tursku vjeru, nego da hoće da protjeraju iz domovine strane azijske čopore, što su nekada zaslužnili i zarobili jedne i druge“. Dok u srpnju iste godine u *Našoj slogi* piše „Turci Bošnjaci, Turci Arnauti, Turci Bugari, Turci Makedonci itd., to su od starine na glasu junaci, kakvih neima u nijednoj drugoj evropejskoj vojsci. Tu se dakle bore junaci s junaci, sve sama braća medju

prema slavenskim muslimanima možda je najbolje definiran sadržajem pučke pripovijetke pod naslovom *Šarenjaci* koju je *Naša sloga* objavila u ožujku 1872. godine.³² U toj pripovijetci Hrvat imena Poštenjak, miljenik vezira, odbija da se „poturči“. Prilikom objašnjavanja razloga, prepričava svoj san u kojem je sanjao „svetca“ Muhammeda koji mu je pojasnio prisustvo triju različitih grupa na „drugom svijetu“. U prvoj su grupi bili „Turci“, u drugoj Kršćani, a u trećoj šarenjaci, najmanje vrijedna grupa za koju je Muhammed Poštenjaku u snu rekao da su oni ljudi koji su promijenili vjeru i odrekli se svoga naroda i jezika. Zbog toga sna Poštenjak je molio vezira da ga ne šalje među šarenjake i *arlekine*, te da ga vezir oslobodi i pusti da ide kući. Na tragu, u to vrijeme sveprisutnoga, narativa *Poturica gori od Turčina*³³ i u listu *Naša sloga* domaće stanovništvo koje je promijenilo vjeru i prihvatilo islam, bez obzira na činjenicu što su pripadali slavenskoj etničkoj skupini i govorili slavenskim jezikom, prikazivani su korištenjem kolokvijalnih i pogrđnih termina poput *poturice*, *arlekini* i *pajaci* čime se gradila slika o njima kao o većim protivnicima južnoslavenskoga jedinstva negoli su to sami Turci.

Sa željom da borbu kršćanskoga stanovništva na prostoru Bosne i Hercegovine, uzrokovanu, između ostaloga, i činjenjem različitih vidova nepravde, prikažu u što ljepšem svjetlu kao borbu za južnoslavensko jedinstvo, uredništvo *Naše sloge* nastojalo je diskreditirati Osmansko Carstvo pa je tako percepcija Carstva i njegova muslimanskoga stanovništva generalizirana i izričito negativna. Bilo je potrebno iskoristiti moć medija i njegove domete te čitatelju prenijeti negativno raspoloženje prema protivniku, kao i širiti ideju bratstva među južnim Slavenima gdje se kao čest primjer pojavljuje prefiks braća prilikom spominjanja

sobom, samo što su jedni kršćeni a drugi nekršćeni.“ Na ovim se mjestima muslimani u Bosni i Hercegovini ubrajaju među Slavene, a „Turci“ predstavljaju prije svega vjersku odrednicu. „Pogled po svijetu“, NS, br. 10, Trst, 16. V. 1876., 37.; „Srbsko-turski rat“, NS, br. 14, Trst, 16. VII. 1876., 54.

32 „Svašta ponešto. (Šarenjaci. Pučka pripovjetka)“, NS, br. 5, Trst, 1. III. 1872., 19.

33 Vidi: Bojan Aleksov, „Poturica gori od Turčina: srpski historičari o verskim preobraćenjima“, u: *Historijski mitovi na Balkanu*, Husnija Kamberović (ur.), Sarajevo 2003., 225-258.

Srba, Crnogoraca, Bugara i Bošnjaka/Bosanaca.³⁴ Pritom je domaćem muslimanskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj oduzimano pravo na njihov slavenski identitet, te se oni u tome kontekstu rijetko spominju.

„ETO U KAKAV SE POŽAR RASPLAMTILA ONA MALJUŠNA ISKRICA, ŠTO JE PRIJE DVIE GODINE NA NEVESINJU U HERCEGOVINI SJEVNULA!“: NAŠA SLOGA O OSMANSKOME CARSTVU I USTANKU U HERCEGOVINI I BOSNI (1875. – 1878.)

Posljednja rečenica u redovitoj rubrici *Pogled po svijetu* u 11. broju *Naše sloge* za 1875. godinu koja je glasila „Iz Bosne dolaze grozne vijesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom“ kao da je najavila da će zbivanja u Bosni i Hercegovini do kraja 1875. godine imati središnje mjesto na stranicama ovih istarskih novina.³⁵ Od 15. broja, o ustanku se pisalo u posebnoj rubrici,³⁶ da bi od broja 19 vijesti vezane za ustanak ponovo bile uvrštene u redovnu rubriku *Pogled po svijetu*.³⁷

Čitateljima su uglavnom predstavljane vijesti o tijeku ustanka te o odjeku ustanka na međunarodnoj političkoj sceni. Osim toga, gotovo sve brojeve časopisa u drugoj polovici 1875. godine prate pozivi u kojima se stanovništvo moli da pomogne ustanicima i izbjeglicama iz Hercegovine i Bosne. U 19. i 20. broju novina objavljena je *Spomenica Ustašah* koju su ustanici u Metkoviću predali Međunarodnom povjerenstvu za pomirenje. U tome se proglasu oni žale na svoj položaj u Osmanskome Carstvu, na pitanja agrara, na nejednakost pred sudovima, kao i na nasilno ponašanje

34 Vidi primjere: „Pogled po svijetu“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1873., 29.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1873., 49.

35 „Pogled po svijetu“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1875., 41.

36 „Ustanak u Turskoj“, NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1875., 57-58.; „Ustanak u Hercegovini“, NS, br. 15, Trst, 16. VIII. 1875., 61-62.; „Hercegovačko-bosanski ustanak“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1875., 65.; „Bosansko-Hercegovački ustanak“, NS, br. 18, Trst, 16. IX. 1875., 69.

37 O vijestima vezanima za ustanak u Bosni i Hercegovini na stranicama *Naše sloge* vidi i: Šetić, *O povezanosti Istre sa ostalim hrvatskim zemljama*, 399-412.

i barbarstvo „Turaka“. Među imenima koje su označili kao one koji ih ugnjetavaju, uglavnom se nalazilo domaće muslimansko stanovništvo iz viših društvenih slojeva.³⁸

Vijesti o zbivanjima u Bosni, Hercegovini i u ostatku Osmanskoga Carstva uglavnom su punile rubrike *Pogled po svijetu* i *Različite viesti* i tijekom 1876. godine. Kao i prethodne godine, najčešće je bila riječ o informacijama vezanima za tijek borbe slavenskoga stanovništva protiv Osmanskoga Carstva te reakcije europskih sila na ta događanja. Primjetna je kritika pasivnosti koju su pokazivale neke države, posebno ministra vanjskih poslova Austro-Ugarske Gyulea Andrássya i „prijateljskog“, kako je u ovim novinama kvalificiran, odnosa između Osmanskoga Carstva i Ugarske.³⁹ S pozornošću su praćene i smjene vlasti u Istanbulu, odnosno dolazak dvojice novih sultana tijekom 1876. godine, Murata V. i Abdula Hamida II.⁴⁰ U ožujku 1876. godine objavljen je tekst o skupu ustaničkih vojvoda u Sutorini,⁴¹ zatim idućega mjeseca o hvatanju Miće Ljubibratića, njegovu odvođenju u Linz i o srdačnome dočeku prilikom prolaska kroz Hrvatsku i Dalmaciju.⁴² Od sredine 1876. godine sve su češće bile vijesti o zbivanjima u Bugarskoj, da bi 16. lipnja bio objavljen i *Proglas bugarskog revolucionarnog odbora*.⁴³ Od 14. do 18. broja *Naše sloge* centralno je mjesto zauzimala rubrika *Srbsko-turski rat*,⁴⁴ a u ukupno sedam brojeva novina u 1876. godini, krenuvši od 16. svibnja, objavljivan je islamofobični feljton „Turci i njihova vjera“.⁴⁵ U 22. broju objavljen je i

38 „Spomenica Ustašah“, NS, br. 19 i 20, Trst, 1. X. 1875. i 16. X. 1875., 75-77.

39 „Različite viesti“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1876., 88.; „Različite viesti“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1876., 96.

40 „Pogled po svijetu“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1876., 41.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 12, Trst, 16. VI. 1876., 45.; „Sultanove škar“e“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1876., 49.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1876. 65.; „Različite viesti“, NS, br. 18, Trst, 16. IX. 1876., 72.

41 „Odgovor ustaških vodjah na reforme“ i „Ustaški vojvode u Sutorini“, NS, br. 6, Trst, 16. III. 1876., 21-23.

42 „Ljubibratićevo putovanje“, NS, br. 7, Trst, 1. IV. 1876., 25-26.

43 „Iztočni ustanak – Proglas revolucionarnoga bugarskoga odbora“, NS, broj 13, Trst, 1. VII. 1876., 50.

44 Tekstovi pod naslovom „Srbsko-turski rat“ su izlazili redovito od 14. do 18. broja *Naše sloge* za 1876. godinu.

45 Prvi tekst pod naslovom „Turci i njihova vjera“ objavljen je u br. 10 od 16. V., a posljednji u 1876. godini, 1. X. u 19. broju.

tekst pod nazivom „Stanje stvarih na Iztoku“ u kojem se ukratko analizira Velika istočna kriza.⁴⁶

U 1877. godini fokus je, kada je riječ o informiranju čitatelja, stavljen na rat Osmanskoga i Ruskoga Carstva. Rubrika pod naslovom *Slavenski rat za oslobodjenje* prisutna je od devetoga, pa sve do posljednjega, 24. broja za 1877. godinu. Ona sadrži uglavnom vijesti o sukobu dvaju Carstava i o nesuglasicama Srbije i Crne Gore s Osmanskim Carstvom.⁴⁷ Također, kroz nekoliko je tekstova prisutna i izražena kritika europskih zemalja zbog pasivnoga stava koji zauzimaju, posebice Engleske za koju je navedeno da je veliki protivnik slavenskih naroda.⁴⁸ Ostatak informacija vezanih za prostor Osmanskoga Carstva nalazio se, kao i prethodnih godina, u rubrikama *Pogled po svijetu* i *Različite viesti*.

Na stranicama prvih triju brojeva *Naše sloge* u 1878. godini mogu se pročitati vijesti o osmansko-ruskome sukobu, naslovljene „Iztočni ustanak“.⁴⁹ Nakon toga, naglasak je stavljen na međunarodnu diplomaciju te se veći dio rubrike *Pogled po svijetu* odnosio na informacije vezane za sklapanje Sanstefanskoga mira i Berlinski kongres,⁵⁰ a u drugoj polovici godine sastavni dio iste rubrike bili su izvještaji o napredovanju austrougarske vojske na prostoru Bosne i Hercegovine.⁵¹ U broju 14. objavljen je i veliki tekst pod naslovom „Bosna i Hercegovina“ o karakteru okupacije,⁵² dok je 22. broj započeo člankom „Glasovi o Bosnoj“ u kojem autor analizira eventualne poteze Beča i Pešte prema Bosni.⁵³

46 „Stanje stvarih na Iztoku“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1876., 85.

47 Tekstovi pod naslovom „Slavenski rat za oslobodjenje“ su izlazili redovito od 9. do 24. broja *Naše sloge* za 1877.

48 „Slavenski rat za oslobodjenje“, NS, br. 19, Trst, 1. X. 1877., 74-75.

49 Tekstovi pod naslovom „Iztočni ustanak“ su izlazili redovito od 1. do 3. broja *Naše sloge* za 1878. godinu.

50 Vijesti o međunarodnoj diplomaciji, Sanstefanskom miru i Berlinskom kongresu objavljivane su do polovice godine, da bi u 13. broju bila iskazana radost jer „naša je vlada ovlašćena, posjednuti Bosnu i Hercegovinu na neizvjestno vrijeme, da je umiri i uredi, a nadamo se i nikad već iz ruku nepusti“ i jer je „Turskoj u Europi odzvonilo“. „Pogled po svijetu“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1878., 51.

51 Vijesti o napredovanju austrougarske vojske nalaze se u rubrici „Pogled po svijetu“ od br. 15 do br. 22 za 1878.

52 „Bosna i Hercegovina“, NS, br. 14, Trst, 16. VII. 1878., 53.

53 Isto, br. 22, Trst, 16. XI. 1878., 85.

„NJIH JE OTROVALA I POKVARILA NJIHOVA NESRETNNA VJERA“: NAŠA SLOGA O OSMANSKOME CARSTVU I MUSLIMANIMA (1875. – 1878.)

Od svoje pojave na europskome kontinentu u 14. stoljeću Osmanlije u očima Europljana predstavljaju „drugo“ i suprotno u odnosu na „kršćanski identitet zapada“.⁵⁴ Kako su Osmanlije postajale sve prisutnije i kako su njihova osvajanja na tome prostoru bila sve češća, tako je i opsesija „Turcima“ bivala sve veća.⁵⁵ Kao jedna od izravnih posljedica takve situacije pojavila se stereotipizacija „Turčina“, koja je u javnome diskursu zadržana sve do današnjega vremena. Prema Hermannu Bausingeru, stereotipi predstavljaju „nekritička poopćavanja koja se protive provjerama i koja su prema promjenama relativno rezistentna. Stereotip je znanstveni pojam za neznanstveni stav“,⁵⁶ a prema Peteru Hulmu „stereotipi uglavnom djeluju kroz racionalnu kombinaciju pridjeva koji uspostavljaju neke karakteristike kao vječne istine imune na irelevantnost historijskog trenutka: ‚svirepost‘, ‚ratobornost‘, ‚neprijateljstvo‘, ‚okrutnost‘ i ‚osvetoljubljujivost‘ se u tom smislu predstavljaju kao urođene karakteristike neovisne od datih okolnosti“.⁵⁷ Stereotipi prožeti orijentalističkim diskursom,⁵⁸ pretežno pod utjecajem tzv. pograničnoga orijentalizma,⁵⁹ prema kojima se Osmanlije

54 Božidar Jezernik, „Imagining ‘the Turk’“, u: *Imagining ‘the Turk’*, Božidar Jezernik (ur.), Newcastle upon Tyne 2010., 1.; O percepciji „Turčina“ kao „drugog“ u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Europi s akcentom na prostor Italije vidi: Mustafa Soykut, *Image of the ‘Turk’ in Italy: A History of the ‘Other’ in Early Modern Europe: 1453-1683*, Berlin 2001.

55 Argentinski pisac i filozof Jorge Luis Borges tvrdio je da je užasnu sliku o „Turčinu“ kreirala zapadna Europa, slično kao što je Rim nastojao prikazati Kartagu u negativnome svjetlu. Prema njegovim riječima, Europa je odigrala važnu ulogu u stvaranju slike o „Turčinu“, a onda je tu užasnu sliku rabila u propagandne svrhe. Özlem Kumrular, „The creation of the image of ‘the Turk’ in the 16th-century Mediterranean: Self-reflection versus antipropaganda“, u: *Imagining ‘the Turk’*, Božidar Jezernik (ur.), Newcastle upon Tyne 2010., 31.

56 Citirano prema: Jozo Džambo, „MALEDICTA ETHNICA: o nacionalnim stereotipima i verbalnoj agresiji“, u: *Zbornik u čast dr. fra Ignacija Gavrana*, Ivo Pranjković i Slavko Jeličić (ur.), Zagreb 1999., 93. (Zahvaljujem dr. Zvonku Benkoviću, profesoru Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, koji mi je omogućio uvid u ovaj rad.)

57 Peter Hulme, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*, London – New York 1986., 49-50.

58 O konceptu orijentalizma vidjeti: Edward W. Said, *Orijentalizam – zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Sarajevo 1999.

59 Antropolog Andre Gingrich u upotrebu je uveo termin „pogranični orijentalizam“ (*frontier*

prikazuju kao okrutni i necivilizirani barbari koji ubijaju kršćane, izvršili su snažan utjecaj na sliku Osmanskoga Carstva i propagandni vokabular kao sredstvo manipulacije prisutno u panslavenskim novinama 19. stoljeća. Korištenje propagandnoga vokabulara posebno je bilo prisutno u razdobljima u kojima je dolazilo do sukoba „nas“ i „njih“. Jedan od takvih perioda u *Našoj slogi*, ali i u drugim panslavenskim novinama, bio je ustanak u Hercegovini i Bosni (1875. – 1878.).

Jedan od ciljeva panslavenskih novina u vremenu ustanka bio je konstruirati dvije slike, o „nama“ kao pravедnima i potlačenima i „njima“ kao najvećim protivnicima koji su uz to necivilizirani i okrutni. Tako se u *Našoj slogi* s jedne strane javljaju opisi slavenskoga stanovništva kao mučenika, najnesretnijega naroda koji je gol, gladan i žedan, naspram „Turaka“ koji su nikad siti i kojima nikada nije dosta.⁶⁰ „Turci“ su na stranicama *Naše sloge* predstavljani kao „surovi donositelji vjerske zanesenosti i prokletstva“,⁶¹ „uništitelji izobraženosti grčke i slavenske“,⁶² „zakleti neprijatelji krsta i svakog ljudskog napretka“,⁶³ „razlog zbog kojeg Balkan nije dobrostojeći kao neke evropske zemlje“,⁶⁴ zatim kao „okrutni tlačitelji“,⁶⁵ „krvoloci“,⁶⁶ „divlji barbari“,⁶⁷ „gadni“,⁶⁸ a nisu izostale

Orientalism) smatrajući ga varijantom orijentalističkoga diskursa karakterističnoga za europske periferije koje su imale višestoljetnu interakciju s muslimanskim državama. Sastavni dio „pograničnog orijentalizma“ su i *antemurale christianitatis* mitovi u kojima brojni narodi sebe predstavljaju kao bedem obrane kršćanstva od islama. Andre Gingrich, „Frontier Myths of Orientalism: The Muslim World in Public and Popular Cultures of Central Europe“, u: *Mediterranean Ethnological Summer School (Vol. II)*, Bojan Baskar i Borut Brumen (ur.), Ljubljana 1998., 111-124.; Baskar, „The First Slovenian Poet in a Mosque: Orientalism in the Travel Writing of a Poet from the Imperial Periphery“, u: *Imagining 'the Turk'*, Jezernik (ur.), Newcastle upon Tyne 2010., 107-109. Vidi i: Pavel Srodecki, *Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bolwker rhetorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit*, Husum 2015.

60 „Ustanak u Turskoj“, NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1875., 57-58.; „Pomozimo braći“, isto, 58.

61 „Ustanak u Turskoj“, isto, 57.

62 Isto.

63 Isto.

64 Isto.

65 Isto.

66 „Različite viesti“, NS, br. 18, Trst, 16. IX. 1876., 72.

67 Isto.

68 „Pogled po svijetu“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1877., 93.

ni animalne predodžbe pa se tako „Turci“ uspoređuju sa „zvijerima“ i „bijesnim tigrovima“. ⁶⁹ U veljači 1878. godine, u rubrici *Različite viesti*, objavljen je tekst naslovljen „Kako su Turci narod ohol“. Autor na osnovi pogrdnih i kolokvijalnih naziva koje su Osmanlije, prema njegovim saznanjima, rabile za imenovanje drugih naroda i vjera, zaključuje da se radi o oholom narodu, iako vokabular korišten za „Turke“ i muslimane općenito u *Našoj slogi* po svojoj pogrdnosti i kolokvijalnosti nimalo ne zaostaje za onim na osnovi čega su „Turci“ proglašeni oholim. ⁷⁰

Islam, kao službena religija Osmanskoga Carstva, vrlo je često u europskome diskursu o „Turčinu“ označavan kao jedan od glavnih uzroka „negativnih osobina“ protivnika. U *Našoj slogi*, za vrijeme trajanja ustanka, predodžba islama kao vjere „Turaka“ bila je izrazito negativna i rezultat želje da se upravo ova religija prikaže uzrokom „barbarstva Turčina“. To se najbolje ogleda kroz nekoliko tekstova koji su tijekom 1876. godine objavljeni pod naslovom „Turci i njihova vjera“. U uvodnome tekstu, objavljenom 16. svibnja 1876., izražena je skeptičnost o pitanju postizanja mira između „Turaka“ i kršćana te su kao jedina rješenja postavljeni protjerivanje Osmanskoga Carstva iz Europe ili nastavak robovanja pod Osmanlijama, a kao osnovni uzrok takvom stanju označena je „kriva vjera“. ⁷¹ U prvih nekoliko rečenica piše se o poslaniku Muhammedu kao najvećoj „varalici i svetogrdniku“ kojega je zemlja ikada vidjela. ⁷² Za Muhammeda još pišu da je osoba koja je lagala, da je poticao na ubojstva u ime vjere, da je iskoristio i zaveo neuk svijet u svoje „sebične i griješne svrhe“, a prema autorima ovih tekstova to mu i nije bilo previše teško jer su arapska plemena uvijek bila na glasu zbog svoje „lupežke“ i „razbojničke“ ćudi. ⁷³ Prema njihovu mišljenju, Osmanlije su vjerne islamu i baš onakvi kakva je i njihova vjera, otrovani i pokvareni zbog svoje „nesretne vjere“. ⁷⁴ U negativnom kontekstu se spominju Kaba, ⁷⁵ *Kur'an* u kojem se

69 „Hercegovačko-bosanski ustanak“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1875., 65-66.; „Različite viesti“, NS, br. 20, Trst, 16. X. 1877., 80.

70 „Različite viesti“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1877., 95.

71 „Turci i njihova vjera“, NS, br. 10, Trst, 16. V. 1876., 37.

72 Isto.

73 Isto, br. 11 i 12, Trst, 1. VI. 1876. i 16. VI. 1876., 41, 45.

74 Isto, br. 16, Trst, 16. VIII. 1876., 61.

75 Isto, br. 10, Trst, 16. V. 1876., 38.; Kaba je centralno svetište u islamu, nalazi se u sredini velike

nalaze „odrpine, cunje i dronjci“,⁷⁶ te abdest⁷⁷ koji, iako prema riječima autora za cilj ima da vjernik uđe u molitvu čist, ipak ne pomaže „Turčinu“ jer „neima na svietu blatnijega, gnjusnijega i smrdljivijega stvorenja od Turčina. On je pun smrada i svakojakog gada, a naime nekih gnjusnih životinjah, kojih on nebi ubio za živu glavu“.⁷⁸ „Turski sveci“ su predstavljeni kao „skitalice iliti klateži“,⁷⁹ dok je za dženet⁸⁰ napisano da se u njemu nalaze „tjelesna razkošja i razblude, što jih može pomisliti samo najvruća i najbujnija iztočna glava.“⁸¹

Kao što se može uočiti, takve predodžbe odišu orijentalističkim diskursom i vokabularom karakterističnim za „nemirna vremena“ kada se težilo diskreditirati i demonizirati protivnika, te u negativnom kontekstu kreirati sliku o „drugome“ i svemu što je povezano s njim, uz želju da se ciljana zajednica, kojoj su poruke bile upućene, potakne na akciju. Potrebno je reći da je samo godinu prije, na početku ustanka, objavljen djelomično oprečan tekst u odnosu na upravo navedene. Naime, u tekstu „Ustanak u Turskoj“, objavljenom u kolovozu 1875. godine iznesena je usporedba između „Turaka“ i Arapa.⁸² U tome je tekstu navedeno da „Oni (Turci) nemaju s prvimi Muhamedanci, darovitimi Arapi, ništa zajedničkoga nego krivu Muhamedovu vjeru“, te da za razliku od Arapa koji gdjegod da su došli, donosili su donekle „prosvjetu i blagostanje“, dotle su „Turci“ donosili samo „vjersku zanešenost i prokletstvo“.⁸³

Islam i pripadnici ove vjere nisu jedini koji su negativno označeni u *Našoj slogi* sedamdesetih godina 19. stoljeća. Prisutni su i stereotipi o židovima, koji su označeni kao glavni krivci za negativnu percepciju ustanka u njemačkim bečkim novinama, pa tako u *Našoj slogi* piše: „neima podlijeg stvora od Židova, pa što je danas kudio, da će sutra u zvijezde kovati,

džamije u Meki, a muslimani širom svijeta se tijekom molitve okreću prema Kabi. Vidi: Nerkez Smailagić, *Leksikon islama*, Sarajevo 1990., 301-305.

76 „Turci i njihova vjera“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1876., 66.

77 Abdest je obredno pranje u islamu. Vidi: Smailagić, *Leksikon*, 495.

78 „Turci i njihova vjera“, NS, br. 19, Trst, 1. X. 1876., 73-74.

79 Isto, br. 17, Trst, 1. IX. 1876., 66.

80 Dženet u islamu predstavlja raj. Vidi: Smailagić, *Leksikon*, 157.

81 „Turci i njihova vjera“, NS, br. 19, Trst, 1. X. 1876., 73.

82 „Ustanak u Turskoj“, NS, br. 17, Trst, 1. VIII. 1875., 57.

83 Isto.

samo ako se dade kupiti il prodati“,⁸⁴ dok je sredinom ožujka 1877. godine u rubrici *Različite vijesti* objavljen podnaslov „Židovska lakomnost“.⁸⁵ Orientalistička percepcija „Istoka“ kao glavnoga krivca za negativne stvari koje se zbivaju na „Zapadu“ na stranicama ovih novina vidljiva je i početkom sedamdesetih kada je pisano „O kratelju iliti koleri“.⁸⁶ Tako, kao jedan od uzroka pojave ove bolesti navode da je „Orientalac iliti iztočnjak, kako je već po svojoj naravi gnjusnan, tako poždere ovakvom prigodom svaku mrtcetin; pa kad bi on to barem ovario, nego najveć puti guta sirovo ili nedovareno, te tako potruje sebe i svoju družinu“,⁸⁷ dok se u kontekstu priče o širenju bolesti spominje i hadž, muslimansko hodočašće u Meki.⁸⁸

Korišteni vokabular, koji odiše stereotipizacijom „Turčina i njegove vjere“, rezultat je želje uredništva *Naše sloge* da što živopisnije predstavi težinu života i borbu kršćanskoga stanovništva protiv Osmanskoga Carstva, s ciljem kreiranja javnoga mnijenja i mobilizacije u korist ustanika na prostoru u kojem su ove novine djelovale. Takva pojava nije usamljena, ona čak predstavlja standard kada je u pitanju tisak 19. stoljeća u kojem se nastojalo da se Osmanlije prikažu u što negativnijem kontekstu, a takav su diskurs pratile i negativne predodžbe islama i muslimana općenito.

84 Isto, 58.

85 „Različite viesti“, NS, br. 6, Trst, 16. III. 1877., 24.

86 „O kratelju iliti koleri“, NS, br. 17-18, Trst, 1. IX. 1871. i 16. IX. 1871., 69-70., 73-74.

87 Isto, br. 18, Trst, 16. IX. 1871., 73.; Pojave epidemija se gotovo redovito dovode u vezu s tradicijom stanovnika „Istoka“, posebno Kine. Svjedoci smo takve prakse bili i početkom 2020. godine kada je medijima kružila tvrdnja prema kojoj je aktualni virus COVID-19 rezultat činjenice da je neki stanovnik Kine pojeo juhu od šišmiša.

88 Isto, br. 17, Trst, 1. IX. 1871., 69-70.; Hadž se vrlo često kroz povijest spominjao kao mjesto širenja zaraznih bolesti. Iako pogodno mjesto za takve procese, ipak se može reći da se hadž u tome kontekstu javljao mnogo češće od svojih kršćanskih pandana ili drugih pogodnih mjesta za širenje virusa. Ovakva pojava bi također mogla predstavljati rezultat orijentalističkih predodžbi o muslimanima. Usporediti: Dženita Karić, Doktorska disertacija: *Multiple paths to the holy: Continuity and Change in Bosnian Hajj literature*, London 2018., 139-144.

„KRŠĆENA BRAĆO, NEDAJMO DA NAM ONE SUZE PADU NADUŠU NEGO POMOZIMO SVOJOJ KRVI, ČIM TKO MOŽEMO“: MOBILIZACIJA PROTIV „TURČINA“

Ustanak u Hercegovini i Bosni jedan je od boljih primjera na temelju kojega je moguće ilustrirati koliki je bio utjecaj javnoga mnijenja u svijetu politike i diplomacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Kada je riječ o novinama *Naša sloga*, one su odigrale najvažniju ulogu na istarskome prostoru u procesu mobilizacije tamošnjega stanovništva u korist ustanika i njihove borbe protiv Osmanskoga Carstva. Ta je vrsta mobilizacije podrazumijevala angažman čitalačke publike i svih onih do kojih su vijesti o sadržaju članaka iz *Naše sloge* mogle doprijeti na sakupljanju pomoći za ustanike i izbjeglice iz ustaničkih prostora, ali i suptilne pozive kojima je cilj bio motivirati ljudstvo da se pridruži ustaničkoj borbi.

Prilikom mobiliziranja stanovništva od izuzetne je važnosti bilo uključiti emociju i usmjeriti je u određenome pravcu.⁸⁹ U kontekstu te priče vrlo je važno sagledati prvi tekst koji je uredništvo pod naslovom „Pomozimo braći!“ objavilo u kolovozu 1875. godine. Nastojalo se ukazati na položaj kršćana u Bosni i Hercegovini pa tako piše da „naša tamo braća po krvi i krstu nemogu više da trpe“, dok su oni „goli i nagi, gladni i žedni“, njihovi su protivnici „Turci nikad siti“.⁹⁰ Uredništvo ukazuje na tešku situaciju u kojoj su se našli stariji i nejakli od kojih je velik broj pobjegao u Dalmaciju, a ondje ta siročad „plaće i kuka bez kuće i kućišta, boso i golo, gladno i žedno, izmučeno i bolno, a da nezna ni tko je ostao, ni tko utekao, ni čemu se ima nadati, ni česa bojati!“⁹¹ Tekst završava pozivom „Kršćena braćo, nedajmo da nam one suze padu na dušu nego pomozimo svojoj krvi, čim tko možemo“ i s izražavanjem želje za osnivanjem Odbora

89 O definicijama emocije i problemima vezanima za definiranje toga pojma vidi: Paul R. Kleinginn Jr. i Anne M. Kleinginn, „A Categorized List of Emotion Definitions with Suggestions for a Consensual Definition“, *Motivation and Emotion*, sv. 5 (1981.), br. 4, 355., 359-379.; Barbara H. Rosenwein, „Problems and Methods in the History of Emotions“, *Passions in Context. International Journal for the History and Theory of Emotions*, sv. 1 (2010.), br. 1, 1-32.

90 „Pomozimo braći“, NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1875., 58.

91 Isto.

u svim krajevima kojima bi cilj bio prikupljanje novca za izbjeglice.⁹² Mjesec dana poslije, početkom rujna, u tekstu jednaka naslova uredništvo poziva da se pomogne „kršćenoj braći, neka ublaže one staračke suze, neka umire ono materinsko jecanje, neka utješe ono djevojačko uzdisanje, neka utaže ono djetinje cviljenje. Ako neće pomoći brat bratu, da tko će mu drugi pomoći?“⁹³

Pozive nerijetko prate i vjerske poruke poput one Ivanove da „Tko ima, a neda, bratu svojemu, kad trpi i pati, kako može reći, da stanuje u njem ljubav božja?“⁹⁴ Čitateljima se pružaju i informacije o pomoći izbjeglicama, osnivanju dobrotvornoga Odbora za prikupljanje priloga u Trstu te im se šalje poziv da pomognu i u oružju, uz obrazloženje da to nije protivno vjerskim pravilima jer služi u obrambene svrhe.⁹⁵ Slični pozivi u *Našoj slogi* se mogu čitati sve do završetka sukoba u Bosni i Hercegovini, a prate ih informacije o humanitarnoj pomoći koju su izbjeglice i ustanici dobivali od Češke, Rusije, Francuske, Engleske, Sjedinjenih Američkih Država i Italije.⁹⁶ Također, prodavale su se umjetnički izrađene slike poput onih „Srpske vojskovođe u srbsko-turskom ratu“ i „Devetero vodjah i junakah iz ustanka u Bosni i Hercegovini“ kojima se također nastojalo sakupiti dodatna sredstva za pomoć ustanicima i izbjeglicama.⁹⁷ Ovakvim romantičarskim opisima izbjeglica cilj je bio stvaranje suosjećanja i reakcije kod svih onih do kojih su napisane vijesti dolazile. Odabrana strategija u kojoj su na vrhu piramide bile emocije je prema svemu sudeći imala uspjeha pa su pozivi *Naše sloge* i drugih novina na južnoslavenskim prostorima bili od pomoći velikom broju izbjeglica koji su uslijed sukoba Osmanskoga Carstva i ustanika morali napustiti svoje domove.

92 Isto.

93 Isto, br. 17, Trst, 1. IX. 1875., 65.

94 Isto.

95 Isto, 66.

96 „Različite viesti“, NS, br. 19, Trst, 1. X. 1875., 76.; „Različite viesti“, NS, br. 21, Trst, 1. XI. 1875., 84.; „Različite viesti“, NS, br. 1, Trst, 1. I. 1876., 4.

97 „Nova slika: Srpske vojskovođe u srbsko-turskom ratu“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1876., 88.; „Nova slika: Devetero vodjah i junakah iz ustanka u Bosni i Hercegovini“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1876., 44.

Kroz različite primjere junaštva i hrabrosti stranaca u borbi protiv Osmanskoga Carstva slalo se poruku da bi se za slobodu Slavena vrijedilo ići boriti u Bosnu i Hercegovinu. Posebno mjesto na stranicama *Naše sloge* zauzimale su zgode nizozemske plemkinje Jeanne Merkus, suradnice jednoga od vođa ustanika Miće Ljubibratića, prozване „Amazonkom“, o čijim se postupcima i želji da se bori protiv Osmanskoga Carstva pisalo u više navrata u ovim istarskim novinama.⁹⁸ Zatim se pohvalno piše o Garibaldijevim sinovima i drugim Talijanima koji su navodno odlučili krenuti prema Hercegovini boriti se na strani ustanika,⁹⁹ kao i o dobrotvornome radu Adeline Pauline Irby i Priscille Johnston.¹⁰⁰ Pozdravlja se i prijedlog za osnivanje međunarodne čete za pomoć ustanicima koja bi bila sastavljena od Talijana, Francuza, Engleza, Amerikanaca, Šveđana, Grka i Nijemaca.¹⁰¹

Osim toga, prisutne su i junačke predodžbe slavenskoga stanovništva pa se tako, još u kolovozu 1875. godine, u *Našoj slogi* može pročitati o putu nekoliko naoružanih Srba prema Hercegovini koji su na pitanje kuda idu odgovorili „Idemo u lov!“¹⁰² U veljači 1876. godine pisalo se o junačkoj smrti Maksima Bačevića koji je prilikom smrti na bojnopolju, prema saznanjima autora teksta, izrekao „Poginuh brate. Živila slobodna Hercegovina!“¹⁰³ U srpnju 1877. godine objavljena je i narodna pjesma guslara samouka posvećena ustašama,¹⁰⁴ a koliko su novine bile naklonjene ustanicima u tome razdoblju pokazuje i vijest preuzeta iz *Obzora* od 16. travnja 1877. u kojoj je prenesena informacija kako je Juro Markić iz Duvna uspio udaviti vuka, sa zaključkom „Pa da nije Hercegovac junak!“¹⁰⁵ Ne treba isključiti mogućnost da ova vijest predstavlja i metaforu za tada aktualna zbivanja u Hercegovini i Bosni.

98 „Različite vesti“, NS, br. 3, Trst, 1. II. 1876., 12.; „Različite vesti“, NS, br. 4, Trst, 16. II. 1876., 16.; „Ljubibratićevo putovanje“, NS, br. 7, Trst, 1. IV. 1876., 25-26.; „Različite vesti“, NS, br. 9, Trst, 1. V. 1876., 32.

99 „Različite vesti“, NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1875., 64.; „Pogled po svijetu“, NS, br. 21, Trst, 1. XI. 1875., 81.

100 „Različite vesti“, NS, br. 2, Trst, 16. I. 1877., 8.

101 Isto, br. 1, Trst, 1. I. 1876., 4.

102 Isto, br. 16, Trst, 16. VIII. 1875., 64.

103 Isto, br. 4, Trst, 16. II. 1876., 16.

104 „Pučka pjesma narodnog guslara samouka izpjevana na čast vrle naše braće ustašah“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1876., 50-51.

105 „Različite vesti“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1877., 329.

„SVJETSKI JE DAKLE MIR OSIGURAN, AKO NEBUDE RATA. ALI KAKO JE ŽIVOT POČETAK SMRTI, TAKO JE OVAJ MIR NAJBRŽE POČETAK RATA“:
NAŠA SLOGA PREMA BERLINSKOME KONGRESU I AUSTROUGARSKOJ OKUPACIJI BOSNE I HERCEGOVINE

Okupacija Bosne i Hercegovine predstavlja mjesto mimoilaženja u panslavenskim novinama koje su na različite načine doživjele i pisale o ovome događaju. *Naša sloga* je u više navrata iskazala radost zbog vijesti da je „Turskoj u Evropi odzvonilo“,¹⁰⁶ da je Austro-Ugarska dobila ovlasti da zauzme Bosnu i Hercegovinu¹⁰⁷ te je izražavala nadu da je „i nikad već iz rukuh nepusti“.¹⁰⁸ Najbolji pokazatelj odnosa *Naše sloge* prema okupaciji je broj 14. za 1878. godinu. U tome broju u tekstu *Bosna i Hercegovina* izdvojeno je pet razloga zbog kojih se smatra da okupacija nije privremeno stanje, a kao jedan od glavnih razloga navodi se to da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje od davnina.¹⁰⁹ U prethodnim godinama publiciranja novina ovakva se konstatacija nije mogla baš često pročitati, niti se otvaralo pitanje „hrvatskog povijesnog prava na Bosnu i Hercegovinu“, čak se u nekim tekstovima spominjalo sudjelovanje u ustanku muslimana, ali „po krvi i jeziku pravih čistih Srbinah“.¹¹⁰ Međutim, Bosna i Hercegovina je nakon okupacije bila u sastavu iste Monarhije kao i ostale hrvatske zemlje, tako da su i istarski preporoditelji, okupljeni oko *Naše sloge*, cijelu situaciju promatrali kao još jedan prilog ujedinjenju hrvatskih zemalja u sklopu Monarhije.¹¹¹ Koliki se značaj u tome kontekstu pridavao Bosni i Hercegovini, najbolje je vidljivo kroz formulacije poput one „Bošnjake će se mučno ukrotiti, ali kad se ukrote, Bosna će

106 „Pogled po svietu“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1878., 51.

107 Isto, br. 12, Trst, 16. VI. 1878., 47.

108 Isto, br. 13, Trst, 1. VII. 1878., 51.

109 Isto, br. 14, Trst, 16. VII. 1878., 53.

110 „Ustanak u Hercegovini“, NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1875., 61-62.

111 Gross, „Značaj prvih deset godišta »Naše sloge«, 54.; Šetić, *O povezanosti Istre sa ostalim hrvatskim zemljama*, 408-411.

se zadržati, jer tako pitaju potrebe, jer bez Bosne izgubila bi se brzo i Hrvatska i Dalmacija.“¹¹²

U rubrici *Pogled na svijet*, u ocjeni rezultata Berlinskoga kongresa u cjelini, piše da „Svjetski je dakle mir osiguran, ako nebude rata. Ali kako je život početak smrti, tako je ovaj mir najbrže početak rata“, te je navedeno da odlukama niko ne može biti u potpunosti zadovoljan izuzev „nevierni Englezi“ i da je Rusija napravila ogromnu pogrešku jer nije „uzela Carigrad i protjerala Sultana u Aziju“.¹¹³ Od početka kolovoza do sredine studenoga 1878. godine u okviru rubrike *Pogled po svijetu* nalaze se i izvještaji o otporu muslimana („Turci“, „Bošnjaci Turci“) austrougarskoj vojsci, dok se sa simpatijama pratilo napredovanje ove vojske na tlu Bosne i Hercegovine.¹¹⁴ U idućem razdoblju vijesti iz Bosne i Hercegovine povremeno su zauzimale svoje mjesto na stranicama *Naše sloge*, a najčešće su se odnosile na analize i statistike vezane za rezultate okupacije i funkcioniranje državne uprave, kao i na probleme s kojima se susretalo kršćansko stanovništvo, vezano uz agrarno pitanje.

ZAKLJUČAK

Novine *Naša sloga* su od 1875. do 1878. godine s velikom pozornošću pratile ustanička zbivanja na prostoru Bosne i Hercegovine. Kao i druge panslavenske novine na južnoslavenskim prostorima, i uredništvo *Naše sloge* bilo je naklonjeno ustanicima, podržavalo je njihovu borbu i ukazivalo na diskriminaciju kršćana u Osmanskom Carstvu. Ustanička borba i postupci u ovoj vrsti tiska ni na koji se način nisu smjeli propitivati i dovoditi u pitanje. Zbog toga je kreirana čvrsta slika „o nama“ (slavenima kršćanima) kao pravednima i potlačenima i o „njima“ (Osmansko Carstvo) kao neciviliziranim i okrutnim barbarima. Rezultat želje za održavanjem i neugrožavanjem spomenute slike te za

112 „Pogled po svijetu“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1878., 85.

113 Isto, br. 14, Trst, 16. VII. 1878., 54.

114 Vijesti o napredovanju austrougarske vojske nalaze se u rubrici *Pogled po svijetu* od broja 15 do broja 22 za 1878. godinu. U broju 15 nalazi se i *Proglas na vojsku* generala Filipovića.

mobilizacijom lokalnoga stanovništva u korist ustanika su negativni prikazi Osmanskoga Carstva, ali i muslimana općenito, na stranicama *Naše sloge* sedamdesetih godina 19. stoljeća. Propagandni vokabular koji je korišten u ovim novinama za vrijeme ustanka, ali i u vremenu neposredno prije početka i nakon završetka ustanka, odiše stereotipizacijom Osmanskoga Carstva i islama kao religije, što je posljedica težnje da se sve ono što ima bilo kakvu vezu s protivničkom stranom prikaže u negativnome svjetlu, iako često bez pravoga uporišta.

“Terrible news arrive from Bosnia about the rage of fierce Turks against woeful Christians” (Iz Bosne dolaze grozne vesti o bjesnilu divljih Turakah proti nevoljnim Krstjanom): the perception of the Ottoman Empire and Muslims in the newspaper *Naša sloga* during the uprising in Hercegovina and Bosnia (1875-1878)

The turbulent 19th century in the Balkans, among other things, engendered a clash of two different concepts, the imperial and the national. The Balkan nationalist movements saw their biggest opponents in the two dominant forces in the area, the Austro-Hungarian and the Ottoman Empire. Conforming to the times and needs, among the numerous pan-Slavic newspapers that emerged in the second half of the 19th century, the newspaper *Naša Sloga* was also launched in Trieste on the 1st of June 1870. The focal point of the newspaper was the Slavic unity and the fight against Italianization and various Austro-Hungarian ideas in Istria. Additionally, the newspaper brought information about the position of South Slavs in Bosnia and Hercegovina, Serbia, Montenegro and Bulgaria. The prime example of this statement is the covering of the famous uprising in Hercegovina and Bosnia, from 1875 to 1878. *Naša Sloga* readers could go through extensive reports about the first months of the uprising that became regular news with subsequent editions. The main aim of this paper was to depict the perception of the Ottoman Empire and Muslims in *Naša sloga*, primarily through the coverage of the uprising, but also through other information presented in the newspaper about the ‘sick man upon the Bosphorus’ in the 1870s.

Key words: *Naša sloga*, Ottoman Empire, The Great Eastern Crisis, Uprising, Islam, Hercegovina, Bosnia

Antoni Cetnarowicz

Uniwersytet Jagielloński, Kraków
antoni.cetnarowicz@uj.edu.pl

Politika *Poljskoga kola* u Carevinskome vijeću na stranicama *Naše sloge*¹

Izvadak

Autor ukratko predstavlja kako je politiku *Poljskoga kola*, kluba poljskih zastupnika u Carevinskome vijeću, vidjela *Naša sloga* od 1870. do 1897. godine. Glasilo istarskih narodnjaka u pravilu se ograničavalo na prikazivanje obilježja djelatnosti poljskoga zastupničkog kluba u bečkome parlamentu. Ocjenjivalo ju je u većoj mjeri iz perspektive slavenske ideje, prigovarajući *Poljskome kolu* zbog nedostatka solidarnosti s drugim slavenskim narodima Habsburške Monarhije. No, istovremeno su se isticale i sve poljske manifestacije i inicijative koje su podupirale njihove nacionalne težnje.

Ključne riječi: Istra, Galicija, Habsburška Monarhija, *Poljsko kolo*, Carevinsko vijeće

1 Članak je nastao u sklopu projekta OPUS 13, koji financira Nacionalni centar znanosti (Narodowe Centrum Nauki) u Krakovu, pod naslovom: „Između dva kongresa u Pragu. Veze među Slavenima Srednjoistočnoj i Jugoistočnoj Europi 1848-1908“ (2017/25/B/HS3/00240).

Ulogu *Naše sloge* u razvoju narodnoga preporoda u Istri teško je precijeniti jer u tome smislu nitko nema nikakve sumnje. Njezino značenje može se staviti na jednaku razinu uloge kakvu je imao organ dalmatinskih narodnjaka *Il Nazionale*, a potom *Narodni list* u narodnome preporodu u Dalmaciji. Istra se nakon 1867., jednako kao i Galicija, dio nekadašnje Kraljevine Poljske, našla u Cislajtaciji, austrijskome dijelu dualističke Habsburške Monarhije – Austro-Ugarske. Hrvatski i slovenski nacionalni djelatnici pažljivo su pratili politiku poljskih zastupnika u Carevinskome vijeću, koji su od samoga početka bili važan politički čimbenik, a neki su od njih obavljali i najvažnije funkcije u državi. Ti su istarski djelatnici vjerovali da će na valu popularnih parola o slavenskoj uzajamnosti i solidarnosti biti moguće stvoriti zajedničku političku frontu koja će se uspješno suprotstaviti njemačkoj ili talijanskoj dominaciji.

Naša je *sloga* počela izlaziti kada je na čelu vlade bio nekadašnji namjesnik Galicije grof Alfred Potocki, u kojega su ne samo Poljaci već i Slovenci i Hrvati polagali nade u popravljjanje svoje situacije. Na kraju je Potocki razočarao, prema tvrdnjama slovenskih djelatnika, njihova očekivanja. No, *Naša* je *sloga* bila suzdržana u svojoj ocjeni, ističući u veljači 1871. da je predsjednik vlade u odlasku „čovjek našega roda, blaga i poštena duša“, koji bi uspješno mogao upravljati bilo kojom drugom državom, ali je u situaciji u kojoj se nalazi Austrija to nemoguće.²

U doba kada je na čelu vlade bio Karl Hohenwart *Naša sloga* je s određenim strahom pratila i ocjenjivala politiku njemačke stranke (ustavovjerci) u Carevinskome vijeću, koja je bila spremna da vlada prizna neke povlastice Poljacima, vjerujući da će na taj način oslabiti slavensku suradnju³. Stoga je u siječnju 1872. *Naša sloga* sa stanovitim olakšanjem navodila riječi jednoga od poljskih zastupnika u debati u kojoj je jamčio da Poljaci neće učiniti ništa što bi moglo naštetiti „ostaloj slavenskoj braći“, kao i mišljenje poljskoga novinstva koje je sugeriralo da će poljski zastupnici napustiti Carevinsko vijeće. Strahovalo se da njemačka stranka u Carevinskome vijeću namjerava poduprijeti neke zahtjeve Poljaka da uz

2 *Naša sloga* (dalje: NS), br. 4, Trst, 16. II. 1871., 13.

3 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1871., 41.

njihovu pomoć ojačaju svoju vladavinu u državi⁴. Uredništvo *Naše sloge* smatralo je međutim da se Poljaci neće zadovoljiti sitnim koncesijama jer teže dobivanju širokih prava sukladno s rezolucijom Galicijskoga sejma (pokrajinskoga parlamenta) iz rujna 1868. godine. Poljaci moraju, prema *Našoj slogi*, osvijestiti kakvu lukavu igru provodi njemačka stranka i razumjeti da nema drugoga izlaza osim sloge i sporazumijevanja s drugim slavenskim narodima u Austriji „jer tko neće brata za brata, hoće tudjina za gospodara“⁵.

Na početku ožujka 1872. *Naša sloga* analizira rezultate glasovanja o pitanju „obvezujućih“ neposrednih izbora (Notwahlgesetz) osuđujući postupak poljskih zastupnika, ali i Slovenaca, koji su glasovali protiv toga projekta, izdajući time slavensku politiku iz vremena Hohenwartove vlade⁶. Sljedeće je godine glasilo istarskih narodnjaka izvijestilo da su Poljaci popravili svoju pogrešku jer su nakon prihvaćanja navedenoga zakonskog projekta odvažno odlučili napustiti Carevinsko vijeće.⁷

Naša je sloga pozorno pratila sve pojave solidarnosti slavenskih zastupnika u borbi za nacionalna prava. Potkraj 1874. glasilo istarskih narodnjaka izvještavalo je o njihovu zajedničkom traženju od vlade da zajamči nacionalna prava u školama i sudovima. Podupirali su ih u tome i neki Nijemci iz Štajerske i Tirolci.⁸ Potkraj 1875. *Naša je sloga* zabilježila nezadovoljstvo i protivljenje Poljskoga kola u Carevinskome vijeću koje je bilo izazvano oduzimanjem prava Školskome vijeću u Galiciji da upravlja srednjim školama i predajom toga prava središnjim vlastima. Taj potez, koji

4 NS, br. 2, Trst, 16. I. 1872., 5.; vidi: Helmut Rumpler, *Österreichische Geschichte 1804-1914: Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Herwig Wolfram (ur.), Beč 1997., 429-433.; Stanisław Grodziski, *Sejm Krajowy galicyjski 1861-1914*, sv. 1-2, Kraków 2018., 178-182.

5 NS, br. 4, Trst, 16. II. 1872., 13.

6 NS, br. 5, Trst, 1. III. 1872., 17.

7 NS, br. 6, Trst, 16. III. 1873., 21.; vidi: Lothar Höbelt, „Die Vertretung der Nationalitäten im Reichsrat“, u: *Österreichs Parlamentarismus, Werden und System*, Herbert Schambeck (ur.), Berlin 1986., 185-210.; Stanisław Pijaj, *Opozycja w wiedeńskiej Radzie Państwa w latach siedemdziesiątych XIX w. (skład - organizacja - funkcjonowanie)*, Kraków 2011., 34-50., 119-131., 148-165.; Jozef Buszko, *Polacy w parlamencie wiedeńskim 1849-1918*, Warszawa 1996; Antoni Cetnarowicz, *Słoweński ruch narodowy i jego stosunek do spraw polskich 1848-1879*, Kraków 1990., 123-126.

8 NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1874., 93.

je – prema Poljacima – bio usmjeren na kršenje njihove autonomije, snažno je razljutio poljske zastupnike među kojima su se čak pojavili glasovi o napuštanju parlamenta.⁹

Velika istočna kriza koja je započela protuturskim ustankom u Bosni i Hercegovini 1875. Poljake je stavila pred dvojbu treba li udijeliti potporu južnoslavenskim narodima u njihovoj borbi za oslobođenje u kojoj ih podupire poljski neprijatelj, tj. Rusija, ili pak poduzeti neku protutursku akciju, što bi zapravo značilo pomoć Turskoj i objektivno bi bilo djelovanje na štetu balkanskih Slavena. Poljake je prije svega zanimao međunarodni aspekt cijele ove stvari – odavna se vjerovalo da će se rat na Istoku, u kojem će sudjelovati europske velike sile (među njima i djelatnici Poljske), pretvoriti u opći rat i da će dovesti do rješavanja poljskoga pitanja, to jest do ostvarenja poljske nezavisnosti. Nakon izbivanja rusko-turskoga rata činilo se da će taj čimbenik biti odlučujući u poljskoj politici, što je izazivalo kritiku od strane južnih Slavena.¹⁰

Ta se problematika odrazila i na stranicama *Naše sloge*. Primjerice, u broju od 1. rujna 1877. piše se o adresi Galicijskoga sejma caru, u kojoj se govori o pritiscima na Poljake u ruskome dijelu Poljske, ali i o potrebi da se Austrija angažira u pravcu obnove Poljskoga kraljevstva preko rata s Rusijom, što su novine označile kao ludost („Nije li to ludo?“). S druge strane, *Naša je sloga* razumjela nastojanja Poljaka da obnove svoju nezavisnost „jer se živ narod nemože nego siećati, kako je bio nekada samostalan i slavan“, sugerirajući istovremeno da je Poljska propala kao rezultat unutarnjih nevolja. Novine nisu uskraćivale Poljacima pravo na ujedinjenje cjelokupnoga naroda, ali su smatrale da se može zbiti u nekoj drugoj situaciji, istovremeno upozoravajući da vlada u Beču ne sluša to huškanje protiv Rusije.¹¹ Drugom je prilikom ustvrđeno da nije dostojan

9 NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1875., 85.

10 Buszko, „Die Politik der galizischen Polen zur Zeit der Orientkrise (1876-1878)“, *Studia Austro-Polonica*, 1 Zeszyty Naukowe UJ, CCCCLXXXII, *Prace Historyczne*, sv. 57 (1978.), 21-45.; Cetnarowicz, „Das Verhältnis der polnischen Abgeordneten zu den südslawischen Völkern im österreichischen Reichsrat in den 70er Jahren des 19. Jahrhunderts“, u: *Aus der Geschichte Österreichs in Mitteleuropa, Heft 1. Geschichte*, Z. Kowalska (ur.), Wien 1986., 127-147.; Pijaj, *Opozycja w wiedeńskiej Radzie Państwa*, 172-173.

11 NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1877., 65.

slobode narod koji želi naštetiti oslobođenju „rodjene braće“. Poljacima se prigovaralo radi „sljepoće“, da u svojim postupcima u istočnome pitanju idu ruku pod ruku s neprijateljima Slavena, Nijemcima i Mađarima.¹²

U doba vlade Eduarda Taaffea i koalicije „željeznog prstena“ (1879. – 1893.), u kojoj su Poljaci, Česi i južni Slaveni (u Hohenwartovu klubu) činili parlamentarnu većinu, nastupili su bolji uvjeti za provođenje slavenske politike u državi. *Naša sloga* neumorno je pisala o potrebi očuvanja slavenske solidarnosti i u tome je kontekstu iskazivala nadu da će doći do poljsko-rusinskoga sporazuma u Galiciji, ali i do sporazumijevanja među Poljacima i Rusima.

U rubrikama *Pogled po svijetu* i *Iz carevinskog vijeća* redovito su se pojavljivale općenite kratke crtice sa zasjedanja Carevinskoga vijeća. Godine 1880. pozornost Carevinskoga vijeća izazvalo je češko pitanje. Taaffe i njemačka Ustavna stranka (ustavovjerci) odbacili su ponudu suradnje od strane Čeha, pokušavajući se kladiti na Poljake, ali – kako je pisala *Naša sloga* – tu su ponudu poljski zastupnici odbili.¹³ Potkraj 1880. *Naša* je *sloga* pozorno pratila putovanje cara Franje Josipa I. po Galiciji u povodu njegova pedesetog rođendana, donoseći napise i izvješća poljskoga novinstva. Naglašavali su da je carevo putovanje, koje je uspješno završilo te koje su dobro primili i Poljaci i Rusini, zapravo predstavljalo uspjeh politike Taaffea koji je tako ojačao svoju poziciju.¹⁴ U proljeće 1884. *Naša sloga*, prateći tijekom parlamentarne rasprave o udovoljavanju nacionalnih zahtjeva Slavena, sa stanovitim je prijekorom bilježila da se ta rasprava ograničavala isključivo na zahtjeve Poljaka i Čeha, a većinu zastupničkoga doma nisu zanimali zahtjevi hrvatskih i slovenskih zastupnika.¹⁵

Izvještavajući o proračunskoj raspravi 1885., *Naša* je *sloga* s uvažavanjem pisala o politici ministra financija Juliana Dunajewskoga, koji je oštro udarao njemačku ljevicu i odbijao njezine napade. Prema novinskim izvješćima njegov je govor trebao jamčiti da vlada neće podleći

12 NS, br. 23, Trst, 1. XII. 1878., 91.

13 NS, br. 2, Trst, 16. I. 1880., 7.; br. 20, Trst, 18. X. 1880., 76.

14 NS, br. 18, Trst, 17. IX. 1880., 69.; br. 19, Trst, 1. X. 1880., 72.

15 NS, br. 11, Trst, 13. III. 1884., 2., vidi: Janez Cvirn, *Razvoj ustavnosti in parlamentarizma v Habsburški monarhiji. Dunajski Državni zbor in Slovenci (1848-1918)*, Ljubljana 2006., 165-167., 178.

glasovima „antislavenskih njemačkih oporbenjaka i njihovih saveznika talijanaša“. Riječi Dunajewskoga svjedočile su, zaključuje *Naša sloga*, da se „u Austriji ne može vladati bez Slavena i usprkos Slavenima“.¹⁶ Oslikavajući 1885. godine novoizabrano Carevinsko vijeće, ustvrđeno je da su u parlamentu najslabije predstavljeni Rusini/Ukrajinci, što je objašnjeno pritiskom od strane Poljaka, ali i neslogom koja je vladala među njima samima.¹⁷ No, ujedno je uočeno da se popravljaju poljsko-rusinski odnosi na prosvjetnome polju u Galiciji. Na početku 1886. *Naša sloga* je obratila pozornost na zasjedanje Galicijskoga sejma na kojem se raspravljalo o poljsko-rusinskom sporazumu te da se u školama i ukrajinski, uz poljski, proglašuje obveznim. Naglašavali su da bi to mogao biti dobar primjer za one pokrajine u kojima se govori različitim jezicima te da bi se tako mogle okončati nacionalne borbe o pitanjima jezika.¹⁸

U kontekstu nacionalne borbe uredništvu *Naše sloge* nije bila strana ni sudbina Poljaka u Njemačkoj (dakle, u pruskome dijelu nekadašnje Poljske), gdje je poljsko stanovništvo bilo nasilno iseljavano. Polovicom 1885. pisali su o namjeri Poljskoga kola da preda interpelaciju o pitanju iseljavanja Poljaka, zahtijevajući da se slični koraci poduzmu protiv podanika njemačkoga cara koji žive u Austriji.¹⁹ Odgovarajući na interpelaciju, ministar je obećao da će kod pruske vlade intervenirati u slučajevima očitih primjera nasilnoga iseljavanja Poljaka.²⁰

U raspravi koja se u proljeće 1886. vodila u Carevinskome vijeću o prijedlogu njemačkoga zastupnika Maxa Scharschmida o uvođenju državnoga jezika pozornost *Naše sloge* izazvala je diskusija poljskoga zastupnika Stanislava Madeyskoga, koji se tome odlučno suprotstavljao, pozivajući se na čl. 19 ustava iz 1867. godine.²¹ Posjet ministra bogoštovlja i nastave Paula Gautscha Galiciji 1887. glasilo istarskih narodnjaka kritički je ocjenjivalo, a u tome je kontekstu pisalo i o poljskoj politici.²² Novine

16 NS, br. 11, Trst, 12. III. 1885., 2.

17 NS, br. 25, Trst, 18. VI. 1885., 1.

18 NS, br. 1, Trst, 7. I. 1886., 2.

19 NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1885., 2.

20 NS, br. 43, Trst, 22. X. 1885., 2.

21 NS, br. 14, Trst, 8. IV. 1886., 2.

22 NS, br. 40, Trst, 6. X. 1887., 2.

su pisale da ih Gautsch, ispunjavajući želje Poljaka (radilo se o otvaranju katedre anatomije na sveučilištu u Lavovu), želi pridobiti na svoju stranu, a oni se pokazuju popustljivi prema vladi i „nepouzđani napram ostaloj slavenskoj braći...“²³ Komentirajući tijek proračunske rasprave 1888., *Naša sloga* upozorava na govor J. Dunajewskoga, koji je odgovarao na optužbe njemačke ljevice i obećavao konzekventnu politiku vlade s osloncem na većinu kojoj država zahvaljuje za brojne uspjehe.²⁴

U članku kojim se 1889. sumira desetogodišnja Taaffeova vlada *Naša sloga* primjećuje da se Poljaci mogu osjećati zadovoljniji od Čeha jer imaju svoje ministre u vladi i „postali su pravim gospodarima u svome domu“. Kao jedini od austrijskih Slavena mogu otvoreno kazati da su ispunjene skoro sve njihove želje i zahtjevi.²⁵

Raspuštanje Carevinskoga vijeća 1891. bilo je iznenađenje za uredništvo *Naše sloge*, ali je još veće razočaranje izazvao odlazak ministra financija J. Dunajewskoga. Ove su ga novine visoko ocijenile kao stručnjaka u financijskim stvarima, dodajući kako su čak i njegovi protivnici morali priznati da je dobro organizirao državne financije. Prema *Našoj slogi* njegova je ostavka izazvala veselje u njemačkome taboru jer je Dunajewski bio najodlučniji protivnik njemačkih težnji.²⁶

Uoči sastanka novoizabranoga Carevinskoga vijeća, u kojem su većinu imali njemački liberali, Poljaci i Hohenwartov klub, *Naša je sloga* kritički ocijenila dotadašnju politiku *Poljskoga kola*, što je djelovalo u savezu s Nijemcima, koji su težili germanizirati sve narode u Austriji. Pisala je da su Poljaci-Slaveni, odlučivši se na tu suradnju, ostavili svoju slavensku braću na milost i nemilost Nijemcima i Talijanima. Isticali su da su i prije prema svojim slavenskim saveznicima bili „nepouzđani“, a sada žrtvuju interes Slavena svome egoizmu. Podržavani i od vlade, i od Nijemaca, iskoristili su tu situaciju da bi vladali u domovini te kako bi u Carevinskome vijeću igrali najvažniju ulogu. Mnogi uspjesi koje su postigli, pisala je *Naša sloga*, išli su na „račun drugih Slavena“. Gledajući na pomoć koju su Poljaci

23 NS, br. 47, Trst, 24. XI. 1887., 2.

24 NS, br. 17, Trst, 26. IV. 1888., 1.

25 NS, br. 33, Trst, 15. VIII. 1889., 1.

26 NS, br. 6, Trst, 5. II. 1891., 2.

pružili slavenskim zastupnicima u Carevinskome vijeću, sa žaljenjem se tvrdilo da su rijetko „bratski“ postupali prema njima. Na kraju ove novine izražavaju nadu da će se kod Poljaka ipak probuditi čisto slavenska ideja i želja za bližom suradnjom s drugim Slavenima.²⁷

U rubrici *Iz carevinskog vijeća* u svibnju 1891. *Naša je sloga* široko opisivala tijek rasprave o adresi, odnosno odgovoru caru na njegov prijestolni govor, održan na početku prve sjednice novoga saziva parlamenta. Važnu su ulogu u tome imali Poljaci koji su, prema Franciszeku Smolki, dugogodišnjem predsjedniku doma, nastojali posredovati među različitim strankama, ali su prema ocjeni *Naše sloge* nastupali „kao da su mislili da će vladati parlamentom“, ne računajući na glasove drugih. Osim manjim brojem ustupaka u korist hrvatskih i slovenskih zastupnika, Poljaci se nisu htjeli suglasiti ni s jednim zahtjevom koji se odnosio na politička ili kulturna pitanja. Novine su pisale da su se Poljaci preračunali misleći da će pridobiti njemačku ljevicu kako bi stvorili parlamentarnu većinu i da će se sada morati vratiti svojim starim saveznicima – konzervativcima.²⁸

U dopisu iz Beča od 29. prosinca 1891. *Naša je sloga* predstavila izgled novoizabranoga Carevinskoga vijeća. Isticalo se da je većina poljskih zastupnika zaboravila na svoje dotadašnje saveznike, a ukazivalo se i na poniženja koja su doživjeli od strane njemačke ljevice te „da su posve napustili svoju slavensku braću, ulazeći u savez s najvećim protivnicima svih Slavena“. No, isticalo se i da manjina poljskih zastupnika, poljska mladež i cijeli narod nadalje vidi „svoj boljak u zajednici sa ostalimi slavenskim narodima monarhije“.²⁹ U članku *Položaj u Austriji* iz siječnja 1893. predstavljen je program predsjednika vlade Taaffea, koji je pokušao ostvariti većinu u parlamentu. Podcrtano je da taj program, čija je glavna točka obrana dualizma, podržavaju samo Poljaci, koji su dotad imali odlučujući glas u svim pitanjima, postajući „pravim mazancima vladajućeg sistema“.³⁰ S poštovanjem se *Naša sloga* izražavala o dugogodišnjem predsjedavajućem Zastupničkoga doma Carevinskoga vijeća Franciszeku

27 NS, br. 14, Trst, 2. IV. 1891., 1.

28 NS, br. 20, Trst, 14. V. 1891., 1.

29 NS, br. 53, Trst, 31. XII. 1891., 2.

30 NS, br. 2, Trst, 12. I. 1893., 1.

Smolki, koji je u proljeće 1893. odstupio zbog starosti. Trebao je zadržati svoju naknadu, a u dvorani je trebalo biti postavljeno njegovo poprsje. Izborom Madeyskoga za jednoga od potpredsjednika Zastupničkoga doma dio poljskih zastupnika nije bio zadovoljan s obzirom na njegovu sklonost njemačkoj ljevici.³¹

Mnogo je mjesta *Naša sloga* posvetila krizi vlade nakon odlaska Taaffea ujesen 1893. Pišući o razgovorima između cara i Poljaka Kazimierza Badenija, isticalo se: „Poljaci već imaju svoje predstavnike u vladi, a za druge Slavene ne boli ih glava“. Jednostavno se tvrdilo da na poljskoga ministra nitko od Slavena ne može računati „pošto su oni prije svega Poljaci, a tada tekor Slaveni“. Takve se riječi tada često mogu pronaći u hrvatskome i slovenskome tisku.³²

Potkraj 1893. *Naša je sloga* predstavila sastav nove vlade Alfreda Windischgrätza, u kojoj su bila i dvojica Poljaka: S. Madeyski kao ministar prosvjete i Apolinary Jaworski, ministar za Galiciju. Novine nisu sumnjale da će oni zastupati poljske interese, ne gledajući na druge Slavene, kao što su činili i dotad.³³ Ocjenjujući sastav nove vlade, u kojoj je – osim Poljaka – nedostajalo predstavnika drugih Slavena, naglašavalo se da svoju bolju sudbinu Poljaci zahvaljuju tek tomu što ih Nijemci trebaju za ostvarenje većine u Carevinskome vijeću.³⁴

U izvješću o tijeku proračunske rasprave 1894. *Naša je sloga* bilježila glas poljskoga zastupnika Adama Jędrzejowicza, koji je odgovarao na kritike prethodne vlade Taaffea i *Poljskoga kola*, koju je izrazio češki zastupnik Eduard Gregr. Poljski je zastupnik zatražio da se prestane s optužbama na račun Poljaka. Gregr je naime optuživao Poljake da se povezuju s neprijateljima Slavena.³⁵

31 NS, br. 12, Trst, 23. III. 1893., 2.

32 NS, br. 45, Trst, 9. XI. 1893., 2.; vidi i: Cetnarowicz, „Dalmatinski narodnjaci o Sječanjskom ustanku 1863. godine“, u: *Zbornik Nikše Stančića*, Iskra Iveljić (ur.), Zagreb 2011., 151-163.; isti, „Życie polityczne w Galicji z perspektywy słoweńskiego i chorwackiego ruchu narodowego“, u: *Galicja 1772-1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań*, Agnieszka Kawalec, Waław Wierzbieniec, Leonid Zaszkilniak (ur.), sv. 1, Rzeszów 2011., 325-336.

33 NS, br. 46, Trst, 16. XI. 1893., 2.

34 NS, br. 48, Trst, 30. XI. 1893., 1.

35 NS, br. 15, Trst, 12. IV. 1894., 1-2.

U jednom od idućih brojeva pisalo se o govoru zastupnika Madeyskoga u raspravi o proračunu, prigovarajući mu nedostatak razumijevanja i empatije prema drugim austrijskim Slavenima u pitanjima školstva. Madeyski je navodno ustvrdio da se tim stvarima trebaju baviti pokrajinske vlade. Komentirajući taj govor, *Naša je sloga* zamijetila da kada bi Slaveni iz Primorja računali na to, morali bi dugo čekati na popravak stanja u školstvu.³⁶

Nakon što je kormilo vlade u rujnu 1895. preuzeo Kazimierz Badeni, *Naša je sloga* ukazivala na snažnu poziciju Poljaka, koji će u vladi imati dvojicu predstavnika.³⁷ U izvješću sa zasjedanja Carevinskoga vijeća 14. prosinca 1895. ove su novine opisale nastup Matka Laginje. Zastupnik iz Istre uvodno je ustvrdio da ne može preskočiti tu priliku da ne kaže makar nekoliko riječi na materinskome jeziku, tim prije – kako je naglasio – jer u vladi sjede predstavnici Slavena, „poljska naša braća, koja razumiju ne samo govor, već i glas srca“.³⁸

U proljeće 1896. *Naša je sloga* dala prvu ocjenu premijera Badenija. Tvrdila je da je kao šef vlade dobar i „sretan“, mnogo više nego njegovi prethodnici.³⁹ Ocjena Badenija znatno je porasla u očima slavenskoga stanovništva Istre kada je kao prvi od austrijskih premijera i ministara odlučio da u rujnu 1896. posjeti tu pokrajinu. Novine su u tri broja zaredom (br. 38, 39, 40) detaljno izvještavale o tijeku toga posjeta, podcrtavajući srdačni prijem na koji je naišao kod hrvatskih i slovenskih stanovnika Istre. U peticiji, koju su lokalne vlasti kotara Pazin uručile Badeniju, istaknuta je slavenska solidarnost, nadajući se da će njihove želje biti ispunjene upravo sada kada na čelu vlade stoji „sin viteškog i bratskog nam naroda poljskoga“.⁴⁰

U lipnju 1897., nakon zatvaranja zasjedanja Carevinskoga vijeća, *Naša je sloga* u nekoliko brojeva dala detaljnu karakteristiku pojedinih klubova. U

36 NS, br. 17, Trst, 26. IV. 1894., 2.

37 NS, br. 39, Trst, 19. IX. 1895., 1.

38 NS, br. 53, Trst, 24. XII. 1895., 1.

39 NS, br. 17, Trst, 23. II. 1896., 1.

40 NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1896., 1-2.; br. 39, Trst, 24. IX. 1896., 1-2.; br. 40, Trst, 1. X. 1896., 1.; vidi i Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri (1860- 1907)*, Zagreb 2014., 181-183.

broju od 17. lipnja 1897. našla se karakteristika *Poljskoga kluba*. U kratkom se uvodu podsjetilo na povijest postanka Kraljevine Galicije i Lodomerije – podcrtano je da ju nastanjuju pola Poljaci, pola Rusini. Iako prvi imaju prevlast nad drugima, u posljednje vrijeme Rusini postupno zadobivaju svoja prava u školama i uredima. Podcrtano je da u zadnjih deset godina u Carevinskome vijeću u najvećem stupnju odlučuju poljski zastupnici, a trenutno u svojim rukama imaju dva najvažnija ministarstva – Agenor Gołuchowski upravlja vanjskom politikom, a Badeni je na čelu vlade. *Naša sloga* skreće pozornost da su do te pozicije Poljaci došli na temelju vanjske politike Austrije, koja je u zadnje vrijeme antiruska, a Poljaci su protivnici Rusije, kao glavne zemlje koja je dovela do propasti poljske države. Prema *Našoj slogi* Poljaci su ovu važnost u zadnje vrijeme stekli i zato jer su se pokazali suglasni kao jedan, makar ni među njima ne nedostaje razlika. Imaju svoje ideale, koje ne oglašavaju svakome, ali rade na njima i u duhovnome i u materijalnome smislu. Budući da su neprijateljski nastrojeni prema Rusima, često ih se smatra protivnicima slavenske uzajamnosti. Prema *Našoj slogi* to nije posve utemeljeno. Oni su ustvari na prvome mjestu Poljaci i imaju na umu dobro svojega naroda, ali istovremeno podržavaju – ondje gdje mogu – i nastojanja drugih slavenskih naroda. Tako se to zbiva, tvrdi *Naša sloga*, jer se u Galiciji podižu niži slojevi, koji se osjećaju više slavenskima. U *Poljskome* je kolu najviše predstavnika plemstva i svećenstva. Ono se drži katoličke vjere i teži što većoj autonomiji za kraljevstva i pokrajine Monarhije. *Naša sloga* skreće pozornost na još jedan važan element, koji ima posrednu vezu sa stanjem u Istri. Naime, pozitivno ocjenjuje činjenicu što u Carevinskome vijeću nije došlo do sklapanja saveza između *Poljskoga kluba* i talijanskih zastupnika iz Istre unatoč tome što su potonji, uzimajući u obzir sličnost nacionalnih suprotnosti u Galiciji i Istri, na to silno računali.⁴¹

Ta karakteristika politike *Poljskoga kola* čini se najuravnoteženijom, najutemeljenijom i najpravednijom među svim ocjenama koje su izricane na stranicama *Naše sloge* tijekom trideset godina.

S poljskoga preveo Damir Agičić

41 NS, br. 24, Trst, 17. VI. 1897., 1.

The politics of *Polenklub* (Polish Club) in the Imperial Council on the pages of *Naša sloga*

Naša sloga played an important role in the development of the National movement in Istria. We can compare it with the importance that the Dalmatian Populists' newspaper *Il Nazionale* also known as *Narodni list* had in the National revival. *Naša sloga* paid minor attention to the Poles and the Polish question in comparison to the Dalmatian Populists journal or the Slovenian press. The articles covered mostly the work of the Polish Club in the Vienna parliament. Though words were used to describe its politics, and the Polish representatives were criticised for their egoism and the fact that they cared solely about their interest and rejected solidarity towards other Slavic people. Nevertheless, at the same time they expressed hope that such politics would change and recorded examples of Polish support to the requests of other Slavic nations of the Monarchy, as well as signs of improvement of Polish-Ukrainian relations in Galicia. Croatian politicians in Istria also viewed positively the fact that in the Imperial Council no alliance was made between the Polish Club and the Italian representatives from Istria, although the latter strongly counted on it, given the similarities between the national conflicts in Galicia and Istria. *Naša sloga* followed the Polish Prime Minister Kazimierz Badeni's visit to Istria in 1896 with great attention and big hopes.

Key words: Istria, Galicia, Habsburg Monarchy, *Polenklub*, Imperial Council

Ivana Paula Gortan-Carlin

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
igcarlin@unipu.hr*

Buđenje nacionalne svijesti glazbom krajem 19. stoljeća čitajući *Našu slogu*

Izvadak

Obrazovni, gospodarski i politički list *Naša sloga* koji je izlazio od 1870. do 1915. bio je namijenjen hrvatskim čitateljima Istre, Primorja i kvarnerskih otoka, donoseći političke, nacionalne i gospodarske tekstove kojima je jačana nacionalna svijest. Osim temeljno zacrtanih tema, iz novina saznajemo o raznim događajima „na terenu“ koji su ovisili (sadržajem i količinom) o pisanju dopisnika koji su željeli podijeliti misli ili komentare sa širom javnosti. Glazba je uz riječ, u drugoj polovici 19. stoljeća odigrala značajnu ulogu u buđenju, a potom i jačanju nacionalne svijesti. Ona je, u vidu budnica, himni i marševa bila prisutna kod gotovo svakoga političkoga i kulturnoga nastupa u kojem se pjesmom i glazbenim nabojem poticala poruka koja je bila netom izgovorena. Metodom heuristike, analize i sinteze istražuje se način na koji se provodilo buđenje nacionalne svijesti glazbom uz pomoć *Naše sloge* tijekom prvih 10 godina izlaženja (1870. – 1880.), koje su glazbene informacije čitatelji dobivali te se opisuju načini buđenja nacionalne svijesti glazbom.

Ključne riječi: glazba 19. stoljeća, glazba u Istri, identitet glazbom, *Naša sloga*, povijest hrvatske glazbe

UVOD

U Hrvatskoj se, od sredine 18. stoljeća, razvijala umjetnička crkvena i svjetovna glazba. „Ona je na sjeveru pripadala srednjoeuropskome kulturnom i glazbenom krugu, a na jugu talijansko-mediteranskom ozračju.“¹ Stipčević navodi da u Istri u 19. stoljeću živi usporedno umjetnička glazba koja se njegovala i izvodila u gradskim sredinama te narodna glazba koju nisu zapisivali jer se prenosila s koljena na koljeno te se od davnina pjevala i svirala u selima, ali i među gradskim pučanstvom.² Glazbu stvaraju i izvode ljudi, a stanovništvo je u Istri krajem 19. stoljeća pripadalo različitim etnijama. One su odraz migracija i različitih vladavina pod kojima je bio istarski poluotok. Tako su se stoljećima u Istri prožimale tri skupine naroda: romanska, germanska i slavenska. Različite etnije njegovale su različitu glazbu. Razlog tomu nije samo u folklornoj glazbi koja se prenosi s koljena na koljeno već i u glazbenome obrazovanju koje su pojedinci mogli ili nisu mogli steći.

U Istri, „Hrvati i Slovenci, koji su većinom živjeli na selu, bili su brojniji u odnosu na Talijane, ali ekonomski slabiji...“³ Krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina 19. stoljeća stvaraju se posebne povijesne okolnosti u kojima se budi hrvatska „inteligencija“ podrijetlom iz seljačkih redova, pokreću se novine, osnivaju škole, gospodarske i kulturne udruge, započinje proces afirmacije nacionalne misli istarskih Hrvata i njihove nacionalne integracije.⁴ Nevio Šetić smatra da se, tijekom cijele središnje faze integracije hrvatske nacije (od šezdesetih godina 19. stoljeća do 1907.), očitovale borba u nastojanju da se ostvari pravo na vlastiti jezik i njegovu javnu uporabu, afirmacija obrazovnoga sustava u duhu hrvatske i slovenske tradicije i kulture (op. a. pa tako i njegovanje autohtone i umjetničke glazbe), postizanje gospodarske neovisnosti i povezanosti s ostalim dijelovima hrvatskoga

1 Ennio Stipčević, *Hrvatska glazba*, Zagreb 1997., 129.

2 Isto, 55.

3 Željko Klaić, „Hrvatski tisak i općinski izbori u Tinjanu na početku XX. stoljeća“, *Problemi sjevernog Jadrana* 15 (2016.), 36.

4 Miroslav Bertoša, „‘Dugo trajanje’ i preobrazbe istarske hrvatske integracije, Kratke teze za predgovor“ u: Nevio Šetić, *Istra između tradicionalnog i modernog*, Pazin 1995., 9.

etničkog prostora.⁵ Središnju fazu nacionalne integracije označio je preporodni list *Naša sloga*, koji je sustavno izlazio od 1870. do 1915., a imao je posebnu važnost u učvršćivanju nacionalne i državne ideje istarskih Hrvata, poučavajući puk o političkim, gospodarskim, kulturnim, nacionalnim i ljudskim pravima, ali i o glazbi, odnosno umjetnosti. Prilike na nacionalnome, političkome i gospodarskome planu odražavale su se na kulturni, pa tako i glazbeni, život u Istri. Da bismo potvrdili prethodnu premisu, ali i način buđenja nacionalne svijesti glazbom, u radu je analizirana prisutnost glazbenih sadržaja u tiskovini *Naša sloga* tijekom prvih deset godina izlaženja.

Cvetko navodi da je glazbeno stvaralaštvo sredinom 19. stoljeća bilo slabo razvijeno u zemljama južnoslavenskih naroda Habsburške Monarhije. Nešto razvijenija bila je glazbena reprodukcija, kazališna i koncertna koju su većinom vodili stranci.⁶ Vidljivi su određeni uspjesi u začecima institucionalnoga glazbenog života u drugoj polovici 19. stoljeća: osnivaju se matične glazbene institucije, povećava se broj pjevačkih društava, umjesto amatera pojavljuju se profesionalni glazbenici koji se usavršavaju u inozemstvu, ali osnovnu glazbenu naobrazbu već stječu u domaćim glazbenim zavodima, osnivaju se instrumentalni ansambli od jednostavnih do velikih orkestara, organiziraju se glazbene priredbe koje su pred kraj 19. stoljeća već dostigle razinu ozbiljnih koncerata i opernih predstava koje po kvaliteti nisu zaostajale za predstavama europskih kazališta.⁷ To se doba očitovalo u sadržajnim motivima vokalnih, vokalno-instrumentalnih i scenskih djela, odnosno formi u kojima je bitan činilac tekst.⁸

Istra je pratila, kulturološki, prilike susjednih područja, u onoj mjeri koliko je i sama bila razvijena. U drugoj polovici 19. stoljeća s gospodarskim rastom gradova jača glazbeni život u vidu institucionalizacije, odnosno glazbovanja po školama (općim i glazbenim), glazbenim društvima, vojnim orkestrima i kazalištima. Dotadašnja praksa glazbenoga djelovanja koja je

5 Šetić, *Istra između tradicionalnog i modernog*, 38.

6 Dragotin Cvetko, *Južni Slovani v zgodovini evropske glasbe*, Maribor 1981., 183-185.

7 Isto, 189-190.

8 Josip Andreis, *Povijest glazbe*, sv. 4., Zagreb 1974., 227-228.

bila unutar crkve te u vidu narodne tradicije i običaja proširuje se na javne i privatne institucije koje njeguju i podučavaju glazbu.⁹

Izvor informacija vezanih uz produkciju i reprodukciju glazbe, nastupe, programe, kritike i poticanje kulture i identiteta nailazimo u arhivskoj građi i u novinama čiji sami nazivi kazuju na kojem jeziku (u nekim slučajevima i za koje etnije) su bili pisani, primjerice *Naša sloga* na hrvatskome jeziku; *Polaer Tagblatt* (1905. – 1918.) na njemačkome jeziku; *Idea italiana* (1896. – 1914.) ili *Il Giornaleto di Pola* (1900. – 1909.) na talijanskome jeziku.

Veći gradovi u Istri (Labin, Pazin, Poreč, Pula) na prijelazu u 20. stoljeće imaju, odnosno osnivaju ili grade, kazališta¹⁰ najčešće u vlasništvu talijanskih dobrostojećih obitelji ili su vođena od talijanskih vlasti u kojima su nastupali amateri ili gostujuće talijanske družine s operama, operetama i kazališnim predstavama s repertoarom koji se ne razlikuje od repertoara kazališnih kuća velikih gradova, npr. Trsta, Rijeke i Zagreba toga vremena. Uz glazbeno-scensku djelatnost, u istarskim kazališnim kućama odvijali su se koncerti i druge aktivnosti na kojima su, za razliku od velikih gradova,

9 Ivana Paula Gortan-Carlin, „Fragmenti iz glazbenog života u Istri za vrijeme Austro-Ugarske: osvrt na Pazinski kotar (1900-1918)“, u: *Zbornik radova 7. međunarodni simpozij „Glazba u društvu“*, Jasmina Talam i dr. (ur.), Sarajevo 2012., 81-93.; ista, „Kazalište ‘Giuseppe Verdi’ u Poreču od 1887. do 1918.“, *Ruralna i urbana glazba istarskog poluotoka*, Gortan-Carlin (ur.), Novigrad 2010., 45-62.; ista, *Glazbeni život Poreča i okolice 1880.-1918.*, magistarski rad, Zagreb 2005.; ista, „Glazbenici u Puli na prijelazu 19. i 20. stoljeća (1880-1918)“, *Arti musices: hrvatski muzikološki zbornik*, sv. 32 (2001.), br. 1, 77-88.; ista, „Pulska glazbena društva“, u: *Antonio Smareglia i njegovo doba*, Gortan-Carlin (ur.), Grožnjan 2000., 319-344.; ista, „Glazbeno školstvo - segment iz glazbene kulture u Puli za vrijeme austro-ugarske vladavine“, u: *Prvi međunarodni muzikološki skup “U znaku Carlote Grisi”*, Gortan-Carlin (ur.), Novigrad 1999., 59-82.

10 U Puli je *Teatro nuovo* izgrađen 1854., a 1881. svečano je otvorena *Politeama Ciscutti*. Danas je to *Istarsko narodno kazalište*. U Poreču se, nakon prestanka rada *Teatra sociale* za koji ne znamo kada je započeo s radom, a spominje se 1885., gradi *Teatro comunale* 1887., a 1901. preimenovano je u „Giuseppe Verdi“. Danas je to zgrada *Pučkoga otvorenog učilišta Poreč*. U Pazinu je kazalište, *Teatro Sociale*, izgrađeno 1912. (*Il Giornaleto di Pola*, 1. XI. 1912.), a bombardirali su ga Nijemci 1943. Do 1912. u Pazinu su se predstave, predavanja, plesovi, koncerti, susreti i sl. odvijali u privatnim dvoranama koje su dobivale ime po vlasniku. Poznat je *Teatro Lucigrati* koji se spominje od 1870., a nazivan je i *Teatro Sociale*, do 1883. Tada se spominju nova okupljališta, *Sala Camus*, koja se rabila za društvena zbivanja do početka 20. stoljeća, i *Teatro Depiera*, od 1902. do 1909. kada je prostor kazališta prenamijenjen u druge svrhe, prema: Nerina Feresini, *Il Teatro di Pisino*, Calliano (Trento) 1986., 16-18. Gradsko kazalište u Labinu (*Teatro Comunale di Albona*) spominje se 1900. (Državni arhiv u Pazinu, HR-DAPA-27 (1900.), Kotarsko poglavarstvo (kapetanat) u Pazinu, 1868-1918, kut. 78, I/4.

svirali najčešće amateri, članovi gradske ili vojne glazbe. Koncerti su se, osim u kazalištima, organizirali i po salama, privatnim kućama, dvoranama narodnih domova. Glazbena djelatnost zabilježena je u velikim gradovima, ali i na selu. Nju su organizirano provodila razna društva, a najčešće *Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru*, hrvatske čitaonice, *Legha nazionale* ili glazbena društva poput *Società filarmonica*.

NAŠA SLOGA KAO IZVOR ZA POVIJEST GLAZBE

Pregledom članaka iz novina u prvih deset godina izlaženja (1. 6. 1870. – 16. 12. 1880.) saznajemo o događajima „na terenu“ koji su ovisili (sadržajem i količinom) o pisanju uredništva ili dopisnika koji su željeli podijeliti misli, komentare sa širom javnosti. U člancima čitamo ne samo o glazbenom životu na prijelazu stoljeća već i o patriotskoj ulozi glazbe u buđenju nacionalne svijesti. Donose se objave, najave i izvješća, programi zabava, veselica i koncerata koji su se odvijali u Istri, ali i izvan nje, pozivajući čitatelje u gradove i sela u kojima se isticao i organizirao glazbeni događaj s rodoljubnom iskrom.

U *Našoj slogi* povremeno se objavljuju već održani glazbeni programi u obliku vijesti, a ponekad su se detaljno opisivale točke. Kod pojedinih članaka imenovani su izvođači koji su oduševljavali svojim nastupom. Glazbene točke, pjevanja i/ili sviranja odvijale su se u sklopu zabava društava koja su glazbu njegovala ili onih društava koja su glazbom željela sadržajno obogatiti program. O programima, skladateljima i djelima koji su se izvodili i time jačali nacionalnu svijest bit će u radu još riječi. U prvih deset godina izlaženja nailazimo na članke u kojima se poučava o vrijednosti i značaju pjevanja, o narodnoj glazbi i potrebi sakupljanja folklorne baštine (narodne pjesme, pripovijetke i istarske poslovice), namjeri tiskanja glazbenih zbirki¹¹ te o važnosti njegovanja hrvatske (i slovenske) nacionalne glazbe. Koja se glazba izvodila, slušala, upoznavala krajem 19. stoljeća, kazuju nam članci koji opisuju razne

11 *Naša sloga* (dalje: NS), br. 3, Trst, 1. II. 1874., 11.

dogadaje, kao što su obilježavanje rođendana, imendana, obljetnica carske i kraljevske obitelji te glazbenoga rada i djelovanja.¹² Saznajemo o glazbovanju za vrijeme crkvenih blagdana i običaja tijekom pogreba; glazbi povezanoj sa školskim potrebama, političkim susretima, slavljima nakon izbora i sličnome. *Naša sloga* bila je, što se glazbenoga informiranja tiče, svojevrsna „oglasna ploča“ za čitatelje. Donosi vijesti o novim tiskovinama, poput glazbenih pjesmarica koje se moglo naručiti izravno ili putem lista,¹³ o novim izvedbama, mogućnostima zapošljavanja učitelja glazbe,¹⁴ gostovanjima glazbenika,¹⁵ o postavljanju orgulja,¹⁶ glazbene vijesti za vojničke potrebe,¹⁷ a objavljivale su se i javne zahvale. Tiskaju se autorske pjesme koje su imale tekst nacionalnoga naboja, kao što su primjerice *Izborna pjesma*¹⁸ ili *Istranska zibanka*.¹⁹ Pojedine su pjesme potom skladatelji u Istri uglazbili, primjerice Matko Brajša Rašan.²⁰

Važnost bavljenja glazbom (svjetovnom i crkvenom te umjetničkom i narodnom) objavljena je kao četrnaesta točka tiskanoga bontona o lijepom držanju i ponašanju u crkvi: „Naši su stari od vieka ljubili glazbu (muziku) i pjevanje, zato neka bude i nam svirka i pjesma najugodnija zabava. Gdje je moguće, neka se mladići nezaborave vježbati u glasbi i u pjevanju liepih pjesmah, kojih mi imamo silnu silu koli crkvenih toli svjetovnih, toli umjetnih koli pučkih. Kroz pjesmu naše srdce postaje plemenitije, a naš razum jasniji i bistriji. Pjesma nas hrabri i uzhićuje, jer s jedne strane nas uči poznavati naše stare junake, a s druge nam otkriva naše narodne želje i nade. Pjesmom

12 Primjerice, vijest da je hrvatski skladatelj Ivan pl. Zajc slavio 4. V. 1880. 25. godišnjicu glazbenoga rada. Na taj se dan, tada još učeniku milanskoga konzervatorija, u Milanu prvi put pjevala prva njegova lirična opera *La Tirolese*, u: NS, br. 9, Trst, 1. V. 1880., 36.

13 NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1876., 32.; br. 6, Trst, 16. III. 1877., 23.; br. 6, Trst, 16. III. 1878., 24.; br. 11, Trst, 1. VI. 1878., 43.; br. 21, Trst, 1. XI. 1878., 83.; br. 7, Trst, 2. IV. 1880., 28.; br. 10, Trst, 16. V. 1880., 39.

14 NS, br. 2, Trst, 16. I. 1875., 8.

15 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1876., 40.

16 NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1873., 62-63.

17 Primjerice vijest kako se bubnjevi, po nalogu vojnoga ministarstva, neće više rabiti kod vojnika. Umjesto njih uvest će se rogovi. Razlog tomu bio je da su jeftiniji i da se na njih ljudi lakše nauče. NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1876., 4.

18 NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1873., 67.

19 NS, br. 19, Trst, 1. X. 1876., 75.

20 Mirjana Grakalić i dr., *Matko Brajša Rašan*, Pula 2019.

dakle nek se počne pjesmom nek se dovrši svaki božji dan svakoga Hrvata i Hrvatice.“²¹ Navedeni ciljevi poput: poznavanja starih junaka te otkrivanja narodnih želja i nada postavljeni su u svrhu buđenja nacionalne svijesti. Najčešće spominjane pjesme u prvih deset godina bile su: *Carevka (Bože živi)*,²² *Još Hrvatska nij' propala*,²³ *U boj*,²⁴ a u crkvi *Tebe Boga hvalimo*.²⁵ Spominje se i pjevana pjesma *Još Istra ni propala*.²⁶ Pretpostavlja se da je to inačica Livadićeve i Gajeve pjesme *Još Hrvatska nij' propala*, gdje se umjesto riječi *Hrvatska* koristi riječ *Istra*. Metrički gledano, prva riječ *još* mora se protezati na cijelu dobu s intervalskim skokom da bi se ostatak pjesme, s *Istra* u tekstu, mogao pjevati zapisanim slijedom.

Prva vijest kojom započinje promišljanje o buđenju nacionalne svijesti glazbom zabilježena je u drugome broju *Naše sloge*.²⁷ Spominje se tabor u Sežani na kojem je predsjedavao slovenski rodoljub dr. Karel Lavrič iz Gorice. Nakon govora koji je slušalo do 9000 ljudi iz svih okolnih krajeva, zasvirale su dvije glazbe (bande) narodne napjeve te pjevači iz okolice i Tomina, koji su „prekrasno“ pjevali sve do ponoći. Ovdje se govori o postojanju institucijskoga oblika glazbenoga rada s bandama, koje su izvodile ne samo uvriježene obrade popularnih opernih arija ili umjetničkih djela već i narodnih napjeva. S obzirom na to da je nacionalno okupljanje privuklo velik broj ljudi, pretpostavlja se da je kvaliteta odsviranih i otpjevanih glazbenih komada bila zadovoljavajuća, nacionalnoga karaktera ili teksta, a glazba (svirana i pjevana) potrebna kao sastavni dio političkih okupljanja i druženja. U hrvatskome dijelu prvu pisanu vijest o gradskoj (limenoj) glazbi Senja pronalazimo u *Našoj slogi* 1873. godine, kada je senjska gradska banda pod ravnanjem kapelnika Hendrijeka nastupala u narodnoj nošnji (i svirala je više narodnih pjesama).²⁸

21 NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1877., 31.

22 NS, br. 4, Trst, 16. VII. 1870., 16.; br. 17, Trst, 1. IX. 1878., 65.

23 NS, br. 4, Trst, 16. VII. 1870., 16.; NS, br. 15, Trst, 1. VIII. 1875., 58.; NS, br. 12, Trst, 16. VI. 1877., 46.; NS, br. 1, Trst, 1. I. 1878., 2.; NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1878., 66.

24 NS, br. 6, Trst, 16. III. 1876., 24.

25 NS, br. 11, Trst 1. VI. 1875., 41.; NS, br. 2, Trst, 16. I. 1877., 6.; NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1878., 66.

26 NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1878., 66.

27 NS, br. 2, Trst, 16. VI. 1870., 9.

28 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1873., 40.

Broj članaka koji spominju glazbenu aktivnost bilo kojega žanra s godinama se povećavao, što je vidljivo u tablici 1. U ovoj kvantitativnoj predodžbi nisu obuhvaćene autorske i narodne pjesme koje su se povremeno, a 1879. i 1880. sustavno objavljivale.

Tablica 1. Broj članaka koji spominju glazbenu aktivnost

Godina	1870.	1871.	1872.	1873.	1874.	1875.	1876.	1877.	1878.	1879.	1880.
Broj članaka	2	3	1	4	2	6	9	10	17	8	18

PJESMOM DO BUĐENJA NACIONALNE SVIJESTI

Već se u prethodnome poglavlju uočava značaj pjesme u periodu nacionalnoga buđenja u Istri. Za pjesmu se smatralo da je najuzvišeniji proizvod ljudske duše. „Kad je čovjek uznešen, blažen, onda pjeva. Pjesma ga diže nebu pod oblake odkud on tada, sad ponosnim, sad sažaljivim okom, motri zemlju i život na njoj. (...) Tko nije već očitio onu, reko bi, električnu iskru koja mu tielom potresla, koga nisu već svrhi prošli, kad je u društvu zapjevao oduševljen ‘Još Hrvatska nij propala’ ili ‘Živila Hrvatska’!? (...) A nije li i hrvatski narod od god. 1835 dalje budila najveć pjesma prigodnica? Dokle je ona dopirala svud se narod budio i svjestio.“²⁹ S obzirom na to da su se u tome periodu osnivala glazbena društva, a Zajčeve pjesme pjevali su i „bogataš i siromah, seljak i vlastelin“,³⁰ uredništvo *Naše sloge* odlučuje se na buđenje nacionalne svijesti pjesmom: „I mi smo odlučili dići naš hrvatski narod u Istri i dovesti ga do narodnje sviesti, ali bez pjesme dvojim da ćemo plemeniti taj cilj još dugo vremena postići. Naš narod rado pjeva i sladi si i najteži posao, kada drugim nezna, svojim ‘Oja nina nena’, pače i kad si miloga koga zakopava, pjevajući plače i nariče. Oduševljujućih onih hrvatskih pjesamah, koje bi ga sjetile da je i on pravo udo plemenitog onog naroda, žalibože naš puk još nepoznaje, a njegove narodne sve su

29 NS, br. 6, Trst, 16. III. 1879., 21.

30 Isto.

jednolike, sve tužne, sve odgovarajuće potištenom njegovom stanju. – Pjesamah koje su kadre ganuti srce i potresti dušom, nećeš čuti u Istri; zato mislimo ne samo da bi dobro bilo, već da je neophodno potrebno, te se kod nas koje pjevačko društvo ustroji i u savez stupi sa sličnima narodnima društvima u Kranjskoj, u Kraljevini i druguda po Hrvatih.“³¹ Pjesmom, koju će narod najlakše prihvatiti, probudit će nacionalnu svijest, bez obzira radi li se o umjetničkoj, narodnoj ili crkvenoj glazbi. Glazba pjesama pratila je tekst, a pjevali su svi; i stari i mladi.

Koncerti i zabave s pjesmama rodoljubnoga sadržaja, koji su se održavali u Zagrebu ili Trstu nisu se umnogome razlikovali od onih organiziranih u Istri. Prvi, djelomično objavljeni program u *Našoj slogi* bio je nastup Hrvatskoga Doma uz sudjelovanje akademskoga pjevačkog društva *Hrvatska lira*, održanoga u Zagrebu. Repertoar je bio sljedeći:

Till: „Narodna uvertira“, svira orkestar;

Ivan pl. Zajc: „Klovijeva himna“, tekst: A. Kovačić, pjeva zbor

Strebinger:³² „Varijacije o hrv. narodnih pjesmah“, solo za piston

Ivan Mažuranić: „Harač“, deklamacija

Gjuro Eisenhuth: „Ustaj rode“, tekst: P. Marković, pjeva zbor

Franjo Pokorni:³³ „Hrvatska poputnica“, posvećena Hrvatskom Domu, za orkestar

August Šenoa: „Strmogled“, deklamacija

Ivan pl. Zajc: „Pjev hrvatskih djakah“, pjeva zbor

31 Isto.

32 Šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća dulje su vrijeme bile u Zagrebu glazba c. kr. pješačke pukovnije grofa Gyulaya koju je vodio Josef Strebinger (1819. – 1885.). Više u: Zdravko Blažeković, *Glazba osjenjena politikom. Studije o hrvatskoj glazbi između 17. i 19. stoljeća*, Zagreb 2002., 230.

33 U NS, br. 4, Trst, 16. II. 1878., 14. zabilježen je kao Pokorny, a u tekstu je naveden kao Pokorni. U Zagrebu su živjeli istovremeno Franjo Pokorni i Franjo Pokorny. Franjo Pokorny (Ogulin, 1828. – Zagreb, 22. VII. 1893.) bio je zagrebački gospodarstvenik, vlasnik tvornice likera i vina, vidi: Portal hrvatske tehničke baštine, (<https://tehnika.lzmk.hr/pokorny-franjo/>, pristupljeno 13. XII. 2020.), a Franjo Pokorni bio je hrvatski violinist, dirigent i skladatelj (Zagreb, 1825. – Zagreb, 26. IV. 1859.), vidi: Pokorni, Franjo. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=49042>, pristupljeno 13. XII. 2020.)

Antun Švarc (Schwarz): „Hrvatska četvorka“, svira orkestar
Vjekoslav Klaić: „Na Nehaju gradu“, pjeva zbor
Josef Briza: „Poputnica Banovca“, svira orkestar.

Večer je protekla ushićeno s budnicama, koračnicama i poputnicama o čemu svjedoči kritički osvrt: „Svi ovi komadi bili su točno izvedeni i popraćeni burnim pljeskanjem gostih i djakah. Kad se došlo na Grassév potpourri (op. a. u programu nije zabilježen), oduševljenje bilo je obćenito. Glasbu se pratilo pjevanjem. Isto je bilo i kod zadnjeg komada. Klovijeva himna, Grasséov potpourri, Pjev hrv. djakah, Na Nehaju gradu i poputnica Banovca morali se opetovano svirati ili pjevati. Slične večeri još nisu doživili djaci na ovom sveučilištu. Prostorije su bile dupkom pune. Počastila nas svojim posjetom sva zagrebačka inteligencija. Bilo je tu profesora i književnika, odvjetnika i činovnika, pače i aristokrata. A i liepi spol nam je pokazao koliko znade cijeniti narodne velikane. Gostovi su ostali dok je trajao program, do ponoći, a djaci se još dalje zabavljali pjesmom i veselim razgovorom.“³⁴

Značajan prinos u buđenju nacionalne svijesti dala je mladež; studenti koji su studirali u Beču i Grazu, a okupljali su se oko kulturnih društava, kao što su: Hrvatsko akademsko književno društvo „Hrvatska“ ili „Slavensko pjevačko društvo“, ali i mladež Istre, Pazina i Tinjana³⁵ ili Rijeke.³⁶ Oni su povremeno organizirali zabave s programima izvodeći pretežno slavenske skladatelje. Pjevanje budnica i drugih pjesama hrvatskih preporoditelja bilo je sastavnim dijelom svake zabave, na koje su dolazili i gosti iz okolnih mjesta, primjerice u zabavi organiziranoj u Čitaonici u Kastavu.³⁷

34 NS, br. 4, Trst, 16. II. 1878., 14.

35 NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1880., 30.

36 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1880., 40.

37 NS, br. 4, Trst, 16. II. 1880., 16.

TRADICIJSKA GLAZBA

Krajem 19. stoljeća Matica hrvatska odlučila je izdati zbornik hrvatskih narodnih pjesama. Poziv svim hrvatskim rodoljubima za sakupljanje hrvatskih narodnih pjesama izišao je u prvom broju 1878. godine gdje se navodi da su dobili velik broj pjesama, od toga preko tristo čakavskih, istarskih i primorskih. „Biti će još stotine pjesamah po narodu, kojim mi ne dobismo, niti će ih ikad itko dobiti, ako se što prije ne poberu. Pjesme se zaboravljaju, jer narod sve manje pjeva. Pozivljemo sve plemenite ljude naroda hrvatskoga, da nam pomognu sabrati ovaj ures duševnoga (op.a. duhovnoga) života našega naroda, a svećenici i učitelji živeći med narodom mogu nam sabrati pjesamah i na takovih stranah, kamo valjda nikad ni jedan sabiratelj ne bi mogao dospjeti.“³⁸ Zanimljivo je da su već tada uočili smanjenu aktivnost pjevanja i, stoga, potrebu zapisivanja.

Važne su etnomuzikološke upute kojima se u *Našoj slogi* upućuju zapisivačima kako zapisati pjesme:³⁹

- Pjesmu treba bilježiti vjerno, kako ju pjevač pjeva. Važno je pritom da pjevač ne recitira jer rijetko koji pjevač zna pjesmu potpuno i točno kazivati, ako ju upravo ne pjeva.
- Ako se zapisivaču pričini da je pjevač pogriješio, neka mu pjevač to isto još jednom zapjeva.
- Ženske pjesme se rijetko nove spjevaju; dakle, sve su stare (autohtone), a mnoge prastare i stoga „mutnije“ i manje potpune, no treba zapisati kako ih je pjevač zapjevao.
- Pjevaču ne smeta što pjesmu ne razumije, a zapisivač upravo voli tražiti smisao. Često zapisivač misli da smisao može naći malim umetkom pa tako pjesmu sasvim promijeni. I u ovome slučaju treba zapisati kako je pjevač zapjevao.
- Prenoseći pjesmu od usta do usta, pjesma raste i kiti se, a ponekad i smanjuje. Neka zapisivaču ne smeta što je pjesma makar i manja nego što ju je drugdje čuo ili čitao, ako je malo drugačija, neka ju zabilježi.

38 NS, br. 1, Trst, 1. I. 1878., 3.

39 Isto

- Ako zapisivač naiđe na pjevača koji zna pjesmu samo djelomično, a što ne zna, on svojim riječima spaja i nadovezuje, neka se i takva zabilježi.
- Uz pjesme, osobito junačke, postoji često pokoja pripovijest. Neka zapisivač ne zaboravi upitati ima li ovaj događaj i kakvu pripovijest.
- Postoje ženske pjesme koje se samo uz neke narodne običaje pjevaju. Neka se običaj kod svake spomene.
- Zapisivači neka ne zaborave zapisati gdje se pjesma pjeva i tko ju je kazivao. Ako je od jednoga pjevača više pjesama, neka se nešto spomene iz njegova života.
- Više puta se čuje: tamo u onom selu ima jedna baka ili djed, koji zna puno pjesama, neka ga zapisivač po imenu zapiše, možda će biti komu moguće do one bake ili djeda doći.

Ovdje zabilježene smjernice upućene zapisivačima bitne su za shvaćanje načina interpretacije pjesama koje su se narednih godina tekstualno objavljivale. Iako notnoga zapisa ili melodije tada tiskanih pjesama ne poznajemo, one su tada bile pjevane. Naime, osim autorskih pjesama tijekom 1879. i 1880. objavljivale su se sustavno hrvatske narodne pjesme iz Istre (i kvarnerskih otoka) „kojih nam poslaše mnogi prijatelji; a druge ćemo pobrati iz knjigah, u kojih su već štampane. Ufamo se, da će nam još koji prijatelj i rodoljub priposlati pjesamah, posloviceh, zagonetkah i pripovjestih onako vierno, i u onom dijalektu, u kojem jih je čuo.“⁴⁰ Navedene pjesme iste su godine (1879.) pretiskane, pripremljene, a godinu dana poslije i tiskane potporom Matice hrvatske u obliku zbirke, naslova *Hrvatske narodne pjesme što se pjevaju po Istri i Kvarnerskih otocih, preštampane iz „Naše sloge“*, u tršćanskoj Tiskarnici Sinovah K. Amati. Noviji pretisak uredila je Tatjana Perić-Polonijo, a izdalo je Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ u Pazinu 1997. godine. Važno je znati da su sve one bile pjevane, u cijelosti ili dijelom, što se ističe i u samome naslovu.

40 NS, br. 1, Trst, I. I. 1879., 1.

Osim pjesama, od istarskoga folklornog glazbovanja u prvih deset godina izlaženja spominje se još sviranje na sopilama (na Krku),⁴¹ a svećenik, književnik i pjesnik Antun Kalac (1849. – 1919.) koji se krio pod pseudonimom Nadan Zorin, zabilježio je korištenje najstarijega načina pjevanja u Istri, bugarenja. „Milina mi obuze srce, kad začuh tužaljivo „bugarenje“ onih gori spomenutih mladićah (op.a. radi se o Tinjancima, Križancima i Supetarcima). Bugarili su o Kraljeviću Marku. Istrani drže da Kraljević Marko nije umro, nego da još živi te spava pod pulskim Divićom (amfiteatrom) u podzemnih prostorijah...“⁴² Danas je bugarenje živo na Čičariji, oko mjesta Lanišće.

Od talijanskoga folkloru u Istri navela se⁴³ jedino „Mora“,⁴⁴ igra s pjevanjem.

UMJETNIČKA GLAZBA

Zabave i koncerti koji su se održavali i organizirali po čitaonicama i drugim društvima oglašavali su se kao vijest koja poziva čitatelje na *event* s motivom. Ponekad su programi bili ispisani detaljno, ponekad općenito, a nakon održane zabave objavilo bi se izvješće o održanome programu, što je opet ovisilo o dopisniku. Riječka *Narodna čitaonica* organizirala je 2. travnja 1878. koncert posvećen pjesniku Petru Preradoviću, sa sljedećim programom:

41 NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1875., 41.

42 NS, br. 9, Trst, 1. V. 1877., 34.

43 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1875., 40.

44 „Môra kantâda sliči dalmatinskoj šijavici. To je pjevana igra odraslih u kojoj dvojica (takozvana in mužada, od riječi mužo = lice), četvorica in quattro (dvojica u ekipi) ili šestorica (trojica u ekipi) igraju igru pogađanja zbroja brojeva dvojice igrača suprotnih ekipa. Brojevi se izvikuju dok jedan ne pobijedi, nakon čega pobjednik nastavlja igru sa sljedećim članom ekipe, u redosljedu kako stoje ili sjede; s lijeva nadesno pa s desne nalijevo. Igra se sve dok ekipa ne sakupi dvadeset i jedan bod. Brojevi koji se izvikuju na mletačkom su dijalektu, od nule do deset, odnosno do môre.“ u: Gortan-Carlin i dr., *Glazba i Tradicija: izabrani izričaji u regiji Alpe-Adria*, Pula 2014., 67-68.

1. Proslov
2. Ivan pl. Zajc: „Bože živi“, tekst: P. Preradović, muški zbor
3. Achille del Nero: „Putnik“ od P. Preradovića, violina
4. Ruska pjesma: „Troprega“, citara
5. Giuseppe Verdi: „Potpouri“ iz opere *Traviata*, citara
6. Franz Schubert: „Ständchen“, citara
7. *Brzjav*, vesela gluma u dva čina
8. Ivan pl. Zajc: Sintonička glazbena slika iz melodija opere *Zrinjski* (priređeno za ovu zgodu)
9. Narodni napjev: „Gdje je stanak moj“, soprano solo
10. Daniel Auber: „Muta di Portici“, osmeroručno na dva glasovira
11. Ivan pl. Zajc: „U boj“, tekst: dr. Fr. Marković, muški zbor.

Izvjestitelj piše: „Čemu da dalje trošim rieči? Koncert bijaše u svakom obziru najsjajniji. Tuj si mogao vidjeti virtuosah i virtuosicah u pravom smislu, koji svi bijahu pozdravljeni sa gromovitim ‚Živio‘ i najmanje po dvaput izazvani. Najviše uzhitosti gostove ‚U boj‘ poslije kojega se orio urnebesni ‚Živio‘ dugo vremena, te se morao željno opetovati.“⁴⁵

Odbor *Čitaonice u Kastvu* je pak organizirao zabavu⁴⁶ namijenjenu stradaloj istarskoj braći, s programom u kojem nisu definirane točke, primjerice: 1. Sviranje, 2. Predstava vesele igre: Novci za diplomu, 3. Pjevanje, 4. Govor predsjednika, 5. Šaljiva tombola, 6. Pjevanje i 7. Ples, a nakon održane zabave saznajemo da se ona uspješno održala te da se, s malim izmjenama, ponovila nekoliko dana poslije uz još veću posjećenost.

U prvome većem obližnjem gradu, Trstu, djelovalo je *Slovansko podpomagajuće društvo* koje je organiziralo zabave ili *veselice*. Osim amaterskih zborova i vojne glazbe, nastupali su gosti, renomirani glazbeni umjetnici poput opernih pjevača: Frana Gerbiča, Milke Daneš Gerbič ili Josipa Nollija. Tijekom veljače 1880. organizirali su koncert koji je

45 NS, br. 9, Trst, 1. V. 1878., 34.

46 NS, br. 3, Trst, 1. II. 1880., 12.

obuhvaćao glazbu i kazališnu predstavu u kazalištu *Fenice* sa sljedećim programom:

1. Ivan pl. Zajc: „U boj“, pjeva zbor
2. Anton Hajdrih: „Morje Adrijansko“⁴⁷, zbor u pratnji orkestra
3. Josip Ogrinec: „V Ljubljano jo dajmo!“, vesela igra u tri čina
4. Davorin Jenko: „Što čutiš“, pjeva zbor u pratnji orkestra
5. Kraus: „Banovci“, pjeva zbor.

Nakon koncerta slijedio je ples. Koncert je uspio, o čemu svjedoči zapisano: „Vidit je očito, da u svakom pogledu napredujemo, već se hrvatske i slovenske pjesme ore po kazalištih u Trstu!“⁴⁸ Potom saznajemo da je kazalište bilo dupkom puno „tako da je policija zabranila o nekoj uri svaku daljnu prodaju ulaznicah“.⁴⁹ Neimenovani je zbor bio sastavljen od amatera iz okolice, a istaknula se izvedba finala hrvatske opere Nikola Šubić Zrinjski, zbarska točka „U boj“ koji je odjekivao cijelim kazalištem.⁵⁰ Iste godine, u travnju, političko društvo *Edinost* i *Slavjanska čitaonica* organizirali su u Trstu veliki koncert u kazalištu *Fenice*, u korist stradalima u Istri, Gorici i Trstu. Program je bio bogat s jedanaest točaka, a nastupali su: umirovljeni operni pjevači Fran Gerbič⁵¹ i Milka Gerbičeva,⁵² vojna glazba 49. pješačke pukovnije „Heinrich barun von Hess“ i razni pjevački zborovi. Na repertoaru su bili zastupljeni skladatelji Wagner,

47 Vjerojatno se radi o obradi najpopularnije Hajdrihove zbarske pjesme *Jadransko morje*, pisane za muški zbor. Više u: *Slovenski biografski leksikon* (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi223326/>, pristupljeno: 10. XII. 2020.)

48 NS, br. 3, Trst, 1. II. 1880., 12.

49 Isto.

50 NS, br. 4, Trst, 16. II. 1880., 16.

51 Više u: Branko Hećimović, Marija Barbieri i Henrik Neubauer: *Slovenski umjetnici na hrvatskim pozornicama*, Zagreb 2011., 174-175. (dostupno na: http://www.slovenci-zagreb.hr/wp-content/uploads/2014/03/slovenski_umjetnici_na_hrvatskim_pozornicama.pdf, pristupljeno: 10. XII. 2020.)

52 Gerbič, Milka, rođena Daneš (1854. – 1933.), počela je karijeru 1875. u praškome *Národnom divadlu*, ali je već iste godine došla u Zagreb. Bila je prva Jelena u *Nikoli Šubiću Zrinjskom*. Od 1885. zajedno je sa suprugom Franom potaknula u Ljubljani stvaranje temelja slovenske opere. Usp. *Slovenski umjetnici na hrvatskim pozornicama*, 176.

Hajdrih, Meyerbeer, Lumbye, Gounod, Zajc i Donizzeti.⁵³ Kazalište je ponovo bilo puno, navode oko 3000 ljudi, slavenskoga, ali i neslavenskoga porijekla. No, tvrde da je koncert bio predugačak, trajao je do ponoći, što ne valja jer publici nakon tri sata koncentracija pada, a znak da je u programu bilo previše točaka je taj što se glazbeni komadi nisu ponavljali. Nadalje, izvjestitelj s ciljem daljnjega rada na poticanju buđenja nacionalne svijesti navodi da bi ta večer bila još radosnija da je nastupala vojna glazba hrvatske 79. pješačke pukovnije „grof Jelačić“ koja se u tome razdoblju nalazila u Trstu te da su Gerbić i njegova supruga pjevali „sve tudje proizvode“. „Nevelimo da nije Meyerbeer ni Gounod uzvišen, te netajimo, da nam godi, kad se koja sila naše krvi nadje, koja znade te proizvode, kako valja, predstaviti, pjevati; ali slav. koncertu će se malko i slav. kolorita te bi mnogo zahvalnije bilo kad bi bili supruzi Grbić – oba pjevača hrvatske opere – koji predmet izabrali iz narodne naše opere ili kompozicije. Kitimo se najprije cviećem iz svojega polja! (...) Rekli smo ovo nekoliko riečih namjerom, da u buduće bude bolje.“⁵⁴ To što su hrvatski skladatelj Ivan pl. Zajc i slovenski skladatelj Anton Hajdrih bili zastupljeni među klasicima, za djelovanje u nacionalnome smjeru nije bilo dovoljno.

Mjesec dana nakon opisanoga koncerta *Slovansko je podporno društvo* u Trstu organiziralo novu zabavu, ponovo uz sudjelovanje vojničke glazbe 79. pukovnije „grof Jelačić“, pjevačkoga zbora pod vodstvom Bartelja te opernoga pjevača Josipa Nollija. Na repertoaru programa bili su zastupljeni, osim Verdijeve romance iz opere *Ballo in maschera* i češkoga skladatelja Františka Arnolda Vogla, pretežno slovenski skladatelji: Davorin Jenko, Antun Hajdrih, Anton Förster. Nije bilo brojne publike, no koncert je, prema izvjestitelju, uspio, a najveći prinos tomu dao je bariton Josip Nolli,⁵⁵ poznat kao prvi lik uloge Nikole Šubića Zrinjskoga, a koji je opisan kao osoba prijazne vanjštine, jakoga, svježega i milozvučnoga glasa s čistim narodnim izgovorom.⁵⁶

53 NS, br. 7, Trst, 2. IV. 1880., 28.

54 NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1880., 31.

55 Više u: *Leksikon hrvatskih opernih pjevača* (dostupno na: <https://www.opera.hr/index.php?p=article&id=19>, pristupljeno: 10. XII. 2020.)

56 NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1880., 41.

Na sasvim drugom kraju Markgrofovije Istre mladež Vrbnika na Krku krajem rujna 1880. priređuje glazbeno-scensku predstavu, sastavljenu iz točaka rodoljubnoga žanra:

1. Proslov
2. Ivan pl. Zajc: „Bože živi“, hrv. herojski zbor
3. Janko Jurković: „Što žena može“, vesela igra
4. Gjuro Eisenhut: „U naravi“, šaljiva polka, zbor
5. Petar Preradović: „Putnik“
6. „Dalmatinski šajkaš“, dvopjev
7. „Dežjiva noć“, pošalica u vrbničkom narječju
8. Kola, koračnica.

Program je bio dobro posjećen. Nije se plaćala ulaznica, a sakupljena dobrotvorna svota upućena je za stradale Humljane i za *Bratovštinu hrvatskih ljudi u Istri*.

CRKVENA GLAZBA

Crkvena glazba u posljednjoj trećini 19. stoljeća prolazi kroz reformu, pod nazivom cecilijanski pokret. Radi se o organiziranome nastojanju oko obnove katoličke crkvene muzike. „Cilj je pokreta pročišćavanje i produbljivanje crkvene muzičke prakse prema liturgijskim, ideološkim, historijskim i estetskim kriterijima.“⁵⁷ S cecilijanskim pokretom bili su upoznati i žitelji Istre. Prvi poziv za pretplatu s razlozima tiskanja novina za pučku crkvenu glazbu *Cecilija* objavljen je u lipnju 1877. godine. List je osmislio, a potom i pokrenuo zagrebački učitelj Miroslav Cugšvert (1844. – 1894.). Časopis se trebao tiskati kao mjesečnik „s velikimi

57 Albe Vidaković, u: *Muzička enciklopedija I*, Zagreb 1971., 309.

slovi i kajdami“,⁵⁸ a razlog je tiskanja potreba za crkvenim listom koji bi „poboljšao crkvenu našu glasbu“. ⁵⁹ Inače da „bi bolje bilo na mnogih mjestih orgulje zatvoriti“ te da „nebude li osbiljne brige samih crkvenih poglavarah, nikad ga neimasmō skladna i liepa pjevanja i orguljanja po svih naših crkvah, da se duh na pobožnost budi i u narodu krasočūt uzgaja i srdce plemeni“. ⁶⁰ O poticanju uključivanja u cecilijanski pokret za obnovu crkvene glazbe čitamo dvije godine poslije u članku ⁶¹ koji je bio upućen hrvatskome svećenstvu, učiteljstvu i svakom prijatelju glazbe da bi se župe pretplatile na časopis *Sv. Cecilija* i time se omogućilo tiskanje glazbenoga lista. ⁶² Kao razlog što se svećenstvo i učiteljstvo nije pridružilo u velikom broju, navode da mnogi misle da se ne trebaju brinuti za glazbu jer ne spada u njihov djelokrug, međutim da „svatko misaoni priznaje, da je i glazba obrazovno i uzgojno sredstvo, koje se za oplemenjenje srca i čudi ne samo u crkvi, već i u javnom životu razvijati i njegovati mora.“ ⁶³

Po crkvama i crkvenim obredima diljem Istre povremeno se spominje, u sklopu same vijesti, primjerice u povodu careva rođendana, pjevanje crkvenih pjesama na hrvatskome jeziku. ⁶⁴

58 NS, br. 12, Trst, 16. VI. 1877., 47.

59 Isto.

60 Isto.

61 NS, br. 7, Trst, 1. IV. 1879., 27.

62 „Prvi broj časopisa *Sv. Cecilija* s podnaslovom ‚list za pučku crkvenu glazbu i pjevanje‘ izašao je 1. srpnja 1877. godine. Urednik mu je bio Miroslav Cugšvert, a glazbeni urednik prve dvije godine bio je Ivan Zajc. Program ističe potrebu prikupljanja starih ‚liepih i pristojnih pjesama‘ i zajedničko pjevanje vjernika u crkvi. Uz neravnomjerno izlaženje, prvo razdoblje završava godinom 1884.“ Više na mrežnim stranicama Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: <https://www.kbf.unizg.hr/sveta-cecilija/>, pristupljeno 9. XII. 2020.

63 NS, br. 10, Trst, 16. V. 1879., 39-40.

64 NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1878., 65.

ZAKLJUČAK

Čitajući list *Naša sloga*, u prvih deset godina izlaženja primjećujemo manji broj tekstova koji govore o glazbi u prvih pet godina objavljivanja, a od 1875. počinje stizati veći broj raznih dopisa unutar kojih saznajemo o glazbenome životu. Razlozi mogu biti razni. *Naša sloga* je prvi list u Istri na hrvatskome jeziku. Vijesti koje su dolazile s raznih strana ovisile su o dopisnicima koji su određenu informaciju zabilježili i potom poslali uredništvu. Pitanje glazbenih sadržaja u novinama vezuje se uz razmišljanje primjećuje li tko u glazbenim informacijama vijest ili poruku. Prvi glazbeno sadržajniiji zapisi bili su oni s tršćanskoga područja, iz grada gdje su se novine tada tiskale. Po uzoru na te ili srodne članke s glazbenim sadržajima potom su počeli stizati i dopisi iz Istre, kvarnerskoga područja i šire. Tijekom prvih deset godina obuhvaćena je umjetnička, crkvena i folklorna glazba. Buđenje nacionalne svijesti glazbom prožima sva nabrojena područja objavama, najavama, izvješćima i programima, bilo umjetničkom glazbom hrvatskih (i slovenskih) glazbenika i preporoditelja, rodoljubnim tekstovima ili samo pjevanjem na hrvatskome jeziku. Osvješčuje se da je glazba, naročito pjesma, sredstvo kako doći do političkih ciljeva te očuvanja identiteta i kulture. Značajan je prinos poticanju nacionalnoga poriva uz pomoć pjesama. Pjesma hrabri, upoznaje sa starim junacima, otkriva narodne (preporoditeljske) želje i nade. Disperzijom *Naše sloge* vijesti i poruke dolazile su do čitatelja, žitelja Istre i kvarnerskih otoka. Sedamdesetih je godina 19. stoljeća *Našom slogom* inicirano sakupljanje narodnih pjesama, pružene su etnomuzikološke upute zapisivačima, upoznaju se i imenuju preporodni skladatelji, prepoznaje se glazba s nacionalnim identitetom, potiče se izvođenje pjesama preporoditelja, upoznajemo društva koja djeluju „na terenu“, saznajemo koje se omiljene pjesme izvode. Zapravo, izvršene su sve predradnje s ciljem buđenja nacionalne svijesti glazbom. Kao predmet budućega istraživanja ostaje rasprostranjenost, razvoj i jačanje rodoljubne glazbene klice, posijane do 1880. u *Našoj slogi*.

Zvane Črnja u svome eseju *Pavle Istrijanac* na intrigantan način opaža viđenje pjesnika narodne pjesme *Zaspal Pave* koji vidi težaka Pavla

Istrijanca kao osobu koja nije ulazila u sukobe, nije krčio ledine, nije proklinjao ni plakao nad svojom sudbinom ni razmišljao o nedokučivoj svrsi svoje egzistencije i „baš bi taj Pave što prostodušno seljački sanjari mogao biti (...) simbol naše ukorijenjenosti i ljudske izdržljivosti u tamošnjim mnogovjekovnim sukobima i u bitkama za život“⁶⁵ uz pjesmu.

65 Zvane Črnja, *Eseji*, Opatija 1988., 66-67.

Awakening of national consciousness at the end of 19th century with the use of music and *Naša sloga*

The educational, financial and political newspaper *Naša sloga* was published from 1870 to 1915. Its intended readers were people from Istria, the Littoral and the Kvarner islands and it brought national and economical texts aiming to strengthen the national consciousness. Besides the written word, in the second half of the 19th century, the music played a decisive role in the awakening of national consciousness. Music was present at political and cultural manifestations in the form of reveilles, hymns and marches where it gave an extra charge to the spoken words. Using the methods of heuristics, analysis and synthesis, we study the way in which music was used in *Naša sloga* to awaken the national consciousness during the first decade of its publication (1870-1880).

The results show that in the first five years a smaller number of texts discuss music, however from 1875 various papers begin to be published. The first more substantial articles on music start to arrive from the territory of Trieste, where *Naša sloga* was published. Following the example of the first articles on music, correspondence from Istria, the Kvarner islands and other territories started to arrive. The use of music in the awakening of national consciousness includes artistic, church and traditional music published in announcements, reports and programs regarding artistic performances by Croatian (and Slovenian) musicians and revivalists, patriotic lyrics or just singing in Croatian. It raises awareness that music, and songs in particular, are a useful mean to reach political objectives, and preservation of identity and culture. In the 1870s *Naša sloga* initiated the collection of traditional songs, the people who recorded them were given ethnomusicological instructions, the performance of songs written by the revivalists is encouraged, societies that operate “on the field” are presented and we learn which beloved songs are performed. In fact, all the preparatory actions have been carried out in order to awaken the national consciousness through music.

Key words: 19th century music, music in Istria, identity through music, *Naša sloga*, Croatian music history

Jelena Barić

*Ugostiteljska škola Opatija
jelenabarić85@gmail.com*

Zlatno doba opatijskoga lječilišta u člancima lista *Naša sloga* (1884. – 1914.)

Izvadak

Polovicom 19. stoljeća Opatija postaje omiljeno izletište stanovništva okolnih mjesta, a izgradnjom hotela *Quarnero* 1884. godine započeo je pravi uzlet opatijske turističke djelatnosti. Najveće promjene nastupile su na prijelazu stoljeća kada grad doživljava duboku transformaciju i postaje drugo najznačajnije austrougarsko lječilište. U Opatiji su živjeli i djelovali ugledni liječnici, a broj turista rastao je iz godine u godinu. Boravak brojnih članova europskih kraljevskih obitelji i pripadnika aristokratskoga društva predstavio je Opatiju stranim medijima i njezino lječilište postalo je prepoznatljivo diljem svijeta. Izlaženje lista *Naša sloga* poklopilo se s najprosperitetnijim razdobljem opatijskoga lječilišta i ovim radom izdvojit će se svi članci koji tematiziraju razvoj lječilišta. Cilj je rada prikazati zlatno doba opatijskoga turizma kroz članke lista *Naša sloga* te analizirati odnos hrvatskoga uredništva naspram događanjima i novitetima u onovremenoj Opatiji, gdje su, unatoč većinskome hrvatskom stanovništvu, vodeći upravni položaji i vlasništvo nad najluksuznijim turističkim objektima bili u rukama stranaca.

Ključne riječi: *Naša sloga*, Opatija, turizam, austrougarsko lječilište

UVOD

Povoljna geografska, klimatska i prirodna obilježja opatijskoga područja omogućila su mjestu specifičan društveno-povijesni i gospodarski razvoj. Tijekom 19. stoljeća bogatije riječke obitelji organizirale su izlete i posjete tada ruralnome naselju Opatiji, a radi odmora, razonode i boravka u prirodi.

Značajnije promjene u razvoju opatijskoga područja dogodile su se izgradnjom prometnica na navedenome području polovicom 19. stoljeća. U to vrijeme izgrađena je i glasovita *Villa Angiolina* te se upravo njezina izgradnja vrlo često navodi kao početak opatijskoga turizma.¹ Kada je 1873. godine kod Pivke izgrađen odvojak Južne željeznice Beč – Trst, koji je prolazio i kroz mjesto Matulji, omogućena su brža i udobnija putovanja gostiju iz središta Monarhije i ostalih područja srednje Europe.²

Porast broja posjetitelja zahtijevao je ulaganja u izgradnju većih smještajnih objekata i stoga je 1884. godine dovršen *Quarnero*, impresivan prvi hotel na Jadranu s luksuznim kupališnim paviljonom i 60 soba. Uslijedila je ubrzana izgradnja i uljepšavanje mjesta, a uspostavljena je i parobrodarska linija s obližnjom Rijekom.³

Opatija je 4. ožujka 1889. službeno postala lječilište pod upravom Lječilišnoga povjerenstva,⁴ a lječilište je obuhvaćalo područje katastarskih općina Volosko i Opatija te dio katastarske općine Veprinac.⁵

1 Dragan Zec, „Arhitektura i turizam Opatije“, u: *Zbornik okruglog stola na temu Stopedeseta obljetnica turizma u Opatiji*, Milena Peršić (ur.), Opatija 1994., 50.; Ivan Blažević, „Opatija – razvoj turizma i njegov utjecaj na transformaciju naselja“, *Acta Geographica Croatica*, vol. 13 (1976.), br. 1, 277.

2 Boris Zakošek, *Opatijski album – dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*, Rijeka 2005., 27.

3 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Opatija 1987., 59.

4 Lječilišno povjerenstvo brinulo je o poslovima lječilišta, a neke od zadaća bile su: ubiranje lječilišne pristojbe i pristojbe za glazbu, imenovanje svojih službenika i zapošljavanje posluge, briga o svim objektima važnim za rad lječilišta, promidžba lječilišta, briga za higijenske uvjete lječilišta, vođenje liste gostiju, izrada obavijesti i promotivnoga materijala, izbor Uprave lječilišta i mnogi drugi poslovi. Prema: Amir Muzur, „Kako se kalí(o) Kurort – povijest problema lječilišne regulative na primjeru Opatije i Lovrana u posljednjih stotinu i pedeset godina“, *Zbornik Lovransćine*, vol. 1 (2010.), br. 1, 7-8.; Sanja Simper, „Povijest lječilišta u Lovranu potkraj XIX. i na početku XX. stoljeća“, isto, 119-137.

5 Zakošek, *Opatijski album – dugo stoljeće jednog svjetskog lječilišta*, 28.

Između 1889. i 1895. godine broj smještajnih jedinica uz morsku obalu porastao je s 294 na 591, a mnoge su bile vlasništvo domaćih, imućnijih obitelji i doseljenika iz raznih dijelova Monarhije.⁶ Naselje je doživjelo ubrzanu transformaciju i značajno je izmijenjena njegova demografska slika.

Rekordan broj posjetitelja, njih približno 55.000, austrougarska Opatija dosegla je 1912. godine. U to je vrijeme Opatija bila drugo najznačajnije austrougarsko lječilište, a imala je desetak velikih hotela, 44 pansiona, 83 vile, dvanaest sanatorija, pet kupališta te kinodvoranu.⁷ Početkom Prvoga svjetskog rata na nekoliko se godina ugasila turistička aktivnost.

NAŠA SLOGA O OPATIJSKOME LJEČILIŠTU

Novine *Nаша sloga*, prve novine u Istri na hrvatskome jeziku, počele su izlaziti u Trstu u lipnju 1870. godine, što znači da su objavljivale vijesti u vrijeme kada je Opatija prolazila kroz korjenite promjene. Unutar novina sadržajno su bile zastupljene političke, društvene i gospodarske teme, pa se stoga pisalo i o novoj opatijskoj privredi.

U novinama se Opatiju isticalo kao krasni hrvatski gradić na istočnoj obali Istre. Članci lista spominju grad mnogo puta i u različitim kontekstima. Tako je prikazana politička situacija Opatije i njezine okolice, posebno su detaljno popraćeni lokalni izbori, školstvo, zatim pisalo se o crticama iz svakodnevnoga života te gospodarskim temama, a novosti o opatijskome lječilištu bile su nezaobilazna tema.

Raspon godina koji je obuhvaćen ovim radom temelji se na klasifikaciji geografa Ivana Blaževića koji je povijest opatijskoga turizma podijelio na tri razdoblja, odnosno prosperitetno razdoblje za vrijeme Austrije, stagnaciju i pad turističkoga prometa u doba Italije te polet turizma u sastavu Jugoslavije.⁸ U literaturi i govoru prvo razdoblje i počeci stvaranja

6 Blažević, *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, 91. i 103.

7 Zec, „Arhitektura i turizam Opatije“, 51.

8 Blažević, „Opatija – razvoj turizma i njegov utjecaj na transformaciju naselja“, 277.

turističke Opatije vrlo se često nazivaju zlatnim dobom i stoga je taj naziv korišten u nazivu ovoga rada. Za potrebe rada pregledani su svi novinski brojevi lista *Naša sloga* koji su izlazili između 1884. i 1914. godine. Ukupno je pronađeno 188 novinskih članaka koji tematiziraju opatijsko lječilište, a raspoređeni su unutar 163 broja lista. Opatijsko lječilište spominje se u različitim kontekstima i raspravlja se o raznim aspektima lječilišta. Važno je napomenuti da su u navedene članke uzeti u obzir i oni koji se sadržajno dotiču opatijske prometne infrastrukture jer je i to područje bilo neophodno za funkcioniranje i daljnji razvoj lječilišta.

Pregledani članci mogu se promatrati iz različitih perspektiva, a za potrebe lakše sistematizacije tematski se mogu podijeliti u četiri grupe. U prvu grupu spadaju članci koji se odnose na opatijske goste, drugu grupu čine članci koji nam daju uvid u lječilišnu upravu i njezine odluke, u treću oni koji donose izvještaje o različitim novostima i manifestacijama koje su bile dio turističke ponude te naposljetku su članci o opatijskoj prometnoj infrastrukturi. Treba naglasiti da postoje preklapanja u navedenoj podjeli jer se pojedini članci mogu svrstati u više skupina. Postojalo je više rubrika unutar kojih su se javljali tekstovi o Opatiji, kao što su *Razne viesti*, *Voloski kotar*, *Pogled po Primorju*, *Pokrajinske*, *Dopisi*, *Domaće i razne viesti*.

Tablica 1. Prikaz svih brojeva koji sadrže članke o temama vezanim uz opatijsko lječilište od 1884. do 1914. (Izradila J. B.)

Godina	Brojevi	Ukupno
1884.	13, 15, 16, 17, 19, 23, 30, 31, 38, 50.	10
1885.	14, 34, 35.	3
1886.	13, 15.	2
1887.	13.	1
1888.	1, 52.	2
1889.	3, 28, 39.	3
1890.	9, 21, 36.	3
1891.	7, 16, 19, 34.	4
1892.	1.	1
1893.	30, 48.	2
1894.	5, 14, 16, 31, 34, 35, 48.	7

1895.	7, 37, 47.	3
1896.	6, 7, 9, 15, 31, 35, 40, 44, 52.	9
1897.	18, 19, 20.	3
1898.	14, 22, 25.	3
1899.	14, 33.	2
1900.	3, 7, 13, 17, 19, 23, 35, 43, 55, 59.	10
1901.	7, 9, 11, 16, 23, 28, 29, 33, 34, 36, 37, 39, 40, 87.	14
1902.	10, 18, 20, 26, 43, 58, 61, 64, 74, 75, 78.	11
1903.	4, 6, 9, 14, 31, 41, 43.	7
1904.	1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 21, 30, 34, 38, 49, 51.	18
1905.	5, 7, 9, 11, 14, 16, 43, 44, 47, 48.	10
1906.	11, 13, 15, 16, 18, 36, 40, 46, 50.	9
1907.	2, 10, 16, 45.	4
1908.	2, 4, 7, 9, 14, 36, 37, 48.	8
1909.	2, 15, 33, 49.	4
1910.	39, 40.	2
1911.	28.	1
1912.	18.	1
1913.	17, 40, 47, 49.	4
1914.	8, 10.	2
	UKUPNO	163

NOVINSKI ČLANCI O OPATIJSKIM GOSTIMA

Naša je sloga zabilježila dolaske i boravak mnogobrojnih opatijskih posjetitelja, a s posebnim zanimanjem izvještavalo se o dolascima tadašnjih slavnih osoba, pripadnika najbogatijih društvenih slojeva.

U prvome su se redu navodili statistički podaci o broju gostiju u Opatiji, a ponekad se spominje i nacionalnost među kojima su prednjačili oni iz raznih dijelova Austro-Ugarske, zatim Njemačke, Poljske, Rusije i tako dalje. Statistički podaci navode se povremeno i ne u svakoj godini, stoga iz članaka lista ne možemo dobiti cjelovitu sliku o ukupnome broju posjetitelja. Podaci su se navodili za određeno razdoblje, primjerice zimsku sezonu, jedan mjesec, pola mjeseca i slično.

Ono što se svakako može zaključiti iz tekstova, stalan je porast gostiju tijekom godina. Početkom 20. stoljeća u jednome članku navedeno je da su u Opatiji tijekom sezone iznajmljene sve privatne kuće i hotelske sobe te se dodatni smještaj tražio i u obližnjim mjestima, Lovranu i Rijeci.⁹ Najviše gostiju boravilo je u Opatiji tijekom zimskih mjeseci i uskršnjih blagdana, ali negdje oko 1910. godine spomenuto je kako sve više gostiju Opatiju posjećuje ljeti radi kupanja u moru. Razlozi posjeta i boravka u Opatiji bili su raznovrsni: liječenje, opuštanje, zabava i drugo.

U pojedinim naslovima članaka navedeni su takozvani „visoki gosti“, a naziv se odnosio na opatijske posjetitelje koji su bili članovi raznih europskih aristokratskih obitelji, među kojima su se posebno isticali članovi obitelji Habsburg. Također, kroz tekstove lista kao gosti navedeni su i članovi vladajućih obitelji iz zemalja poput Rumunjske, Bugarske, Grčke, Njemačke, Švedske, Luksemburga i drugih. Kao posjetitelji spomenuti su i ostali mnogobrojni onovremeni uglednici poput bečkoga gradonačelnika Karla Luegera, ravnatelja Društva južnih željeznica Friedricha Schüllera, tršćanskoga namjesnika grofa Leopolda Goëssa, nadvojvotkinje Marije Josipe s djecom, velike toskanske vojvotkinje, njemačkoga kneza Hohenzollerna, nadvojvode Franje Ferdinanda sa suprugom, ruskoga generala Jakovleva, francuskoga premijera Pierrea Waldecka-Rousseaua, ministara vanjskih poslova Austro-Ugarske grofa Leopolda Berchtolda i Italije Antonina Castella, markiza Di San Giuliana, raznih austrijskih ministara, čeških velikaša, poljskih bogataša i mnogih drugih. Posebnu pozornost privukao je susret dvaju careva, Austro-Ugarske i Njemačke 1894. godine, boravak rumunjskoga kralja Karla I. i kraljice Elizabete koji su u Opatiji boravili u više navrata krajem 19. i početkom 20. stoljeća te austrougarskoga prijestolonasljednika Rudolfa i njegove supruge Stefanije. Pripadnici lokalne vlasti i članovi lječilišne uprave srdačno su dočekivali svoje *visoke* goste, a grad je tom prilikom bio prigodno ukrašen mnogobrojnim zastavama. Članak iz svibnja 1912. godine zabilježio je dotad najveći broj stranih gostiju u Opatiji, što predstavlja i vrhunac

9 „Mnoštvo gostova u Opatiji“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 29, Pula, 12. IV. 1901., 3.; „Navala gostiju u Opatiju“, NS, br. 15, Pula, 12. IV. 1906., 4.

posjetitelja tijekom zlatnoga doba opatijskoga turizma, a navedeni rekord još će dugo godina ostati neoboren.¹⁰

U člancima se u pozitivnome tonu pisalo o navedenim *visokim* gostima, smatralo ih se poželjnim posjetiteljima koje narod voli i cijeni te ih se nazivalo najvjernijim opatijskim gostima jer su u Opatiju dolazili u više navrata i zadržavali se duže vrijeme. Mnogi strani velikaši i bogataši kupovali su zemljište u Opatiji koje je još krajem 19. stoljeća bivalo sve skuplje: „Porasla je cijena zemljišta u Opatiji. Najviše cijene su od Lipovice (Volosko) do Škrbići, a to je najzdraviji dio.“¹¹

Kada govorimo o hrvatskome identitetu grada, u listu se s ponosom pisalo o dolascima domaćih gostiju, odnosno Hrvata s istočne obale Kvarnerskoga zaljeva i unutrašnjosti Hrvatske. Tako je u jednome članku zabilježen prvi mnogobrojniji posjet hrvatskih gostiju Opatiji, organiziran 1904. godine,¹² a navedeno je i da su hrvatski gosti Opatiju posjećivali najčešće u ljetnim mjesecima.

10 „Iz Voloskog-Opatije. Stranci“, NS, br. 18, Pula, 2. V. 1912., 3-4.

11 „Iz Opatije“, NS, br. 13, Trst, 27. III. 1884., 3.

12 „Opatija“, NS, br. 34, Pula, 25. VIII. 1904., 2.

Tablica 2. Novinski članci o opatijskim gostima po godinama (Izradila J. B.)

OPATIJSKI GOSTI	
Godina	Naslov (broj)
1884.	„Različite viesti: Bečki gosti u Opatiji“ (17) „Iz Voloskoga kotara“ (19)
1885.	„Dopisi: Opatija“ (14)
1887.	„Različite viesti: Iz Rieke“ (13)
1888.	„Različite viesti: Prestolonasljednici u Opatiji“ (1) „Različite viesti: Iz Opatije“ (52)
1889.	„Iz Opatije“ (3)
1890.	„Rothschild u Opatiji“ (21)
1891.	„Različite viesti: Iz Opatije“ (7) „Različite viesti: Iz Opatije“ (19) „Dopisi: Hrvati u Opatiji“ (33)
1894.	„Opatija“ (14) „Iz Opatije“ (16) „Ljetna sezona u Opatiji“ (31)
1896.	„Iz Opatije“ (15) „Voloski kotar“ (52)
1897.	„Iz Voloskoga“ (18) „Iz Opatije“ (19) „Dopisi: Iz Voloskoga-Opatija“ (20)
1898.	„Različite viesti: Rumunjski kraljevski supruzi“ (14)
1899.	„Različite viesti: Kraljevna udova Štefanija u Opatiji“ (14) „Domaće i razne viesti: Ruski gost u Opatiji“ (33)
1900.	„Odlični gosti u Opatiji“ (3) „Opatija (Gostovi)“ (7) „Nadina Slavjanskij u Opatiji“ (13) „Iz Opatije“ (17) „Imenik gostova u Opatiji“ (19) „Iz Opatije“ (23) „Imenik gostova u lječilištu u Opatiji“ (35) „Gostova u Opatiji“ (43) „Pokrajinske: Gostova u Opatiji...“ (55) „Pokrajinske: Broj gostova u Opatiji“ (59)

-
1901. „Imenik gostova u Opatiji“ (7)
„Imenik gostova u Opatiji“ (11)
„Pokrajinske: Visoki gost u Voloskom“ (16)
„Pokrajinske: Zlatni pir visokih gostova u Opatiji“ (23)
„Gostova u Opatiji“ (28)
„Mnoštvo gostova u Opatiji“ (29)
„Pokrajinske: Rumunjski kraljevski supruzi u Opatiji“ (33)
„Broj gostova u Opatiji“ (33)
„Pokrajinske: Grčki kralj u Opatiji“ (36)
„Zlatni pir velikog vojvode od Luksemburga“ (36)
„Francezki ministar u Opatiji“ (36)
„Dolazak kralja grčkog u Opatiju“ (37)
„Dolazak Grčkog kralja u Opatiju“ (39)
„Pokrajinske: C. Kr. Namjestnik grof Goess u Voloskom-Opatiji“ (40)
-
1902. „Pokrajinske: Visoki gosti u Opatiji“ (18)
„Broj gostova u Opatiji“ (58)
„Voloski kotar: Njemački carski supruzi u Opatiji“ (75)
„Sastanak cara Vilima sa kraljem Karolom u Opatiji“ (78)
-
1903. „Voloski kotar: Vjerni visoki gostovi u Opatiji“ (4)
„Svega po malo iz Opatije“ (6)
„Voloski kotar: U Opatiji“ (9)
„Voloski kotar: Iz Opatije“ (41)
„Voloski kotar: Švedski kralj dolazi u Opatiju“ (43)
-

-
1904. „Voloski kotar: Visoki gost u Opatiji“ (1)
 „Voloski kotar: Gostova u Opatiji“ (3)
 „Razne primorske viesti: Švedska kraljica u Opatiji“ (5)
 „Voloski kotar: Opatija“ (7)
 „Voloski kotar: Iz Opatije“ (9)
 „Voloski kotar“ (11)
 „Razne primorske viesti: Rumunjski kraljevski supruzi u Opatiji“ (13)
 „Voloski kotar: Iz Opatije“ (14)
 „Voloski kotar: Iz Opatije“ (16)
 „Voloski kotar: Iz Opatije“ (19)
 „Rumunjski kraljevski supruzi u Opatiji“ (21)
 „Voloski kotar: Opatija“ (34)
 „Voloski kotar: Iz Opatije pišu nam...“ (38)
 „Voloski kotar: Gosti u Opatiji“ (49)
 „Bečki načelnik u Opatiji“ (51)
-
1905. „Voloski kotar: Njemački carski par u Opatiji“ (9)
 „Gosti u Opatiji“ (11)
 „Voloski kotar: Gosti u Opatiji“ (14)
 „Voloski kotar: Visoki gostovi“ (16)
 „Gostovi u Opatiji“ (43)
 „Najvjerniji gost Opatije-umro“ (47)
-
1906. „Voloski kotar: Rumunjski kralj dolazi u Opatiju“ (11)
 „Sastanak dvaju vladara u Opatiji“ (13)
 „Voloski kotar: Navala gostiju u Opatiju“ (15)
 „Voloski kotar: Odlični gosti u Opatiji“ (16)
-
1907. „Voloski kotar: Gostovi u Istočnoj Istri“ (16)
-
1908. „Voloski kotar: Visoki gosti u Opatiji“ (14)
-
1910. „Gostovi u Opatiji“ (39)
-
1912. „Voloski kotar: Iz Voloskog-Opatije. Stranci“ (18)
-
1914. „Voloski kotar: Iz Opatije (Svega po malo)“ (8)
 „Voloski kotar: Iz Opatije“ (10)
-

PRIKAZ LJEČILIŠNE UPRAVE U NOVINSKIM ČLANCIMA

Malobrojni su članci koji se odnose na lječilišnu upravu i društva koja su bila važna za napredak Opatije i u njima nalazimo vrlo skromne informacije o djelovanju navedenih tijela. Vijesti se odnose na osnivanje pojedinih društava ili promjene koje su nastupile unutar njihove organizacije. Tako je članak iz 1885. godine zabilježio osnivanje alpinskoga društva u Opatiji, odnosno ogranka velikoga austrijskog društva „Oesterreichen Touristen-Club“, kojemu je osnovni cilj bila gradnja putova kroz Opatiju i Veprinac.¹³ Nešto kasnije, točnije 1908. godine doznajemo vijest o osnivanju posebnoga društva za promicanje turističkoga prometa Opatije, odnosno *Društva za promicanje prometa sa tudjincima*.¹⁴

Što se tiče organizacije lječilišne uprave, pisalo se o konstituiranju lječilišnoga odbora 1904. godine i tom prilikom navedeni su kao predsjednik dr. Julius Glax, potpredsjednik Andrija Stanger, načelnik općine Volosko-Opatija te kao blagajnik dr. Franz Tripold.¹⁵ Jedan od važnijih podataka nalazimo u članku iz 1898. godine u kojem je navedeno kako je Društvo Južnih željeznica dalo u najam sve svoje zgrade Društvu Quarnero na razdoblje od 25 godina.¹⁶ U tekstovima je popraćeno i imenovanje novoga kapelnika lječilišne glazbe 1910. godine, Hrvata Andre Mitrovića, što je posebno laskalo domaćemu stanovništvu.¹⁷

U nekoliko se navrata pisalo i o aktivnostima lokalne uprave u opatijskome lječilištu. U dopisima su pisane pritužbe na račun austrijske vlade koja nedovoljno ulaže u opatijsko lječilište, a u određenim člancima prigovaralo se lječilišnoj upravi i njezinim odlukama koje su autori članaka smatrali štetnim za domaće, hrvatsko stanovništvo i hrvatske posjetitelje, o čemu će se više pisati u nastavku rada.

13 „Iz Voloskoga“, NS, br. 34, Trst, 20. VIII. 1885., 3.

14 „Iz Opatije nam pišu“, NS, br. 2, Pula, 9. I. 1908., 2.

15 „Konstituiranje lječilišnoga odbora u Opatiji“, NS, br. 8, Pula, 25. II. 1904., 3.

16 „Iz Opatije“, NS, br. 22, Trst, 2. VI. 1898., 3.

17 „Lječilišna glazba u Opatiji“, NS, br. 40, Pula, 6. X. 1910., 2.

Tablica 3. Novinski članci o lječilišnoj upravi po godinama (Izradila J. B.)

LJEČILIŠNA UPRAVA	
Godina	Naslov (broj)
1885.	„Različite viesti: Iz Voloskoga“ (34)
1886.	„Različite viesti: Iz Opatije nam pišu“ (15)
1889.	„Dopisi: Volosko“ (28) „Različite viesti: Sa željezničke postaje Mattuglie-Abbazia“ (39)
1891.	„Različite viesti: Iz Lovrana“ (34)
1893.	„Iz Voloskoga-Opatije“ (30) „Volosko-Opatija“ (48)
1894.	„Iz Opatije“ (5)
1895.	„Vodovod s Učke u Opatiju i bližnja mjesta“ (47)
1896.	„Obćinskoj upravi Voloskoga-Opatije na znanje“ (6) „Iz Opatije“ (7)
1898.	„Iz Opatije“ (22)
1901.	„Imena puteva u Opatiji“ (9)
1902.	„Voloski kotar: Iz Voloskoga“ (64)
1903.	„Svega po malo iz Opatije“ (6) „Rukoviet novosti iz Opatije“ (41) „Iz Opatije nam pišu“ (3)
1904.	„Konstituiranje lječilišnog odbora u Opatiji“ (8) „Voloski kotar: Ulični napisi u Opatiji“ (10) „Voloski kotar: Opatija-Volosko“ (30) „Gradjevni red za Opatiju“ (51)
1905.	„Pohlepa Niemaca za Opatijom“ (44) „Voloski kotar: Iz Opatije nam pišu“ (2)
1908.	„Voloski kotar: Niemština u upravi električne željeznice Matulji-Volosko-Opatija-Lovran“ (48)
1909.	„Voloski kotar: Nadpisi na postaji Matulje“ (33)
1910.	„Kapelnik lječilišne glazbe u Opatiji“ (39) „Voloski kotar: Lječilišna glazba u Opatiji“ (40)
1911.	„Voloski kotar: Prisilimo tudjince da se drže ugovora“ (28)

NOVINSKI ČLANCI O OPATIJSKIM MANIFESTACIJAMA I NOVOSTIMA

Tekstovima iz lista popraćena su razna događanja i aktivnosti koje su se u Opatiji organizirali za goste. U turističkoj ponudi bili su izleti parobrodom, klasični koncerti, kazališne predstave, cvjetni korzo, a organizirane su i razne proslave poput slavljenja careva rođendana, što je bilo atraktivno i za domaće stanovništvo i strane posjetitelje. Organizirana su razna sportska događanja od kojih se spominju utrka dvokoličara, odnosno biciklistička utrka u organizaciji opatijskoga biciklističkog kluba (*Abbazianer Bicycle-Club*) 1897. godine,¹⁸ najavljujvana je automobilska utrka od Nizze do Opatije i natrag 1902. godine¹⁹ te sportski tjedan s izložbom automobila, regatom i ostalim aktivnostima 1912. godine.²⁰

U ovu skupinu članaka ubrojani su i tekstovi koji izvještavaju o važnim događanjima za lječilište, poput otvaranja novih hotela, restorana i slično. Tako je crticom iz 1884. godine zabilježeno otvaranje „velebne gostionice“ *Quarnero* sa 60 soba za strane posjetitelje. Iako je događaj bio važan za početak turizma na hrvatskome dijelu Jadrana, autor se više orijentirao na problem prašnjave opatijske ceste i potrebu izgradnje nove prometnice.²¹ Mnogo se pisalo o izgradnji novih objekata važnih za razvoj lječilišta. Godine 1909. u Zemaljskome odboru u Poreču prihvaćen je prijedlog o izgradnji lječilišnoga paviljona, za što su bili zaduženi općina i lječilišno povjerenstvo.²² Početkom 20. stoljeća planirana je izgradnja novih kupališta te morsko kupalište s toplom vodom, kao jedino kupalište takve vrste u Europi. Jedan je od važnijih noviteta bilo uvođenje električne rasvjete u gradu 1896. godine. Uvedena je ukupno 81 svjetiljka, no u dopisu se navodi nezadovoljstvo novom rasvjetom jer „kod te rasvjete neima ni iz daleka onoga sjaja što smo ga očekivali.“²³ Iste godine Opatija

18 „Utrka dvokoličara u Opatiji“, NS, br. 23, Trst, 10. VI. 1897., 3.

19 „Utrka Nizza – Opatija i natrag“, NS, br. 10, Pula, 4. II. 1902., 3.

20 „Športski tjedan“, NS, br. 18, Pula, 2. V. 1912., 3.

21 „Volosko“, NS, br. 16, Trst, 17. IV. 1884., 2.

22 „Lječilišni paviljon (Cur-Salon)“, NS, br. 49, Pula, 2. XII. 1909., 2.

23 „Iz Opatije“, NS, br. 44, Trst, 29. X. 1896., 3.

je dobila i telefonsku vezu sa željezničkom postajom u Matuljima²⁴, a manje od deset godina kasnije raspravljalo se i o uvođenju telefonske linije s Bečom.²⁵ Krajem 19. stoljeća naslućuju se planovi izgradnje vodovoda s Učke do Opatije i obližnjih mjesta, što je bilo neophodno za jedno lječilište svjetskoga glasa²⁶, a nekoliko godina poslije raspravljalo se i o kanalizaciji zbog povećanoga broja gostiju.²⁷

Tablica 4. Novinski članci koji tematiziraju aktivnosti i novosti u opatijskome lječilištu (Izradila J. B.)

AKTIVNOSTI I NOVOSTI	
Godina	Naslov (broj)
1884.	„Različite viesti: Iz Opatije“ (13)
	„Dopisi: Iz Opatije“ (15)
	„Dopisi: Iz Opatije“ (16)
	„Dopisi: Volosko“ (16)
1885.	„Dopisi: Iz Opatije“ (30)
	„Dopisi: Kraj Voloskoga“ (35)
1886.	„Različite viesti: Regata u Opatiji“ (13)
1890.	„Slavlje u Opatiji za kraljev rođendan“ (36)
1894.	„Izlet parobrodom“ (35)
	„Plesna zabava“ (48)
1895.	„Iz Opatije“ (7)
	„Dopisi: Iz Opatije“ (37)
1896.	„Različite viesti: Iz Opatije“ (9)
	„Promjene u plovidbi između Rieke i Opatije, pa Rieke-Opatije i Lošinja“ (40)
	„Iz Opatije“ (44)
1897.	„Utrka dvokoličara u Opatiji“ (23)
	„Iz Voloskoga“ (33)

24 „Iz Opatije“, NS, br. 9, Trst, 27. II. 1896., 3.

25 „Za telefonsku svezu s Opatijom“, NS, br. 12, Pula, 24. III. 1904., 2.

26 „Vodovod s Učke u Opatiju i bližnja mjesta“, NS, br. 47, Trst, 14. XI. 1895., 3.

27 „Iz Opatije“, NS, br. 61, Pula, 14. VIII. 1902., 3.

	„Utrka Nizza-Opatija i natrag“ (10)
1902.	„Pokrajinske: Iz Opatije“ (20)
	„Voloski kotar: Iz Opatije“ (61)
	„Voloski kotar: Novo kupalište u Opatiji“ (74)
1903.	„Ugarsko-Hrvatsko dioničko pomorsko parobrodarsko društvo na Rieci“ (14)
	„Rukoviet novosti iz Opatije“ (41)
1904.	„Za telefonsku svezu s Opatijom“ (12)
1905.	„Voloski kotar: Nova opatijska villa u hrvatskim rukama“ (48)
1906.	„Njemačko kazalište u Opatiji“ (18)
1909.	„Voloski kotar: Naš hotel u Opatiji“ (2)
	„Lječilišni paviljon (Cur.Salon)“ (49)
1913.	„Voloski kotar: Nesretna igraona u Opatiji“ (47)
1912.	„Voloski kotar: Iz Voloskog-Opatije: Športski tjedan“ (18)
	„Voloski kotar: Iz Voloskog-Opatije: Nove gradnje“ (18)
1914.	„Voloski kotar: Iz Opatije (Svega po malo)“ (8)
	„Voloski kotar: Iz Opatije“ (10)

RAZVOJ OPATIJSKE PROMETNE INFRASTRUKTURE KROZ NOVINSKE TEKSTOVE

Članci su o razvoju prometne infrastrukture brojni, što je pokazatelj važnosti teme za razvoj opatijskoga područja, ali i lječilišta. Tekstovi se dotiču pomorskoga, cestovnoga i željezničkoga prometa.

Kroz članke pratimo nezavidnu situaciju u opatijskoj luci, koja je zbog velikoga priljeva gostiju i parobroda postala premala za gradić u usponu. Dugogodišnji problem pri izgradnji i povećanju opatijske luke predstavljale su vremenske neprilike i jugo koji su učestalo sprječavali radove ili uništavali započeto, a sveprisutan problem bio je i stalan nedostatak financijskih sredstava. Zastupnik u Carevinskome vijeću Vjekoslav Spinčić apelirao je na ministarstvo trgovine u vezi s izgradnjom opatijske luke, navodeći kako u opatijsko lječilište godišnje dolazi 20.000 gostiju iz cijele Europe, a lječilište plaća državi 300.000 kruna godišnje,

što ukazuje na njegovu važnost za gospodarstvo. Spomenuo je i općinsko podnošenje zamolbe ministarstvu trgovine i kraljevskoj pomorskoj oblasti u Trstu 1901. godine, kojom je općina pristala preuzeti na sebe dio obaveza za obnovu luke.²⁸ Nekoliko godina poslije država je omogućila novčana sredstva za popravak luke, no radovi nisu bili kvalitetno izvedeni i svemu napravljenom naštetilo je jako jugo. Političari Spinčić, Laginja i Mandić ponovno su predstavili problem nedostatne luke ministarstvu trgovine 1907. godine.²⁹

Kroz članke pratimo i izgradnju opatijske male željeznice, od planova do same realizacije. Tramvaj je krenuo u promet 1896. godine, a prometovao je između Voloskoga i Opatije. Društvo Quarnero, koje je uzelo u najam sve zgrade Južne željeznice 1898. godine, dobilo je dozvolu od ministarstva gradnje za daljnji razvoj željeznice i proširenje prometa od željezničke postaje u Matuljima preko Opatije sve do Lovrana.³⁰ Zatim je ministarstvo trgovine namjesništvu u Trstu povjerilo zadatak ispitivanja uvjeta za izgradnju male električne željeznice od Matulja do Lovrana 1906. godine, glavni inženjer bio je Adolf Münz, a dvije godine poslije otvorena je željeznica od Matulja do Lovrana. Jednotračnom prugom putovalo se sat vremena, što je putnicima omogućilo razgledavanje pitoresknoga krajolika. Željeznica je bila većinsko vlasništvo općine Volosko-Opatija, a električna centrala nalazila se između Preluka i Voloskoga.³¹

U pojedinim tekstovima lista spomenuti su planovi oko proširenja željeznice od Preluka do Rijeke. Također, planirana je i izgradnja „zubne željeznice“ (žičare) od obale do Učke. Iako je ministarstvo željeznice dalo dozvolu općinama Volosko-Opatija i Veprinac za provođenje tehničkih predradnji, nije došlo do realizacije projekta.³²

Treća vrsta prometa kojoj je posvećena pozornost u tekstovima lista *Naša sloga* bio je cestovni promet, odnosno gradnja nove ceste kroz Opatiju. Zbog velikoga broja posjetitelja i kočija, postojeća glavna

28 „Za gradnju luke u Opatiji“, NS, br. 50, Pula, 13. XII. 1906., 2.

29 „Za luku u Opatiji“, NS, br. 45, Pula, 29. VIII. 1907., 1.

30 „Željeznica Matulje-Opatija-Lovran“, NS, br. 25, Trst, 23. VI. 1898., 4.

31 „Električna željeznica Matulje-Opatija-Lovran“, NS, br. 9, Pula, 27. II. 1908., 2.

32 „K gradnji željeznice Opatija-Učka“, NS, br. 40, Pula, 2. X. 1913., 3.

opatijska prometnica bila je preopterećena, što je zahtijevalo izgradnju nove, usporedne prometnice. Još 1884. godine spominju se planovi izgradnje navedene ceste, što se autoru dopisa činilo malo vjerojatnim, ali svakako nužnim jer je glavna prometnica već u to vrijeme bila uništena.³³ U dopisu iz 1905. godine vidljivo je da je donesena odluka o gradnji paralelne ceste od Opatije do Matulja uz državnu i općinsku financijsku potporu. U članku se spomenulo kako se država ne brine dovoljno za općinu te je lokalna vlast primorana samostalno brinuti se o važnim poslovima kao što su kanalizacija, škole, ceste, groblje i slično.³⁴

Tablica 5. Novinski članci o opatijskoj prometnoj infrastrukturi (Izradila J. B.)

PROMETNA INFRASTRUKTURA		
	Godina	Naslov (broj)
A) Željeznica	1892.	„Iz Voloskoga“ (1)
	1894.	„Željeznica Matulje-Lovran“ (34)
	1896.	„Iz Opatije pišu nam“ (31)
		„Dopisi: Opatija“ (35)
	1898.	„Željeznica Matulje-Opatija-Lovran“ (25)
	1899.	„Željeznica Opatija-Matulje“ (8)
	1900.	„Električna željeznica (tramvaj) Lovran-Rieka“ (53)
		„Pokrajinske: Željeznica Lupoglava-Opatija“ (57)
	1901.	„Za električnu željeznicu Matulje-Volosko itd“ (34)
		„Električna željeznica Matulji-Lovran“ (87)
	1902.	„Električna željeznica Matulje-Lovran“ (26)
		„U poslu električne željeznice Matulje-Opatija-Lovran“ (43)
	1905.	Bez naslova (5)
„Električna željeznica Matulji-Opatija-Lovran“ (9)		
1906.	„Električna pruga Opatija-Lovran“ (36)	
	„Električna željeznica Matulje-Volosko-Opatija“ (40)	

33 „Iz Opatije“, NS, br. 31, Trst, 31. VII. 1884., 1.

34 „Gradnja nove ceste u Opatiji“, NS, br. 7, Pula, 16. II. 1905., 4.

	1907.	„Voloski kotar: Električna željeznica Matulje-Opatija-Lovran“ (12)
		„Voloski kotar: Opatija“ (4)
	1908.	„Pogled po Primorju: Električna željeznica Matulje-Opatija“ (7)
		„Voloski kotar: Električna željeznica Matulje-Opatija-Lovran“ (9)
		„Voloski kotar: Produljenje električne željeznice“ (36)
	1909.	„Voloski kotar: Sveza električnog tramvaja Matulje-Kantrida-Rijeka i Lovran-Opatija-Volosko-Kantrida i Rijeka“ (15)
	1910.	„Koncesija na željeznicu na zube“ (39)
		„Voloski kotar: Opatijska mala željeznica“ (17)
	1913.	„Voloski kotar: U gradnji željeznice Opatija-Učka“ (40)
		„Voloski kotar: Predsankcija“ (49)
B) Cesta	1884.	„Dopisi: Iz Opatije“ (31)
	1897.	„Iz Voloskoga“ (2)
	1899.	„Iz Opatije“ (27)
	1900.	„Pišu nam iz Frančiči“
	1902.	„Razne viesti: Automobilizam“ (64)
	1904.	„Voloski kotar“ (11)
	1905.	„Gradnja nove ceste u Opatiji“ (7)
C) Luka	1884.	„Paroplovitba medju Riekom, Ikom, Opatijom i Voloskom“ (23)
		„Različite viesti: Parobrod Abbazia“ (38)
		„Različite viesti: Parobrodarsko društvo Abbazia“ (50)
	1890.	„Luka u Opatiji“ (9)
	1891.	„Različite viesti: Iz Opatije“ (16)
	1900.	„Iz Opatije“ (14)
	1903.	„Voloski kotar: Rukoviet novosti iz Opatije“ (31)
	1904.	„Opatija“ (7)

1906.	„Voloski kotar: Iz Opatije“ (46) „Za gradnju luke u Opatiji“ (50)
1907.	„Voloski kotar: Luka u Opatiji“ (2) „Voloski kotar: Opatijska luka“ (10) „Za luku u Opatiji“ (45)
1908.	„Plivajuća postaja za zrakoplove“ (37)

STAV UREDNIŠTVA I DOPISNIKA O OPATIJSKOME LJEČILIŠTU I NJEGOVOJ UPRAVI

Osim informacija o razvoju i stanju opatijskoga lječilišta krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u određenim člancima možemo uočiti i odnos uredništva i dopisnika prema opatijskome turizmu, odlukama općine i lječilišne uprave. U tekstovima iz prijašnjih godina, krajem 19. stoljeća, uočavaju se izravnije kritike njemačke nametljivosti u hrvatskome gradu te neodobravanje raznih odluka lokalne vlasti i lječilišne uprave. Kritike su prisutne i u kasnijim godinama, no više se odnose na nedostatak državne financijske pomoći i potpore za razvoj lječilišta.

Godine 1884. u jednome se dopisu navodi usporedba Opatije sa stranim predgrađem, a radi mnogobrojnih stranih posjetitelja.³⁵ Prisutna je i bojazan od prevladavanja stranoga elementa, što se uočava u dopisu u kojem se ističe problem prodaje cijele opatijske obale. Iako se o mnogobrojnim stranim posjetiteljima pisalo pozitivno, dopisnici su u nekoliko navrata u svojim tekstovima izražavali zabrinutost zbog prodaje terena strancima: „Ovih danah doznali smo, da je društvo u pogodbi sa cesarskom vladom za svu morsku obalu od Dražice do Slatine, t. j. za svu opatijsku obalu izuzamši maleno pristanišće za brodiće u Zrtu. Osim obale traži društvo dapače i nekoliko mora od kraja po priliki 40 – 50 klafta. Ta nas je viest silno uznemirila; jer bi tim pravoj, staroj Opatiji, zadan bio smrtni udarac. Ta kamo bi onda naši ribari, kamo naši ladjari, kamo naše žene sa robom, a kamo mi svi okupati se po ljetnoj vrućini? Mi se nadamo, da neće društvo

35 „Iz Opatije“, NS, br. 15, Trst, 10. IV. 1884., 2.

toga dostignuti, jer ćemo se braniti i opreti svom zakonitom silom, bilo proti komu, pa u potrebi uteći se i na najviše mjesto. To nesme da bude.“³⁶

Među dopisnicima je vidljivo i nezadovoljstvo zbog široke uporabe njemačkoga jezika. Autor članka iz 1905. godine napomenuo je da bi trebalo voditi detaljniju statistiku prometa stranaca, čime bi Nijemci shvatili da osim njih Opatiju posjećuju i mnogi gosti drugih nacionalnosti i time se Opatiju ne bi nazivalo njemačkim lječilištem.³⁷ Iste je godine izišao i članak naslova *Pohlepa Niemaca za Opatijom* u kojem se ukratko opisuje razvoj Opatije kao lječilišta, a pritom se naglašava njezin napredak zahvaljujući povoljnom geografskom položaju, klimatskim uvjetima i vegetaciji, zbog čega je autor zaključio da Nijemci nemaju pravo Opatiju smatrati svojim postignućem niti se nametati u hrvatskoj općini. Nadodaje se kako su kuće većinom gradili Hrvati, a Nijemci su se naknadno doselili kao ugostiteljski radnici, vlasnici pansiona, trgovci, obrtnici te liječnici.³⁸ Nezadovoljstvo njemačkim sugrađanima i njihovim odnosom prema domaćem stanovništvu vidljivo je i u članku iz 1906. u kojem uredništvo sugerira čitateljima da ne posjećuju predstave gostujućega njemačkog kazališta u Opatiji, a zbog nekorektnoga odnosa Nijemaca prema domaćem stanovništvu.³⁹

U tekstovima se može razabrati i odnos uredništva prema talijanskome stanovništvu, koji je ponajviše negativan. Godine 1894. negodovalo se zbog nepoznavanja hrvatskoga jezika od strane talijanskih službenika u pošti, uz objašnjenje kako u lječilištu ima najviše hrvatskih posjetitelja, a talijanskih uopće nema.⁴⁰ Kada su pojedini Talijani 1903. godine izrazili svoje nezadovoljstvo djelovanjem lječilišne uprave zbog nedostatka udobnosti u gradu i zabave za posjetitelje, dopisnik se ne slaže s tim mišljenjem.⁴¹ Iste se godine uredništvo požalilo lječilišnoj upravi zbog dozvoljavanja organizacije raznih, prema njihovu mišljenju, neprimjerenih zabava Talijanima.⁴² Nekoliko godina kasnije, prilikom dogovora oko

36 „Iz Opatije“, NS, br. 30, Trst, 24. VII. 1884., 1.

37 „Gostovi u Opatiji“, NS, br. 43, Pula, 26. X. 1905., 3.

38 „Pohlepa Niemaca za Opatijom“, NS, br. 44, Pula, 2. XI. 1905., 1.

39 „Njemačko kazalište u Opatiji“, NS, br. 18, Pula, 3. V. 1906., 3.

40 „Iz Opatije“, NS, br. 5, Trst, 1. II. 1894., 3.

41 „Iz Opatije“, NS, br. 41, Pula, 22. I. 1903., 3.

42 „Svega po malo iz Opatije“, NS, br. 6, Pula, 5. II. 1903., 6.

izgradnje željeznice od Matulja do Kantride, uredništvo je zamjerilo talijanskome zastupniku u riječkome općinskom vijeću, Riccardu Zanelli što se protivio navedenome prijedlogu, tumačeći kako je time Hrvatima uskratio putovanje tom željeznicom.⁴³

Uredništvo se posebno zanimalo za problem uporabnoga jezika unutar lječilišta, a raspravu o navedenoj problematici nalazimo u nekoliko brojeva. Naime, radilo se o postavljanju obavijesnih tabela isključivo na njemačkome i talijanskome ili u vrlo maloj mjeri na hrvatskome jeziku. Kada su obavijesti bile pisane na hrvatskome jeziku, riječi su bile pogrešno napisane.⁴⁴ To je izazvalo ogorčenost kod uredništva jer je iz navedenoga bilo očito da službenici ne znaju hrvatski jezik, a poseban problem bilo je nepoznavanje hrvatskoga jezika od strane djelatnika na željezničkoj postaji u Matuljima i drugim službama važnim za poslove lječilišta.⁴⁵ Godine 1908. i 1911. upućene su i žalbe upravi željeznice koja krši ugovor kojim je naznačeno da natpisi, oglasi i ostali materijal moraju biti tiskani i na hrvatskome jeziku, kao što i zaposlenici moraju znati hrvatski jezik. Taj je čin uredništvo protumačilo kao pokušaj nametanja njemačkoga jezika i kulture.⁴⁶

Osim što se upravu prozivalo zbog manje zastupljenosti hrvatskoga jezika, problem je predstavljao i manjak obavijesti i natpisa na ostalim slavenskim jezicima, iako su brojni opatijski posjetitelji bili Rusi, Poljaci, Česi, Srbi i ostali. Kao problem istaknuli su nedovoljan broj slavenskih novina u lječilišnoj knjižnici, kao i nedostatak izvođenja slavenske glazbe u lječilištu jer su navodno Mađari bili protiv toga.⁴⁷ Uredništvo je zamjerilo i slabu zastupljenost hrvatskih simbola prilikom proslava, važnih događanja u Opatiji, posjeta članova kraljevskih obitelji u lječilište ili proslave careva rođendana.⁴⁸

U skladu sa svojim stajalištima, uredništvo se zauzimalo za očuvanje hrvatske posebnosti, kulture, jezika i identiteta. Tako su pohvalili odluku općine

43 „Sveza električnog tramvaja Matulje – Kantrida – Rijeka i Lovran – Opatija – Volosko – Kantrida i Rijeka“, NS, br. 15, Pula, 8. IV. 1909., 5.

44 „Obćinskoj upravi Voloskog-Opatije na znanje“, NS, br. 6, Trst, 6. II. 1896., 6.

45 „Nadpisi na postaji Matulje“, NS, br. 33, Pula, 12. VIII. 1909., 2.

46 „Niemština u upravi električne željeznice Matulji-Volosko-Opatija-Lovran“, NS, br. 48, Pula, 26. XI. 1908., 2.; „Prisilimo tudjince da se drže ugovora“, NS, br. 28, Pula, 13. VII. 1911., 2.

47 „Iz Voloskoga-Opatije“, NS, br. 30, Trst, 27. VII. 1893., 3.

48 „Opatija“, NS, br. 14, Trst, 5. IV. 1894., 2.; „Iz Opatije“, NS, br. 16, Trst, 19. IV. 1894., 3.

o zadržavanju starih hrvatskih naziva za opatijske putove, staze i ulice.⁴⁹ U članku iz 1902. godine pohvaljeni su naponi hrvatske uprave mjesne općine Volosko za gospodarski i kulturni razvoj te izgradnju mjesta.⁵⁰ Spomenulo se da se 1907. godine osnovalo društvo s ograničenim jamstvom za kupovanje opatijskih nekretnina, čime je omogućena kupnja objekata i zemljišta hrvatskome stanovništvu. U tekstu se navelo da je spomenuta inicijativa omogućila i izgradnju hotela u hrvatskome vlasništvu: „Sada opet javljaju iz Opatije, da će Hrvati graditi hotel. Ta misao ne samo da je lijepa, već je i potrebna osobito ako se uzme u obzir veliki broj slavenskih gostiju koji Opatiju godišnje posjećuju, a koji će sigurno voljeti stanovati u slavenskom hotelu nego kod raznih Švaba.“⁵¹ Posebno su se najavljivali događaji kada su u Opatiji boravili hrvatski umjetnici, poput gostovanja hrvatske opere iz Zagreba u Opatiji 1914. godine.⁵²

Uredništvo se protivilo aktivnostima koje su štetile hrvatskome identitetu Opatije i nepravdom izostavljanju hrvatskoga jezika, no s druge strane pozitivno se pisalo o inicijativama uprave koje su donesene za dobrobit lječilišta. Navedeno je razumljivo ako se uzme u obzir da je u godinama krajem 19. i početkom 20. stoljeća posjet stranaca značio glavni i najveći izvor prihoda za Opatiju, a jednim je dijelom i lokalno stanovništvo profitiralo od toga jer se na različite načine uključivalo u turističku djelatnost te je posjedovalo objekte za iznajmljivanje. Uredništvo je kroz dopise pokazalo svoju brigu za razvoj lječilišta i pozitivno se izrazilo o novoj i unosnoj turističkoj djelatnosti mjesta, uz želju da se u nju uključi više domaćih turista te da se očuvaju interesi domaćega stanovništva, a time i hrvatski identitet. U jednom je dopisu spomenuto da Mađari nastoje razviti grad Crikvenicu kao svojevrsni pandan austrijskoj Opatiji. Takav je potez uredništvo podržalo pišući kako „mi Hrvati nećemo u tom nazirati nikakva uztuka, nego, jer znamo, da je Opatija s Voloskom isto tako hrvatska kao i Crikvenica, želit ćemo uvijek i doprinositi prema svojim silam, da napreduju i jedna i druga.“⁵³

49 „Ulični napisi Opatiji“, NS, br. 10, Pula, 10. III. 1904., 3.

50 „Iz Voloskoga“, NS, br. 64, Pula, 4. IX. 1902., 2.

51 „Naš hotel u Opatiji“, NS, br. 2, Pula, 7. I. 1909., 2.

52 „Iz Opatije“, NS, br. 10, Pula, 23. IV. 1914., 2.

53 „Iz Lovrana“, NS, br. 34, Trst, 20. VIII. 1891., 2.

ZAKLJUČAK

Budući da je list *Naša sloga* pokrenut u vrijeme ubrzanoga razvoja Opatije, članci se dotiču tematike opatijskoga lječilišta kroz sve godine između 1884. i 1914. Dinamika pisanja o opatijskome lječilištu bila je različita, a o navedenoj se temi najviše pisalo početkom 20. stoljeća. Najveći broj članaka posvećen je opatijskim posjetiteljima te se povremeno donose i statistički podaci, a najmanje detalja saznajemo o djelovanju lječilišne uprave, njezinim članovima te odlukama.

U pojedinim člancima dopisnici i urednici izražavaju svoje mišljenje prema razvoju i promjenama u Opatiji, podržavajući inicijative koje idu u korist razvoja mjesta i vode poboljšanju života domaćega stanovništva. Tako se mogu uočiti nastojanja za očuvanjem hrvatskoga identiteta i jezika te osvježivanje o zajedništvu i povezanosti slavenskih naroda. Kritičan odnos prema središnjoj vlasti, stranome njemačkom i talijanskom stanovništvu prisutan je kada se piše o nedovoljnome priljevu novčanih sredstava u lječilište, nedovoljnoj uporabi hrvatskoga jezika u mjestu s domaćim hrvatskim stanovništvom i gostima slavenskoga porijekla te prodaji opatijskoga zemljišta i obale strancima. Unatoč tomu, iskazuje se pozitivan stav prema stranim posjetiteljima, posebice pripadnicima aristokratskih i kraljevskih obitelji koji se smatraju odanim i omiljenim gostima među opatijskim stanovništvom. Iako su nova opatijska privreda i dolazak mnogobrojnih stranih gostiju značili prosperitet opatijskoga šireg područja, tekstovi lista naglasak stavljaju na očuvanje hrvatskih interesa i podržavaju dolazak domaćih posjetitelja.

Iz članaka ne dobivamo cjelovite i detaljne podatke o opatijskome lječilištu, no svakako predstavljaju vrijedan dodatni izvor u istraživanju povijesti opatijskoga turizma te mogu biti korisni prilikom istraživanja odnosa domaćega stanovništva prema tadašnjoj novoj gospodarskoj djelatnosti.

The golden age of the Opatija health resort in the articles of the newspaper *Naša sloga* (1884 – 1914)

The newspaper *Naša sloga* was being issued at the time when Opatija was at the beginning of its tourism development, and for this paper's purposes, all issues of the newspaper *Naša sloga*, published between 1884 and 1914, were reviewed. A total of 188 newspaper articles were found depicting Opatija's health resort, distributed within 163 issues.

For intelligibility, the articles are separated into four groups according to topics. The first group includes articles related to Opatija's guests, the next one those which give us insight into the health resort administration, the third group comprises of articles containing reports on various activities and events, as part of the tourist offer, and finally articles referring to the Opatija's transport infrastructure development.

The texts reveal how the number of Opatija's guests arriving from all parts of Europe and the world grew year by year, they show the various stages of construction of the Opatija tram, the gruelling attempts to rebuild the city port, and the construction plan of a new Opatija road, which was necessary for Opatija's health resort. The articles provide information and descriptions of various activities and events organized for guests and locals, whereas only scarce information about the health resort administration is available.

Particularly interesting are the articles in which we encounter the opinions of the editorial board and some correspondents about the many changes made in Opatija, their ambivalent attitude towards foreign visitors and the population, and occasional complaints targeted towards the health resort administration, when its actions were considered to harm the interests of the local population and Opatija's Croatian visitors.

The paper opens up new perspectives for the research of tourism history in Opatija, especially when analysing local population's attitude towards tourism as a new economic activity and the health resort administration at that time, whose members were mostly foreigners.

Key words: *Naša sloga*, Opatija, tourism, Austro-Hungarian health resort

Olja Višković

Narodni muzej Labin
olja_viskovic@yahoo.com

Odjek Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe iz 1891. u Istri (kroz novine *Naša sloga*)

Izvadak

U radu se govori o Jubilarnoj gospodarsko-šumarskoj izložbi održanoj 1891. godine u Zagrebu u povodu obilježavanja 50. godišnjice utemeljenja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva i o njezinu odjeku u Istri, odnosno praćenju izložbe i reakcijama u novinama *Naša sloga*. List je vrlo pomno pratio pripreme i tijek izložbe i nastojao čitateljima prenijeti doživljaj same izložbe. Ujedno je isticao važnost njezina održavanja za stanovnike ovoga našeg prostora, u gospodarskome i političkome smislu, kao pokazatelja gospodarskoga razvoja zemlje i početaka modernizacije koji nadolaze krajem 19. i početkom 20. stoljeća u nadi da će zajednička izložba pridonijeti čvršćem povezivanju Hrvatske, Slavonije, Dalmacije i Istre.

.....
Ključne riječi: Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba, Zagreb, 1891., Istra, *Naša sloga*, povezivanje

JUBILARNA GOSPODARSKO-ŠUMARSKA IZLOŽBA

Za organiziranje Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe bilo je zaslužno Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo koje je te 1891. slavilo 50. obljetnicu svojega utemeljenja. Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo osnovano je 3. veljače 1841., a cilj i zadatak društva bio je gospodarski razvoj i unapređenje poljodjelstva. Utemeljitelji društva bili su: biskup Juraj Haulik, Dragutin Rakovac, grof Laval Nugent i Nikola Zdenčaj. Društvo je osnovalo i svoje podružnice u većim mjestima te je 1842. pokrenulo *Gospodarski list*, a 1853. inicirali su osnivanje gospodarske škole, što je ostvareno 1860. osnivanjem Kraljevskoga gospodarskog i šumarskog učilišta u Križevcima.

Gospodarska izložba 1891. nije bila prva takva izložba održana na ovim prostorima. Nakon uspješnoga sudjelovanja izlagača iz hrvatskih, slavonskih i dalmatinskih krajeva na prvoj svjetskoj izložbi u Londonu 1862. (od 34 izlagača osvojili su 11 medalja i 20 pohvala) Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo dobilo je poticaj da organizira prvu zemaljsku gospodarsku izložbu, što je i učinjeno 1864. Potrebno je napomenuti da su već na ovoj izložbi, iako u manjem broju, sudjelovali izlagači iz Dalmacije te je tada došlo do prvoga značajnoga zblizavanja Hrvata iz obaju područja.

S nadolazećom 50. godišnjicom osnutka Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva jačala je ideja o ponovnom održavanju zemaljske izložbe te su, usprkos prvotnom odbijanju zemaljske vlade zbog prevelikih troškova organizacije, uz subvenciju Hrvatskoga sabora u iznosu od 10.000 forinti i uz novčanu pomoć brojnih gradova i općina, započele pripreme organiziranja izložbe pa je u srpnju 1890. godine odaslano 20.000 primjeraka poziva za sudjelovanje na izložbi.¹ Poziv je prenijela i *Naša sloga* 3. srpnja 1890., a u sljedećim je izdanjima pomno pratila tijek priprema i organizaciju izložbe.

Otvorenje izložbe planirano je za 15. kolovoza 1891., a završetak za 29. rujna iste godine, ali je datum zatvaranja produžen do 15. listopada 1891. Izložbeni prostor nalazio se na ondašnjem Sveučilišnom trgu, zauzimao

1 Igor Gostl, *Najsajjnija zagrebačka predstava 1891.*, Zagreb 1996., 18.

je 36.000 m², a prostirao se kroz sveučilišnu zgradu i gospodarski dom, 22 paviljona, 11 kioska, osam nasada, Botanički vrt i pčelinjak. Najveći objekt izložbe bio je paviljon Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva koji je zauzimao čak 1000 m², a nabavljen je u Puli, gdje je dotad služio kao restauracija. Svojom su se egzotičnošću isticali paviljon Bosne i Hercegovine te paviljon Dalmacije, koja je prijavila sudjelovanje čak 1000 izložaka, a očekivao se dolazak 350 izlagača.²

Prije otvorenja objavljen je detaljan kalendar izložbe i popratnih događanja koji je također prenijela i *Naša sloga*.³ Izložba je otvorena 15. kolovoza 1891. ispred zgrade Sveučilišta, a otvorio ju je ban Khuen-Héderváry. Imala je stalni i privremeni postav. Stalni se postav sastojao od gospodarske i šumarske izložbe te izložbe rudarstva, a privremeni je bio predviđen za izložbu stoke, cvijeća, voća, povrća i grožđa. Brojni su bili popratni sadržaji izložbe, kao npr. izvedba opere *Nikola Šubić Zrinski*, brojni koncerti u glazbenome paviljonu te Međunarodna izložba umjetnina na kojoj su svoje radove izložili gotovo svi značajniji hrvatski umjetnici, ali i poneki strani. Neke od „posljedica“ Jubilarne izložbe bile su: donekle mijenjanje vizure grada Zagreba, naročito dijela oko Sveučilišnoga trga, na kojem su se godinama prije izložbe počele graditi nove zgrade, zatim Botanički vrt, uvodi se električna rasvjeta, u promet je pušten tramvaj na konjski pogon, postavljen je i otkriven spomenik Andriji Kačiću Miošiću, a izvedena je i prva demonstracija leta balonom. Izložba je zatvorena 15. listopada uz mnoštvo posjetitelja, prigodni program i govor predsjednika Egzekutivnoga (Izvršnoga) odbora izložbe Ljudevita pl. Vukotinovića. U ova dva mjeseca izložbu je posjetilo oko 450.000 osoba te je polučila odlične financijske rezultate.⁴

2 Isto, 43.

3 „Glavni program jubilarne gospodarske i šumarske izložbe god. 1891. u Zagrebu“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 32, Trst, 7. VIII. 1890., 3-4.

4 Gostl, *Najsajmnija zagrebačka predstava 1891.*, 156.

IZLOŽBA U NOVINAMA NAŠA SLOGA

Slika 1. Naslovnica Naše sloge, br. 33, 13. kolovoza 1891.

Gospodarsko-šumarska izložba bila je u *Našoj slogi* vrlo pomno praćena i prije otvorenja, od početka priprema i pripao joj je pozamašan prostor u novinama. Prvi se puta spominje početkom srpnja 1890. u broju 27 kada donose vijest da je vlada odobrila zaključke središnjega odbora izložbe te da će se uskoro objaviti i razaslati pozivi za sudjelovanje. Napominje se da je izložba dokaz da cijela Hrvatska i Slavonija priznaju Zagreb kao svoje duhovno središte i žele da uspjeh izložbe bude poticaj gospodarstvu, a ujedno i dokazom da je, usprkos svim nevoljama koje muče narod i sprječavaju ga u napredovanju, ipak učinjen napredak na gospodarskome polju.⁵ Tijekom 1890. godine još se nekoliko puta pisalo o izložbi, donosi se kratka vijest o izboru članova centralnoga i egzekutivnoga (izvršnoga)

5 „Jubilama izložba hrvatskog i gospodarskog društva u Zagrebu“, NS, br. 27, Trst, 3. VII. 1890., 3.

odbora i nešto duži članak o nastanku Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva te o razlogu održavanja Jubilarne izložbe, odnosno o 50. obljetnici postojanja društva.⁶

Nekoliko dana poslije objavljen je detaljan program Gospodarske izložbe.⁷ Frane Martinov, dopisnik *Naše sloge* iz Zagreba u 15. broju iz travnja 1891. u podlistku „Pismo iz Zagreba“ govori o napredovanju u organizaciji izložbe te ističe da Istra, kao „eminentno poljodjelska zemlja“ ne bi smjela propustiti priliku da posjeti izložbu u što većem broju.⁸

Dva broja poslije *Naša sloga* javlja da su primili tlocrt izložbe i veseli se da će na izložbi „posestrime Hrvatske“ sa svojim paviljonima sudjelovati Dalmacija te Bosna i Hercegovina. Naročito zadovoljstvo izražava se zbog sudjelovanja Dalmacije, napominje se da je važno da ona bude zastupana u Zagrebu i da su novine dužne istaknuti „naše narodno jedinstvo na kulturno-prosvjetnom polju, kad nam to nije moguće na političkom“ te da je iz toga razloga potrebno da se za sudjelovanje na izložbi dalmatinski izlagači jave u što većem broju. Na kraju teksta izražava se „živa želja, da bi i naša Istra bar nekoliko bila zastupana“.⁹ U svibnju se u podlistku u „Pismu iz Zagreba“ ponovno javlja dopisnik Frane Martinov pišući o novostima u Zagrebu, između ostaloga i o pripremama i gradnji paviljona na Sveučilišnom trgu za potrebe Jubilarne izložbe koji napreduju „orijaškim korakom“, a među njima i dalmatinski paviljon. Piše i o dovršavanju i puštanju u promet gradskoga tramvaja čime prijestolnica koja broji oko 40.000 stanovnika konačno više neće zaostajati za manjim gradovima, kao što je npr. Osijek.¹⁰

Nešto kasnije, u lipnju, objavljen je članak pod naslovom *Istra na Jubilarnoj izložbi u Zagrebu*, u kojem se poziva Istru da sudjeluje i izloži svoje proizvode na zagrebačkoj izložbi, „da tako pokažemo i tim načinom bratski vez, koji nas spaja s bratjom u kraljevini“. Autor članka navodi da imaju saznanja kako je nekolicina Istrana odlučila sudjelovati

6 „Za jubilaru izložbu hrvatskog slavonskog gospodarskog društva“, NS, br. 29, Trst, 17. VII. 1890., 3.

7 „Glavni program jubilarne gospodarske i šumarske izložbe god. 1891. u Zagrebu“, NS, br. 32, Trst, 7. VIII. 1890., 3-4.

8 „Pismo iz Zagreba“, NS, br. 15, Trst, 9. IV. 1891., 1.

9 „Jubilarna izložba u Zagrebu“, NS, br. 17, Trst, 23. IV. 1891., 2.

10 „Pismo iz Zagreba“, NS, br. 22, Trst, 28. V. 1891., 1.

na izložbi te donose poziv mladih Istrana koji se školuju u Zadru Hrvatima Istre i kvarnerskih otoka da po uzoru na Dalmaciju podignu paviljon na zagrebačkoj izložbi u kojem će izložiti svoje gospodarske proizvode. Ističu da su svjesni da je ta ideja teško izvediva, ali vjeruju da će izložbeni odbor osigurati dostojno mjesto za izlaganje istarskih proizvoda. U članku se dalje prenosi vijest iz novina *Katolička Dalmacija* u kojoj se poziva na pomoć Istri, odnosno poziv da se pronađe mjesta na izložbi za istarske izlagače da bi se „i njezino ime kakogod izticalo, da se tim vanjskim biljegom dokaže, kako su svi hrvatski krajevi u izložbi učestvovali te kako je izložba u pravom i potpunom smislu rieči izložba hrvatska“ jer su svjesni da je Istri nemoguće sagraditi svoj paviljon zbog nevoljkosti Talijana da podupru interese svojih pokrajina.¹¹ Zanimljivo je ovdje spomenuti da *Naša sloga* u 44. broju od 30. listopada 1890. u izvješću rada Istarskoga sabora spominje da je financijski odbor predložio da se ravnatelju Zemaljskoga poljodjelskog zavoda prof. Carlu Huguesu dodijeli dekret za priznanje njegovih osobnih zasluga i nagrada zbog uspjeha istarskih izlagača na Poljodjelsko-obrtničkoj izložbi u Beču. U istome broju donosi se vijest o nagrađenim izlagačima iz Istre koji su sudjelovali na izložbi u Beču. Na izložbi je nagrađen 91 istarski izlagač, većina za vinarstvo.¹²

Početak srpnja objavljena je u *Našoj slogi* prva reklama Gospodarsko-šumarske izložbe u Zagrebu. Poslije, u broju od 17. rujna 1891. ponovljena je nešto drukčija reklama.¹³

11 „Istra na jubilarnoj izložbi u Zagrebu“, NS, br. 25, Trst, 18. VI. 1891., 3.

12 „Istarski sabor god. 1890.“, NS, br. 44, Trst, 30. X. 1890., 4.; „Istrani nagrađeni“, NS, br. 44, Trst, 30. X. 1890., 6.

13 „Gospodarsko-šumarska izložba“ (reklama), NS, br. 28, Trst, 9. VII. 1891., 4.; „Gospodarsko-šumarska izložba u Zagrebu“ (reklama), NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1891., 4.

Slika 2. Reklama Gospodarsko-šumarske izložbe u novinama *Naša sloga*, br. 28, 9. srpnja 1891.

Slika 3. Reklama Gospodarsko-šumarske izložbe u novinama *Naša sloga*, br. 38, 17. rujna 1891.

U 32. broju od 6. kolovoza 1891. donose obavijest da će iz Rijeke za posjetitelje Gospodarske izložbe 6. rujna krenuti poseban vlak. Također se pozivaju istarski Hrvati da se pridruže Riječanima i tim vlakom otputuju u Zagreb te je ponovno objavljen i kalendar izložbe i događanja vezanih uz nju.¹⁴

U broju objavljenom dva dana prije otvorenja izložbe *Naša je sloga* posvetila zagrebačkoj izložbi priličan prostor na prvoj stranici. U tom se obraćanju ponovno žali da Istra neće imati svoj paviljon na nadolazećoj izložbi, kao Dalmacija i Bosna i Hercegovina, ali se napominje da će se naći prostorija u kojoj istarski izlagači mogu izložiti svoje proizvode, a veletrgovac Pajanović iz tvrtke *Pajanović i drugovi* iz Zagreba već je ponudio jednu prostoriju svojega paviljona za istarske proizvode.

Naša sloga poziva zainteresirane da nipošto ne propuste ovu priliku jer je „...izložba u Zagrebu hrvatska izložba, pak da na takovoj istarski Hrvati neimaju manjkati“. Dalje se predlažu proizvodi koje bi

14 „Posebni vlak“, NS, br. 32, Trst, 6. VIII. 1891., 2.; „Kalendar jubilarne izložbe u Zagrebu“, NS, br. 32, Trst, 6. VIII. 1891., 4.

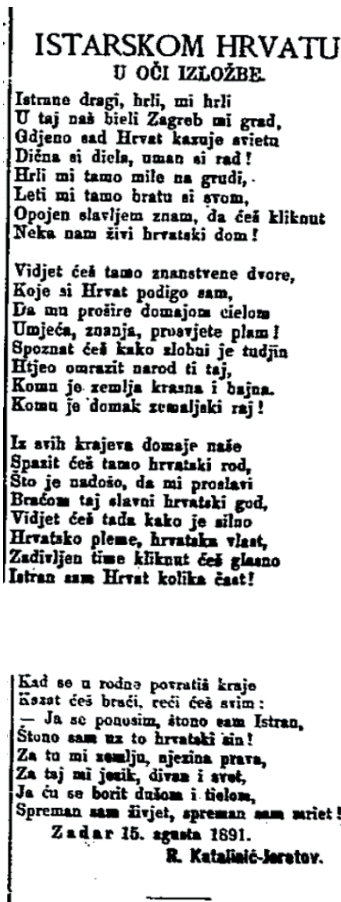
istarski proizvođači mogli izložiti u Zagrebu, kao kameni ugljen i mramor, zatim razno voće i grožđe, vino, sir, školjke i drugi morski proizvodi, a uz to i jednu mušku i žensku nošnju. Također, u zasebnom se članku donosi raspored otvaranja izložbe, podaci o cijenama ulaznica i cijenama voznih karti do Zagreba. Ponovno se napominje da riječki Hrvati dolaze u Zagreb posebnim vlakom te da im se mogu pridružiti istarski Hrvati i oni iz Primorja, a pošto su načuli da istarski Hrvati planiraju organizirati zaseban posjet Zagrebu, pozivaju ih da krenu na put 6. rujna, odnosno isti dan kada i Slovenci te da svi zajedno upriliče posjet izložbi. Poseban vlak s posjetiteljima za zagrebačku izložbu kreće i iz Trsta.¹⁵

Nekoliko dana nakon otvorenja izložbe *Naša sloga* na prvoj stranici donosi pozamašan osvrt na svečanost te detaljno opisuje tijek otvorenja, od izgleda ukrašenoga grada do osjećaja koje je izložba budila. Ponovno se tuguje zbog nemogućnosti Istre da u vlastitu paviljonu izloži proizvode te se upućuje poziv imućnijim Istranima da 6. rujna u što većem broju posjete Jubilarnu izložbu, uz veselje da se velik broj Istrana zanima za posjet Zagrebu.

U istome broju objavljena je pjesma pjesnika Rikarda Katalinića Jeretova pod nazivom *Istarskom Hrvatu u oči izložbe* u kojoj poziva Istrane da pohrle u Zagreb.¹⁶

15 „Gospodarsko-šumarska izložba u Zagrebu“, NS, br. 33, Trst, 13. VIII. 1891., 1.; „Otvorenje gospodarsko-šumarske izložbe u Zagrebu“, „Posebni vlak“, NS, br. 33, Trst, 13. VIII. 1891., 2.; „Izložbeni viestnik“, „Posebni vlak“, NS, br. 33, Trst, 13. VIII. 1891., 3.

16 „Jubilarna izložba u Zagrebu“, NS, br. 34, Trst, 20. VIII. 1891., 1.; „Istarskom Hrvatu u oči izložbe“, „Izlet Istrana u Zagreb“, NS, br. 34, Trst, 20. VIII. 1891., 2.; „Izložba voća i grozdja“, NS, br. 34, Trst, 20. VIII. 1891., 3.

Slika 4. Pjesma Rikarda Katalinića Jeretova *Istarskom Hrvat u oči izložbe* objavljena u *Našoj slogi*, br. 34, 20. kolovoza 1891.

U sljedećih nekoliko brojeva list na naslovnoj stranici prilično prostora posvećuje izložbi i detaljnom opisu izložbenoga prostora. Također, u tome broju *Naša sloga* prenosi savjet građanstvu Hrvatske iz 101. broja *Obzora* kako da dočekaju posjetitelje iz Dalmacije, Slovenije, Rijeke i Istre. Savjetuju, naravno, najsrdačniji doček, a za Istrane kažu: „Najmladje čedo hrvatskoga duha i hrvatske prosvjete, naše vriedne i odvažne Istrane, moramo dočekati najvećim zanosom jer ćemo i onda jedva pogoditi onaj stepen uzhita, kojim su njihove duše zagrijane prema hrvatskoj domovini.

Sav onaj živ uzhit, kojim smo se mi oduševljali u doba našega narodnoga i kulturnoga preporoda, ogrieva danas dušu tih mukotrpnih plemenitih i poštenih Hrvata; oni su naša straža na talijanskoj medji, ona gola prsa i gole grudi, o koje se razbijaju svi neprijateljski napadaji; onaj bedem, koji čuva domovinu proti pohlepnomu susjedu.¹⁷

U sljedećem je broju ponovno velik dio teksta posvećen Jubilarnoj izložbi, počevši s nastavkom opisa izložbenoga prostora na prvoj stranici, zatim vijestima o popratnim događanjima, kao što je utrka biciklista koju je organizirao klub biciklista *Hrvatskoga sokola*, proslava rođendana Njegova Veličanstva Franje Josipa I. te svečanost otkrivanja spomenika Andriji Kačiću Miošiću na kojoj se očekuje dolazak velikoga broja Dalmatinaca pa se užurbano radi na dostojnom dočeku jer, kako ističe *Naša sloga*, vjeruje se da će taj posjet Dalmatinaca Zagrebu imati značajnih posljedica na buduće političke prilike. Tu autor nadodaje da se prijestolnica također raduje Istranima, Riječanima i Slovencima te da će i oni biti dočekani ovacijama. Ponovno se nabrajaju svi vlakovi čiji polasci odgovaraju eventualnim posjetiteljima iz Istre, primjerice vlak iz Ljubljane koji se zaustavlja u Divači i Sv. Petru, zatim vlak iz Rijeke, iz Trsta te zasebni vlak iz Rijeke za koji prijave prima veletrgovac Gjuro Ružić. S posebnim oduševljenjem *Naša sloga* piše o dolasku Dalmatinaca u posjet Jubilarnoj izložbi, njihovu dočeku i boravku u Zagrebu. Oko 300 dalmatinskih Hrvata doputovalo je preko Rijeke u Zagreb 25. kolovoza, a na kolodvoru ih je dočekaao gradonačelnik dr. Milan Amruš te na putu od kolodvora do izložbenoga prostora još oko 20.000 Zagrepčana.¹⁸ Za njihov trodnevni boravak sastavljen je iscrpan program, od razgledavanja izložbe, izvedbe opere *Nikola Šubić Zrinski*, otkrivanja spomenika Andriji Kačiću Miošiću u Mesničkoj ulici autora Ivana Rendića, predstave *Dubravka*, koncerta

17 „Jubilarna izložba hrvat. – slav. gospodarskog društva“, NS, br. 35, Trst, 27. VIII. 1891., 1.; „Zagreb, 19. kolovoza 1891.“, „Posebni vlak na izložbu u Zagreb“, „Za doček Istrana u Zagrebu“, „Glas o jubilarnoj izložbi u Zagrebu“, NS, br. 35, Trst, 27. VIII. 1891., 2.

18 „Jubilarna izložba hrvat. – slav. gospodarskog društva“, „Zagreb, 23. agusta 1891.“, NS, br. 36, Trst, 3. IX. 1891., 1.; „Posebni vlak“, „Vozna ciena iz Trsta u Zagreb i natrag“, „Posebni vlak iz Rieke“, „Doček i boravak dalmatinskih Hrvata“, NS, br. 36, Trst, 3. IX. 1891., 2.; „Iz Zagreba nam javlja prijatelj“, „Glavni zgoditak jubilarne izložbe“, NS, br. 36, Trst, 3. IX. 1891., 3.; „Zagreb, 30. kolovoza (Dalmatinski Hrvati u Zagrebu)“, NS, br. 36, Trst, 3. IX. 1891., 4.

zagrebačkih pjevačkih društava, svečanoga banketa u dvorani Hrvatskoga doma.¹⁹ Tih je dana izložbeni prostor bio naročito svečano ukrašen, a posebno se isticao transparent koji je prikazivao „...alegorički sjedinjenu trojednu kraljevinu: dvie sestre, koje si podavaju junačke desnice“.²⁰

U sljedećem broju, 17. rujna, nastavlja se opisivanjem izložbenoga prostora na naslovnoj stranici, izgleda paviljona i izloženih proizvoda. Objavljena je zahvala istarskih narodnih zastupnika u ime svih Istrana koji su posjetili izložbu na srdačnom dočeku i ugodnom boravku u Zagrebu i upućena je gradonačelniku dr. Milanu Amrušu. Izostao je detaljan opis boravka, vjerojatno zbog nedostatka prostora u listu. Donosi se vijest o posjetu istarskih zastupnika Dukića, Spinčića i Mandića Sisku, odnosno vijećniku grada Siska Franu Steidlu, u društvu obitelji Josipa Bakarčića iz Kastva.²¹

Opis boravka istarskih Hrvata u Zagrebu nadoknađuje se u izdanju od 24. rujna. U nedjelju 6. rujna stiglo je vlakom u Zagreb oko 350 posjetitelja iz Istre, Rijeke i Primorja, među njima stotinjak Istrana. Na zagrebačkome kolodvoru dočekalo ih je mnoštvo građana, predstavnici Odbora izložbe i pjevačko društvo *Kolo*, a pozdravio ih je gradonačelnik dr. Milan Amruš srdačnim govorom, dok su pozdravni govor održali odvjetnik Erasmo Barčić u ime riječkih Hrvata i zastupnik Vjekoslav Spinčić u ime istarskih Hrvata. Govori su bili popraćeni klicanjem mnoštva „Živili istarski Hrvati!“ „Živila hrvatska Rieka!“ i sl. Te je večeri priređeno svečano druženje i zabava na kojoj su, uz povike i klicanja, Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić i Eugen Kumičić nošeni na ramenima preko cijele dvorane. Drugoga dana boravka u Zagrebu gotovo svi Istrani posjetili su dr. Antu Starčevića, a na putu do izložbe zaustavili su se kod novootkrivenoga spomenika Andriji Kačiću Miošiću gdje je Antun Jakić, urednik novina *Diritto Croato* održao govor. Predvečer su svi gosti bili pozvani na svečani banket u dvorani pjevačkoga društva *Kolo* na kojem je prisustvovalo više od 300 osoba, a nakon banketa izvedena je opera *Nikola Šubić Zrinski*. Posljednji dan boravka u Zagrebu

19 Gostl, *Najsajjnija zagrebačka predstava 1891.*, 110-114.

20 „Zagreb, 30. kolovoza (Dalmatinski Hrvati u Zagrebu)“, NS, br. 36, Trst, 3. IX. 1891., 4.

21 „Jubilarna izložba hrvat. – slav. gospodarskog društva“, NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1891., 1.; „Zahvala Istrana“, „Izlet iz Zagreba u Sisak“, NS, br. 38, Trst, 17. IX. 1891., 2.

bio je posvećen detaljnijem razgledavanju izložbe, a navečer je organizirano druženje Istrana u prostorijama građanske streljane gdje je domaćin bio zastupnik Fran Folnegović. Na kraju izvješća o boravku Istrana u Zagrebu *Naša sloga* zahvaljuje svemu građanstvu koje im je iskazalo „toliko ljubavi i bratinstva“.²²

Boravak istarskih Hrvata na Jubilarnoj izložbi u Zagrebu opisuju i druge novine objavljene tih dana, npr. novine *Dom i sviet*, prve hrvatske zabavne ilustrirane novine koje su izlazile u Zagrebu. One su objavile članak o Jubilarnoj gospodarsko-šumarskoj izložbi na tri stranice, a posljednji dio članka posvećen je opisu dočeka i boravka Hrvata iz Istre i Rijeke. Na kraju članka ističu „da će kod naknadnoga izbora u Istri održati pobjedu nad talijanaškim kandidatom dični branitelj hrvatskih prava dr. Marko Laginja. Dao Bog!“.²³ Također, zagrebačke *Narodne novine* u izdanju od 7. rujna 1891. donose osvrt na Jubilarnu izložbu, a jedan dio članka opisuje boravak riječkih i istarskih Hrvata u Zagrebu kojima žele dobrodošlicu te da se u glavnome gradu Hrvatske osjećaju kao kod kuće.²⁴

U broju od 28. listopada *Naša sloga* donosi članak o posljednjim danima zagrebačke izložbe, opisuju se paviljoni i izložci koji još nisu spomenuti te poduži tekst o Međunarodnoj izložbi umjetnina koja je otvorena istodobno s Gospodarsko-šumarskom izložbom. Izložba je otvorena u zgradi Kraljevske obrtne škole (zgrada današnjega Muzeja za umjetnost i obrt), a svoje su radove izložili brojni domaći i strani umjetnici.²⁵

Poslije, u broju od 19. studenoga *Naša sloga* piše o odlikovanjima na Jubilarnoj izložbi, odnosno o kastavskom vinu kojemu je Porota za vino, rakiju i pivo dodijelila *Počasnu diplomu i veliku kolajnu* za zametsko crno, matuljsko crno i serdočko vino.²⁶ Kolajne u spomen Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe izradio je Josip Radković, rezbar iz Zagreba.

22 „Istarski Hrvati u Zagrebu“, NS, br. 39, Trst, 24. IX. 1891., 2.

23 „Jubilarna izložba u Zagrebu“, *Dom i sviet*, br. 18, Zagreb, 15. IX. 1891., 295.

24 „Jubilarna gospodarsko – šumarska izložba“, *Narodne novine*, br. 204, Zagreb, 7. IX. 1891., 2-5.

25 „Dopisi – iz Zagreba“, „Istodobno sa gospodarsko – šumarskom izložbom“, NS, br. 44, Trst, 28. X. 1891., 3.

26 „Odlikovanje kastavskoga vina na jubilarnoj izložbi u Zagrebu“, NS, br. 47, Trst, 19. XI. 1891., 2.

VJEKOSLAV SPINČIĆ

Još je jedan događaj, odnosno posljedicu događanja na zagrebačkoj izložbi, važno spomenuti, a odnosi se na narodnoga zastupnika Vjekoslava Spinčića. Spinčić je prigodom govora održanoga na Jubilarnoj izložbi u Zagrebu „izrazio želju, da se Hrvati sjedine pod habsburškim žezlom“²⁷, što je podrazumijevalo i Istru, odnosno da bi se Istra trebala ujediniti s Banskom Hrvatskom. Zbog te je izjave 1892. godine bio kažnjen, izgubio je posao u Učiteljskoj školi u Gorici i sva prava, što je izazvalo burne reakcije i negodovanja interpelacijama ministru bogoštovlja i nastave u bečkome Carevinskom vijeću u travnju 1892. godine.

ZAKLJUČAK

Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba nije bila ni prva, a ni posljednja takva izložba na ovome prostoru, ali je nadmašila sve ostale. U početku nije bila ambiciozno zamišljena, tek kao proslava 50. obljetnice Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva, ali je u gospodarskome pogledu ostvarila značajne rezultate, od broja izlagača, veličine izložbenoga prostora, predstavljanja obrtničke tradicije, poljodjelstva, industrije do uvođenja električne struje u Zagrebu, puštanja u promet tramvaja, pokazavši gospodarski razvoj zemlje i početke modernizacije koji nadolaze krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Važan je i njezin umjetnički prinos Međunarodnom izložbom umjetnina i otkrivanjem spomenika Andriji Kačiću Miošiću.

Osim gospodarskoga i umjetničkoga značenja njezina je važnost i u političkome pogledu, u ukazivanju povezivanja svih dijelova današnje Hrvatske, odnosno Hrvatske i Slavonije s Istrom i Dalmacijom, ali i Bosnom i Hercegovinom, što se manifestiralo u dolascima brojnih izlagača i posjetitelja Hrvata iz Istre, Rijeke i Dalmacije u Zagreb te posjetu dr. Anti Starčeviću i sastanku članova Stranke prava.

27 Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1870. – 1915.*, Zagreb 2005., 242.

U svemu tome sudjelovala je *Naša sloga*, kao glasilo istarskih Hrvata, informiranjem svojih čitatelja o izložbi i njezinim popratnim događanjima, upornim pozivanjem Istrana da sudjeluju i posjećuju Jubilarnu izložbu u što većem broju i isticanjem važnosti sudjelovanja istarskih izlagača na izložbi, kako kažu u 25. broju, : „da bi se i njezino ime kakogod izticalo, da se tim vanjskim biljegom dokaže, kako su svi hrvatski krajevi u izložbi učestvovali te kako je izložba u pravom i potpunom smislu rieči izložba hrvatska“.²⁸ Time je ohrabivala jačanje hrvatske nacije u Istri. Najbolje su svoju namjeru sročili autori teksta objavljenoga na naslovnici 35. broja *Naše sloge* od 27. kolovoza 1891.: „Nu ovim redkom nije ta svrha, već su pisani tih radi toga, da se čitalačkoj publici dične „Naše sloge“, koja se uvijek toplo zauzumlje za sve hrvatske stvari, poda bar maleni odsjev ove, skromno zasnovane, a ipak ogromne slike, u kojoj se zrcali sav naš rad na gospodarstvenom i kulturnom polju u ovih potonjih pedeset godina.“²⁹

28 „Istra na jubilarnoj izložbi u Zagrebu“, NS, br. 25, Trst, 18. VI. 1891., 3.

29 „Jubilarna izložba hrvat.- slav. gospodarskog društva“, NS, br. 35, Trst, 27. VIII. 1891., 1.

Echoes of the Jubilee Economic and Forestry Exhibition of 1891 in Istria (through the newspaper *Naša sloga*)

The Jubilee Economic and Forestry Exhibition of 1891 was organized in Zagreb to mark the 50th anniversary of the founding of the Croatian-Slavonian Economic Society, but it surpassed the original idea of a modest celebration. The exhibition achieved significant results: economically, showing the economic development of the country and the beginnings of modernization in the late 19th and early 20th century and politically, pointing out the connection between all parts of today's Croatia, Croatia and Slavonia with Istria and Dalmatia, but also Bosnia and Herzegovina. That connection was manifested by the arrival of numerous exhibitors and visitors, Croats from Istria, Rijeka and Dalmatia, their visit to Ante Starčević and their meeting with the members of the Party of Rights.

Naša sloga participated in that event as the newspaper of Istrian Croats, informing its readers about the exhibition and the accompanying events, persistently inviting Istrians to participate and visit the Jubilee Exhibition in the largest possible number and emphasizing the importance of Istrian exhibitors participating in the exhibition, thereby strengthening the Croatian nation in Istria. The paper studies the development in the organisation and the unfolding of the Jubilee Exhibition covered by the newspaper *Naša sloga* through numerous articles, which in almost every issue brought news related to the exhibition, with an emphasis on Istrian and Dalmatian Croats' visits to the exhibitions, the welcome they received and their stay in Zagreb.

Key words: Jubilee Economic and Forestry Exhibition, Zagreb, 1891, Istria, *Naša sloga*, establishing bonds

Zdravko Matic

*Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, Odsjek za vojnu povijest
zdravko.matic71@gmail.com*

Damir Stručić

*Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, Zagreb
dastrucic@yahoo.com*

Naša sloga o potresu u Zagrebu 9. studenoga 1880.

Izvadak

Autori su na temelju novina *Naša sloga* i recentne literature analizirali izvješće o potresu kao elementarnoj nepogodi koji je pogodio Zagreb 9. studenoga 1880. *Naša sloga* koja je tada izlazila kao dvotjednik objavila je važnu vijest 17. studenoga 1880. na svojoj drugoj stranici, u članku pod naslovom „Potres“, u kojemu se koncizno analiziraju posljedice razarajućega potresa koji je pogodio stanovništvo grada Zagreba.

.....
Ključne riječi: *Naša sloga*, vijest, Zagreb, potres, 9. studenoga 1880.

UVOD

Potresi su prirodne katastrofe, a manifestiraju se brzim i iznenadnim podrhtavanjem tla koje nastaje pucanjem stijena u zemljinoj unutrašnjosti ili pomicanjem tektonskih ploča duž već postojećih pukotina – rasjeda. Potres može pogoditi bilo koji teritorij Zemlje u bilo kojem trenutku. Hrvatska se nalazi u seizmički vrlo aktivnome području, što dokazuje niz snažnih potresa kroz povijest, od kojih je velik broj bio i na zagrebačkome području.

Potres koji je pogodio Zagreb 22. ožujka 2020. u 6:24 vratio nas je u davnu prošlost kada je prije 140 godina potres također pogodio glavni grad Hrvatske. Podaci o potresima u Hrvatskoj, pa tako i za grad Zagreb, do 19. su stoljeća vrlo nepotpuni, poglavito kada se govori o jačini i epicentru potresa. Podaci o najstarijem potresu koji je pogodio Zagreb datiraju od 26. ožujka 1502., a navodno je imao epicentar u području Medvednice kada je srušen toranj crkve sv. Marka.¹ Pretpostavlja se da je bio snage osam stupnjeva Merkalijeve ljestvice. Međutim, drugih podataka o njemu nema.²

Prve pisane egzaktno podatke o potresima nalazimo 1857. godine zahvaljujući A. Zeithammeru, profesoru *Gornjogradske klasične gimnazije* u Zagrebu koji je objavio vrlo detaljne podatke o potresima koji su se dogodili u Zagrebu od 1830. do 1864. godine.³ Podatke o potresima nalazimo i u godišnjemu izvješću *Kraljevske velike realke* u Zagrebu koje je objavio hrvatski prirodoslovac, mineralog i petrolog Mijo Kišpatić 1879. godine. Kišpatić u izvješću navodi potrese koji su se dogodili od 1502. do 1879. godine. Jedan od snažnijih dogodio se 16. rujna 1590., zbog čega se posjednik Medvedgrada nakon potresa u strahu preselio u Šestine. Drugi, još snažniji, potres koji je porušio stare gradove Veliki Kalnik i Medvedgrad

1 „Zagrebački potresi“, Stjepan Škreb, (posjećeno 26. IX. 2020.), http://www.mgz.hr/UserFiles/file/Zagrebacki%20potresi%20NS_1929_20_11_Skreb%5B1%5D.pdf

2 Veselin Simović, „Potresi na zagrebačkom području“, *Građevinar* sv. 52, Zagreb 2000., 638.

3 Antun Zeithammer, „Über die Betheiligung der Gymnasien an der erforschung geographisch, physikalischer Verhältnisse des osterreichischen Staatsgeobietes – II Verzeishniss der Erderschütterungen, welche Agram von 1830 – 1846. betroffen“, *Programm des k.k. Gymnasiums zu Agram*, Zagreb 1857., 7.

dogodio se 11. veljače 1699., s epicentrom u Sloveniji, a štetu je prouzročio na Pavlinskome samostanu i crkvi u Sveticama.⁴

Potresi su se kroz povijest, sve do kraja 19. stoljeća, bilježili pisanom riječi, opisima preživjelih. Izumom seizmografa talijanskoga fizičara Filippa Cecchija 1875. godine započinje sustavno bilježenje i praćenje razornih učinaka potresa.⁵

POTRES U ZAGREBU 9. STUDENOGA 1880.

Potres koji je pogodio Zagreb 9. studenoga 1880. objavile su sve ondašnje novine kao glavnu vijest na svojim naslovnica. I hrvatski je dvotjednik *Naša sloga* u broju 22. od 17. studenoga 1880. objavio članak pod naslovom *Potres*, u kojemu između ostaloga ističe: „Devetoga novembra nećemo tako lahko zaboraviti. Toga dneva oko pola osam oćutio se u polovici skoro naše države dosta jak potres. U gradu Trstu trajao je isti do 6 sekunda, kuće su se tresle, kućni zvončići zazvoniše al se nikakva nesreća ne dogodi. Mogli bismo nabrojiti dvadeset gradova i mjesta po Kranjskoj, Štajerskoj i Ugarskoj gdje se je silan potres pojavio al se nikakva dalnja nesreća ne pripetila. Tko je pak nastradao? Hrvatska! Glavni grad Zagreb bio je na rubu propasti! U 7 sati i 35 časova istoga dana sbi se užasan potres i trajao do 30 sekunda, pravac mu je bio od sjeverozapada na jugo-iztok. Kad je potres počeo bio zidove lomiti, skakali su ljudi iz kreveta, te bez šešira, dapače kako su iz postelje skoćili, tako su izletili na ulicu. Užasan je bio jauk gospodja i djece a mužkarcem u toj sdvojnosti briznule su suze. Srušilo se do 500 zidova i do 1500 dimnjakah neraćunajuć stiene, koje su izpućale. Mnogo krovova se srušilo bez razlike u starijih i novih kućah. Nema kuće u Zagrebu koje nebi bila pošćecena, a mnoge nisu za obitavati te su od stanovnikah ostavljene. (...) U obće velika je šteta u dućanah u kojih imade predmeta, koje potrti mogu. Silan potres uzdrmao je s temelja sve te porazbacio naslagane stvari. Skoro se je ćuditi,

4 Mijo Kišpatić, „Zagrebaćki potresi“, *Godišnje izvješće Kr. velike realke*, Zagreb 1879., 23.

5 Simović, „Potresi na zagrebaćkom području“, 639.

što je kod takva goleme nesreće ipak tako malo ljudi nastradalo. Mrtva ostala su dva a ranjeni imade liepi broj tako da se govori, da su bolnice već prenapunjene. Još svega toga nije bilo dosta, potres ponovio se je sljedećeg dana nu ne u prijašnjoj sili, a očutilo ga se i 12. novembra, tako da je kod svega pučanstva do skrajnosti zavladao neopisiv strah te se nitko nije dao pod krov a tko je mogao i ostavio Zagreb, da se ukloni pretećoj pogibelji. Njekoliko danah u prijašnjem tjednu spavalo je občinstvo po ulicah, u kočijah, u daščarah ili boraveć noć po kavanah kod prostih svećah, jer se plin (gas) u kućam nije smio užigati. Nije samo Zagreb stigla ta nevolja, iz stotine mjestih i selah Hrvatske dolaze tužni glasovi, da su crkve porušene, kuće popucale, i u obće, da je šteta velika. Kaže se nadalje, da oko Zagreba traži njekakvo toplo vrielo izaći na vidjelo i čitamo da je u blizini Svesvetah zemlja pukla te da se je našlo nekakve vulkaničke materije. Drugi put ćemo našim čitateljem pobliže javiti. Sad se je nadati, da je pogibelj nestala. Nj. Veličanstvo blagoizvolilo je upraviti 10. o. mjes. banu Pejačeviću sljedeću depešu: ‘Očekujuć vaš jučerašnjom brzozavkom zahtievani predlog, dajem za sada iz moje privatne chatule za stradajuće od potresa siromašnije pučanstvo u Zagrebu i eventualno u ostalih mjestih Vašoj upravi povjerene zemlje od Moje strane i od strane carice iznos od 10.000 forinti koji se imaju odmah porazdieliti čim stignu.’⁶

Prema svim egzaktnim izvorima najjači potres koji je pogodio Zagreb dogodio se 9. studenoga 1880. u 7h 33' 50" prema lokalnom vremenu. Bio je snage devet stupnjeva Merkalijeve ljestvice. Prema akademiku Josipu Torbaru⁷ dubina žarišta potresa bila je između deset i petnaest km, što je odredio teorijskim izvodima „o odnosu smjera padanja predmeta i smjera rasprostiranja valova potresa“.⁸ Suvremenim istraživanjima dobilo se za dubinu žarišta 12-17 km, što pokazuje koliko je znanstvene ozbiljnosti i poznavanja principa fizike bilo u razmatranjima J. Torbara. S obzirom na

6 „Potres“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 22, Trst, 17. XI. 1880., 84.

7 Josip Torbar bio je hrvatski prirodoslovac, pedagog i političar (Krašić kraj Jastrebarskoga, 1. IV. 1824. – Zagreb, 26. VII. 1900.). *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=61830>, posjećeno 27. IX. 2020.)

8 Torbar, *Izviješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880. godine*, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Knjiga I., Zagreb 1882.

to da u vrijeme potresa nije bilo seizmografa, magnituda mu nije određena. Kasnijim istraživanjima procijenjeno je da je magnituda iznosila približno 6,3 po Richterovoj ljestvici.⁹

STRUČNO IZVJEŠĆE O RAZMJERIMA POTRESA

Zagreb je koncem 19. stoljeća kao glavni grad Hrvatske bio mali provincijski grad koji je 1880. godine imao tek nešto više od 29.000 stanovnika. Bio je samo jedan u nizu gradova tadašnje Austro-Ugarske Monarhije koja je imala maćehinski odnos prema svima izvan bečke prijestolnice. Međutim, svi se autori slažu da je snažni zamah obnove Zagreb doživio upravo nakon potresa 1880. godine. Iako je kroz povijest bilo puno potresa koji su pogodili Zagreb, nijedan nije imao snagu potresa od 9. studenoga 1880. Upravo nakon toga potresa, kako piše akademik Josip Torbar u svojem *Izješću*, ništa više nije bilo isto. Zagrebački je potres imao velik odjek i u ondašnjoj Europi. Bečka i peštanska akademija znanosti zadužile su po jednoga stručnjaka da ga prouče, iz čega su proizišle i dvije objavljene monografije. O potresu u Zagrebu pisao je i ugledni akademik dr. Gjuro Pilar.¹⁰

Potresni udar koji je trajao deset sekundi teško je oštetió Zagreb. Rušili su se zidovi kuća i okolnih zgrada, padali su stropovi i drobili se zidovi. Stare obrambene kule, kao i brojni bedemi, urušavali su se kao kule od karata. Krovišta naizgled snažnih stambenih zgrada padala su kao i njihovi krovovi i dimnjaci, a prestravljeni su Zagrepčani u panici napuštali svoje domove, s jednim jedinim ciljem: otići što dalje da spase gole živote, gotovo jednako emotivno i odlučno kao i 22. ožujka 2020. kada su

9 O potresu u Zagrebu pisali su također: Max Hantken von Prudnik, „Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880.“, u: *Bericht an das K. ung. Ministerium für Ackerbau, Industrie und Handel*, Budapest 1882.; Franz Wahner, *Das Erdbeben von Agram am 9. November 1880.*, Wien 1883.; Franjo Buntak, „Prije sto godina (1880) zadesio je Zagreb snažan potres“, *Kaj*, sv. XIII (1980.), br. 4, 25-34.; Vanda Ladović – Nada Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*. Katalog izložbe, Zagreb 1981.; Andrija Mohorovičić, *Djelovanje potresa na zgrade*, Zagreb 1911.

10 Gjuro Pilar, *Grundzüge der Abyssodynamik, zugleich ein Beitrag zu der durch das Agramer Erdbeben von 9. November 1880. neu angeregten Erdbebenfrage*, Zagreb 1881.

Zagrepcani nakon 140 godina ponovno u ranu zoru napuštali svoje tople domove. Iako je bilo teže i mnogo lakše ranjenih, smrtno su stradale samo dvije osobe. Tlo je podrhtavalo još šest mjeseci nakon glavnoga potresa za koji je utvrđeno da je trajao deset sekundi.

Pojavile su se brojne znanstvene i stručne teorije. Tako Gjuro Pilar piše: „Tlo je još drhtalo pod nogama i već su nicali teorije o potresu kao gljive poslije kiše.“¹¹ Bilo je teorija bez znanstvene podloge, kao i lažnih vijesti koje su se širile gradom i širom okolicom kao primjerice da je Zagreb na rubu propasti jer leži nad podzemnim vulkanom. Izmišljali su muljne vulkane u Resniku, Šćitarjevu i Vrapču, neki su vidjeli kako na vrhu Medvednice suklja modrikast plamen, a u Stubici da su otvorena nova vruća vrela itd.¹² No, puno ozbiljnijim tonom o tome piše akademik Josip Torbar koji kaže: „Mislio si da je nastala seoba naroda, jedva da se smaže vlakova, koji bi otpremili bježeće izvan Zagreba. Lijep inače društven i veseo Zagreb, pritisla sjeta i turobnost. Nestalo je trgovine, oslabio promet, ali je ipak veći dio građanstva ostao na svom mjestu, spreman sa Zagrebom dijeliti svaku sudbinu.“¹³ U svojoj preciznoj analizi Torbar nadalje piše: „Prvi i najjači udar uslijedio je u 7 sati, 33 minute i 50 sekundi.“ Saznajemo da je epicentar bio sjeveroistočno od Zagreba, između Kraljeva Vrha, Zeline i Kašine, da je do kraja godine 1880. bilo ukupno 75 potresnih udara razne jačine, ali za nas su najzanimljiviji podaci o oštećenjima na zgradama u Zagrebu i bližoj okolini. Prema Torbarovim podacima u Zagrebu je potresom bila oštećena gotovo polovica svih postojećih zgrada, ukupno 1758. Zagreb, naime, godine 1880. ima 3830 zgrada, od toga 2483 stambena objekta, te 29.218 stanovnika.¹⁴

11 Isto.

12 Simović, „Potresi na zagrebačkom području“, 640.

13 Torbar, *Izješće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880. godine*, 74.

14 Isto, 76.

SVJEDOČENJE DR. JOSIPA STADLERA O POTRESU

O razornome zagrebačkom potresu svoje je svjedočanstvo ostavio, među ostalima, zagrebački profesor filozofije i teologije Josip Stadler, o kojem budući vrhbosanski nadbiskup kaže kako je pomislio da mu je „kucnuo posljednji čas“. „Zacijelo ste već u novinama čitali o velikoj nesreći koja je zadesila Zagreb, nažalost mora se reći da je to istina“, kaže Josip Stadler (1843. – 1918.) u pismu rektoru rimskoga Njemačkog zavoda (*Collegium Germanicum*) Andreasu Steinhuberu (1825. – 1907.) i ističe: „Osjetio sam kako pada mnogom drhti tlo, vidio sam kako se nada mnogom ljulja strop, čuo sam kako oko mene pucaju debeli zidovi; izvana se čulo kako se ruše dimnjaci, crijep i zidine, čuo sam strašan zvižduk, poput zvižduka mnogih parobroda i valova. Kada se sve to uzme zajedno, i još više od toga što se ni izraziti ne može, onda ćete si moći malo predstaviti, kako sam se osjećao“, naglašava svoj doživljaj potresa Josip Stadler.¹⁵

U pismu koje je Stadler uputio rektoru Steinhuberu u Rim, zahvaljujući mu najprije na recenziji objavljene knjige *Theologia fundamentalis*, nastavlja: „Čitav grad izgleda kao da ga je bombardirao neprijatelj. Više kuća morati će biti potpuno srušeno, što se već čini, a jedan njihov broj djelomice odstranjen“ i dodaje: „Na Kaptolu izgleda kao u nekoj šumi, budući da su sve zgrade osigurane potpornjima da se ne sruše.“¹⁶

U svojem drugom pismu od 26. studenoga 1880. Stadler matematički iznosi precizne podatke o šteti koju je potres od prije 19 dana uzrokovao na građevinama: „Za naše sjemenište potrebno je najmanje 50.000 guldena, a to nije dovoljno da se ono dovede u prikladno stanje. Lijepa gotička kapela u našem sjemeništu morati će biti potpuno srušena. Kuće naših kanonika oštećene su u tolikoj mjeri da je više njih zrelo za rušenje, a ni 100.000 guldena neće biti dovoljno da namjери štetu.“¹⁷ Stadler opisuje i štete na katedrali i u okolici Zagreba: „Naša lijepa prvostolna crkva pretrpjela je

15 Draženka Franjić, „Svjedočanstvo o zagrebačkom potresu iz 1880. Nadbiskup Josip Stadler: «pomislio sam da mi je kucnuo posljednji čas»“ (<https://cronika.hr/2020/04/svjedocanstvo-o-zagrebackom-potresu-iz-1880-nadbiskup-josip-stadler-pomislio-sam-da-mi-je-kucnuo-posljednji-cas/>, posjećeno 12. II. 2021.)

16 Isto, 2.

17 Isto, 2.

štetu od najmanje 200.000 guldena. Strop je pao pravo na glavni oltar koji je stajao 40.000 guldena, a prozori sa skupocjenim slikama na staklu su oštećeni“.¹⁸

IZVJEŠĆE GRADSKOG AVIJEĆNIKA AUGUSTA ŠENOEA O POTRESU

August Šenoa, pisac, u to je vrijeme bio gradski vijećnik i član komisije Gradskoga poglavarstva koja je imala zadatak pregledati nastale štete i predložiti nužno potrebne zahvate. U listu *Vienac* desetak dana poslije potresa on donosi podroban i emotivan izvještaj: „Deset sekunda! Šesti dio jedne minute! Časak, da dva tri puta dahneš, manje neg što treba na smrt ranjenu crvu, da pogine, šta je to u životu čovjeka? Šta je to u poviesti naroda? Ništa. U tečaju poviesti svieta čini ti se, da te mjere neima. Al sada, kad nam se malo vraća sviest i dah, kad je i sam bies prirode, bijući nas, sustao, te se možeš poslije dugih deset dana položiti na uzglavje, kad ti pod drhtavima nogama neriče podzemni vatreni zmaj udarajuć svojom kobnom pandžom u srdce hrvatske domovine – istom sad, prolazeći kućami glavnoga grada, mjerimo deset sekunda, pa nam se čini, da je to bio cieo viek, proklet viek. Vi koji toga vidjeli, oćutili niste, poznajete strah, prepast, zdvojnost samo po imenu, mi sve to poznajemo po istini. Kroz osam punih dana potrese podzemni, nepobjedivi demon prirode tlo pod temelji naše priestolnice dvadeset i sedam puti. Hodasmo omamljeni, bliedi, vrućica nas tresla, živci da će nam popucati, hodasmo po svetom tlu našega zavičaja poniknute glave, noseći u srdcu oćajno čuvstvo, da će nam pod nogama zinuti grob, da će se domovi, gdje smo se rodili, gdje smo sa svojimi milimi trajali sretne dane, oboriti na nas, da će nas zakopati. Većina hvala bogu neizgubi sviesti, al sav grad hvatao je neki delirium. Jedan čovjek poludi, nekoje gospoje oboliše. Trebalo je poći na Jelačićev, na Zrinski trg. Jednom podjoh i ja, da si pogledam taj prizor. Tanahni bieli oblaci gonili se nebom a kroz njih prodiraše kolut mjeseca. Na Jelačićevu trgu gužvala se gomila

18 Isto, 2.

plahih ljudi, u kočijah spavahu obitelji, koje bješe napustile svoj stan. Oko toga stoje kuće ko prieteći crni divovi, sred toga visi se Jelačićev kip o mjesecini. Ljudi obilaze ko tiha, plaha struja, gledju izpod oka kuće i šapću potiho. Duhovi su, misliš. Na Zrinskom trgu u okviru crnih visokih palača nižu se crna rebra golog drveća. Svetiljke uljenice dršću kao sviećice na groblju. U središtu perivoja, gdje obično glasba razigrava vesela srdca Zagrebčana, stoje daščare, tu spavaju ljudi. Al mnogi nenađoše daščara. Po klupah, po travi sjede, leže žene i djeca. Nije to sirotinja, koja neima šta jesti. To su ljudi dobre kuće, al imetak im je kuća, a boje se, da će se kuća srušiti. Da ti je vidjeti ona blieda lica, one očajne, ukočene oči. Nikad nevidjeh užasnije slike, neoćutih dublje žalosti za svoga vieka. Jer šta? Glavu svoju i svojih možeš iznieti, al Zagreb, čitavi Zagreb! Bilo je, kao da je djavo trgnuo otrovni nož, da ga zarine u srdce Hrvatske – u Zagreb. Tu stoje glasoviti hramovi božji od mnogo viekova, tu palače znanosti i umjetnosti, a sve je skupio znoj naroda hrvatskoga kroz viekove, slovili smo u svietu za kulturani narod, radili smo podupirani samo vlastitom snagom, a sad to da izbriše deset sekunda, jedan dah, jedan mah. To nije potreslo samo temelje naših kuća, već i temelje naših srdaca do dna, do korena. Vriedno bi bilo zapisati, kako je ovoga ili onoga iznenadila strašna zgoda u 8 sati 35 minuta u jutro. Meni je to pripoviedalo sto ljudi, svaki na svoj način, svaki način bijaše užasan. Neki mi kapetan reče: Vodio sam svoju kumpaniju od velikoga vježbališta pri Savi. Pred nama stajaše Zagreb. U jedan put potrese se pod nama zemlja, pred nama poče klimati gora, a tornjevi zagrebački počeše se njihati kao šibe o vjetru. ‘Momci rekoh, mi već nećemo naći kasarne, jer nećemo naći Zagreba!’ Tako kapetan. Drugi čovjek mi izpriča: ‘Stajah u svom vrtu sred grada. – Nešta me gurnu pod nogama, uhvatih se za drvo. Bilo je, da su sav grad, sve grdne kuće i crkve skoknule u vis i opet se spustile. Po tom poče se grad zibat na desno na lievo i u taj par popadahu dimnjaci s krovova, daždio je crip na zemlju. Mišljah da je sudnji dan.’ Tako pričahu ovi, a ja ću, što sam ja u prvi mah doživio. Spremah se upravo od kuće u zagrebačku goru po službenom poslu. Još da uzmem šešir. U jedan put sruši se vjesilo odjeće, visoko tanko sa širokim temeljem na mene, a bilo mi je da stojim sred burna mora na brodu, koj se ljulja amo i tamo. Potres, pomislih, skoćim pod prag. K meni sunu žena,

djeca, sva družina. Visisvetiljka nihala se kao nihalo ure od istoka k zapadu, ure udarahu silovito u zaklopno staklo. Kameni kipovi počeše skakutati na ormarih a posude vrcale sa police na zemlju u crti parabole, kan da si ih izbacio iz topa. Pod zemljom tutnji mukla grmljavina, s vana čuje se prasak crieпа, kuća se ziba i ziba ko brod na moru. Oblio me leden znoj, pritiskivah još jače svoje. Napokon stiša se bies. Izidjoh iz kuće. Proti meni stanuje prijatelj mjernik. Krenusmo obojica da vidimo šta je. U prvi mah nismo govorili ništa. Po ulicah prolazi uzjareno ljudstvo. Gomile crieпа, dimnjaka leže na taracu, visoke zidine zievaju. Ljudi mameni dovikuju si kojekakove glasove. Svetilište u prvostolnoj crkvi se srušilo, vele, mene je to zabolo kao nož u srdce. Pohitismo u crkvu sv. Marka. Vršak pročelja se slomio. Unidjemo, popnemo se na kor. Izmedj gotskih rebara pao je svod na orgulje, razbio ih. U tren potrese se pod nama zemlja. Bilo je bježat iz crkve. Zadjosmo u hram sv. Katarine. Pročelje je popucalo, sa oltara svalio se mramorni kip sv. Ignaca, glava mu odletila, sa svoda popadale fresko slike. Užasna li prizora! ‘Prijatelju! Da vidimo akademijску palaču, jesu li stupovi cieli, recoh.’ Podjosmo. Dà stupovi stoje, palača stoji ni za vlas se je pomakla, al ornamentika, slikarija sve pocuri curkom na zemlju, dimnjak razbi stakleni krov, staklo razbi bakarske starine, potres potrese i razbi grčke posude, pobaca knjige sa polica, kan da su bačene iz topa. Izadjosmo, jedva odahnuismo. Šta vele ljudi? Evo sa palača Zrinskog trga srušili se kameni kipovi, fratarski toranj popucao na četiri strane, remetska stara crkva, grobnica Alapića i Karlovića nije nego ruševina. Školske sбирke leže razlupane, izmiešane, meteorologička stanica je uništena. Bilo mi je, kan da mi je gvozdена šaka stisla srce, pomislih, Bog i duša, na Pompeji i Herkulanum. Minu dan, dva u smrtnom strahu. Zalazio sam u kuće. Tu potrgane stubе, izpucani zidovi, razprsnuli svodovi. Ljudi bježe bez obzira iz stanova, u svakoj pukotinici vide gotovu smrt. Neima škole, neima ureda, ljudstvo bježi iz Zagreba. Da sdvojiš. Ban, zapovjednik i načelnik glavnoga grada nesdvojiše, uztrajaše na svom mjestu. Njima čast.¹⁹ Upravo je tako Šenoa doživio potres u Zagrebu, emotivno, iskreno, dirljivo.

19 August Šenoa, „Pandža u srdce hrvatske domovine“, Zagrebulje, *Vienac*, br. 47, 20. XI. 1880.; pretiskano u: *Vijenac*, br. 680, Zagreb, 26. III. 2020.

Komisija u kojoj je sudjelovao i August Šenoa kao predstavnik gradske vlasti piše da su neke zgrade bile jako oštećene te da je jedino rješenje bilo „srušiti“ ih. Među teže pogođenim objektima bile su zagrebačke crkve, osobito katedrala.

RAZMJERI ŠTETE NAKON POTRESA

O razmjerima potresa piše i *Naša sloga* koja ističe: „(...) nastradale su ovim potresom crkve po Zagrebu a naročito prvostolna crkva sv. Stjepana. U toj crkvi srušio se je svod nad svetištem (presbiterijom) te sa svojom težinom sasvim uništio liepi glavni oltar od kojega je preostao jedini kameniti tabernakul, polupao nadbiskupsku stolicu i polovinu klupah u svetištu. Crkva sv. Marka sva je raspucana u pročelju.“²⁰ Uz katedralu, nadbiskupski dvor, sjemenište i kurije kanonika stradala je i crkva sv. Franje, posebno njezin barokni toranj, koji je bio toliko raspucan da su ga morali srušiti. Bili su ozbiljno oštećeni i franjevački samostan, kapela sv. Dizmuša u neposrednoj blizini kaptolske pučke škole koja je, kao i kadetska škola u Novoj Vesi, bila također znatno oštećena. Na Gornjem gradu redom su stradale crkve sv. Marka, u kojoj je pao cijeli svod i uništio orgulje, dok je u crkvi sv. Katarine bilo znatno oštećeno zapadno pročelje i dva oltara. Južno je krilo bivšega jezuitskog samostana moralo biti srušeno, Kamenita su vrata bila raspucana, a jake su se pukotine pojavile i na snažnim srednjovjekovnim kulama Gornjega grada, Popovom tornju i Lotršćaku.²¹

Grad je doista bio teško pogođen i njegovo je stanovništvo proživljavalo najteže dane. Ostali su kratko vrijeme bez javne rasvjete, dok su škole bile zatvorene, trgovački promet smanjen, a zamro je i svaki društveni i kulturni život. Mnogi su u strahu napuštali grad sklanjajući se kod rođaka na selu, a neki su bježali čak u inozemstvo. Pretpostavlja se da je oko 6000 ljudi, dakle čak petina cjelokupnoga stanovništva, napustilo Zagreb.²²

20 „Potres“, NS, br. 22, Trst, 17. XI. 1880., 84.

21 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 3.

22 Torbar, *Izvjeste o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880. godine*, 74., Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*; Buntak, „Prije sto godina (1880.) zadesio je

Brzom normalizaciji života nesumnjivo je mnogo pridonio staloženi i energični gradonačelnik Matija Mrazović.²³ Imao je izvrsne organizacijske sposobnosti, ali jednako tako znao je građane motivirati i pridobiti na svoju stranu u tim ključnim momentima za grad. Iznad svega pokazivao je empatiju prema svojim građanima i požrtvovnost za grad na čelu kojega se nalazio. Glavni problem i izazovi pred kojima se našao bili su kako što prije sanirati i osposobiti za stanovanje što više oštećenih stambenih zgrada, no za takav zadatak, očito, domaće snage nisu bile dovoljne. S obzirom na dobru suradnju, razumijevanje te korespondenciju, uspio je promptno angažirati nekoliko stotina građevinskih radnika iz susjedne Slovenije i Austrije, a mnogi težaci iz bliže i dalje okolice Zagreba javili su se dragovoljno pa su i dobili posao u ovoj presudnoj građevinskoj aktivnosti. Vijest o potresu koji je pogodio glavni grad Hrvatske snažno je odjeknula diljem Hrvatske, a potpora je stizala s raznih strana. Osim hrvatskih mjesta, pomoć su poslali i brojni europski gradovi, između ostalih Beč, Budimpešta, Prag, Sofija, Varšava, Krakov, Lavov, izražavajući na taj način iskrenu kršćansku i građansku solidarnost.²⁴

Samoinicijativno i po vlastitu nahođenju zagrebački fotografi Otto Dasch, Herman Fickert, Hinko Krapek, Ivan Standl i Gjuro Varga revno su zabilježili brojne momente i situaciju neposredno nakon potresa te su ih fotodokumentirali i tako pomogli gradskim vlastima identificirati i locirati sve oštećene objekte u Zagrebu i bližoj okolici. Ivan Standl, službeni fotograf *Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, imao je zadatak fotografirati sva oštećenja na svim važnim objektima prouzročena potresom i dostavi ih JAZU, čiji su stručnjaci potom sudjelovali na razne načine u obnovi grada. Iz toga perioda postoje, kao prilog suradnji s gradom, tri fotoalbuma.

Vrijedno je spomenuti jedan poseban i prigodan, za neke neobičan, prinos zagrebačkoga skladatelja Ivana pl. Zajca, inspiriranoga osobnim doživljajem i događajima proživljenim u studenome 1880., koji je napisao

Zagreb snažan potres“, 25–34., „Potres u Zagrebu“, u: *Obzor*, br. 258, Zagreb, 10. XI. 1880., 2.

23 Matija Mrazović bio je hrvatski političar i publicist (Visoko podno Kalnika, 24. II. 1824. – Zagreb, 13. IX. 1896.). „Mrazović, Matija“. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42213>, posjećeno 27. IX. 2020.)

24 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 4.

kantatu *Zemljotres*, što ju je već u veljači 1881. godine u Zagrebu izvelo Pjevačko društvo *Kolo*.²⁵

OBNOVA ZAGREBA

Ono u čemu su svi povjesničari jedinstveni činjenica je da je potres 1880. bio zapravo *sreća u nesreći* jer je nakon njega došlo do snažnoga zamaha građevinske djelatnosti u cijelom Zagrebu i okolici. Tako je, osim gradskih cjelina Gornjega i Donjega grada te Kaptola, izgrađeno do toga ključnoga događaja tek nekoliko zgrada u Donjem gradu, uz nekoliko nužno potrebnih ulica koje povezuju dijelove grada. Primjerice od Jelačićeva trga, spuštajući se prema jugu, Petrinjska i Gajeva ulica, ali samo do poteza Ulice braće Kavurića, prema istoku Vlaška, prema zapadu Ilica, a djelomično je bila izgrađena i današnja Frankopanska ulica.²⁶ Nešto prije potresa, prema tadašnjemu urbanističkom planu grada Zagreba i projektnoj dokumentaciji, sagrađena je Gundulićeva ulica i Ulica Marije Valerije (danas Praška ulica). Započeta je gradnja i uređenje Novoga Terga (danas Zrinjski trg), koji je 1878. godine nedvojbeno definirao izgradnju palače Jugoslavenske akademije.²⁷

Potres je dakle značio snažan iskorak i prekretnicu u graditeljskoj djelatnosti grada Zagreba, a napose u izgledu i sadržaju Jelačićeva trga. Samo nekoliko godina poslije potresa zagrebački je središnji trg potpuno izmijenio svoje lice te od maloga, provincijskoga trga postao trgovačko, prometno i kulturno središte europskoga grada. Iako je potres znatno oštetio unutrašnjost staroga kazališta, a gornjogradska zgrada na Markovu trgu postala je pretijesna, već 1881. dogovoren je i naručen projekt za novu kazališnu zgradu u bečkome atelijeru Helmer i Fellner. Samo je kazalište prema pravnim propisima i prijedlogu projekta iz 1865. trebalo biti izgrađeno na početku Ilice, međutim 1885. zagrebački inženjer arhitekture Milan Lenuci napravio je novi prijedlog lokacije na istočnoj strani

25 Isto, 5.

26 Isto, 7.

27 Na ist. mj.

Jelačićeva trga. Još prije potresa, gotovo cijelo jedno desetljeće raspravljalo se o lokaciji kazališne zgrade pa je dogovoren konačan prijedlog i odluka o izgradnji na Sajmištu, danas je to Trg Republike Hrvatske. Izgradnju je ubrzao ban Khuen-Hedervary da bi se tim važnim kulturnim objektom što zornije prezentirao pred carem Franjom Josipom I. koji je trebao posjetiti Zagreb.²⁸

Velika je i nezaobilazna bila i uloga arhitekta Hermana Bolléa koji se ozbiljno angažirao netom nakon potresa s novim idejama i potpuno novim projektima za zagrebačku prvostolnicu. Naime, obnova katedrale započela je već davne 1878. prema projektu bečkoga arhitekta Schmidta, ali je zbog niza razloga, primarno financijskih, sve bilo usporeno. Bollé je iskoristio priliku i mogućnost da mijenja i nadopunjuje projekt nakon potresa. Treba kazati da je u to vrijeme postojala pozitivna klima u kojoj je Bollé radio te je imao potporu svih nositelja vlasti i interesnih grupa koje su također dale punu potporu promjenama. To je za Bolléa bio znak da se kao arhitekt može potpuno izraziti, odnosno realizirati svoje poimanje neogotičkoga stila. Bollé se nakon potresa posebno zauzeo za obnovu crkava: crkve sv. Katarine, Grkokatoličke crkve, Pravoslavne crkve i franjevačkoga kompleksa na Kaptolu. Prijedlog je bio da se sagrađe i nove crkve, kao što je Evangelička crkva i župni dvor na uglu Gundulićeve, te mala kapela na Ilirskome trgu, kao i nova crkva na mjestu one porušene u Granešini.²⁹ Projekt izgradnje započeo je 1880., a bio je završen 1882. godine. Prema mnogim stručnjacima najvrjednije djelo Hermana Bolléa Mirogojske su arkade čija je izgradnja započela 1883. godine. Nakon potresa izgrađena su brojna druga zdanja tijekom jednoga desetljeća, kao primjerice Kemijski laboratorij na Strossmayerovu trgu (1884.), zgrada *Kola* i *Sokola*, Obrtna škola te mnoge stambene zgrade. Od potresa do 1890. izgrađeno je u Zagrebu oko 700 novih zgrada.³⁰

Potres je u Zagrebu potaknuo gradske vlasti na još jednu investiciju

28 „Potres u Zagrebu, 9. studenog 1880, Velika oštećenja na katedrali, na crkvama i drugim građevinama“, *Katolički list*, br. 46, Zagreb, 11. XI. 1880., 369-370.; Dragan Damjanović, „Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine“, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* br. 34 (2010.), 131-148.

29 Damjanović, „Herman Bollé i obnova građevina“, 133.

30 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 9.

koja je obuhvaćala preuređenje komunalne infrastrukture čime je započelo novo razdoblje u razvoju Zagreba. Iako je vodovod uveden tek 1878. godine, započelo je proširenje vodovodne mreže na ostale dijelove grada, uvodi se kanalizacija te se započelo s gradnjom tzv. tipskih stuba, kojima su povezani Gornji i Donji grad, kao primjerice kod uspinjače, Kapucinske, Felbingerove, Mlinske stube itd.³¹

S obzirom na to da je grad doživio velike promjene te se počeo snažno širiti uz pojavu novih i modernih zgrada, javila se potreba da se tadašnji urbanistički plan i zakoni koji reguliraju gradnju promijene i potom izrade potpuno novi. Gradski je odbor, sastavljen mahom od strukovnih inženjera i pravnika te gradskih vijećnika, na sastanku koji je održan u ožujku 1887. predložio gotovo jednoglasno novi koncept ustrojstva grada i zakone koji su regulirali gradnju. Iz obrazloženja je razvidno da je Zagreb trebao postati pravi europski grad.³² Jedan u nizu zakona definirao je izgradnju zagrebačkih trgova – parkova, koji su na jugu spojeni engleskim parkom (Botanički vrt, osnovan 1889.) u zatvorenu cjelinu, takozvanu „zelenu potkovu“.³³

Samo deset godina nakon potresa grad je doživio veliku preobrazbu. Godine 1890. Zagreb je već imao 39.000 stanovnika, dakle samo deset godina nakon snažnoga potresa broj stanovnika povećao se za jednu trećinu. Koliko je bilo stalo odgovornim dužnosnicima u Zagrebu do kulture življenja, govori i podatak da je tijekom 1895. odobreno, a potom i nabavljeno, ukupno 609 klupa za gradske perivoje. Besprijeckorno je uređen tadašnji Akademički trg, danas Strossmayerov, gdje je postavljen spomenik Petru Preradoviću. Te godine dovršeno je i Hrvatsko narodno kazalište pa se stoga Zagreb svečano pripremao za doček cara Franje Josipa I.

Zamjetna pozornost posvećena je gradskoj rasvjeti koja se prostirala duž cijeloga grada te je u večernjim satima predstavljala poseban ukras za grad. Osim škola koje je financirala i gradila Zemaljska vlada, gradile su se i škole na periferiji grada, kao i u samome centru. S obzirom na to da je

31 Isto, 11.

32 Simović, „Potresi na zagrebačkom području“, 637-645.; Damjanović, „Herman Bollé i obnova građevina“, 139.

33 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 10-11.

broj stanovnika porastao te da je najveći priljev bio iz ruralnih dijelova oko Zagreba, bilo je nužno potrebno graditi što više škola, kao i igrališta koja će zadovoljiti potrebe školaraca. Sagrađena je škola u današnjoj Varšavskoj ulici 1890., zatim Pučka škola u Krajiškoj iste godine, a za djecu s periferije škola na sv. Duhu i Horvatima 1896. te u Trnju 1898. godine.

Prostorno-planskom dokumentacijom grada Zagreba koji je previđao gradnju Glavnoga kolodvora, podignut je prema nacrtima mađarskoga arhitekta Ferenza Pfaffa, koji se specijalizirao za kolodvorske zgrade. Zgrada je izgrađena 1892. godine, 30 godina nakon dolaska prvoga vlaka u Zagreb. Tomislavov je trg dobio svoju konačnu formu zahvaljujući Umjetničkome paviljonu koji je bio najprije demontiran nakon izložbe u Budimpešti 1896., a potom postavljen u osi kolodvora 1897. godine.³⁴

Nagli razvoj i širenje grada Zagreba postavljali su nove izazove i za arhitekta i za građevinare. Uz proširenje vodovodne mreže i kanalizacije, započelo se s asfaltiranjem starih prašnjavih putova koji su prožimali cijeli grad. Koncem 1890. započeo je novi model gradnje cesta s granitnim kockama, najprije dio Ilice do Margaretske, a tek 1910. cijela Ilica dobiva kolnik od granitnih kocaka do Frankopanske, kada se postavlja i nova pruga za električni tramvaj.³⁵

Krajem 19. stoljeća Zagreb dobiva javni promet: 1891. konjski tramvaj, uspinjaču 1889., zatim omnibus i nekoliko stajališta za fijakere, telefon ima već od 1888. godine. Željeznicom je povezan preko Zidanoga mosta s prugom Trst – Beč, zatim s Rijekom, Budimpeštom itd.

To je doba velikoga gospodarskog napretka, a uz to i doba intenzivnijega prodiranja stranoga kapitala u Hrvatsku. Razvojem trgovine i obrta stvaraju se uvjeti za intenzivniju izgradnju grada. Investitori su uglavnom bogati trgovci, obrtnici, banke i bivši veleposjednici (90% zgrada grade privatnici). Gradska uprava za svoje veće investicije, kao što su školske zgrade i kasarne (tri velika kompleksa: Rudolfova, Topnička i Domobranska), dobiva zajam od Ugarske hipotekarne banke u Budimpešti i od zagrebačkih štedionica i banaka. Grad se oblikuje u duhu europskoga

34 Isto, 12.

35 „Potres u Zagrebu 9. studenog 1880.“, *Katolički list*, br. 46, Zagreb, 11. XI. 1880., 369-370.

graditeljstva – u stilu zreloga historicizma. Arhitekti su uglavnom školovani u Beču, pa utjecaj i stil toga grada prenose na zagrebačke ulice. Najčešći stilovi su neorenesansa i neobarok, a neogotički oblici javljaju se izolirano u djelatnosti Hermana Bolléa, značajnoga arhitekta toga vremena. Na samome kraju stoljeća umjetnost historicizma pomalo se gubi jer je na pomolu novo doba – secesija, koja će tražiti svoj prostorni izraz.³⁶

NAŠA SLOGA POZIVA NA HUMANITARNU POMOĆ

S obzirom na razmjere štete i nastale okolnosti koje su se pojavile nakon potresa, *Naša sloga* piše da je Njegovo Veličanstvo žurno nastradalom Zagrebu i građanima za prvu ruku poslalo iznos od 10.000 forinti za koji se izrijekom od bana Pejačevića tražilo da odmah novac podijeli nastradalima i potrebitima.³⁷

U idućem broju od 1. prosinca *Naša sloga* javlja „da se preko deset danah nečuje nikakvoga gibanja, pučanstvo se umirilo te neumornim naporom nastoji dobivene rane zavijati. Cieli svijet divi se postojanosti, prisutnosti duha i hladnokrvnosti zagrebačkog građanstva osobito gradskog poglavarstva, koji je na obće zadovoljstvo u težkih časovih svoju zadaću najbolje vršilo... Preko 400 obitelji nema kuće ni kućišta. Milodari za postradale sakupljaju se malo po malo na sve strane, isti London u Engleskoj sabire za postradale u Zagrebu i okolici. Ovih dana ustrojio se i u Trstu odbor za tu svrhu“.³⁸

U tim okolnostima *Naša* je *sloga* pozvala rodoljube da svatko u svome mjestu ili selu skupi koji milodar za postradale od potresa. „Mi smo pripravní, objelodaniti u našem listu svaki darak, koji nam stigne za tu svrhu. Našu sućut i žaljenje nije potrebno da izrečemo, braća su nam po krvi i po jeziku, nevolja je njihova našom nevoljom“.³⁹

36 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 10.

37 „Potres“, NS, br. 22, Trst, 17. XI. 1880., 84.

38 „Potres“, NS, br. 23, Trst, 1. XII. 1880., 87.

39 „Potres u Zagrebu“, NS, br. 22, Trst, 17. XI. 1880., 85.

U Istri je među prvima priskočio u pomoć dr. Vinko Vitezić (1822. – 1904.), istaknuti preporoditelj i političar, s 50 forinti. I ostali pojedinci u Istri brzo su reagirali i počeli donirati za stradale Zagrepčane. Odbor u Trstu prikupio je ukupno 3.500 forinti.

Zanimljiva je vijest u *Našoj slogi* od 2. ožujka 1881. o donaciji iz Rakotula: „Malo selo Rakotole, u Istri, šalje 7 forinti postradaloj braći u Zagrebu, da to prime kao malen znak hrabrosti za ono što su obilatijom rukom pomogli Rakotolcem u lanjskoj nestašici. Bože čuvaj nam Zagreb!“⁴⁰ Naime, početkom 1880. godine širom Istre zavlada je velika nestašica i glad. Prikupljala se hrana, odjeća, obuća i novac za ublažavanje posljedica. U Pazinu je tada osnovan Odbor za postradale u Istri. Odazvao se velik broj pojedinaca i društava iz Banske Hrvatske. U Zagrebu je djelovao poseban odbor koji je organizirao prikupljanje pomoći.

U navedenom članku od 17. studenoga *Naša je sloga* pozvala svekoliko pučanstvo da se odazove i pruži materijalnu pomoć potresom pogođenom Zagrebu. Između ostaloga navodi se: „Mnogo gradovah Austrije izražuje gradu Zagrebu svoju sućut i sažaljenje, u ugarskom se saboru izražaj sućuti bilježi u protokol, kralj je brzom pomoći priskočio u pomoć, drugi obećaju da će priteći. Šteta po prilici u Zagrebu iznaša 2 ½ milijunah forintih, gubitak je ogroman. Pomoć je potrebita. *Tko može neka priskoči u pomoć.* Molimo sve rodoljube, da svaki u svojem mjestu il selu nastoji, da sakupi koji milodar za postradale od potresa. U lanjskoj nevolji sjetili se Hrvati od nas, oduži se dakle, komu je moguće te priteci nevoljnikom u pomoć.“⁴¹

I u rubrici *Pogled po svijetu* u istome broju dio teksta posvećen je tužnoj vijesti o potresu koji je pogodio Zagreb. „(...) Dužni smo javiti našim čitateljem težku žalost. Naš hrvatski narod je zadjela velika nesreća. Ljuto nam izranjeno samo srdce svega kolikog naroda. Dne 9. ujutro grad Zagreb je ružno postradao od strahovita potresa. Dočim nije kuće a da nebi oštećena, crkve i sve veće sgrade da tek što nisu pusta i gola mirina. Ogromnoj šteti, koja se tu prideseila još nitko pravo imena nezna. Ali potpuna prisutnost duha te krepko i mudro vladanje, kojim

40 „Za potresom postradale Zagrepčane“, NS, br. 5, Trst, 2. III. 1881., 19.

41 „Potres u Zagrebu“, NS, br. 22, Trst, 17. XI. 1880., 85.

se ovom žalosnom prigodom odlikuju hrvatske oblasti, a naime gradsko poglavarstvo, nemogu da neumire uzbunjeno pučanstvo te opet liju u srdce izgubljenu spokojnost i nadu, koja je neobhodno potrebna, da se što prije to nadomjesti te popravi, što je nesreća uništila il pokvarila. Mi smo tvrdo osvjedočeni, u koliko poznajemo mužki značaj hrvatskoga naroda, da će Zagreb, Božjom pomoći u malo godinah biti još ljepši, nego li je to bio do sada. Nitko nekloni duhom, nego svi i svuda na rad, da se zacieli i ta naša najnovija rana. U sili se poznaju ljudi!“⁴²

AKCIJA ZA IZGRADNJU ZEMALJSKOGA KAZALIŠTA

Naša je sloga 16. travnja 1881. godine objavila proglas *Hrvatskomu narodu!* u kojem predsjednik Kazališnoga odbora za građenja zemaljskoga kazališta dr. Marijan Derenčin,⁴³ apelira i poziva da se u Zagrebu izgradi Hrvatsko narodno kazalište. U proglasu piše: „Svaki narod i svaka zemlja osobitim ponosom upire oči u svoj glavni grad i nastoji ga svim silama podići i uzveličati. Glavni grad je ogledalo ciele zemlje i naroda. Tako se i mi Hrvati ponosimo svojim Zagrebom. U njem smo skupili sve stečevine znanja i umjenja, on nam je ognjištem svega duševnoga rada. Ti su naši stari podigli ponosne crkve i palače, tu se diže akademija i galerija slika, tu se u troju muzejah skupljaju starine i prirodine čitave domovine, tu je u knjižicah nagomilano znanje svih vremena i svih naroda, tu nam je Matica, tu Društvo Jerolimsko, tu društvo gospodarsko, trgovačko, pravničko, liečničko, tehničarsko, umjetničko, pedagogičko, tipografičko, tu su nam velike škole gdje se hrvatska mladež iz svih krajeva domovine uči svakojakomu znanju. Punim pravom ponosimo se našim Zagrebom i svaki stranac koji ovamo dodje, ponese o našem narodu i o glavnom mu gradu liep spomen. Samo još jedno fali a to je da si hrvatski narod

42 „Pogled po svietu“, NS, br. 22, Trst., 17. XI. 1880., 85.

43 Marijan Derenčin hrvatski je književnik, pravni i politički pisac i novinar (Rijeka, 24. XI. 1836. – Zagreb, 8. II. 1908.); „Derenčin, Marijan“. *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=14658>, posjećeno 7. X. 2020.).

podigne dostojno hrvatsko kazalište. (...) Današnje je kazalište ružno i tiesno, ono nije dostojno naroda koje je za znanje i umjenje uvijek bio sve spreman žrtvovati (...). Na noge se dakle! Da gradimo novo, dostojno narodno kazalište. Pokažimo svijetu da i danas nismo posljednji. Danas je vrijeme zgodnije nego ikada. Danas gdje je naš Zagreb nesrećom potresa u nazadah potisnut, gdje se mnogi boje da mu zadana neizlečiva smrtna rana danas je veća nužda nego ikad prije da se svekoliki narod upre, da taj nazadak zaprieči da svom svojom energijom pokaže da u hrvatskoga naroda ima životne snage dosta, da se još sveudilj brine za više kulturne ciljeve. Narodno kazalište jest stvar čitavog naroda, ne samo grada Zagreba i svi hrvatski rodoljubi, ma gdje stanovali, moraju uložiti svoje sile i dotle nemirovati dok se u glavnom gradu nepodigne dostojno narodno kazalište (...). Ajde dakle veselim srcem na rad da pokažemo što mogu složne sile naroda oduševljena za svoj napredak! U to ime pomoz' bog!⁴⁴

CAR FRANJO JOSIP I. OTVORIO KAZALIŠTE

Kazališni je odbor na čelu s književnikom i saborskim zastupnikom Marijanom Derenčinom, koji je imenovan u travnju 1880. za predsjednika Odbora, započeo akciju za skupljanje novčanih sredstava. Istovremeno, svjestan okolnosti, podnosi Vladi predstavku sa zahtjevom o potrebi izgradnje nove zgrade i od arhitekata specijaliziranih za gradnju kazališta Helmera i Fellnera naručuje nacрте. U lipnju 1881. godine Hrvatski je sabor donio zakon o gradnji novoga Zemaljskog kazališta u Zagrebu, što ga je 31. listopada potvrdio car Franjo Josip I. Međutim, Derenčinovim odlaskom iz kazališta zbog neslaganja i razilaženja u mišljenjima humanitarne su akcije znatno oslabjele, a u nekoj fazi i zamrle.

Novi je hrvatski ban, Karlo grof Khuen-Hedervary (1849. – 1918.), 1885. godine obnovio rasprave o lokaciji, a tek Izidor Kršnjavi (1845. – 1927.) kao novi predstojnik za bogoštovlje i nastavu 1893. godine uspijeva

44 „Hrvatskomu narodu!“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1881., 30.

ga privoljeti na konačnu odluku o izgradnji kazališta jer se za jesen 1895. planirao carev posjet Zagrebu.⁴⁵

Gradsku raspravu o lokaciji kazališta prekinuo je Khuen-Herdervary odlukom da se kazalište gradi na mjestu gradskoga sajmišta, unatoč brojnim replikama i tadašnjim otporima lokalnih moćnika kako je riječ o periferiji, međutim iz razvojne vizije grada ta se odluka pokazala vrlo dobrom. Više od 200 radnika počelo je gradnju 22. svibnja 1894. Narodno zemaljsko kazalište u Zagrebu svečano je otvoreno 14. listopada 1895. u nazočnosti cara Franje Josipa I.⁴⁶ Bio je to vrhunac graditeljskih pothvata i kruna uspjeha gradnje i obnove nakon potresa koji je Zagreb učinio ljepšim, većim i boljim za život. Zasluga je to svih koji su prepoznali da je Zagreb zaslužio više i bolje te da je to glavni grad svih Hrvata.

ZAKLJUČAK

Potres koji je pogodio glavni grad Zagreb 9. studenoga 1880. izazvao je pozornost u cijeloj tadašnjoj Europi. Ondašnje novine objavile su na svojim naslovnicama kao udarnu vijest detalje o potresu. I dvotjednik *Nаша sloga* u svome prvom izdanju od 17. studenoga 1880. izvijestio je čitatelje o razmjerima razaranja kao elementarnoj nepogodi koja je pogodila glavni grad Hrvatske.

Prema podacima stručnjaka potres je pogodio Zagreb rano ujutro u 7h 33' 50" prema lokalnom vremenu i bio je snage 6,3 po Richterovoj ljestvici. Potresom je bila oštećena gotovo polovica svih postojećih zgrada, 1758 od ukupno 3830 (od čega 2483 stambena objekta). Bila je to teška nesreća koja je izazvala ogromna materijalna razaranja i ostavila bez krova nad glavom gotovo trećinu stanovništva, ali unatoč tomu vladao je nepomirljivi optimizam koji se odrazio u spremnosti na obnovu.

Mnogi se slažu da je upravo potres u Zagrebu obnovio i proširio Zagreb do neslućenih razmjera. Pokrenuo je niz ideja i inicijativa oko kapitalnih investicija – obnove grada Zagreba „od centra prema periferiji“

45 Ladović – Premerl, *Potres u Zagrebu 1880. i izgradnja nakon potresa*, 3.

46 Na ist. mj..

koji je nakon potresa dobio posve novo lice i naličje. Sagrađene su brojne suvremene zgrade koje i danas rese grad, ceste, cjelokupna infrastruktura i sve one odrednice koje grad čine ljepšim, boljim i ugodnijim za život svih stanovnika. *Naša sloga* redovito je izvješćivala o reakcijama tadašnjih uglednika, ali i uspjesima koji su bili rezultat svih koji su željeli da grad opet zablista u svojoj punini.

***Naša sloga* about the earthquake in Zagreb on 9 November 1880**

The earthquake that hit Zagreb on 22 March 2020 at 6:24 AM, took us more than a hundred years back in the past. Almost all the newspapers of that time published the news of a strong earthquake that struck the capital of Croatia, Zagreb, on 9 November 1880 at 7:35 AM. The Croatian newspaper *Naša sloga*, which was published as a biweekly at the time, also published it as important news on 17 November 1880, on its second page under the concise title „Earthquake“, which analyses the consequences of the devastating earthquake that hit the population of Zagreb. In its report on the earthquake, among other things, it points out: „November 9, we will not forget so easily. On that day at around half past seven in the morning, a very strong earthquake was felt in almost half of our country (...). Who was affected? Croatia? Zagreb, the capital was on the verge of collapse! At 7 hours and 35 minutes of the same day, a terrible earthquake occurred and lasted for up to 30 seconds, its direction was from north-west to south-east (...).“

Key words: *Naša sloga*, news, earthquake, Zagreb, 1880.

Teodora Fonović Cvijanović

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
teodora.fonovic.cvijanovic@unipu.hr*

Uloga kalendara *Istran* i *Naše sloge* u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u Istri¹

Izvadak

Počeci standardizacije hrvatskoga jezika u Istri sežu u drugu polovicu 19. stoljeća i povezani su s jačanjem hrvatskoga narodnog preporoda. Na području višestoljetne dominacije germanske i romanske kulture i civilizacije, gdje se materinski jezik čuva i prenosi isključivo usmenim putem, bitan se napredak ostvaruje zahvaljujući radu hrvatskih kulturnih i javnih djelatnika, posebice svećenika. Važnu će ulogu u promidžbi preporodnih ideja tada imati pokretanje prvih glasila na hrvatskome jeziku. U radu se, stoga, analizira jezik kalendara *Istran* i novina *Naša sloga* s ciljem da se utvrdi kakva je njihova uloga u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u Istri. Naime, cijela je druga polovica 19. stoljeća u znaku rješavanja još uvijek otvorenih pitanja na koje odgovore daju zagrebačka, zadarska i riječka filološka škola te pri kraju stoljeća hrvatski vukovci. Analiza će slovoписnih, pravopisnih, fonoloških, morfonoloških i morfoloških značajki tako rasvijetliti kojem se jezičnome modelu sedamdesetih godina 19. stoljeća priklanjaju istarski preporoditelji.

Ključne riječi: standardizacija, hrvatski jezik, Istra, hrvatski narodni preporod, *Naša sloga*, *Istran*

1 Rad je rezultat istraživanja na znanstveno-istraživačkome institucionalom projektu pod nazivom *Kultura, jezik i književnost u istarskome novinarstvu 19. i 20. stoljeća*.

Prema periodizaciji Dalibora Brozovića povijest hrvatskoga jezika obuhvaća tri predstandardna i tri standardna razdoblja. Predstandardna se razdoblja dijele na: 1. od 9. stoljeća do kraja 15. stoljeća, 2. 16. stoljeće, 3. 17. i prva polovica 18. stoljeća, a standardna razdoblja na: 1. od druge polovice 18. do tridesetih godina 19. stoljeća, 2. od tridesetih godina do kraja 19. stoljeća i 3. 20. stoljeće.² Standardizacija hrvatskoga jezika, dakle, prema mišljenju većine kroatista, započinje od sredine 18. stoljeća. U ovome ćemo radu promotriti standardizacijske procese u drugome standardnome razdoblju, dakle od tridesetih godina pa do kraja 19. stoljeća s posebnim naglaskom na Istru na početku prvih nakladničkih pothvata na tome prostoru. Analizirat ćemo, dakle, jezik prvih glasila na hrvatskome jeziku, a to su kalendar *Istran* i novine *Naša sloga* te pokušati rasvijetliti njihovu ulogu u razvoju hrvatskoga narodnog preporoda u Istri te u oblikovanju hrvatskoga jezičnog standarda u Istri.

Devetnaesto je stoljeće prijelomno u oblikovanju standardnoga jezika, a bogata pisana tradicija na štokavštini, izdavanje brojnih štokavskih gramatika te raširenost ključni su u odabiru štokavštine kao osnove standardnoga jezika. Riješene su neke važne normativne dvojbe, iako još neka pravopisna, gramatička i leksička pitanja, što se nakon ilirskoga pokreta razmatraju unutar triju filoloških škola (riječke, zadarske i zagrebačke) te pri kraju stoljeća i hrvatskih vukovaca, i dalje ostaju otvorenima.³ Usto, zbog političke rascjepkanosti hrvatskih zemalja standardizacijski se procesi nisu jednakim intenzitetom odvijali u svim dijelovima zemlje pa je zbog toga pitanju kodificiranja i institucionaliziranja jezične norme potrebno pristupiti pomno prateći i izvanjezične prilike koje su u tome, posebice na istarskome području, odigrale značajnu ulogu.⁴ Tim se problemom pozabavio i Marko Samardžija te s obzirom na političko-područnu razdrobljenost hrvatskih zemalja promatra status hrvatskoga standardnoga jezika potkraj 19. i u početku 20. stoljeća u Civilnoj Hrvatskoj

2 Ante Bičanić i dr., *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Zagreb 2013., 14.

3 Usporedi: Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 1978., 331-663.; Milan Moguš, *Povijest hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb 2009., 138-177.; Diana Stolac, *Riječki filološki portreti*, Rijeka 2006., 7-25.

4 Branka Tafra, „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća“, *Filologija*, knj. 24-25, Zagreb 1995., 349-354.

i Slavoniji, Hrvatskoj i slavonskoj vojnoj granici, Dalmaciji, Istri te kod Hrvata u Bosni i Hercegovini.⁵ Standardizacija je ipak „išla svojim tokom unatoč političkoj nepovoljnosti zahvaljujući maru mnogih književnika i jezikoslovaca, njihovoj svijesti o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici i želji da se knjigom približe svim govornicima te zajednice.“⁶ Vođeni upravo takvim težnjama i istarski su preporoditelji dali svoj prinos, doduše kasnije nego u drugim dijelovima zemlje zbog čega Dalibor Brozović piše o svojevrsnoj „razvojnoj retardaciji“ za istarski jezični standard.⁷ U vrtlogu vrlo složenih političkih mijena, koje su se odrazile i na jezik, hrvatski se jezik u Istri očuvao tek u crkvenim knjigama i u svakodnevnoj komunikaciji među domaćim stanovništvom, dok će ulogu službenih jezika imati talijanski i njemački jezik⁸. Značajniji razvoj i odjeke narodnoga preporoda u Istri možemo pratiti tek od šezdesetih godina za što su na političkome planu važni *Listopadska diploma* iz 1860. i *Veljački patent* iz 1861. godine kada nastaje Markgrofovija Istra, u austrijskoj polovici države uvodi se ustav i zakon, osniva se Istarski sabor, što će rezultirati i sve češćim pokušajima da se hrvatski jezik nametne kao službeni jezik. U tome će i uspjeti zahvaljujući vrlo angažiranim kulturnim i javnim djelatnicima, posebice svećenicima, a rezultati njihovih aktivnosti (otvaranje čitaonica, prosvjetnih društava i škola, izdavanje novina...) unaprijedit će status hrvatskoga jezika te će u konačnici sedamdesetih godina 19. stoljeća biti narušen monopolistički položaj talijanskoga jezika u Istri.⁹ Najustrajniji i najuspješniji u tome bio je biskup Juraj Dobrila (od 1858. do 1875. porečko-pulski, a od 1875. do smrti tršćansko-koparski biskup). Zasigurno upoznat s idejama i rezultatima narodnoga preporoda u sjevernoj Hrvatskoj, o

5 Marko Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb 2004., 128-134.

6 Tafra, „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća“, 349.

7 Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb 1970., 134. Detaljnije o primjerima koji potkrjepljuju tvrdnju o „razvojnoj retardaciji“ u: Teodora Fonović Cvijanović – Vanessa Vitković Marčeta, „Naša sloga između administrativnoga i publicističkoga stila“, u: *Od norme do uporabe 2*, Maja Glušac (ur.), Osijek – Zagreb 2020., 136.

8 Njemački se jezik do šezdesetih godina 19. stoljeća često upotrebljavao u administraciji kada ustupa mjesto talijanskome jeziku.

9 Samardžija, *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, 132.

čemu svjedoči i korespondencija¹⁰, te sa situacijom u Istri¹¹ pokreće prva glasila na hrvatskome jeziku koja će imati značajnu ulogu u promidžbi preporodnih ideja. Glasila bi trebala pripomoći i u opismenjivanju pretežito nepismenoga stanovništva Istre u čemu je iznimnu važnost imao i Dobrilin molitvenik *Otče, budi volja tvoja* iz 1854. godine koji je služio ne samo kao liturgijsko štivo nego i svojevrsna početnica.¹²

Potkraj šezdesetih godina 19. stoljeća, na vrhuncu preporodnih strujanja u Istri izlaze dva godišta kalendara *Istran*, prvoga hrvatskoga glasila Istre i kvarnerskih otoka, i to prvo za 1869. te drugo za 1870. godinu. Uz financijsku pomoć biskupa Dobrile i podršku drugih svećenika njihov je glavni urednik bio Franjo Ravnik. Tiskani su u Ljubljani i obasižu 47 (za 1869. godinu), odnosno 48 stranica (za 1870. godinu), a jezik im je hrvatski, štokavski. Osim Ravnika u prvome su godištu pisali i Juraj Dobrila, Petar Studenac i Medo Pucić, a u drugome Matko Laginja, Vjekoslav Spinčić, Vinko Zamlić i Ivan Lučić. U njima su različiti tekstovi zanimljivih i korisnih sadržaja te pregledi dana, tjedana i mjeseci u određenoj godini.¹³ Na početku prvoga godišta kalendara *Istran* nalazi se *Pozdrav*, a u njemu ujedno i informacije o ulozi koju su namijenili kalendaru: „Istrani! evo vam koledara, koji u oči mladog ljeta hodi po vašoj zemlji od kuće do kuće koledjujuć, da vam po starom običaju kakovu koledbicu izpjeva (...) On nije ptica krilatica, da uzleti nebu pod oblake, nego ponižan je stvor, koji nakani putovati po vaših brdih, humih i dolinah, po Liburniji i kvarnerskih otocih, gdje se na slavjanskih ognjišćih slavjanski govori

10 Iz literature i bogate korespondencije može se iščitati da se Dobrila dopisivao primjerice s J. J. Strossmayerom, F. Račkim, A. Mažuranićem, F. Kurelcem, T. Gajdekom. U pismima se osvrće na status hrvatskoga jezika, komentira jezik svoga molitvenika te raspravlja o pravopisnim problemima. Više u: Božo Milanović, *Hrvatski narodni preporod u Istri*, knjiga I, Pazin 1967., 215.; Markus Leideck, *Juraj Dobrila (1812. – 1882.): povodom 200. obljetnice rođenja*, Pazin 2012.

11 Nakon što je postao porečko-pulskim biskupom, Dobrila je obišao cijelu biskupiju te se uvjerio u težak položaj hrvatskoga jezika.

12 Uz Dobrilin je molitvenik važno spomenuti i *Ilirsku slovniciu za početne učione*, udžbenik Vrbničana Frana Volarića iz 1852. godine koji je također bio važan u poučavanju djece.

13 Maja Polić – Petar Strčić, *Kalendar “Istran” 1869. i 1870. godine: Prvo glasilo Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka*, Pazin – Rijeka 2015., 29-36. Pretisnuti su 1969. i 1970. godine u Rijeci, bez njihova kalendarskoga dijela, u povodu stote obljetnice objavljivanja. Izvornici se danas čuvaju u Semenišnoj knjižnici u Ljubljani i Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

(...) Poljubite ga u pošteno čelo i razgovarajte š njim barem u nedeljah i blagdanih.¹⁴ Drugo godište započinje pjesmom *Istranom* Matka Laginje. Iz jezičnoga su ugla oba godišta zanimljiva ne samo zbog jezika kojim su pisani nego i zbog „rasprava“ o hrvatskome jeziku i hrvatskim školama. Primjerice, pod naslovom *Neznanost* osvrću se na jezik u školama: „Naša dječica, umjesto da uče u svojem materinskom jeziku, ubijaju se kroz 6 ljet u tudjem, nerazumljivom jeziku. A što će, da nauči naše djete u školah talijanskih? Prva tri ljeta siromašić ne zna što uči, a zadnja tri nauči nešto talijanskih besed na pamet; pročitat, a još manje napisat ne zna nijednoga lista. Došav u školu, djete poznalo je barem svoj jezik, a zapustiv školu, ne zna vam ni hrvatski ni talijanski... U mnogih komunih zginuo je naš jezik“¹⁵ te savjetuju: „Nastojte, da vam bude škola narodna t. j. vaša djeca neka se podučeva u materinskom, razumljivom jeziku. Znajte, da za ovaj jezik su proljevali vaši pradjedovi krv, da vam ga ohrane neoskrvnjena, a vi nečinite si vječne sramote, da za ljubav trojici ili četvorici inostranac prodate sebe i svoj narod. Vaše škole neka budu dakle hrvatske, a djete u 11. ili 12. godini neka počme učit takodjer talijanski, buduć da nam je ov jezik u Istri svim koristan. Tako će znati vaša dječica svoj i tudji jezik (...) Priskrbite vašim školam dobre, vaš jezik poznavajuće i ljubeće učitelje, najbolje ako popove.“¹⁶ Među poslovicama, koje su sastavni dio prvoga godišta kalendara, 61. i 62. posvećene su upravo jeziku: „61. Nejma krvnika nad poturčenjaka (najhuji su oni, koji zataje svoj rod, i se sramuju svojega jezika. Takovih gadov je posvuda dosta. Nu mi jim recimo: 62. Ni vaš ni naš, nosi ga vraže kuda znaš!“¹⁷

Kalendar *Istran* više nije izlazio, biskup Dobrila ga je, naime, odbio financirati jer je smatrao da sav novac i napore treba usmjeriti za izdavanje novina koje će brže svoje preporodne ideje podijeliti širim narodnim masama, a u tome je ujedno imao i podršku brojnih svećenika.

Već u lipnju 1870. godine uz pomoć Mate Bastiana, Antuna Karabaića, Mate Ujčića i Tome Padavića Dobrila ostvaruje svoje zamisli

14 *Istran*, br. 1, Ljubljana, 1869., 1.

15 *Istran*, br. 2, Ljubljana, 1870., 27.

16 *Istran*, br. 2, Ljubljana, 1870., 29-30.

17 *Istran*, br. 1, Ljubljana, 1869., 21.

i u Trstu počinje izlaziti *Naša sloga*, s podnaslovom *poučni, gospodarski i politični list*. O ulozi koju bi novine trebale imati saznajemo iz pisma koje je biskup Dobrila uputio A. Karabaiću 11. siječnja 1870.: „Naša braća pogiba; tišću je od dvje strane uprav kao klišći; gore nego sada nije nam još nikada bilo. Čini mi se, da bi morali pokušati, nebi li se narod naš po Istriji dao malko probuditi. Najshodnije sredstvo, kako ja sudim, bio bi mali listak po priliki, što je veličine, kao pokojna ‚Domovina‘ ili ‚Zarja‘, za našu namjeru bi dosta bilo izdavati ga dva puta na mjesec. Sadržaj bi mogao biti: gospodarstvene pouke - kadšto male stvari vjerozakonske, - spisi o poglavitih zakonih po primjeru ‚Novic‘ - izabrane narodne priče, pjesme, itd., - svjeti o domaćih istarskih potrebah - kratke političke viesti itd.“¹⁸ Od 1899. *Naša sloga* počinje izlaziti u Puli. Novine su sadržajno donosile različite političke, društvene, gospodarske, poljoprivredne, praktične, književne i druge teme. Za istarski su narod vrlo zanimljivi bili razgovori između Jurine i Franine o svakodnevnim događajima na njima bliskom čakavskom jezičnom izričaju. Tekst *Što je jezik?* pokazatelj je ozbiljnih promišljanja o funkciji jezika i o njegovoj povezanosti s čovjekom: „Bez jezika čovjek bi prestao čovjekom biti, ljudi bi se razišli jedni od drugih, te bi na jedanput nestalo svega blagostanja i sve dike ljudskoga na svijetu života. Jednom rieči, jezik je čovjek, a čovjek je jezik, tako da se jedno mimo drugoga neda ni pomisliti. Zato i jest materinski jezik mio i drag svim napredujućim narodom, jer što je od Boga jest sladje od meda; a s druge strane, jer u svôm jeziku gledaju i vide sami sebe i svoje čovječje dostojanstvo. U jeziku vide svoju prošlost, svoju sadašnjost i svoju budućnost. Putem jezika odgajaju svoju djecu u mudrosti, poštenju i krieposti i u svem, što je istinito, lijepo i pravedno. Narod koji nemari za svoj jezik, zanemario je sebe i svoju djecu, zaigrao je svu svoju sreću, pa nije vriedan da ga zemlja nosi; zato i vidimo, da su takvi narodi prezirani, gnjeteni i tlačeni, jer grieh neće neg na pokoru. S druge strane, što koj narod više ljubi, njeguje i brani svoj jezik, to je srećniji, štovaniji i blagostojniji.“¹⁹ Jezična su pitanja u *Našoj slogi* bila vrlo zanimljiva i intrigantna, tim više što se u njihovu tumačenju često

18 *Naša sloga* (dalje NS), br. 27, Trst, 27. VI. 1895., 2.

19 „Pitanja i odgovori“, NS, br. 3, Trst, 1. II. 1872., 9. Pretpostavlja se da je ovaj tekst napisao biskup Dobrila, no s obzirom na to da se nije potpisao, to nije moguće sa sigurnošću tvrditi.

zadiralo u političku sferu. Višestoljetna podčinjenost hrvatskoga naspram talijanskome i njemačkome jeziku može se tako iščitati iz brojnih članaka o jeziku u školama, administraciji, crkvi i u svim oblicima javne i privatne komunikacije.²⁰

Od polovice 19. stoljeća u hrvatskome jezikoslovlju djeluju tri filološke škole: zagrebačka, zadarska i riječka, svaka sa svojim prijedlozima oko nekih još uvijek otvorenih pitanja. Ipak, dominantnu ulogu u rješavanju standardnojezičnih i pravopisnih dvojbi ima zagrebačka filološka škola sa slovnica trojice svojih jezikoslovaca: Vjekoslava Babukića (*Osnova slovnice slavjanske narčĉja ilirskoga* iz 1836., *Grundzüge der ilirischen Sprachlehre von Professor Vĉkoslav Babukić*, 551 – 687; *Fondamenti della grammatica illirica di professore Vĉkoslavo Babukić* tradotti da V. V-ž-ć, 689 – 812, u: *Ilirsko-nĉmačko-talianski mali rĉĉnik* Josipa Drobnića iz 1846 – 1849. i *Ilirska slovnica* iz 1854. godine), Antuna Mažuranića (*Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za poĉetnike* iz 1839. i *Slovnica Hĉrvatska* iz 1859. godine) i Adolfa Vebera (Tkalĉevića) (*Skladnja ilirskoga jezika, za niže gimnazije* iz 1859. i *Slovnica hĉrvatska za srednja uĉilišta* iz 1871. godine) te pravopisom Josipa Partaša (*Pravopis jezika ilirskoga* iz 1850. godine). Pri kraju stoljeća prevagnut ĉe standardnojeziĉna i pravopisna koncepcija hrvatskih vukovaca, a njihova su temeljna djela Brozov *Hrvatski pravopis* iz 1892., Maretiĉeva *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1899. te Broz-Ivekoviĉev *Rĉĉnik hrvatskog jezika* iz 1901.

U redcima što slijede analizirat ĉemo slovopisne, pravopisne, fonološke, morfonološke i morfološke znaĉajke u kalendaru *Istran* i *Našoj*

20 Primjerice, u ĉetvrtome broju iz 1870. uz poklike „Živio hrvatski jezik naš! Živio!“ u tekstu o izborima konstatiraju: „Nevjerovatno, ali istinito! Slavno starešinstvo obĉinsko u posljednjoj svojoj sjednici zakluĉi, da se i u školah po selih, gdje se uĉe sama kmetska djetca, zadojena i odgojena slovinskim mliekom, dieli nauk kao usried Talije, u talijanskom jeziku, izuzam jedini nauk kršĉanski!“ („Sa Krĉkog Otoka u Juniju“, NS, br. 4, Trst, 16. VII. 1870., 16.); U petome broju iz iste godine javljaju: „I kod nas je prva i najveĉa nepravda, koja nam se ĉini, što je naš hrvatski jezik protjeran odasvud, gdje bi imao po pravdi i pravici gospodovati i prvo mjesto zauzimati. Da ni nespominjem obĉinskih i kojekakvih drugih pisarnicah ili ufcijah, navest ĉu samo tako zvane puĉke škole, koje se, kako vele, zato izdržuju i muĉno plaĉaju, da se narod što god u njih nauĉi. Ali kako hoĉe jadan, kad one neodgovaraju njegovim potrebam, ĉim on nezna nego hrvatski, a škole su talijanske?“ („Dopisi Sa Creskog Otoka“, NS, br. 5, Trst, 1. VIII. 1870., 20.) Takvih i sliĉnih tekstova bilo je gotovo u svakome broju *Naše sloge*.

slogi,²¹ usporediti ih s rješenjima koja nude tada najvažnije slovnice i pravopis te tako uvidjeti jesu li u skladu s njima.

Na slovopisnoj smo se i pravopisnoj razini osvrnuli na grafeme kojima se ostvaruju palatali *đ* i *ć*, pisanje slogotvornoga *r*, pravopisno načelo, pisanje negacije te interpunkcijsko načelo.

U slovnicama druge polovice 19. stoljeća dvoslovima se *dj/gj* bilježi palatal *đ*.²² Slovopisno je rješenje za palatal *đ* dvoslov *dj* i u kalendaru *Istran* i u *Našoj slogi: Andjel* (I, 1/1869, 7)²³, *rodjen* (I, 1/1869, 17), *svadja* (I, 1/1869, 21), *djavolska* (I, 1/1869, 21), *poradja se* (I, 1/1869, 26), *mladji* (I, 1/1869, 31), *rdjavo* (I, 1/1869, 35), *medju* (I, 1/1869, 37), *redje* (I, 1/1869, 41), *rodjena* (I, 2/1870, 22), *takodjer* (I, 2/1870, 24), *tudjim* (I, 2/1870, 28), *se svadjale* (I, 2/1870, 39), *grozdja* (I, 2/1870, 41), *tvrdjava* (NS, 9/1870, 38), *gradjanskog* (NS, 4/1870, 16), *gradjanah* (NS, 3/1870, 1), *takodjer* (NS, 1/1871, 3), *otudjivanju* (NS, 9/1871, 35). *Gj* se pojavljuje tek u nekoliko primjera: *Gjuraj* (I, 1/1869, 8), *evangjelje* (I, 2/1870, 14, 15, 18, 19), *pomagjare* (NS, 1/1870, 2), *magjarskoga* (NS, 2/1870, 1), *Magjari* (NS, 6/1870, 23; 13/1871, 53), *magjarski* (NS, 2/1871, 1), *magjaronska* (NS, 9/1871, 40), *Magjarom* (NS, 14/1871, 57).

U ilirskoj su se pravopisnoj normi za palatal *ć* bilježila dva grafema: *ć* i *tj*.²⁴ U Pataševu pravopisu donose se pravila kada treba pisati jedan, a

21 Da bismo dobili rezultate s početka izlaženja prvih glasila, analizirali smo prva dva godišta *Naše sloge*, tj. 38 brojeva.

22 Usporedi: Antun Mažuranić: *Slovnica Hèrvatska*, Zagreb 1859., (Pretisak Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2008.), 49. (dalje SH); Antun Mažuranić, *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, Zagreb 1839., 3. (dalje TILJ); Vjekoslav Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narèčja ilirskoga uređjena Vèkoslavom Babukićem*, u: *Polemike u hrvatskoj književnosti*, ur. Alojz Majetić, kolo I, knjiga I, Zagreb 1982., 136. (dalje OSS); Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, Zagreb 1854., elektroničko izdanje izvornika, 9., (<https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=view&id=10671&tify>, posjećeno 15. I. 2021.) (dalje IS); Vjekoslav Babukić, *Grundzüge der ilirischen Sprachlehre von Professor Vèkoslav Babukić*, 551 – 687; *Fondamenti della grammatica illirica di professore Vèkoslavo Babukić tradotti da V. V-ž-ć*, 689 – 812, u: *Ilirsko-němačko-talianski mali rèčnik* od Josipa Drobnića, sa osnovom gramatike ilirske (protumačenom němački i talianski) od Vèkoslava Babukića. Troškom Matice ilirske. U Beču. Tiskom jermenskoga manastira. 1846 – 1849., str. 691-692. (dalje FGI). Znak *đ* za fonem *đ* na prijedlog Đure Daničića u hrvatski je slovopis uveden tek 1892. godine u *Hrvatskome pravopisu* Ivana Broza.

23 Kod primjera ćemo bilježiti: pokrate za naziv glasila: I za kalendar *Istran*, NS za *Našu slogu*, broj i godište glasila te stranicu. Gdje stranice nisu numerirane, stavit ćemo znak x.

24 Usporedi: Babukić, OSS, 137.; FGI, 691-693.; IS, 8-9; Mažuranić, SH, 6., 28., TILJ, 4., Veber

kada drugi grafem, ovisno o postanku riječi i tradiciji, ali smatra se da se jednako izgovaraju.²⁵ Iz našega korpusa izdvajamo primjere s dvoslovom *tj*²⁶: *uzašastja* (I, 1/1869, 4), *tretji* (I, 1/1869, 24), *u proljetju* (I, 1/1869, 25), *pitje* (I, 1/1869, 26), *plitje* (I, 1/1869, 31), *listje* (I, 1/1869, 39), *Užasastje* (I, 2/1870, 14), *Tretje* (I, 2/1870, 31), *izvješjtivati* (NS, 1/1870, 1), *bratja* (NS, 1/1870, 2), *pitja* (NS, 8/1870, 33) te *ć: kćerom* (I, 1/1869, 17), *hoće* (I, 1/1869, 19), *išće* (I, 1/1869, 20), *ćudi* (I, 1/1869, 22), *vručine* (I, 1/1869, 26), *koščice* (I, 1/1869, 27), *kućnim* (I, 1/1869, 29), *moć* (I, 1/1869, 30), *kutić* (I, 1/1869, 34), *obuću* (I, 1/1869, 39), *vručé* (I, 2/1870, 9), *većih* (I, 2/1870, 27), *kuć* (I, 2/1870, 29), *u samoći* (I, 2/1870, 33), *obuću* (I, 2/1870, 41), *veći* (NS, 2/1870, 7), *padnuće* (NS, 3/1870, 11), *obćinah* (NS, 7/1870, 28), *braće* (NS, 8/1871, 29), *pomoći* (NS, 18/1871, 74), *vieća* (NS, 22/1871, 90).

Iščitavajući slovnice druge polovice 19. stoljeća, jasno je da se slogotvorno *r* pisalo kao *èr* ili *er* te da je *i* u školama postojala preporuka da se piše na taj način.²⁷ Ipak, to rješenje ne podržavaju svi predstavnici zagrebačke filološke škole, primjerice Bogoslav ga Šulek napušta već 1854. godine.²⁸ Slogotvorno se *r* i u kalendaru *Istran* i u *Našoj slogi* piše bez popratnoga vokala: *srce* (I, 1/1869, 18), *uzkršu* (I, 1/1869, 20), *drva* (I, 1/1869, 26), *krv* (I, 1/1869, 29), *tvrdoj* (I, 1/1869, 30), *vrh* (I, 1/1869, 41), *Svrneš* (I, 2/1870, 23), *neoskrvnjena* (I, 2/1870, 29), *drva* (I, 2/1870, 33), *na brdu* (I, 2/1870, 36), *tvrdoga* (I, 2/1870, 42), *prvi* (NS, 1/1870, 1), *tvrdó* (NS, 1/1870, 2), *prvimi* (NS, 1/1870, 2), *trs* (NS, 1/1870, 3), *srce* (I, 1/1870, 3), *krvi* (NS, 2/1870, 5), *tvdoglavi* (NS, 3/1870, 12), *četrvtoga* (NS, 9/1871, 34), *državne* (NS, 11/1871, 45), *krstionice* (NS, 14/1871, 59), *za krmu* (NS, 23/1870, 93).

U povijesti hrvatskoga pravopisanja izmjenjuju se dva načela na temelju kojih se oblikuju dvije pravopisne struje: fonološka i morfonološka. Poglavlja o pravopisu bila su sastavnim dijelom tadašnjih gramatika jer:

(Tkalčević), *Slovnica Hèrvatska*, U Zagrebu troškom spisateljjevim 1871., 19. (dalje SLH)

25 Josip Partaš, *Pravopis jezika ilirskoga*, Tiskom bratje Županah, Zagreb 1850. (Pretisak Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2002.), 15-17. (dalje PJI)

26 Samo u primjeru *Sveštenici* (I, 2/1870, 28) naišli smo na skup *št*.

27 Mažuranić, SH, 2.; Babukić, IS, 6-7.; FGI, 696.; Veber (Tkalčević), SLH, 3-4.; Partaš, PJI, 18.

28 Stolac, *Riječki filološki portreti*, 20.

„Pravopis je strana gramatike, koja uči kako se reči pravo pisati i obična u pismu znamenja potrebovati imaju.“²⁹ U našem je korpusu prisutan morfonološki pravopis što je u skladu s ondašnjim gledanjem na pravopisna pitanja: *sladkim* (I, 1/1869, 23), *muško* (I, 1/1869, 25), *teška* (I, 1/1869, 26), *izkusiti* (I, 1/1869, 27), *mjestne* (I, 1/1869, 33), *najkoristnija* (I, 1/1869, 33), *gladku* (I, 1/1869, 33), *u društvu* (I, 1/1869, 23), *častnog* (I, 2/1870, 2), *ženitbe* (I, 2/1870, 5), *uzkršnuti* (I, 2/1870, 6), *Otca* (I, 2/1870, 14), *oddaljen* (I, 2/1870, 25), *muško* (I, 2/1870, 33), *odpravi* (I, 2/1870, 37), *teškoće* (I, 2/1870, 37), *riedka* (I, 2/1870, 38), *koristne* (NS, 11/1871, 47), *srđce* (NS, 1/1870, 2), *prežalostno* (NS, 1/1870, 3), *s otcem* (NS, 2/1870, 8), *sbog* (NS, 3/1870, 11), *u obće* (NS, 7/1871, 25), *muzti* (NS, 16/1871, 66), *žalostni* (NS, 20/1871, 81), *Obćinska* (NS, 23/1871, 94).

Glagolski su se oblici u Partaševu pravopisu i slovnice A. Mažuranića, V. Babukića i A. Vebera (Tkalčevića) pisali zajedno s riječju *ne*. U glasilima se na istarskome području pojavljuje i sastavljeno: *nečiste* (I, 1/1869, 25), *nebi oboljeli* (I, 1/1869, 26), *netreba* (I, 1/1869, 27), *Nemogu* (I, 1/1869, 28), *nebiš imao* (I, 1/1869, 38), *nedaj* (I, 1/1869, 41), *nečinite* (I, 2/1870, 29), *nevjeruj* (I, 2/1870, 41), *nemisli* (I, 2/1870, 41; NS, 5/1870, 19), *nežale* (NS, 1/1870, 1), *negospodari* (NS, 2/1870, 1), *nereže* (NS, 8/1870, 33), *neuzme* (NS, 9/1871, 33), *nebi (...) gledala* (NS, 15/1871, 61), *nemožemo* (NS, 22/1871, 90), i nesastavljeno pisanje glagolskih oblika s riječju *ne*: *Ne vjeruj* (I, 1/1869, 23), *ne užge* (I, 1/1869, 30), *Ne daj* (I, 1/1869, 30), *ne možeš* (I, 1/1869, 31), *ne dobivaju* (I, 1/1869, 34), *ne peri* (I, 1/1869, 37), *ne može* (I, 2/1870, 26), *ne zna* (I, 2/1870, 28), *ne boli* (I, 2/1870, 31), *ne ovršuju* (I, 2/1870, 34), *ne pali* (NS, 8/1870, 33).

U interpunkciji diskursa zamjećujemo dosljedno provođenje gramatičkoga (strukturnoga) interpunkcijskoga načela koje karakterizira i Partašev pravopis, ali i slovnice druge polovice 19. stoljeća. U njima se rečenica promatra kao gramatička (jezična) jedinica za razliku od semantičke (logičke) interpunkcije gdje se rečenica promatra kao komunikativna

29 Mažuranić, TILJ, 7. O pogledima tadašnjih jezikoslovaca na pravopis više u: Mažuranić, SH, 28.; Babukić, IS, 8-9.; Ivo Pranjković, „Gramatike Adolfa Vebera Tkalčevića“, *Fluminensia*, god. 4, br. 1, Rijeka 1992., 117.; Veber (Tkalčević), SLH, 19.; Partaš, PJI, 13-14.

jedinica.³⁰ Po tome se zarez dosljedno umetao između surečenica složene rečenice, što možemo vidjeti i u našem korpusu: *On nije ptica krilatica, da uzleti nebu pod oblake, nego ponižan je stvor, koji nakani putovati po vaših brdih, humih i dolinah, po Liburniji i kvarnerskih otocih, gdje se na slavjanskih ognjišćih slavjanski govori.* (I, 1/1869, 3) *Sunce nam se čini veliko, što je također istinito, jer ako prisposodobimo zemlju sa suncem, tad je naša zemlja razmjerno jedan i pol miliuna manja* (I, 2/1870, 24), *Mi se nadamo, da nas naši stari znanci i dosadanji čitatelji, koji su nam na noge pomogli, neće ostaviti* (NS, 13/1870, 1).

Na fonološkoj i morfonološkoj razini osvrnuli smo se na refleks jata, pokriveno *r*, palataliziranje *l* i *n*, intervokalno *j*, vokalizaciju, suglasnički skup *jd*, protetsko *j* te na sibilizaciju.³¹

U našem se korpusu *jat* bilježi *s ie* (u dugim slogovima) i *je* (u kratkim slogovima), iako ćemo i u dugim slogovima naići na *je*, a u kratkim na *ie*: *srieda* (I, 1/1869, 4), *Sviećnica* (I, 1/1869, 6), *tjelo* (I, 1/1869, 25), *grieha* (I, 1/1869, 27), *tielu* (I, 1/1869, 29), *uviek* (I, 1/1869, 31), *lien* (I, 1/1869, 31), *mlieko* (I, 1/1869, 33), *razdieli* (I, 1/1869, 41), *liepe* (I, 2/1870, 2), *izliečit* (I, 2/1870, 26), *smieh* (I, 2/1870, 31), *pripoviest* (I, 2/1870, 38), *prepieči* (I, 2/1870, 42), *zviezda* (NS, 3/1870, 11), *viernim* (NS, 1/1870, 1), *tielu* (NS, 1/1870, 2), *zasliepiti* (NS, 1/1870, 3), *dielu* (NS, 1/1871, 1), *pocijepano* (NS, 4/1871, 13), *tjela* (I, 2/1870, 17), *dospieti* (NS, 6/1871, 21), *Nedjelja* (I, 1/1869, 4), *Vjenčao* (I, 1/1869, 17), *mjesto* (I, 1/1869, 25), *korjen* (I, 1/1869, 31), *mjeseca* (I, 1/1869, 43), *svjetlosti* (I, 2/1870, 29), *vjeri* (I, 2/1870, 29), *djecu* (I, 2/1870, 38), *poljodjelac* (NS, 1/1871, 1), *mjeseci* (NS, 11/1871, 48), *svjetskih* (NS, 3/1870, 11), *uvjek* (NS, 11/1870, 44). U primjeru *svitlost* (I, 2/1870, 23, 24) naišli smo na ikavski te u primjeru *zapoved* (I, 2/1870, 19) na ekavski refleks jata.

U korpusu smo, iako ne dosljedno, naišli na *pokriveno r*: *krjepko* (I, 1/1869, 25), *nedozrjeloga* (I, 1/1869, 28), *vrjelo* (I, 1/1869, 28), *zrjelijim* (I, 1/1869, 31).

30 Partaš, PJI, 59.; Lada Badurina, *Kratka osnova hrvatskoga pravopisanja: metodologija rada na pravopisu*, Rijeka 1996., 118-120.

31 S obzirom na to da je u našem korpusu prisutno morfonološko pravopisno načelo, jasno je da se u pismu ne provodi jednačenje suglasnika po zvučnosti, jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe te da ne dolazi do ispadanja dentalnih suglasnika *d* i *t*, no te primjere u radu nećemo posebno izdvajati.

Palataliziranje je *n* zabilježeno u sljedećim primjerima: *Nješto* (I, 1/1869, 29), *njekada* (I, 2/1870, 2).

Iz primjera *pepel* (NS, 2/1871, 5), *mrzal* (NS, 2/1871, 5) uočavamo da se vokalizacija ne provodi dosljedno, a upravo je njezino neprovođenje jedna od karakteristika čakavskoga narječja.³²

Suglasnički je skup *jd* također karakterističan za čakavsko narječje i ovjeren je u našem korpusu: *dojdi samo k meni* (I, 1/1869, 22), *najti ćete se opet* (I, 1/1869, 23).

Protetsko je *j* zabilježeno u sljedećim primjerima u dativu i akuzativu osobne zamjenice *oni*: *jim* (I, 1/1869, 26, 35, 41; 2/1870, 5, 32, 38), *jih* (I, 1/1869, 23, 24, 35, 37, 40; 2/1870, 33, 34, 38, 39). Ovakvo se protetsko *j* ispred samoglasnika *i* smatra čakavskom osobitošću.³³

Primjeri neprovođenja sibilizacije u našem su korpusu sljedeći: *Težaki* (I, 2/1870, 11), *proroki zla* (I, 2/1870, 24). Sibilizacija je uobičajena u južnočakavskim i štokavsko-štakavskim govorima, dok je u jugozapadnim istarskim i sjevernočakavskim govorima kao morfonološka kategorija dokinuta.³⁴

Na morfološkoj razini osvrćemo se na nastavke za genitiv, dativ, lokativ i instrumental množine u našem korpusu.

U kalendaru *Istran* nastavci su za genitiv množine³⁵ različiti i nailazimo na sljedeće: *-a/-i*, *-ah/-ih*, *-ø*, te *-ov/-ev*, a u *Našoj slogi* imamo u prvome broju nastavak *-a/-i*, a zatim prevladava nastavak *-ah*, iako gdje gdje i u kasnijim brojevima nailazimo na *-a/-i*. Slijede primjeri za nastavak *-a/-i*: *kojimi so podavali liepih i koristnih nauka* (I, 1/1870, 22), *mjesta blizu močvara* (I, 1/1869, 25), *od poronjenih konopalja* (I, 1/1869, 27),

32 Na ovu su se pojavu osvrnuli i jezikoslovci zagrebačke filološke škole: Babukić: OSS, 138.; isto, 160; isti, IS, 278.; isti 17, 28; Mažuranić, SH, 46.; Veber (Tkalčević), SLH, 28.; Partaš: PJI, 20.

33 Lina Pliško, *Govor Barbanštine*, Pula 2000., 140.

34 Isto, 146.

35 U genitivu množine u to doba prevladava nastavak *-ah* (Ilirci su žustro zagovarali genitiv množine na *-ah* smatrajući ga najproširenijim nastavkom i oštro su se suprotstavljali zagovarateljima nastavka *-a*, prije svega Karadžiću). Ipak, valja istaknuti da su u početku prihvaćali i druge nastavke za genitiv množine te da su ih potom izbacivali iz svojih slovnica, primjerice *-ø*, i *-ov/-ev*. Maretićeva *Gramatika*, dakle gramatika hrvatskih vukovaca propisuje nastavak *-a*. Taj se nastavak uvijek navodi kao noviji, ali na njega se može naići već i u Kašića, Della Belle, Appendinija i Voltića, više u: Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Zagreb 1993., 84.

vrjelo mnogih bolesti (I, 1/1869, 28), *poglavitijih uzroka mnogih nemoći* (I, 1/1869, 29), *do tri miliuna* (NS, 1/1870, 1), *množina gorivih plinova* (NS, 1/1870, 2), *ima učenih ljudi* (NS, 1/1870, 3), *ovih vriednih, poštenih i pametnih ljudi* (NS, 3/1870, 13). Nastavak *-ah/-ih* pronalazimo u sljedećim primjerima: *Jedan od uzrokah* (NS, 10/1870, 40), *Radi pomanjkanja drugih svjetskih viestih* (NS, 3/1870, 11), *Poslje ovalikih novostih* (NS, 11/1871, 45), *malih i velikih gradovah* (NS, 11/1871, 45), *silna množina pojedinacah i cielih obiteljih* (NS, 12/1871, 50), *Briestka učiona broji 30 dječakah* (NS, 18/1871, 74), *petnaest su danah* (NS, 21/1871, 85). Nastavak je *-ø*³⁶ osvjedočen u primjerima: *neka goji više krav* (I, 1/1869, 33), *manje murvenih stabal* (I, 1/1869, 39), *ovih drv umnoži* (I, 1/1869, 39), *oganj od suhих drv* (I, 1/1869, 39), *brez jagod* (I, 1/1869, 39), *blistajuć se nebeskih tjeles* (I, 2/1870, 23), *i bez repatic* (I, 2/1870, 24), *trebalo bi 47 godin* (I, 2/1870, 24), *nam najkoristnijih zviezd* (I, 2/1870, 26), *na našem kmetu mnogo je ran* (I, 2/1870, 27), *nešto talianskih besed* (I, 2/1870, 28), *Ovakvih škol* (I, 2/1870, 28), *korist od ovih zemljišč* (I, 2/1870, 35), *iz bližnjih brd* (I, 2/1870, 36), *ima još mnogih ran u Istri* (I, 2/1870, 37), *Eto posliedic nesloge* (I, 2/1870, 40). Na nastavak *-ov/-ev* naišli smo u manjem broju primjera: *poslje tri tjednov* (I, 1/1869, 34), *nije dosta naravskih pašnjakov* (I, 1/1869, 36), *čuvajte se lažnjivih prorokov* (I, 2/1870, 16), *deset tisuć talentov* (I, 2/1870, 19), *molitvice svih poljskih tatov* (I, 2/1870, 30).

Za dativ, lokativ i instrumental množine upotrebljavaju se nesinkretski padežni oblici.³⁷

Dativ je množine u ondašnjim slovnicaма imao u muškome i srednjemu rodu nastavak *-om*, *-em*, a u ženskome *-am*, *-im* što je u skladu s primjerima iz kalendara *Istran* i *Naše sloge: koje su vrlo mile drugim narodom*

36 Nastavak *-ø* očuvan je u čakavskome narječju.

37 Oni su značajka starijega jezičnoga stanja i pronalazimo ih u svim nenovoštokavskim govorima. Sinkretski padežni oblici prevladali su već u 17. stoljeću, a kao sinonimne nesinkretskima u svojoj ih gramatici navodi već Bartol Kašić. Ipak, Ilirci se koriste samo starijim nastavcima zbog ideoloških (težnja za južnoslavenskim jedinstvom) i jezičnih (razlikovanje od dvojninskih nastavaka *-ina*, *-ama*) razloga. Babukić takav odabir, primjerice, opravdava primjerima iz hrvatske književne, ali i gramatičke tradicije pozivajući se na Della Bellu, Relkovića, Appendinija, Brlića i Mažuranića. Više u: Tafra, „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. stoljeća“, 351-352.; ista, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, 86.

(I, 1/1869, 22), *svojim štovanim čitateljem* (I, 1/1869, 22), *Ne vjeruj odviše sladkim besedam* (I, 1/1869, 23), *ter je uzrok mnogim drugim bolestim* (I, 1/1869, 25), *što služi gusinam* (I, 1/1869, 39), *prodavaju ženam prelečanu robu* (I, 2/1870, 33), *Zanemarenim ranam ne koristi nijedno mazilo* (I, 2/1870, 26), *se je već težakom priporočevalo* (I, 2/1870, 35), *preporučujem se svim našim spisateljem* (NS, 9/1870, 38), *da ne rečem mojim zemljakom* (NS, 18/1871, 74), *pridruži svojim sestram* (NS, 9/1871, 36).

U našem su korpusu nastavci za lokativ množine u imenica muškoga i srednjega roda *-ih*, a u ženskoga *-ah* te su u skladu s onima iz slovnica druge polovice 19. stoljeća koje donose *-ih* (*ěh*) i *-ah*: *koji kani putovati po vaših brdih, humih i dolinah* (I, 1/1869, x), *gdje se na slavjanskih ognjišćih* (I, 1/1869, x), *U narodnih pjesmah* (I, 1/1869, 18), *u njegovih nevoljah* (I, 1/1869, 24), *u krasnih palačah* (I, 1/1869, 28), *gnoj u zahodah* (I, 1/1869, 32), *po naših pašnjacih* (I, 1/1869, 35), *listje po pletenicah* (I, 1/1869, 41), *u verugah* (I, 2/1870, 17), *u školah talianskih* (I, 2/1870, 28), *u naših susjednih zemljah* (I, 2/1870, 32), *su nam posjekli šume na gorah i brdih* (I, 2/1870, 36), *i u naucih je pretekli* (NS, 1/1870, 2), *čitali po novinah* (NS, 1/1870, 2), *goni po nebeskih visinah* (NS, 6/1870, 24), *napreduju u naucih* (NS, 10/1870, 39), *U gradovih stieću* (NS, 18/1871, 73).

U instrumentalu množine u kalendaru *Istran* i *Našoj slogi* pronalazimo nastavak *-i* za muški i srednji te *-ami*, *-mi* za ženski rod, što odgovara i stanju u ondašnjim slovnica: *među svimi živinami* (I, 1/1869, 22), *nadomjestuju ljudi nakveć lokvami* (I, 1/1869, 26), *S takovimi mudraci* (I, 2/1870, 28), *gospodariti šumami* (I, 2/1870, 36), *evo ti tužne znanosti med našimi poljedelci* (I, 2/1870, 27), *I s prvimi glavami naroda* (NS, 1/1870, 2), *s mojimi ministri svjetuju* (NS, 2/1870, 7), *bave se uprav sad nedovršenimi izbori* (NS, 4/1870, 15), *nezaostane u svem za uvijek za drugimi, posebno susjednimi narodi* (NS, 11/1870, 44), *dogovara s kolovodjami* (NS, 10/1871, 41).

Na temelju istraživanja možemo zaključiti da su sedamdestih godina 19. stoljeća prva glasila na hrvatskome jeziku u Istri, kalendar *Istran* i novine *Naša sloga*, imala važnu ulogu u širenju preporodnih ideja. Unatoč nepovoljnim izvanjezičnim prilikama i rascjepkanosti nacionalnoga teritorija standardizacija je i u Istri išla ukorak s tada aktualnim jezičnim

strujanjima. Razvijena svijest o jezičnome jedinstvu prepoznaje se u visokome stupnju usklađenosti sa standardnojezičnom i pravopisnom normom zagrebačke filološke škole na slovopisnoj, pravopisnoj, fonološkoj, morfonološkoj i morfološkoj razini. Uočava se dubletnost koja je bila karakteristična i za tadašnje slovnice, za što su najbolji primjer nastavci za genitiv množine. U standardni se izričaj, vodeći računa o govornim navikama istarskoga stanovništva, unose i čakavska obilježja što nam potvrđuju primjeri ikavskoga refleksa *jata*, nedosljedno provođenje vokalizacije i sibilizacije, suglasnički skup *jd* i protetsko *j*. Stoga, zaključujemo da su kalendar *Istran* i novine *Naša sloga* bili od iznimne važnosti u oblikovanju hrvatskoga jezičnoga standarda u Istri.

The role of the calendar *Istran* and *Naša sloga* in the formation of the standard Croatian language in Istria

The beginnings of Croatian language standardisation in Istria date back to the second half of the 19th century and are related to the strengthening of the Croatian national revival. One of the biggest roles in the promotion of revival ideas was played by the calendar *Istran* and the newspaper *Naša sloga*, the first publications ever printed in Croatian language in Istria whose constituent component was the preservation of the Croatian language. The Istrian revivalists, guided by the idea of linguistic unity on a fragmented national territory, put all their efforts in achieving that objective. The analysis of orthographic, phonologic, morphonologic and morphologic traits showed that, regardless of the adverse extralinguistic circumstances and territory fragmentation, even in Istria the standardisation followed the actual norms of standard language and spelling dictated at the time by the Zagreb Philological School. The appearance of morphological doubletism wasn't unusual in the grammar of that period, while the Chakavian traits are present in the papers because of the speaking habits of Istrian people. Therefore, the role and the importance of the calendar *Istran* and the newspaper *Naša sloga* in the formation of standard Croatian language in Istria were crucial.

Key words: standardisation, Croatian language, Istria, Croatian national revival, *Naša sloga*, *Istran*

Vanessa Vitković Marčeta

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
vanessa.vitkovic.marceta@unipu.hr*

Nazivi za jezike u *Našoj slogi*¹

Izvadak

U radu se prikazuju i opimjeruju različiti nazivi za hrvatski jezik te specifični nazivi za talijanski jezik s kraja 19. i početka 20. stoljeća potvrđeni u prvim hrvatskim novinama u Istri. Zbog jedinstvene povijesnojezične situacije toga razdoblja u Istri, istraživanja su takvoga tipa uglavnom zaobilazila istarsko podneblje. Međutim, *Naša sloga* daje cjelovit uvid u jezičnu problematiku i u njezino nazivlje kroz gotovo pola stoljeća izlaženja lista s izrazitom jezično-političkom osviještenošću u okviru svoje ključne, nacionalno-integracijske zadaće.

.....
Ključne riječi: *Naša sloga*, hrvatski jezik u Istri, nazivlje, glotonim, talijanski jezik

¹ Rad je rezultat istraživanja na znanstveno-istraživačkome institucionalnom projektu pod nazivom *Kultura, jezik i književnost u istarskome novinarstvu 19. i 20. stoljeća*.

UVOD

Naziv (lingvonim ili glotonim) *hrvatski jezik* nije oduvijek bio općeprihvaćen, nazivlje je u tom smislu bilo prilično šaroliko.² Stanje u vezi s jezikom u Istri u vrijeme izlaženja *Naše sloge* nešto je drugačije od ostatka današnje Hrvatske. Vjerojatno zato pitanje imenovanja naziva jezika u Istri i nije istraženo. Naime, u većini povijesnojezičnih studija,³ ako i nije posebno naznačeno, možemo pratiti nazive za *hrvatski jezik* (koji je uglavnom supostojao) što su se izmjenjivali i/ili kombinirali. Dijelom je razlog tomu što standardizacijski procesi u Istri imaju *razvojnu retardaciju*⁴ u odnosu na ostale dijelove, što se konkretno u *Našoj slogi* može prepoznati primjerice od pisanja grafema *đ* i *ć* na slovopisnoj razini, preko zanimanih glagolskih oblika na pravopisnoj do padežnih nastavaka na morfološkoj razini.⁵ Razlog se tomu kašnjenju može pretpostaviti u tome što dotad nije bilo hrvatskih novina u Istri, što se i iz samih novina vidi: i tematski i primjerima nastojalo se ukazivati na jezik i dobru praksu. Drugi je razlog to što nije bilo normativnih priručnika istarskih autora iz kojih se može vidjeti naziv jezika.⁶ Međutim, istraživanje naziva jezika na stranicama *Naše sloge*, kroz 45 godina izlaženja, daje nam vrlo dobar uvid i u zakonske termine, u člancima o jezikovnome zakonu, i u praktičnu primjenu pojedinih naziva.

U radu ćemo spomenuti i nazive koji se odnose na liturgijski jezik te specifične nazive za talijanski jezik, koji upotpunjuju jezično-političku situaciju u Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća te ukazuju na narodno-integracijsku zadaću ovoga glasila.

2 Diana Stolar, „Nazivi hrvatskoga jezika od prvih zapisa do danas“, *Filologija*, br. 27, 1996., 107.

3 Vidi: isto, 107-121.; Benedikta Zelić-Bučan, „Narodni naziv hrvatskoga jezika tijekom hrvatske povijesti“, *Jezik*, br. 2-3, 1971., 38-49.; Radoslav Katičić, „Slovčenski i ‘hrvatski’ kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti“, *Jezik*, br. 4, 1989., 97-128.

4 Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb 1970., 134.

5 Teodora Fonović Cvijanović – Vanessa Vitković Marčeta, „Naša sloga između administrativnoga i publicističkoga stila“, u: *Od norme do uporabe 2*, Maja Glušac (ur.), Osijek – Zagreb 2020., 136.

6 Ovo je logično jer je proces standardizacije i „normiranja“ bio vezan za filološke škole, a njih u Istri nije bilo.

O JEZIKU U NAŠOJ SLOGI

Nije uobičajeno da se o imenovanju jezika izvlače zaključci samo iz jednoga izvora. Međutim, *Naša* je *sloga* vrlo specifičan izvor vremena i jezika u Istri kroz gotovo pola stoljeća redovitoga izlaženja i, što daje još veći značaj, bez sličnih primjera u vrijeme kada su novine bile jedini medij koji je postojao. Iz današnje, masmedijske, perspektive to nam je teško zamisliti, ali čitajući tekstove *Naše sloge*, sve postaje puno logičnije. Dakle, kao jedini toliko dugo dostupan medij⁷ na hrvatskome jeziku u Istri s kraja 19. i početka 20. stoljeća ovo je glasilo obrađivalo najvažnije teme iz svih životnih aspekata. Među temeljnim ciljevima bilo je i društveno-političko pitanje te borba za pravo na „svoj“ jezik.⁸ Stoga su prve istarske novine na hrvatskome jeziku opravdan izvor (a možda i jedini) za istraživanje imenovanja jezika s prijelaza 19./20. stoljeća u Istri. Teme vezane za tzv. „jezikovno pitanje“, „občevni jezik“, jezik u školama, na pošti i u drugim javnim institucijama to i dokazuju. Borba se za jezik često doista odvijala preko stranica ovih novina.⁹ U njima su se mogli naći propisi, interpelacije, zakoni i sl. Jedan je od poznatijih zakona, koji se više puta citirao i komentirao, onaj o ravnopravnosti jezika jer upoznaje čitatelje s jednakim pravima svih narodnih jezika.¹⁰

7 Prethodio mu je kalendar *Istran*, ali samo 1869. i 1870., i ondje je bilo tekstova o položaju jezika. Više o tome vidi u: Maja Polić – Petar Strčić, *Kalendar "Istran" 1869. i 1870. godine. Prvo glasilo Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka*, Pazin – Rijeka 2015.

8 Više o tome vidi: Mihovil Dabo – Nevio Šetić, *Naša sloga 1870. – 1915. Novine hrvatskoga preporodnoga i nacionalno-integracijskoga procesa u Istri i na kvarnerskim otocima*, Pula 2020., 30.

9 Vidi i: Antoni Cetnarowicz, *Narodni preporod u Istri (1860-1907)*, Zagreb 2014., 167.

10 „Članak XIX temeljnih carevine zakon“, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 4, Trst, 16. II. 1871., 13.

«Sva narodna plemena u državi (carstvu), uživaju jednaka prava, i svako pleme ima nepovriedljivu pravicu, čuvati i gojiti svoju narodnost i jezik.
 Priznava se jednakost svih zemaljskih jezika u školi, uredu i u javnom životu.
 U zemljah (provincijah), u kojih prebiva više narodnih plemenah, imaju biti narodna učilišća tako uređjena (organizovana), da se svakomu od tih plemenah dadu potrebne pomoći za izobraziti se u svojem jeziku i nesmiju se siliti na učenje drugoga zemaljskoga jezika».

Slika 1. „Članak XIX temeljnih carevine zakon“, NS, br. 4, Trst, 16. veljače 1871., 13.

O „občevnome“ se jeziku najčešće raspravljalo u godinama kada se popisivalo stanovništvo jer su, prema napisima u *Našoj slogi*, izbacivši rubriku „narodnost“ i dodavši „občevni jezik“ provoditelji popisa pokušali zavarati neuko pučanstvo. Pučani su tako, ne znajući što treba odgovoriti, mogli navesti talijanski jezik (jer su se njime morali služiti u javnim ustanovama) kao „občevni“.¹¹ U *Našoj slogi* ima dosta članaka u kojima se nastojalo pojasniti razlike i ukazati na prepredene taktike ispitivača. Primjerice: „Reći će Vam možda koji, komesar, samo da Vas zavede na talijansku,¹² da Vi negovorite srbski, pošto c. kr. vlada zove naš hrvatski jezik srbsko-hrvatski. Vlada ga tako zove, a Vi s nami zovete ga hrvatski. Reći će Vam možda koji da Vi govorite ‘istrijski’, po ‘domaću’, ‘slavinski’, a Vi znajte, da neima ‘istrijskoga’ jezika, da je ‘domaći’ Talijanu talijanski, Niemcu njemački, a nam hrvatski ili slovenski, i da je više slavenskih jezika, a naš je hrvatski ili slovenski.“¹³ U ovome se citatu može vidjeti izvrsno poznavanje terminologije i dobro razlikovanje glotonima te izrazita skrb za hrvatski jezik u Istri. Poveznicu narodnosti i jezika može zorno

11 „Popis pučanstva“, NS, br. 39, Trst, 25. IX. 1890., 1.

12 U primjerima će radi preglednosti biti podcrtani nazivi za jezike o kojima se govori.

13 „Narode naš!“, NS, br. 2, Pula, 4. I. 1901., 2.

dočarati i sljedeći citat: „Pod čistoćom narodnosti ne razumjevamo čistoću il krasotu jezika, kojim se ono gradjanstvo služi, jer je rovinjski dijalekt valjda najružniji od svih dijalekata talijanskih, već nepomješanu talijansku narodnost, što je riedkost u ostalih talijanskih gradovih Istre.“¹⁴

Nadalje, u ovome kratkome obrazloženju i upoznavanju s jezičnim pitanjima *Naše sloge* i svojevrsnom jezičnom politikom lista, neizostavno je oprimjeriti i stavove spram talijanskih mišljenja. Zanimljiv je tako stav autora *Naše sloge* prema zastupniku Bartoliju koji je na sjednici Carevinskoga vijeća podnio „interpelaciju na ministra trgovine u pitanju jezika na državnoj željeznici u Istri. Tomu gospodinu jest zazorno što je opazio na voznih kartah ‘la parola slava’ ‘Osobu’ i ‘Pazin’ i što izdavaju negdje popratnice u njemačkom i slovenskom jeziku.“¹⁵ Komentar donosimo doslovno u nastavku. „Za gosp. zastupnika je hrvatski ili slovenski jezik u Istri ‘tudji dijalekt’. Ma bravo! gosp. zastupniče. Gdje ste naučili toliku mudrost? Pozivljete se na čl. 19 državnih temeljnih zakona, po kojem su sve narodnosti, dotično svi jezici ravnopravni u školi, u javnom životu itd. A vi nazivljete hrvatski ili slovenski jezik ‘tudjim dijalektom’ u Istri, gdje se služe tim jezikom dvie trećine svega pučanstva te pokraj(ne).“¹⁶

Već je i ovih nekoliko citata ukazalo na različite nazive jezika pa će u nastavku biti riječ o konkretnim primjerima.

NAZIVI ZA HRVATSKI JEZIK

Na početku ćemo ovoga iznošenja naziva ukazati na to da je glotonim *hrvatski* jezik supostojao svih 45 godina izlaženja *Naše sloge*, ali bilo je i drugih naziva kojima se uredništvo služilo.

Najprije ćemo se usredotočiti na termine (odnosno glotonime ili lingvonime), a nakon toga ćemo navesti i ostale nazive, koji se takvima ne mogu smatrati, ali su bili u službi imenovanja jezika. Navest ćemo i

14 „Prvi talijanski grad Istre“, NS, br. 2, Trst, 8. I. 1891., 1.

15 „Svuda jednaki“, NS, br. 30, Trst, 28. VII. 1892., 2. Članak je tiskan i u sljedećemu broju.

16 Na ist. mj.

potvrđene primjere kombinacija tih naziva i/ili termina. Kod oprimjerivanja različitih više ili manje poznatih naziva naišli smo i na pitanje sadržaja samoga naziva. Ta će problematika biti vidljiva osobito kod rasprava o liturgijskome jeziku jer vrlo često nije jasno na što se pojedini naziv odnosi.

GLOTONIMI

U *Našoj* je *slogi* najčešće, očekivano, potvrđen glotonim *hrvatski jezik*, pisan na različite načine, što potvrđuju i primjeri¹⁷ koji slijede: „jedan naš zemljak rodом iz Rieke, koji pod svoju starost žalі, što se u njegovo vrieme nije učilo hrvatski“¹⁸; „da se nije zabranilo hrvatski Boga moliti“¹⁹; „pjevala se je muka Isukrstova na cvietnu nedelju uvijek u hrvatskom jeziku“²⁰; „pomorska vlast nepriobćuje službene natječajе na hrvatskom jeziku“²¹; „Hrvatski jezik na dalmatinskom saboru“²²; „U tom kotaru imaju se popuniti dva mjesta učiteljice III. vrsti na dvorazrednih pučnih školah u Jelšanah i u Klani, od kojih prva sa slovenskim, zadnja s hrvatskim učevnim jezikom.“²³; „kaneći ga izdati tiskom jezikom češkim pak hrvatskim“²⁴; „tako treba da bezobzirno svagdje branimo i čuvamo pravo naše, pravo roda i jezika hrvatskoga.“²⁵; „Čovjeka groza hvata kad potanje iztražuje razliku između činovništva u ovim uredima, vještog hrvatskom odnosno slovenskom jeziku i činovništva vještog talijanskom odnosno njemačkom

17 U sljedećim su primjerima podcrtani samo nazivi za jezik o kojem se u određenome odlomku ili poglavlju govori. Budući da se često unutar jednoga citata (zbog navođenja konteksta za razumijevanje) nalazi više različitih primjera, navest će se samo jednom, iako bi mogli biti primjerima i u drugim kategorijama.

18 „Mujo pijanac. (Po Vuku)“, NS, br. 10, Trst, 16. X. 1870., 42.

19 „Dopisi. Iz Pule.“, NS, br. 7, Trst, 16. II. 1888., 2.

20 „Različite viesti. Iz Ždrenja“, NS, br. 14, Trst, 2. IV. 1891., 3.

21 „Interpelacija“, NS, br. 48, Trst, 29. XI. 1894., 2.

22 „Hrvatski jezik na dalmatinskom saboru“, NS, br. 23, Trst, 1. XII. 1972., 92.

23 „Natječaj“, NS, br. 2, Trst, 9. I. 1890., 4.

24 „Sačuvajmo narodno blago“, NS, br. 11, Trst, 13. III. 1890., 1.

25 „Obćinski izbori u Puli“, NS, br. 4, Pula, 26. I. 1905., 3.

jeziku.²⁶; „Govornik poče govoriti hrvatski“²⁷; „tako treba da bezobzirno svagdje branimo i čuvamo pravo naše, pravo roda i jezika hrvatskoga“²⁸ Na kraju navodimo i primjer pisan fonološkim pravopisnim načelom: „Na razvodih bili su tri notari: jedan „nemški“ za gospodu, drugi latinski, treći hrvacki. Latinski i hrvacki pisalo se je svakoj občini.“²⁹

Kao inačice *hrvatskoga jezika* navest ćemo i (*f*)*rvarški* i *fervarški*. Ove su inačice vrlo vrijedne jer možemo pretpostaviti da ukazuju na fonološke elemente iz lokalnih govora, vjerojatno iz okolice Cresa. Osim toga, ukazuju i na svijest samih govornika da ima i „boljih“ rješenja: „onaj jezik kojim ti svojom milom i poštenom ako i siromašnom obitelji govoriš, dakle: ‘frvarški’ ili pravilno: hrvatski.“³⁰; „ciela ta pobožnost pa i sama posveta Presv. S. Is. držala izključivo u talijanskom jeziku, kako da smo tamo negdje po dnu Italije u Sassari a ne u našem pitomom Cresu, gdje je nas domaći jezika rekli bi mi ‘(f) r v a š k i’.“³¹; „u gradu Cresu svi kopači, a imade ih dobre dvie trećine, govore ‘fervarški, hrvatski, serbo-croato, ilirico, slavo’ kako tko hoće, samo ne kako bi htjela gospoda na občini creskoj i g. Benati t. j. italo-ladino.“³²

U povijesti jezika naziv *ilirski* bio je uobičajen termin, a potvrđen je i na stranicama *Naše sloge*: „jedino ilirski t. j. Hrvatski“³³; „Prije su službenici nazivali hrvatski jezik ‘ilirskim’ u novije doba ‘srbsko-hrvatskim’“³⁴

Nadalje, osvjedočen je i primjer *slovinski*,³⁵ što se može vidjeti u citatu: „U natječaju bijaše takodjer određeno, da tajnik mora znati i ‘slovinski’ jezik (koji je taj, ja neznam), a on je u istom sudu izpovjedio da nerazumije hrvatskoga jezika, dakle ni ‘slovinskoga’.“³⁶

26 „Stanovništvo u Primorju“, NS, br. 19, Pula, 8. V. 1913., 2.

27 „Za budući popis pučanstva“, NS, br. 42, Pula, 4. XII. 1899., 1.

28 „Obćinski izbori u Puli“, NS, br. 4, Pula, 26. I. 1905., 3.

29 „Razvod istrijanski“, NS, br. 2, Trst, 16. I. 1878., 1.

30 „Iz Cresa“, NS, br. 6, Pula, 18. I. 1901., 2.

31 „Iz Cresa“, NS, br. 42, Pula, 13. VII. 1900., 2.

32 „Bennatieva interpelacija“, NS, br. 53, Pula, 9. VII. 1901., 1.

33 „Unije kod Lošinja“, NS, br. 5, Pula, 1. II. 1900., 1.

34 „K popisu puka“, NS, br. 50, Trst, 11. XII. 1890., 3.

35 Više o tome u: Katičić, „Slověnski’ i ‘hrvatski’ kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti“.

36 „Dopisi. Kanfanar“, NS, br. 28, Trst, 14. VII. 1892., 2.

U kategoriju glotonima svakako možemo i moramo ubrojiti dvočlane nazive sa spojnicom te njihove prevedene (talijanske) inačice: *srbsko-hrvatski* i *srbsko-ilirski* te *serbo(-)croato*. „U popisnih listovih glasiti će po svoj prilici rubrika o ‘obće vnom jeziku’ za Hrvate ‘srbsko-hrvatski jezik’ ili ‘lingua serbo croata.’“³⁷; „Zast. Biankini tuži se na to, što vlada nedopušta, da jezik Hrvata Dalmacije i u obće Hrvata zove pravim njegovim imenom, hrvatskim, nego ga zove srbsko-hrvatskim, što je nesmisao.“³⁸; „govore ‘fervarški, hrvatski, serbo-croato, ilirico, slavo’ kako tko hoće, samo ne kako bi htjela gospoda na občini creskoj“³⁹; „Svi nieču hrvatsko ime pak ga zamjenjuju sa slovenskim i kranjskim, koje je njim isto značeće i koje poslednje nije prijazno narodu; sa slavenskim, pošto jim ovo znači isto što ‘ščavskim’, i slažuć se u tom, (...), sa srbskim, izvorno isto značećim što i ščavski a posve nepoznatim medju narodom; sa srbsko-ilirskim, kakovo se samo u njihovih glavah poroditi može; sa ilirskim i liburnskim, koja imaju samo zemljišno značenje.“⁴⁰; Takvih dvočlanih naziva nema puno i zanimljivo je da se autori uvijek na neki način ograđuju od samoga naziva te ukazuju na to da se radi o izmišljenom terminu te da ljudi taj naziv ne upotrebljavaju, barem ne svojevrijemno.

OSTALI NAZIVI

U sljedeću kategoriju naziva možemo ubrojiti brojne opće nazive koji su nastali tako da su bili česti samostalni atributi uz imenicu jezik, ali nisu dosegli status termina.⁴¹ Bez obzira na to što ih ne možemo smatrati glotonimima, njihova učestalost u tekstovima ukazuje na važnost samoga naziva te bi bilo neozbiljno ne navesti ih. Može se reći da takvi nazivi najčešće iskazuju sociolingvističku komponentu u imenovanju.

Prisnost i vrlo osjećajan stav prema određenome jeziku može se vidjeti u primjerima kada je jezik nazivan *materinskim* i sličnim

37 „K popisu puka“, NS, br. 50, Trst, 11. XII. 1890., 3.

38 „Iz carevinskoga vieća“, NS, br. 25, Pula, 26. III. 1901., 1.

39 „Bennatieva interpelacija. Cresani italo... latini. (Nastavak).“, NS, br. 53, Pula, 9. VII. 1901., 1.

40 „Istarski sabor god. 1892.“, NS, br. 11, Trst, 17. III. 1882., 2.

41 Stolac, „Nazivi hrvatskoga jezika od prvih zapisa do danas“, 115.

inačicama: „Govor o uvedenju materinskog jezika u školu i ured“⁴²; „putem svojeg materinskog jezika“⁴³; „neka im se djeca podučavaju u materinskom, to jest u hrvatskom jeziku“⁴⁴. Potvrđena je i poetska inačica „jezik majčin“ i „majčin jezik“ u pjesmi *Glas Istrana* Rikarda Katalinića Jeretova.⁴⁵

Izrazita se pristranost može vidjeti u zamjениčnom nazivu *naš jezik*: „prijatelj našega jezika“⁴⁶; „neima na postajah traga našemu jeziku“⁴⁷; „predstavio nam se je sa par rieči u našem jeziku“⁴⁸. Ova se zamjenica često nalazi i u višeatributnim nazivima, ali je jedini potvrđen i kao samostalan zamjениčni naziv (za razliku od *tvoj* i *svoj*, koje nalazimo potvrđene samo u nazivima od više atributa).

Naziv je *pučki jezik* potvrđen, ali se iz konteksta uglavnom nazire da se odnosi na jezik u crkvi pa ćemo primjere navesti ondje. Potvrđen je oblik *jezik puka*, ali i *jezik siromaha*: „za preko dve trećine puka, koji se služi hrvatskim jezikom (...) onda je pravo i pošteno da taj liečnik poznaje jezik tih siromaha, jezik puka.“⁴⁹

Nadalje imamo i potvrđen naziv *narodni jezik*, što možemo vidjeti iz sljedećeg primjera: „Narodni jezik u Dalmaciji“⁵⁰.

Ovi su prisni nazivi dokaz tzv. „osjećaja lojalnosti“ govornika prema jeziku, a može se usporediti s odnosom između nacionalizma i nacije.⁵¹ Drugim riječima, još jedna potvrda brige i skrbi za hrvatski jezik u Istri u okviru nacionalno-integracijske zadaće *Naše sloge*. Često se nazivi izmjenjuju u jednome članku, pogotovo kada se u tekstu spomene *hrvatski jezik*, nakon toga javlja se perifrastični naziv pa tako u jednome članku možemo pronaći i primjerice „svojim materinskim jezikom“ i

42 „Govor o uvedenju materinskog jezika u školu i ured“, NS, br. 13, Trst, 1. VII. 1871., 54.

43 „Kastavski tabor“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1971., 47.

44 „O hrvatskoj pučkoj školi u Pazinu“, NS, br. 24, Trst, 12. VI. 1890., 3.

45 „Glas Istrana“, NS, br. 4, Trst, 22. I. 1891., 4.

46 „Razne primorske viesti. Napokon!“, NS, br. 14, Pula, 6. IV. 1911., 3.

47 „Za hrvatski jezik na državnoj željeznici u Istri“, NS, br. 20, Trst, 19. V. 1892., 3.

48 „Labinci kod Vižinade“, NS, br. 11, Trst, 17. III. 1898., 2.

49 „Različite viesti. Iz Oprtlja“, NS, br. 17, Trst, 28. IV. 1892., 3.

50 „Narodni jezik u Dalmaciji“, NS, br. 11, Trst, 1. VI. 1871., 48.

51 Marko Samardžija, *Hrvatski kao povijesni jezik*, Zaprešić 2006., 119-120., prema: Uriel Weinreich, *Languages in Contact*.

„našega jezika“ i „u jeziku većine pučanstva, u hrvatskom“ i „u narodnom jeziku“.⁵²

NAZIVI ZA GOVORE

Ponekad je u tekstu jasno naznačeno da se određeni naziv odnosi samo na neki govor. Budući da su te novine služile i kao poučno štivo, često se ti odnosi zorno opisuju, ali ima i primjera kada može doći do zabune.

Imamo tako potvrđen naziv „istrijski jezik“⁵³, koji bi trebao biti neka inačica hrvatskoga, ali na točno određenome području, dok u jednoj raspravi o odnosima hrvatskoga i talijanskoga jezika imamo termin „slavinski“⁵⁴ za *starinski* dijalekt hrvatskoga jezika u Materadi – a ne za širi pojam.

STRANI NAZIVI ZA HRVATSKI JEZIK

Izdvojit ćemo još jednu kategoriju: kako su „drugi“ nazivali hrvatski jezik. U službenoj se komunikaciji najčešće rabio termin „lingua slava“⁵⁵ pa tako imamo i primjer „sudac je odgovorio: ‘mi non parlo slavo, se volè qualehe cosa parlè italiano”⁵⁶. Termin potvrđuje i talijanski dnevnik *Il Giornaleto*,⁵⁷ iako ponekad bez razlike za hrvatski ili slovenski jezik, dakle sve što je slavensko jer je u tom kontekstu uvijek najvažnije bilo razlikovati dobro i loše, domaće i strano, službeno i neslužbeno. O (ne)važnosti razlikovanja slavenskih jezika svjedoče i sljedeći primjeri: na Sveučilištu u Rimu se planiralo „osnovati stolicu hrvatskoga - ili po njihovu - srbskoga jezika“⁵⁸; „Naša uprava občine zahtjeva od natjecatelja poznavanje

52 „Nešto o naših poštah“, NS, br. 7, Trst, 3. II. 1890., 1.

53 „Interpelacija“, NS, br. 16, Pula, 22. II. 1901., 2.

54 „Grob u Materadi“, NS, br. 69, Pula, 16. X. 1900., 1.

55 „Istarski sabor. IV. zasjedanje.“, NS, br. 38, Trst, 22. IX. 1892., 1.

56 „Ravnopravnost kod sudova u Istri“, NS, br. 50, Trst, 10. XII. 1891., 2.

57 „Talijani primorja i naš jezik“, NS, br. 20, Pula, 13. V. 1909., 1.

58 „Razne viesti. Italija.“, NS, br. 59, Pula, 30. VII. 1901., 2.

talijanskoga jezika a kano za ruglo kaže u natječaju: i ako je moguće koji jugoslavenski dijalekt“.⁵⁹ Osim službenoga imenovanja, imamo i prilično nadmoćan naziv *jezika - šćavski*⁶⁰: „hoćete li prestati jednom da govorite u tom jeziku šćavo (lingua s'ciava)“.⁶¹

Za kraj imena kojima su se drugi koristili (a ne njegovi govornici) donosimo zanimljiv talijanski dojam o hrvatskome jeziku: “Nakon tri dana javio je talijanski listić taj fakinski čin svojih lazaroni, zovuć hrvatski jezik ekzotičnim.”⁶²

VIŠEATRIBUTNI NAZIVI

Vrlo su često glotonimi, ali i oni nazivi koje ne možemo nazvati terminima ili pak službenima, imali zanimljive atribute. Možemo to reći i za bilo koji jezik i danas. Međutim, izdvojili smo neke koji su se češće nalazili zajedno pa bismo ih mogli nazvati višeatributnim nazivima. Najčešće se sastoje od dva ili tri leksema (ne računajući leksem jezik).

Primjere započinjemo dodavanjem zamjeničnih atributa glotonimima ili drugim nazivima, prvo *naš*: „našemu hrvatskomu jeziku“⁶³; „Na uspomenu toga radostnog dana bijahu štampane u navlašnoj knjizi i mnogobrojne čestitke i pjesme u raznih jezicih, kakono u latinskom, židovskom, njemačkom, talianskom, slovenskom, pa i u našem hrvatskom“.⁶⁴ Slijede primjeri s posvojno-povratnom zamjenicom *svoj* pa oni s *materinski* (i *materinji*) te njihove kombinacije, odnosno kombinacije s glotonimom *hrvatski*. „Matko Laginja dobiv rieč, sa nekoliko riečih talijanski izrečenih izjavi, da će se služiti svojim materinjim jezikom hrvatskim te počme ujedno hrvatski govoriti proti nezakonitosti pazinskih izborah u ladanjskih obćinah.“⁶⁵; „jer je kao riečki Hrvat branio

59 „Mjesto obćinskoga liečnika“, NS, br. 29, Trst, 20. VII. 1893., 3.

60 Ostali su primjeri navedeni u citatu s bilješkom 40.

61 „Talijanska brutura“, NS, br. 4, Pula, 12. III. 1914., 5.

62 „Stara talijanska ‘kultura’“, NS, br. 29, Pula, 21. VII. 1910., 2.

63 „Članak XIX temeljnih carevine zakonah. (Dalje)“, NS, br. 7, Trst, 1. IV. 1871., 26.

64 „Dvadeset i peta ljetnica“, NS, br. 8, Trst, 16. IV. 1872., 2.

65 „Istarski sabor“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1883., 2.

junački svoj materinski jezik⁶⁶; „Govorio je dakako svojim materinskim hrvatskim jezikom, jer drugoga u obće nepoznade, a jedva za silu razumije nekoliko talijanskih rieči.“⁶⁷; „u svojem materinjem jeziku“.⁶⁸; „hoće da im se djetca u školi uče u materinskom hrvatskom jeziku“⁶⁹. Iako pretežu primjeri s antepozicijom atributa, pojavljuju se i nazivi u kojima je atribut u postpoziciji. Za kraj sintagmatskih naziva ostavili smo jedan vrlo subjektivan naziv u primjeru koji komentira zakon od 25. svibnja 1883.: „Mili narode, zapamti si dobro ovaj zakon, koji ti izrično priznaje pravo, da možeš kod svakoga suda u Istri po volji rabiti tvoj objubljeni jezik; svagdje mora se tvoj hrvatski sastavljen spis primiti i u tom jeziku ima ti i sud odgovoriti.“⁷⁰

NAZIVI ZA LITURGIJSKI JEZIK

U ovome ćemo dijelu navesti i nazive za liturgijski jezik, odnosno onaj koji se rabio u Crkvi. Možemo pretpostaviti da se radi o *hrvatskome crkvenoslavenskome*⁷¹. Treba, međutim, imati na umu da se do kraja 19. stoljeća u liturgiji redovito glagoljalo, a ponegdje su se povremeno, na posebne blagdane držale i mise na staroslavenskome.⁷² Može se pretpostaviti da je i to miješanje s narodnim jezičnim idiomima razlog mnogim različitim nazivima potvrđenima u *Našoj slogi*. U sklopu jezične politike novina kao obrazovna lista terminologija se nazivlja često pojašnjava pa ćemo tako navesti opširnije citate, s uključenim opisima, koji uglavnom dobro objašnjavaju u čemu se radi.

66 „Dopisi. Iz Premature.“, NS, br. 14, Trst, 3. IV. 1890., 2.

67 „Ravnopravnost kod sudova u Istri“, NS, br. 50, Trst, 10. XII. 1891., 2.

68 „Hrvatska škola u Pazinu“, NS, br. 23, Trst, 5. VII. 1890., 2.

69 „Čitaonica u Vrniku“, NS, br. 3, Trst, 1. II. 1971., 10.

70 „Zakon od 25. Maja 1883.“, NS, br. 12, Trst, 16. V. 1883., 47.

71 Termina ima više, no služit ćemo se time jer ukazuje na hrvatske redakcijske osobine. Treba naglasiti da je s vremenom došlo i do miješanja s elementima narodnih jezičnih idioma pa udio narodnih značajki može uvelike varirati. Vidi u: starocrkvenoslavenski jezik, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Posjećeno 30. I. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57856>>.

72 Sofija Gadžijeva i dr., *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Zagreb 2014., 11.

U, gotovo školskom, članku *Slavenski jezik u liturgiji u Istri* možemo vidjeti da Urban VIII. jezik naziva „slavenički jezik“, a glagoljska slova „jeronimska pismena“. Nadalje je pojašnjeno da filolozi jezik liturgijskih knjiga u našim krajevima nazivaju „staro-slovenski ‘hrvatske recenzije‘“, dok ga Vatroslav Jagić naziva „hrvatska recenzija staroslavenskoga jezika“ i „staroslavenski jezik u hrvatski provedenoj recenziji“. U članku se raspravlja i o „živućem pučkom jeziku“ koji se može rabiti (ili nije zabranjen, premda mu mnogi nisu skloni) u liturgiji.⁷³

U članku *Staroslavenski jezik u Rimu* saznajemo da je papa Lav XIII. „ustanovio u Vatikanskoj knjižnici mjesto skriptora za slavenske jezike“ te da se nada još većem broju zainteresiranih „učenju staroslavenskoga jezika“.⁷⁴ Potvrđen je i termin *obće slovenski crkveni jezik*: „U obće slovenski crkveni jezik i bogoslužje glagoljsko.“⁷⁵

Manje subjektivan, ali vrlo znakovit jest naziv *pučki jezik* jer je opisivao tko se njime služi, a potvrde su sljedeće: „poraba živućega hrvatskoga jezika kod svete mise (...) koje se može kod nas vršiti pučkim jezikom“; „izključivo u pučkom jeziku“. Treba samo napomenuti da se u ovome članku (i u njegovim nastavcima) spominju i razni nazivi za *hrvatski crkvenoslavenski*⁷⁶ jezik, ali i „slavenski jezik“, te nije uvijek precizirano na koji se točno jezik odnosi, i uglavnom se može zaključiti da se odnosi na slavenske jezike, za razliku od latinskoga. Međutim, u primjerima se navodi i bilješka koja se odnosila na Metoda u 9. stoljeću, gdje ga se „optužuje“ da je pjevao „mise u barbarskom, to jest u slavenskom jeziku“. Nastavljajući u istome članku, navode se i primjeri za *ilirski jezik*: „govori o svećenicih ‘ilirskoga jezika latinskoga obreda‘“⁷⁷; „bijaše u biskupiji porečkoj svećenika (...) koji su rabili jezik staroslavenski, ilirski ili pučki nazvan glagoljski“⁷⁸. Potvrde se za terminom *ilirski* u liturgijskome smislu mogu naći i u drugim tekstovima: „obavlja se služba božja dielomice latinskim

73 „Slavenski jezik u liturgiji u Istri“, NS, br. 3, Trst, 19. I. 1893., 1-2.

74 „Staroslavenski jezik u Rimu“, NS, br. 53, Trst, 31. XII. 1891., 3.

75 „Istarski sabor god. 1892. (III. zasjedanje)“, NS, br. 11, Trst, 17. III. 1892., 2.

76 Vidi bilj. 69.

77 „Slavenski jezik u liturgiji u Istri. (Nastavak.)“, NS, br. 5, Trst, 2. II. 1893., 2.

78 Na ist. mj.

dielomice ilirskim nariečjem⁷⁹; „ne razumiju ni latinskoga ni talijanskoga jezika, nego samo ilirski“⁸⁰. Iz ovih je primjera nedvojbeno jedino da su razni nazivi ponajprije služili za razlikovanje od latinskoga jezika u liturgiji te da se odnose na hrvatski crkvenoslavenski⁸¹, dakle s elementima narodnoga jezika i, što je najvažnije, prihvaćen i razumljiv pučanstvu. Tekstove je o tome pisao Fran Volarić kao komentar na jednu interpelaciju, a poslije su „preštampani“ u posebnu knjižicu manjega formata na 48 stranica i mogli su se zasebno kupiti.⁸² Naknadno se doznaje da je na sve to reagirao kanonik Pesante u svojoj knjizi, nastojeći pobiti Volarićeve tvrdnje,⁸³ što svjedoči o vrlo srčanoj i važnoj temi svojega vremena.

Šarolikost se naziva za liturgijski jezik vidi u mnoštvu različitih glotonima, njihovim kombinacijama, pisanih na različite načine, atributima te ponekad vrlo opsežnim opisnim nazivima – a sve, možemo pretpostaviti, s ciljem za što većom preciznošću u objašnjavanju puku važne jezične problematike vremena.

NAZIVI ZA TALIJANSKI JEZIK

Jednako kao i za naziv *hrvatski jezik*, u *Našoj slogi* prevladava naziv *talijanski jezik* i njegove inačice: „sa talijanskim naukovnim jezikom“⁸⁴; „okružnicu pisanu italijanskim, njemu skoro posve tudjim i nepoznatim jezikom“⁸⁵; „pozdravio ga je u tako barbarskoj italijanštini, da su se svi prisutni smijali“⁸⁶. Stav spram talijanskoga je zbog jezičopolitičke situacije bio prilično negativan, što se može iščitati iz ovakvih primjera s

79 „Slavenski jezik u liturgiji u Istri. (Nastavak.)“, NS, br. 6, Trst, 9. II. 1893., 1.

80 „Slavenski jezik u liturgiji u Istri. (Nastavak.)“, NS, br. 8, Trst, 23. II. 1893., 1.

81 staroslavensko bogoslužje, *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Posjećeno 30. I. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57871>>.

82 „Slavenski jezik u liturgiji u Istri.“, NS, br. 13, Trst, 30. III. 1893., 6.

83 „Nepozvani sudije o glagolici“, NS, br. 41, Trst, 12. X. 1893., 1.

84 „Razborito podučavanje. II.“, NS, br. 20, Trst, 15. V. 1890., 1.

85 „Talijanski ili njemački !“, NS, br. 21, Trst, 25. V. 1893., 1.

86 „Različite viesti. Iz materije“, NS, br. 44, Trst, 2. XI. 1893., 4.

atributom *barbarski* ili nazivom *tuđi* i *nepoznati* jezik, ali i iz cjelokupnoga konteksta. To i ne čudi kada se ljudima nametalo služenje tim jezikom na sudovima, u javnim institucijama, u školama pa negdje i u Crkvi.

U nekim se primjerima jasno razgraničava dobar talijanski – odnosno *toskanski*, od onoga koji to nije (u talijanskome standardizacijskome procesu) prošao: „Neka najprije gospodin sudac uzme hrv. gramatiku u ruke, - a to mu je prva dužnost dok jede kruh hrvatskog puka - pa će tek onda moći prigovarati, ako koji naš mladić, koji je tek stupio u službu, ne izgovori baš posve toskanski koju riječ.“⁸⁷; „A gdje ste se naučio tako dobro talijanski - alla toscana - govoriti?“⁸⁸ U biti to su i jedini nazivi koje bismo mogli nazvati glotonimima, ostali su puno subjektivniji i svakako nisu termini.

U neterminologizirane nazive možemo ubrojiti poetski primjer, u kojemu se umeće ime slavnoga talijanskoga pisca: „talijanština - lingua di Dante“⁸⁹. Nadalje, i u nazivima za talijanski jezik postoji zamjenični primjer: „svi ti obćinari neimaju prava, da se služe na obćini ni ustmeno ni pismeno svojim jezikom, jer da neima činovnika, koji bi hrvatski znao.“⁹⁰ Potvrda nam ovoga primjera zorno ukazuje na stajalište *Naše sloge* i njezinih autora što se tiče nametanja talijanskoga jezika u Istri.

ZAVRŠNA RIJEČ

Na kraju možemo samo reći da su nazivi jezika, kao i briga za hrvatski jezik bili jako važan i neizostavan čimbenik u cjelokupnoj narodno-integracijskoj zadaći prvih istarskih novina na hrvatskome jeziku. Iako se u 45 godina izlaženja *Naše sloge* može pronaći više različitih termina, nedvojbeno preteže glotonim *hrvatski jezik*, što je još jedna potvrda uloge ovoga glasila u osnaživanju i učenju hrvatskoga jezika u Istri u vrijeme snažnoga talijanskoga i njemačkoga utjecaja. Izuzev manjega broja

87 „Razne viesti“, NS, br. 30, Pula, 6. VII. 1914., 2.

88 „Pomućeno veselje talijanske bag(..) u Livadama“, NS, br. 16, Pula, 21. IV. 1910., 2.

89 „Iz puljske okolice“, NS, br. 15, Pula, 9. IV. 1903., 3.

90 „Ravnopravnost“, NS, br. 21, Trst, 21. V. 1891., 2.

nespretno napisanih tekstova, na stranicama se *Naše sloge* vrlo dobro može pratiti poznavanje jezičnih prilika i razlikovanje pojmova i naziva u jeziku kroz razne savjete i objašnjenja, bez čega ovaj rad ne bi imao smisla. Kod glotonima u *Našoj slogi* nailazimo i na ponekad zbunjujuće nazive vezane za liturgijski jezik, što i ne čudi jer je neujednačena terminologija postojala i godinama nakon toga, a može se pretpostaviti da su narodni elementi u hrvatskome crkvenoslavenskome ponekad bili toliko izraženi da se nisu jako razlikovali od jezika kojim su se govornici služili. Odnos prema *talijanskome jeziku*, koji je najčešći glotonim za nj, može se pak često iščitati iz konteksta, a pojedini neterminologizirani nazivi imaju i sociolingvističkih naznaka njihovih autora. Može se stoga zaključiti da je *Naša sloga* i u imenovanju jezika bogato vrelo podataka s obrazovnim elementima koji su imali značajnu ulogu u nacionalno-integracijskoj zadaći lista.

Names used to define the languages in the journal *Naša sloga*

The generally accepted term used today to define the Croatian language presented in the past various versions appearing throughout its existence and variety of annotation. The variegation of terminology can be traced back to the first written records (Stolac 1996). During the period of strong Italian and German influence, the first Istrian newspaper written in the Croatian language played an important role in the empowerment and learning of the Croatian language in Istria. At that time, the term itself had not yet been formed or limited, so it can be found in the journal *Naša sloga* under various names. Since language and its relation to other languages is a frequent topic, we will also discuss some specific names used in *Naša sloga* to define the Italian language. Naming a language is an important aspect of the standardization process, and the importance of including Istria in it is an undoubtedly significant step for the history and culture of the Croatian language in Istria.

Key words: *Naša sloga*, Croatian language in Istria, terminology, glottonym, Italian language

Sandra Tamaro

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
stamaro@unipu.hr*

Svjesna i nesvjesna uporaba talijanizama i talijanskoga jezika u dijalozima *Franine i Jurine* iz *Naše sloge* s posebnim osvrtom na fenomen prebacivanja kodova

Izvadak

Proučavajući tekstove (kozerije) *Franine i Jurine* iz 1882. i iz 1912. godine iz *Naše sloge*, te po jedan broj iz 1881. i 1883., uvidjeli smo da talijanizmi prisutni u govoru dvaju istarskih junaka imaju različitu vrijednost ovisno o komunikacijsko-pragmatičkoj funkciji. Naime, Franina i Jurina se obraćaju istarskim seljacima i hrvatskome puku, komentirajući aktualne gospodarsko-političke događaje u Istri i Primorju te govore (pišu) čakavskim ekavskim dijalektom, u kojemu nesvjesno rabe mletacizme koji su već postali sastavnim dijelom čakavskoga leksika. No, kada namjerno i svjesno žele izazvati reakciju čitatelja, u tekstovima se pojavljuje *code switching*, odnosno prebacivanje kodova s čakavskoga dijalekta na mletački dijalekt ili na talijanski jezik, pogotovo kada kritiziraju Talijane i njihove pokušaje potalijančivanja istarskoga naroda. U dijalozima *Jurine* i *Franine* zrcali se odnos uredništva *Naše sloge*, kao i autora tekstova prema jeziku, gdje je vidljiva opreka *naš kod* (*we code* – koji se ostvaruje kroz istarsku čakavštinu) i *njihov kod* (*they*

code – jezik Talijana), koja simbolizira konfliktne međuljudske odnose i odnose moći između Talijana i Hrvata krajem 19. i početkom 20. stoljeća u Istri.

.....
Ključne riječi: talijanizmi, *Jurina i Franina*, prebacivanje kodova (*code switching*), *Naša sloga*, jezici u kontaktu

ČAKAVSKI I ISTROMLETAČKI U DIJALOZIMA *FRANINE I JURINE*

Ovaj je rad posvećen istraživanju talijanskih (istromletačkih) elemenata u jeziku *Franine i Jurine* sa sociolingvističkoga stajališta, s posebnim osvrtom na fenomen *code switchinga* ili prebacivanja kodova s čakavskoga dijalekta na istromletački dijalekt ili na talijanski jezik. Naime, proučavajući tekstove (kozerije) *Franine i Jurine* iz 1882. (24 broja) i iz 1912. (52 broja) iz *Naše sloge* te po jedan broj iz 1881. (broj 3) i 1883. (broj 1), uvidjeli smo da talijanizmi prisutni u govoru dvaju istarskih junaka imaju različitu vrijednost ovisno o komunikacijsko-pragmatičkoj funkciji. U ovome ćemo se istraživanju baviti svjesnom i nesvjesnom uporabom mletačkih riječi i konstrukcija u čakavskome dijalektu u dijalozima *Franine i Jurine*, naglašavajući opreku *mi* prema *oni* koja se očituje upravo kroz mijenjanje kodova i odabir jezika ili dijalekta.

Dijalozi *Franine i Jurine* pisani su pretežito istarskim čakavskim ekavskim dijalektom¹ jer se oni obraćaju direktno istarskim seljacima i hrvatskomu narodu, komentirajući na vrlo neformalan, ležeran, šaljiv i pristupačan način aktualne gospodarsko-političke događaje u Istri i Primorju. Poznato je da je *Naša sloga* imala važnu prosvjetiteljsku ulogu: budila je hrvatsku nacionalnu svijest kod istarskoga naroda, informirala i osvješćivala seljake o njihovim ljudskim, građanskim i nacionalnim pravima, kao i o pravima na školovanje na materinskome jeziku – hrvatskom.² Jurina i Franina hrabre i informiraju svoje čitatelje koristeći formu dijaloga i imitirajući spontan govor istarskih seljaka, čiji su predstavnici. Glavna je nit koja povezuje Jurinu i Franinu i narod upravo jezik (dijalekt), a promjena jezika unutar diskursa ima važnu društvenu, pragmatičku i komunikacijsku ulogu koja ide daleko iznad značenja samih riječi, kako će biti istaknuto upravo u primjerima iz korpusa. Kroz njihove se tekstove provlače važna pitanja hrvatskoga jezika u školama i

1 Lina Pliško, „Čakavština kozerija *Franina i Jurina* iz *Naše sloge*“, u: *Tragovi tradicije, znakovi kulture: Zbornik u čast Stipi Botici*, Evelina Rudan (ur.), Zagreb 2018., 671-685.; Emanuela Rusac, *Jezik Jurine i Franine*, diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula 2008.

2 Nevio Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama. Naša sloga 1879. – 1915.*, Zagreb 2005.

javnim ustanovama, odnosa moći Talijana i talijanskoga jezika nad hrvatskim stanovništvom, potkupljivanja glasova na izborima, lažnoga prikazivanja većega broja Talijana nego što ih je zaista bilo, gdje je vidljiva opreka *we code* (naš jezik, koji se ostvaruje kroz istarsku čakavštinu) i *they code*³ (njihov jezik, jezik Talijana koji se ostvaruje kroz istromletački dijalekt ili kroz talijanski jezik). Sve kritike upućene talijanskoj gospodi, *šinjorima*, dane su kroz citate na lošem talijanskom jeziku, jeziku koji je prepun gramatičkih i leksičkih pogrešaka, što budi kod čitatelja reakcije izrugivanja i smijeha, na granici sarkazma. Cilj autora dijaloga bio je da se pomoću diskurzivnih funkcija prebacivanja kodova istakne negativan odnos Talijana, pripadnika moćnije klase, nad Hrvatima, koji su bili u potlačenome položaju. Dakle, odnos moći zrcalio se u odnosu alternacije kodova i jezika (dijalekata) u dijalogima Jurine i Franine, gdje primjećujemo da je dominantan ili prvi jezik dvaju sugovornika bio hrvatski odnosno čakavski dijalekt, a talijanski je bio drugi jezik, jezik koji ne poznaju dobro, pa je prebacivanje kodova većinom međurečeničnoga tipa (interfrazalnoga tipa), ali i unutarrečeničnoga tipa, što će biti istaknuto u sljedećim poglavljima. Nakon trideset godina u *Jurini i Franini* iz 1912. prebacivanje kodova nestaje i biva zamijenjeno sintaktičkim kalkovima s istromletačkoga dijalekta, a to svjedoči o stabilnijem tipu bilingvizma u Istri te o boljem poznavanju talijanskoga i istromletačkoga dijalekta.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA I TEORIJSKI OKVIR FENOMENAPREBACIVANJAKODOVA I POSUĐENICA U KORPUSU DIJALOGA *FRANINE I JURINE*

Korpus za ovo istraživanje predstavlja osamdesetak dijaloga *Franine i Jurine* ekscerpiranih iz *Naše sloge*, dostupnih u digitaliziranome obliku na mrežnim stranicama *Istarske novine online*.⁴ Iako se radi o pisanim tekstovima, oni imaju oblik dijaloga, te vjerno reproduciraju realitet diskursa i spontane konverzacije. Akteri su uvijek isti, Jurina i

3 O diferencijaciji *we code* i *they code* više u John J. Gumperz, *Discourse strategies*, Cambridge 1982., 77-78.

4 http://www.ino.com.hr/digitalizirana-gradja/info/nasa_sloga

Franina, koji pričaju na (ekavsko) čakavskome dijalektu, dopuštajući lagane govorne varijetete, ovisno o istarskome mjestu koje zastupaju. Ako se pažljivo čitaju njihovi razgovori, može se primijetiti različita uporaba talijanizama, odnosno mletacizama unutar diskursa. Kada Jurina i Franina unutar rečenice rabe romanizme (talijanizme i mletacizme), to čine nesvjesno, ni po čemu se te riječi ne izdvajaju od ostalih čakavskih riječi iz diskursa. Radi se o dobro prilagođenim mletačkim ili talijanskim riječima koje su grafički, fonološki i morfološki prilagođene jeziku primatelju (čakavskome dijalektu), pa se ne osjećaju kao strane već spadaju u sastavni dio čakavskoga leksika. Mletacizmi kojima se koriste Franina i Jurina u svojim dijalogima i koje smo pronašli u cijelome korpusu su npr.⁵: *tombola* „lutrija“, *peticijon* „peticija“, *uridin* „nalog“, *šijor* „gospodin“, *šeduta* „vijeće“, *pošidenti* „veleposjednici“, *almeno* „barem“, *šuplika* „molba“, *bokun* „zalogaj“, *trovat* „pronaći“, *kuriož* „znatiželjan“, *numer* „broj“, *finjeno* „završeno“, *barufa* „svađa, tučnjava“, *špecijarija* „apoteka“, *barufanti* „svadljivci“, *fakini* „mangupi“, *balotacioni* „izbori“, *balotat* „glasati“, *šetemana* „tjedan“, *deputato* „zastupnik“, *perfin* „čak“, *žgvacet* „vrsta umaka“, *vot* „glas“, *diriti* „prava“, *maestra* „učiteljica“, *žurnada* „cjelodnevni rad“, *ižula* „otok“, *artikul* „članak zakona“, *dunke* „dakle“, *kusjenca* „savjest“, *mirakul* „čudo“, *palac* „palača“, *izulani* „otočani“, *pijat* „tanjur“, *kamoraši* „pripadnici Camorre“, *raprežentanti* „predstavnicima“, *fažol* „grah“, *pržun* „zatvor“, *kumpare* „prijatelj“, *patroneša* „zaštitnica“, *peršona/persona* „poznata osoba“, *titul* „naslov“, *benj* „dobro“, *meštar* „učitelj, profesionalac“, *ščavo/ščavo* „rob“, *intriga* „spletka“, *korona* „vijenac“, *kantat* „pjevati“, *operacion* „operacija“, *komodat* „pasati“, *šjor* „gospodin“, *kapoštacjon* „šef željeznice“, *štufat se* „umoriti se do granice“, *škrivan* „pisar“, *direcjon* „uprava“, *šjor deputato* „gospodin zastupnik“, *košiljat po tedeški* „pričati njemački jezik“, *foj* „novine“, *jornalet* „novine“, *alora* „onda, dakle“, *patrija* „domovina“, *pitur* „soboslikar“, *kapo* „šef“, *kondot* „kupatilo“, *piturat* „farbati“, *veramente* „baš, stvarno“, *nodar*

5 Mletacizme i talijanizme prikazali smo skupno i odlučili smo ne odvajati ih po godištima jer se oni ponavljaju. Nadalje, budući da je tema istraživanja više fokusirana na fenomen prebacivanja kodova nego na posuđenice, dali smo samo njihovo značenje, a za utvrđivanje podrijetla upućujemo na Sandra Tamaro, *Boljunske etimologije. Podrijetlo romanizama u boljunskim govorima*, Pula 2017.

„bilježnik“, *baraka* „koliba“, *bulete* „režije“, *navigat* „ploviti“, *ča paraš* „što misliš“, *indovinat* „pogoditi“, *deboto* „skoro“, *dogana* „carina“, *makine* „strojevi“, *nanka* „niti“, *soldi/soldi* „novci“, *beči* „novci“, *furešti* „stranci, došljaci“, *šoto* „ispod“, *dotor* „doktor“, *partit* „otići, otputovati“, *fabrika* „tvornica“, *fabrikat* „napraviti“, *forca* „snaga“, *furbi* „lukavci“, *vero* „upravo tako“, *sinjori/šinjori* „gospoda“, *pomedori/pomidori* „rajčice“, *procešion* „procesija“, *impiegati* „službenici, namještenici“, *štat* „država“, *komun* „općina“, *rinfreškivat* „osvježiti“, *giardinieri* „vrtni majstori“, *škovacini* „smetlari“, *kresit* „rasti, povećati“, *tasa* „porez“, *provat* „probati“, *pasat* „proći“, *tribunal* „sud“, *multa* „kazna“, *butiga* „trgovina“, *kuntenat* „zadovoljan“, *brageše* „hlače“ itd.⁶

Kada Franina i Jurina žele izazvati reakciju čitatelja, u svojim se dijalogizima namjerno i svjesno prebacuju s čakavskoga dijalekta na mletački dijalekt ili na talijanski jezik, i to naglašavaju na način da stavljaju drugi jezik često pod navodnike, pogotovo kada citiraju ili kritiziraju Talijane i njihove pokušaje potalijančivanja istarskoga naroda. Taj je fenomen poznat u literaturi pod nazivom *code switching* ili prebacivanje kodova i podrazumijeva alternaciju dvaju jezika ili kodova unutar jednoga diskursa ili rečenice⁷. Prebacivanje kodova ne događa se slučajno već svjesno i namjerno jer govornici žele postići određene ciljeve kod svojih sugovornika, u našem slučaju kod čitatelja koji se s njima poistovjećuju.

Naš se metodološki okvir temelji ponajviše na radovima Gumperza⁸, Meyers-Scottonice⁹, Gardner-Chloros¹⁰, Poplack¹¹, Auera¹² i drugih za analizu prebacivanja kodova i nadovezat ćemo se na slična istraživanja

6 *Naša sloga* (dalje: NS), Trst/Pula, 1882., 1912.

7 Shana Poplack, „Sometimes I’ll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPANOL: toward a typology of code-switching“, *Linguistics* 18 (7/8), 1980., 583.

8 John J. Gumperz, *Discourse strategies*, Cambridge 1982.

9 Carol Myers-Scotton, *Multiple Voices. An Introduction to Bilingualism*, Malden – Oxford – Victoria 2006.

10 Penelope Gardner-Chloros, *Code-switching*, Cambridge 2009.; Daniel Weston – Penelope Gardner-Chloros, „Mind the gap: What codeswitching in literature can teach us about code-switching“, u: *Language and Literature*, 2015, Vol. 24 (3), 194-212.

11 Poplack, „Sometimes I’ll start a sentence“, 581-618.

12 Peter Auer, *Bilingual conversation*, Amsterdam – Philadelphia 1984.; Isti (ur.), *Code-switching in Conversation. Language, interaction and identity*, London – New York 1998.

*code switchinga*¹³ na primjeru čakavskoga i istromletačkoga dijalekta.¹⁴ Na korpus ćemo primijeniti Gumperzovu klasifikaciju funkcija prebacivanja kodova jer se on najviše bavio diskursnim funkcijama te je zaključio da prebacivanje s jednoga koda na drugi upućuje na:

1. citiranje direktnoga govora unutar indirektnoga govora
2. specifikaciju primatelja – mijenja se sugovornik pa se mijenja i jezik
3. uzvik ili dopunu diskursa
4. ponavljanje radi pojašnjenja
5. kvalificiranje poruke – komentira se nešto što je izrečeno na drugome jeziku
6. personalizaciju ili objektivizaciju događaja, odnosno udaljavanje ili približavanje izrečenome sadržaju, određenoj društvenoj grupi ili njihovim vrijednostima.¹⁵

Za određivanje tipologije CS-a oslanjat ćemo se na Poplackovu podjelu jer je ona CS podijelila na tri osnovna tipa (*tag switch*, *intersentential* CS ili međurečenični CS, te *intrasentential* CS ili unutarrečenični CS).¹⁶ Istraživanja su pokazala da će fluentni dvojezični govornici vrlo često mijenjati kod unutar rečenice, dok će manje fluentni dvojezični govornici mijenjati kod između rečenica, i izbjegavat će CS unutar iste rečenice.¹⁷ Prebacivanje kodova realizirat će se u onim dijelovima diskursa gdje jukstapozicija L1 i L2 neće kršiti sintaktičko pravilo ni prvoga ni drugoga jezika.¹⁸

13 Odsad nadalje u tekstu CS = *code switching*.

14 Irena Marković, „Code switching tra istroveneto e ciacavo istriano (nei testi di F. Blašković)“, u: *Tempo e memoria nella lingua e letteratura italiana*, Atti online Ascoli Piceno: Pubblicazioni dell'Associazione Internazionale Professori d'Italiano 2009., 205-218.

15 Gumperz, *Discourse strategies*, 75-79.

16 Poplack, nav. dj.

17 Isto; Gardner – Chloros, nav. dj.

18 Poplack, „Sometimes I'll start a sentence“, 586.

U situacijama jezičnoga kontakta, u našem slučaju hrvatskoga (čakavskoga) i talijanskoga (mletačkoga), prebacivanje kodova poznata je diskursna i komunikacijska strategija kojom se koriste sudionici da prenesu određeno gledište ili stav. Dvojezični govornik može mijenjajući kod ili jezik unutar jednoga diskursa iznijeti značenja koja su iznad razine same riječi ili teksta. On zapravo iznosi svoj stav prema dominantnoj kulturi, može izazvati prijezir čitatelja prema „negativcima“, bunt, suosjećanje, distancu ili povezanost prema određenom događaju, ironiju, smijeh, gađenje, kritiku itd.

Gumperz¹⁹ se najviše bavio diskursnim i komunikacijskim strategijama CS-a i zaključio da je fenomen CS-a zapravo moćan instrument nagovaranja u svakodnevnoj komunikaciji jer je upućen sudionicima koji dijele iste vrijednosti i pripadaju istoj etničkoj i društvenoj skupini.

U radu ćemo staviti u odnos te dvije pojavnosti: svjesnu i nesvjesnu uporabu talijanizama u dijalogima *Franine i Jurine* te ih pokušati objasniti u okviru Gumpertzovih diskursnih strategija i funkcija te utvrditi kojih pojavnosti ima više.

ANALIZA KORPUSA

1. Analiza fenomena CS-a u *Franini i Jurini*²⁰

U ovome ćemo poglavlju citirati ekscerpirane fragmente razgovora *Franine i Jurine* i podebljat ćemo istromletačke posuđenice koje unutar teksta funkcioniraju kao normalne, svakodnevne riječi jer su se već dobro uklopile i adaptirale u fonološki, grafički i morfološki jezik primaoca, tj. čakavski dijalekt, dok ćemo primjere prebacivanja kodova podebljati i podcrtati.

*Fr: Nemore **durat** leh dva miseca, ako i bude.*

Ju: A potle?

*Fr: **Ki rompe, paga!***

19 Gumperz, *Discourse strategies*.

20 NS, Trst, 1881., 1882., 1883.

*Ju: **Dunko** ćeš **karag** al **lišo**? Fr: Ja san **karag**, a ti daj kako te volja.*²¹

Dakle leksemi *durat*, *dunko*, *karag* i *lišo* istromletačke su posuđenice koje ne odskaču iz teksta, dok je rečenica *Ki rompe, paga!* primjer međurečeničnoga prebacivanja kodova jer se s čakavskoga dijalekta prelazi na talijanski jezik (pisan hrvatskom grafijom) i umeće se frazem koji se često mogao čuti u Istri i koji prenosi poruku zastrašivanja “Tko razbije, plaća!”

*Fr: Tamo je imela **raprežentanca** pasanega Decembra **šedutu** za već stvari...Sve je bilo prije skuhanu i **sfrigano** u onoj običajnoj kuhinji, kade se kuha „**all’italiana**“...*

*Fr: Jedna stotina **pošidenti**...učinili su **šupliku** da bin jim se decu vadilo va škole boga molit va jistom zajiku kako oni doma i va crekvi moliju, i da bi se njihovih dec vadilo **almeno** štit hrvaški, kad se već va tih školah uči i nemški zajik.*

*Fr: Ali oni tri **šijori**, da nećeju – „**njente krovato**“, zač da bi se pitalo „**lingua slava**“ ajde, još kako tako, - **ma krovato**?!”²²*

Romanizmi *raprežentanca*, *šeduta*, *sfrigano*, *pošidenti*, *šuplika*, *šijori* sastavni su dio čakavskoga leksika i ne plijene pažnju unutar teksta. A ... *kade se kuha „all’italiana“* primjer je unutarrečeničnoga prebacivanja kodova, gdje se talijanska fraza ističe čak i unutar navodnika, s ciljem autora da se osvijesti korupcija i da se Talijani prikažu kao negativci. Time se ostvaruje funkcija objektivizacije i distanciranja od događaja. Unutarrečenično prebacivanje kodova s čakavskoga na talijanski jezik ...*da nećeju – „njente krovato“, zač da bi se pitalo „lingua slava“ ajde, još kako tako, - ma krovato?* ostvaruje Gumperzovu funkciju prenošenja direktnoga govora ili citiranja te objektivizacije i distanciranja, gdje Jurina i Franina problematiziraju pitanje jezika i netrpeljivosti Talijana prema hrvatskome jeziku, ističući među navodnicima talijanski jezik, napisan hrvatskom

21 „Franina i Jurina“, NS, br. 3, Trst, 2. II. 1881., 2.

22 „Franina i Jurina“, NS, br. 4, Trst, 16. II. 1882., 3.

grafijom i pogrešno, prema sluhu, pa to izgleda poput ruganja i karikiranja situacije. Time se ostvaruje i opreka *we code* (hrvatski) i *they code* (talijanski) koja nadilazi sam jezik te obuhvaća cijeli spektar nacionalnih, etničkih i simboličkih vrijednosti, kao što je o tome već pisao Gumperz u svojim istraživanjima.²³

Primjer je *tag switcha* sljedeći: ***Fatto***, *tako mora bit*²⁴ gdje se unutar rečenice ubacuje samostalna talijanska riječ pisana na talijanskome jeziku i ostvaruje se funkcija objektivizacije i distanciranja od događaja, aludirajući na činjenicu da kada moćnik kaže *fatto*, tako je odlučeno i tako je napravljeno. Jurina i Franina kroz *tag switch* kritiziraju talijansku vlast i premoć, na suptilan način, gdje fenomen CS-a zapravo dobiva svoju punu diskursnu i funkcionalnu vrijednost.

U rečenici koju Franina izgovara: *Zač va **Parence** misle, da te nas s jenim njihuin **foljetunon** potaljanit i odvrnut od „Naše Sloge“ pa ga za niš šalju svakemu ki ga će i ki ga neće...*²⁵ ostvaruje se unutarrečenični CS, gdje se pri izgovoru toponima Franina namjerno prebacuje na drugi kod – talijanski, izgovoren prema talijanskim normama, ali pisan hrvatskom grafijom. Ostvaruje se diskursna funkcija distanciranja kroz objektivizaciju da bi se osudila, kritizirala i istaknula volja Talijana za potalijančivanjem istarskih imena i toponima.

*Fr: ...Svaki svoju svira. Svi su zvali - „**veni kva**“.*²⁶ To je primjer međurečeničnoga prebacivanja koda koje se događa pri navođenju tuđih riječi i direktnoga govora. Jurina i Franina stavljaju u navodnike talijanski jezik i „bode u oči“ neprimjeren iskrivljen izgovor i hrvatska grafija. Ta činjenica upućuje na nepoznavanje drugoga koda, talijanskoga i dokaz je asimetrične dvojezičnosti krajem 19. stoljeća kada su istarski i hrvatski stanovnici znali pokoju riječ ili frazu na talijanskome ili istromletačkome, ali nisu ga znali ni pisati ni govoriti pravilno, što će se još bolje vidjeti u sljedećim primjerima:

23 John J. Gumperz – Jenny Cook-Gumperz, „Introduction: language and the communication of social Identity“, u: *Language and social identity* (ur. John J. Gumperz), Cambridge, 1983., 1-21.; Gumperz, *Discourse strategies*.

24 „Franina i Jurina“, NS, br. 6, Trst, 16. III. 1882., 3.

25 „Franina i Jurina“, NS, br. 12, Trst, 16. VI. 1882., 3.

26 Na. ist. mj.

*Je tebe prišal kakov urdin kako se moraš pisat? Da mu je došlo z Lošinja da od sada naprijed i u Našoj Slogi treba pisat imena na talijanskem jeziku jer da neki **impiegati** ne znaju stat hrvatska imena hrvatsko pisana! Tako je Jurina „**Giurinna**“...²⁷ Ovaj posljednji primjer ostvaruje unutarrečenično prebacivanje kodova i kroz funkciju reiteracije ili ponavljanja pojačava poruku karikirajući situaciju koja izaziva smijeh. Urednici dobro znaju da će tipična istarska imena pretvorena u talijanske antroponime zvučati smiješno i time još jednom osuđuju društveno-političku situaciju u Istri krajem 19. stoljeća te bude svijest o važnosti uporabe hrvatskoga jezika u javnim institucijama. *San pošva va neki **Visignano***.²⁸ Mijenjajući jezik unutarrečeničnim CS-om, ostvaruje se funkcija objektivizacije i stvara se distanca od događaja. Grad se i ne prepoznaje kada je pisan na talijanskome jeziku, postaje stran, nepoznat, na što upućuje i neodređeni pridjev *neki* koji mu prethodi. Time Jurina i Franina zapravo kritiziraju nove odredbe o pisanju hrvatskih mjesta i imena na talijanskome jeziku.*

Ćeš *benj videt kada ti urdin pride. Danas jutra ćemo morat i jist i pit kako bi oni oteli „**Dunke Avviva la Costituzion**“*.²⁹ Pomoću prebacivanja kodova međurečeničnoga tipa urednici s čakavskoga prelaze na istromletački stavljajući među navodnike drugi jezik, gdje su sve riječi krivo napisane, po zvuku i otprilike, što upućuje na nepoznavanje talijanskoga jezika jer je trebalo pisati: *Dunque evviva la Costituzion* – Živio ustav. Ostvaruje se funkcija objektivizacije odnosno personalizacije jer se junaci poistovjećuju s pukom na *we codu* (čakavskom), u opreci s Talijanima, obilježenih na drugom jeziku (*they code*) citirajući izraz koji veliča ustav i time osuđuju i polemiziraju politička nastojanja Talijana da talijanski jezik prevlada u Istri.

„**Šior taki**“ *je pod lozom gori doli šeta tek srdito z rukami maha i vika: „šćavi že, e deve esser nostri tacchi*“.³⁰ To je primjer unutarrečeničnoga i međurečeničnoga prebacivanja kodova, prvi se ostvaruje zbog humoristične

27 „Franina i Jurina“, NS, br. 16, Trst, 16. VIII. 1882., 3.

28 Na ist. mj.

29 Na ist. mj.

30 „Franina i Jurina“, NS, br. 17, Trst, 1. IX. 1882., 3.

funkcije, a drugi zbog citiranja direktnoga govora, pa Jurina i Franina odvajaju drugi jezik (istromletački, talijanski) tako što rabe navodnike. No, pišu napola hrvatskom te napola talijanskom grafijom. Urednik CS-om u ovome diskursu ostvaruje funkciju objektivizacije uporabom *they coda* i udaljavanja od Talijana, koji su prikazani kao beskrupulozni likovi koji gaze hrvatsko stanovništvo kao što gaze pete na cipelama. U sljedećoj se rečenici *Ča će to reći „**tacchi**“? - Ono će postolar pod pete stavlja*³¹ ostvaruje metalingvistička funkcija unutarrečeničnoga CS-a jer Jurina objašnjava na hrvatskome jeziku hrvatskome puku talijansku riječ *tacchi*. To još jednom upućuje na nepoznavanje talijanskoga jezika u Istri i na prisutnost asimetrične dvojezičnosti.

Najzanimljivije primjere prebacivanja kodova kod Jurine i Franine pronašli smo u 22. broju *Naše sloge*,³² čije fragmente dijaloga prenosimo u nastavku:

Ju. Mi jera la lišia e ga vincà la batalja, il vasela va šempre vantì (međurečenični CS)

Fr. Ča je to?

*Ju. Čuja sam tako govoriti jednoga Barbanca u **butigi**, i kad sam ga pita, ča je htia stim reći, odgovori mi da je bio u vojsci kod Lise i da su pridobili Talijane, i da naš brod je bia vajk naprid.*

*Fr. A Bože moj, kakovi jezik **dunke** govore u Barbanu?*

Ju. Ča nis čuja, ...da se u Barbanu govori „speditamente l'italiano?“ (unutarrečenični CS)

*Fr. I ja bin se rado navaditi tako speditamente konšiljati, ča mi je **dunke** učiniti? (unutarrečenični CS)*

Ju. Ča? Biti „in continuo contatto ed incessanti relazioni colle borgate e città“ (međurečenični CS)

Ono što se odmah primjećuje jest funkcija izrugivanja kroz međurečenični CS jer se navodi izravan govor na lošem istromletačkom:

31 Na ist. mj.

32 „Franina i Jurina“, NS, br. 22, Trst, 16. XI. 1882., 2.

Mi jera la lišia e ga vincà la batalja, il vasela va šempre vanti. Tako govore potalijančeni Istrijani uvjereni da ga znaju govoriti, ali ih nitko ne razumije, pa Jurina mora odmah ponuditi i prijevod citata u narednoj rečenici. Na to se nekoliko redaka kasnije nadovezuje Jurina unutarrečeničnim prebacivanjem kodova *Ča nis čija, ... da se u Barbanu govori „speditamente l’italiano?“* gdje na talijanskome književnom jeziku citira jednu vijest i time pojačava kontrast između realnoga nepoznavanja talijanskoga jezika i nerealnoga prikazivanja da se fluentno govori talijanski. Ostvaruje se funkcija kritike i izrugivanja dovodeći situaciju do apsurdna. Jurina zaključuje da kako bi svi tako dobro pričali talijanski moraju *biti „in continuo contatto ed incessanti relazioni colle borgate e città“*, u neprekidnome kontaktu i konstantnim vezama sa selima i s gradovima, a drugi kod stavlja u navodnike i piše ispravnom grafijom na talijanskome književnom jeziku, kao da citira neki ulomak talijanske propagande s kraja 19. stoljeća. Situacija se karikira prizivajući izvanjezični kontekst u kojem se Istrijani, koji se prave Talijanima (takozvani *Šarenjaci*), obilježavaju u tekstu lošim istromletačkim govorom, a time potvrđuju Gumperzovu tezu da se pomoću CS-a evociraju i kreiraju novi konteksti, o čemu je pisao i Auer.³³

Jurina rečenica: *Su stili pokazat kako je njija „avita“ kultura zaspraven „inpareggiabile“*³⁴ primjer je unutarrečeničnoga prebacivanja koda, gdje se i formalno ističe i izdvaja pod navodnike talijanski jezik. Mijenjajući jezik i prebacivši se s čakavskoga dijalekta na talijanski književni jezik, ostvaruje se diskursna funkcija citiranja i objektivizacije, gdje se Jurina distancira od kulturnih vrijednosti koje druga etnička i jezična grupa posjeduje i kojom se Talijani ponose i diče, kulturi kojoj nijedna nije ravna, a kamoli ona hrvatska.

Jurina i Franina mijenjaju jezik jer žele potaknuti istarske seljake na razmišljanje i to citirajući talijansku poslovicu ostvaruju međurečenični CS, stavljajući je u navodnike: *Nebojse za mene, jer „chi pecora si fà, lo mangia il lupo“*.³⁵ Jurina i Franina citiraju Talijane i potiču Istrijane da se odvaže i ohrabre boriti se za svoja prava, da ne budu više naive ovce koje će pojesti vuk, a zločesti je vuk obilježen drugim jezikom – talijanskim.

33 Auer, *Bilingual conversation*, 27.

34 „Franina i Jurina“, NS, br. 24, Trst, 16. XII. 1882., 3.

35 Na ist. mj.

Franina i Jurina komentiraju aktualne događaje u Istri pa su tako otvorili diskusiju o tome kako se samo troje ljudi javilo na natječaj za šest stipendija za dvogodišnju poljodjelsku školu gdje bi se nastava trebala odvijati na talijanskome jeziku. Citiraju reakciju jedne talijanske uvrijeđene gospođe iz Poreča mijenjajući kod s čakavskoga na talijanski književni jezik pa navodimo dio toga razgovora: *...da se više na sav glas, škole, škole i nauka vapijuć **Ma Dio santo che cosa si dirà di una provincia eminentemente, anzi esclusivamente agricola, che non offre sei allievi per essere gratuitamente istruiti proprio in quel ramo, che solo può essere per noi fonte di risorsa!***³⁶

Primjer je to međurečeničnoga CS-a s ciljem citiranja i prenošenja direktnoga govora, a time se ostvaruje diskursna funkcija objektivizacije i distanciranja od talijanske gospođe i od nastojanja Talijana da se hrvatska djeca obrazuju na talijanskome jeziku, ali im čak i s primamljivim stipendijama to ne uspijeva. To je zapravo kritika upućena vlastima, a ujedno i pohvala hrvatskomu narodu da ustraje i pokaže svoj otpor prema nametanju talijanske volje.

Franina nastavlja s polemiziranjem: *ma da bi bio učevni hrvatski jezik, bi se bila osvidočila naša madama, da nebi se bili upisali samo tri nego 60...* Time se ističe problematika jezika i borba za pravo na obrazovanje na hrvatskome jeziku. Jurina sarkastično odgovara koristeći se međurečeničnim CS-om: *...oni nas stešo ljube, ač pred deset let nazad je meni rekal neki gospodin školski Ispetur: **Noi facciamo un bene quando agli Slavi dell'Istria facciamo apprendere la lingua italiana.*** Citiranjem na drugome jeziku ostvaruje se diskursna funkcija objektivizacije i distanciranje od događaja, hvalospjeva samih Talijana koji su uvjereni da čine veliko dobro Hrvatima u Istri tako što ih obrazuju na talijanskome jeziku, a zapravo je istina sasvim suprotna. Time se naglašava još jednom nepravda i evociraju se kod čitatelja emocije ljutnje, gađenja i otpora prema talijanizaciji Istre, sve kroz prizmu simbolične opreke jezika (našega i tuđega).

36 „Franina i Jurina“, NS, br. 1, Trst, 1. I. 1883., 3.

Franina na to odgovara: *A ti si mu mogal reći, **e noi sconosciamo affatto questo bene**, ča imamo učít, znamo sami, svakemu nepozvanemu advokatu pokazat ćemo vrata*. U ovome međurečeničnom prebacivanju kodova Franina postiže poistovjećivanje čitatelja kroz funkciju personalizacije i reakciju bunta i neposluha, kao odraz hrabrosti hrvatskoga puka koji može razmišljati svojom glavom.

ANALIZA KORPUSA FRANINE I JURINE IZ NAŠE SLOGE 1912.

Iščitavanjem dijaloga *Franine i Jurine* u pedeset brojeva *Naše sloge* iz 1912. uvidjeli smo jezičnu promjenu, odnosno neznatnost, tj. odsutnost fenomena CS-a ili mijenjanja kodova i pojačanu prisutnost mletačkih posuđenica koje su već ustaljene u svakodnevnome govoru i toliko prilagođene jezičnome sustavu jezika primaoca – čakavskoga da se ne osjećaju kao strane, a time zapravo izostaje cijela paleta diskursnih funkcija koje su se ostvarile kroz CS u ranijim godištim (1881., 1882., 1883.), dakle u razmaku od tridesetak godina. Grafijski, fonološki i morfološki pronađeni romanizmi ne odskaču od ostalih riječi i sastavni su dio čakavskoga leksika, što zapravo ide u prilog onome što je tvrdila Gardner Chloros da su te dvije pojavnosti posuđivanja i CS-a zapravo dijakronijski povezane u jednome kontinuumu jer posuđenice zapravo ulaze u jezik kroz prebacivanje kodova, a poslije se polako prilagođavaju jeziku primaocu. Dakle CS predstavlja prvu fazu jezične interakcije, kojoj slijedi druga faza zastupljena *code mixingom* (miješanjem kodova), a treću fazu predstavljaju same posuđenice, kao krajnji rezultat CS-a. Popis romanizama prisutnih u dijalogima Franine i Jurine s odgovarajućim značenjima naveden je prije u ovome radu.

Tekstovi *Franine i Jurine* iz 1912. godine razlikuju se od onih iz 1881., 1882., 1883. i to pretežito u sintaksi i konstrukcijama koje su, nakon trideset godina, pod većim utjecajem istromletačkoga nego što je to bilo krajem 19. stoljeća, npr. *Ne merita drugo*³⁷ sintaktički je kalk s talijanskoga

37 „Franina i Jurina“, NS, br. 3, Pula, 18. I. 1912., 3.

Non merita altro, s time da je i posuđenica *merita* već ušla u čakavski leksik. ...*mi se paralo da nanka ne zna*³⁸ sintaktički je kalk s istromletačkoga ...*me pareva che neanche nol sa*, gdje je *mi se paralo* preuzet kao posuđenica u čakavskome. ...*davaju tomu individuju neku importancu*³⁹ sintaktički je kalk s talijanskoga *danno a quell' individuo una certa importanza. On bi otel delat furori s nekovemi liste*⁴⁰ – frazeološki glagol *fare furori* dan je kroz kompromisnu repliku *delat furori* gdje se prvi element prevodi, a drugi se preuzima i prilagođava jeziku primaocu. *Ne imet kuraja nanke potpisat se*.⁴¹ To je čakavska rečenica gdje je dominantan čakavski dijalekt, ali je leksik prepun mletačkih posuđenica i osjeća se utjecaj istromletačke sintaktičke konstrukcije. *No gaver coragio neanche per firmarse. Ni ga komodalo da gre*,⁴² sintaktički je kalk s istromletačkoga *no ghe comodava andar. Su intanto partiti*⁴³ sintaktički je kalk s talijanskoga *sono intanto partiti*, gdje u čakavskoj rečenici nalazimo čak dvije ukorijenjene mletačke posuđenice. Nadalje ...*uža se reč*⁴⁴ sintaktički je kalk s talijanskoga *si usa dire*.⁴⁵

Ovi primjeri dokazuju stabilniji oblik bilingvizma u Istri, veće poznavanje drugoga koda – talijanskoga; nakon trideset godina i jezična slika Istre vjerojatno se promijenila i veći je broj posuđenica ušao u čakavski leksik, a prebacivanje kodova svelo se na minimum ili ga uopće nema.

38 „Franina i Jurina“, NS, br. 50, Pula, 12. XII. 1912., 5.

39 „Franina i Jurina“, NS, br. 40, Pula, 3. X. 1912., 3.

40 „Franina i Jurina“, NS, br. 5, Pula, 1. II. 1912., 3.

41 „Franina i Jurina“, NS, br. 8, Pula, 22. II. 1912., 5.

42 „Franina i Jurina“, NS, br. 11, Pula, 14. III. 1912., 4.

43 „Franina i Jurina“, NS, br. 19, Pula, 11. V. 1912., 3.

44 „Franina i Jurina“, NS, br. 45, Pula, 7. XI. 1912., 3.

45 Više o sintaktičkim kalkovima na primjerima hrvatskoga i talijanskoga u Lelija Sočanac, *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri. S rječnicima talijanizama u standardnom hrvatskom jeziku i u dubrovačkoj dramskoj književnosti*, Zagreb 2004.

ZAKLJUČAK

Tekstovi *Franine i Jurine* zanimljivi su s više aspekata, a s jezičnoga pogotovo, posebice u svjetlu konfliktnih odnosa moći Talijana i Hrvata u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća, čiji se suživot odrazio i na jezik. Ovo se istraživanje bavilo ponajviše fenomenom prebacivanja kodova na korpusu osamdesetak dijaloga Franine i Jurine u *Našoj slogi* iz 1882. i 1912. Nesvjesna se uporaba talijanizama prepoznala u mnogobrojnim posuđenicama iz istromletačkoga dijalekta koje se skoro pa sustavno provlače kroz sve analizirane brojeve *Jurine i Franine*, kao i u sintaktičkim konstrukcijama rečenica iz 1912. godine, gdje se nesvjesno ostvaruje sintaktički kalk s istromletačkoga dijalekta. Svjesna uporaba talijanskoga jezika ili istromletačkoga dijalekta prepoznata je u fenomenu prebacivanja kodova ili *code switchinga* kada Jurina i Franina namjerno prelaze s (ekavsko)čakavskoga dijalekta na istromletački dijalekt ili na talijanski književni jezik, želeći izazvati kod čitatelja raznovrsne emocije, pretežito usmjerene na kritiku Talijana i njihovih pokušaja potalijančivanja Istre i hrvatskoga naroda te nametanja talijanskoga jezika kao dominantnoga. Kroz prebacivanje kodova ostvaruju se različite diskursne strategije i funkcije, kao npr. citiranje direktnoga govora ili personalizacije ili objektivizacije događaja i često je drugi kod obilježen navodnicima. U korpusu iz ranijih godišta *Naše sloge* (1881., 1882., 1883.), pronašli smo devet zanimljivih primjera unutarrečeničnoga i deset primjera međurečeničnoga prebacivanja kodova te jedan *tag switch*, dok je u korpusu iz 1912. sociolingvistički fenomen prebacivanja kodova odsutan. Nadomjestile su ga čakavske sintaktičke konstrukcije koje su pod jakim utjecajem istromletačkoga dijalekta ili talijanskoga jezika, što svjedoči o većem stupnju dvojezičnosti istarskoga naroda početkom 20. stoljeća. Istraživanje je polučilo zanimljive i neočekivane rezultate koji mogu poslužiti kao odlična osnova za daljnja istraživanja prebacivanja kodova, istarske dvojezičnosti kroz povijest te teorije jezika i kultura u kontaktu.

Intentional and unconscious usage of Italianisms and Italian language in the dialogues of *Franina and Jurina* in the newspaper *Naša sloga* with particular attention to the code-switching phenomenon

After the analysis of eighty *Franina and Jurina* texts published in the newspaper *Naša sloga* in 1882 and in 1912, we have realised that the Italianisms present in the two Istrians' dialogues assume different value, depending on the pragmatic and communicative function they aim to achieve. *Franina* and *Jurina* speak to the Istrian peasants and to the Croatian people, giving their comment on current political and economic events in the Chakavian dialect, using Italianisms in a natural and unconscious manner since they're already part of the Chakavian lexis. When instead they want to provoke a reaction in their readers, their dialogues display a code-switching phenomenon, i.e., a linguistic code modification, in which they intentionally switch from the Chakavian dialect to the Istrovenetian dialect or to the Italian language, especially when they criticise the Italians and their intention to Italianise Istrian people. We have noticed that at the end of the 19th century, code-switching was abundantly used, while it wasn't detected in the dialogues published thirty years later (in 1912), which testifies a more stable level of bilingualism when compared to the previous years. The *Jurina* and *Franina* dialogues reflect the opposition between the *we code* (implemented through the Istrian Chakavian dialect) and the *they code* (the Italian language), a symbolic opposition that represents the ideological and national conflict and the respective power relations between the Croatian and Italian population in Istria in the late 19th and the beginning of the 20th century.

Key words: Italianisms, *Jurina and Franina*, code-switching, *Naša sloga*, languages in contact

Dijana Muškardin

Srednja škola Mate Blažine Labin
dijana.muskardin@gmail.com

***Naša sloga* kao povijesni izvor u nastavi povijesti**

Izvadak

Prema nastavnome kurikulumu svrha je poučavanja i učenja povijesti razviti kod učenika sposobnost povijesnoga mišljenja te razvijati vještine povezane s postavljanjem pitanja o izvorima, razmatranjem konteksta, sagledavanjem događaja iz različitih perspektiva te oblikovanjem mišljenja na utemeljenim pretpostavkama. *Naša je sloga* neiscrpan svjedok prošlosti, povijesni izvor pomoću kojega možemo analizirati različite domene povijesti. Cilj je ovoga rada prikazati na koji način koristeći *Našu slogu* kao povijesni izvor možemo s učenicima analizirati odabrane novinske članke te rekonstruirati društvene, kulturne i gospodarske prilike u Istri tijekom druge polovice 19. i na početku 20. stoljeća. Analizom i usporedbom članaka učenici razvijaju kritičko i povijesno mišljenje putem zadanih koncepata. Ogledni primjer bit će grupni rad na tri teme: Školstvo – Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru, Svakodnevni život u Istri i Posjet Franje Ferdinanda Istri.

.....
Ključne riječi: *Naša sloga*, povijesni izvor, povijesno mišljenje, kritičko mišljenje, tehnički koncepti

Kurikulumom povijesti definirana je nastava povijesti odnosno njezini predmetni ishodi. Definiirajući ciljeve kurikuluma povijesti, neizostavno je i pitanje što će učenik znati i naučiti, kojim sadržajima ovladati te koje kompetencije razvijati tijekom obrazovnoga procesa. Tako se i kroz sam predmet i sadržaje iz povijesti postavlja pitanje koji su to ishodi, odnosno koja su to znanja, vještine i stavovi koje će učenik usvojiti kroz povijesne sadržaje i s njima izići iz učionice. Novi kurikulum nudi suvremenije metode i pristupe učenju gdje je učenik aktivni sudionik nastavnoga procesa, a potrebna su znanja definirana kroz ishode, vještine i kompetencije koje se razvijaju. Odlukom iz ožujka 2019. kurikulum stupa na snagu. Struktura kurikuluma podijeljena je na domene. Tako predmetni kurikulum iz povijesti razlikuje domenu društva, ekonomije, znanosti i tehnologije, politike te filozofsko-religijsko-kulturno područje.¹ U realizaciji ishoda unutar kurikuluma zadani su prema domenama povijesni sadržaji te sami odgojno-obrazovni ishodi koje u nastavi povijesti nazivamo još i predmetnim ishodima. Odabirom obveznih ishoda definiraju se i sadržaji u kojima se navedeni ishodi mogu ostvariti. Sadržaji vezani uz rad na člancima iz *Naše sloge* određeni su ishodima iz domena Znanost i tehnologija, Politika i Ekonomija.

U domeni Znanosti i tehnologija sadržaji za ostvarivanje ishoda navode se pod temom Ključni izumi i znanstvena otkrića kao pokretači industrijskih revolucija i mijena u svakodnevnom životu i Utjecaj društvenoga razvoja i obrazovanja na razvoj znanosti od 18. stoljeća do početka 20. stoljeća. Zadanim predmetnim ishodom očekuje se da će učenik biti sposoban prosuditi povezanost industrijskih revolucija, znanosti i obrazovanja s razvojem nacija i nacionalizama. Prilikom razrade ishoda učenik vrednuje znanstvena i tehnološka dostignuća agrarne revolucije i industrijskih revolucija kao pokretačkih sila gospodarskih gibanja te analizira utjecaj razvoja nacionalnih država na izgradnju sustava obrazovanja.

Kroz domenu Politika sadržaji za realizaciju ishoda određeni su unutar teme Doba nacija: modeli nacionalnih integracija i hrvatske zemlje

1 Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, narodne-novine.nn.hr (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html, posjećeno 8. VII. 2020.)

u kontekstu političkih ideologija i koncepcija preustroja Habsburške Monarhije. Predmetnim ishodom učenik će biti sposoban klasificirati modele i različite koncepte nacionalnih integracija u svijetu i na prostoru hrvatskih zemalja s naglaskom na hrvatskim primjerima.

U domeni Ekonomije predviđeni su sadržaji temom Gospodarski učinci modernizacijskih procesa u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću i na početku 20. stoljeća. Očekivani predmetni ishod jest da učenik prosuđuje različitost i dinamiku gospodarskih promjena u svijetu i hrvatskim zemljama od 18. do početka 20. stoljeća. Navedenim predmetnim ishodom učenik zaključuje o posljedicama industrijske i agrarne revolucije na gospodarstvo svijeta i hrvatskih zemalja te prosuđuje posljedice globalne ekonomije na razvoj gospodarstva u hrvatskim zemljama na prijelazu 19. i 20. stoljeća.

Za gimnazijski program kurikulum predviđa 16 obveznih tema koje se kreiraju prema zadanim ishodima te dvije izborne teme koje nastavnik sam izabire. Dosadašnja praksa pokazala je da su izborne teme u većini slučajeva teme iz zavičajne povijesti. Tako da se i aktivnosti, ishodi i učenički rad na *Našoj slogi*, osim kroz navedene sadržaje zadane kurikulumom, mogu planirati i pripremiti kao dio zavičajne nastave i izborne teme.

Svi povijesni sadržaji obrađuju se pomoću tehničkih koncepata koji su također definirani kurikulumom. Koncepti koji se rabe u nastavi povijesti, a definirani su kurikulumom jesu:

- vrijeme i prostor
- uzroci i posljedice
- kontinuiteti i promjene
- rad s povijesnim izvorima
- povijesna perspektiva
- usporedba i sučeljavanje.²

Kurikulum povijesti važnost stavlja i na korištenje različitim povijesnim izvorima pomoću kojih učenici razvijaju analitički pristup

2 Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, Narodne-novine.nn.hr (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html, posjećeno 8. VIII. 2020.)

zadanim povijesnim sadržajima te razvijaju kritičko i povijesno mišljenje. Povijesno mišljenje i jest preduvjet za razvijanje kritičkoga mišljenja, što je moguće kroz aktivan rad na povijesnim izvorima. Budući da je kurikulumom dan naglasak na ostvarivanje ishoda kroz učeničke aktivnosti, javlja se i promjena u načinu rada, gdje nastavnik više nije predavač koji objašnjava sadržaje već je on moderator kroz aktivno učenje učenika. Učenici rade na zadanim zadacima, istražuju, interpretiraju izvore, rješavaju probleme kroz aktivno i istraživačko učenje i na taj način razvijaju kritičko i povijesno razmišljanje. Izrazito je važno znati pravilno odabrati izvor na kojemu će učenici raditi na nastavi. Izvori moraju biti prilagođeni dobi učenika na način da ih učenici razumiju, ali i da ih mogu interpretirati. Izvori naravno moraju biti usklađeni i s temom i s ishodima koji su planirani. I, što je najvažnije, učenike treba učiti na koji se način pristupa i radi s izvorima. Već u petome razredu osnovne škole učenik se upoznaje s vrstama izvora te razlikuje materijalni, slikovni, zvučni i pisani izvor od usmene predaje. Također, razlikuje primarni od sekundarnoga izvora te ih i istražuje zavisno o težini, dostupnosti, razumljivosti teme s obzirom na samu dob učenika. Kod upoznavanja i rada na izvoru učenik promišlja o načinu na koji radi povjesničar, odnosno kako nastaje i na čemu se temelji povijesna znanost.

Sam rad s izvorima može se definirati u nekoliko koraka ili faza. U prvoj je fazi potrebno iz izvora izvući osnovne informacije o njemu samome, opisati ga i smjestiti u kontekst, a zatim, kada su dobivene temeljne informacije, pitanjima se potiče i interpretacija, odnosno analiza izvora. Tehnički koncept rad na povijesnom izvoru zapravo postaje alat nastavniku koji će različitim aktivnostima, metodama, pristupima i načinom rada iskoristiti učenički rad na izvoru za povezivanje povijesnih procesa, uočavanje bitnoga, istraživački rad, povezivanje povijesnih činjenica. Pri radu s izvorom na početku je potrebno postaviti pitanja. Pitanja su općenita i mogu se upotrebljavati u radu s bilo kojim izvorom. To su pitanja kojima razvijamo i kritičko razmišljanje, a ujedno stavljamo izvor i autora u vrijeme i prostor nastanka.

Primjer pitanja koja možemo postaviti u radu s izvorom:³
TKO? Tko je autor izvora? Je li važno znati izvor informacija?
ŠTO? Što je rečeno? Jesu li to činjenice koje možeš potvrditi, nečije mišljenje ili interpretacija?
GDJE? Gdje je nastao izvor? Javno ili unutar neke skupine? Je li autor uključen u događaj?
KADA? Kada je to rečeno? Prije, poslije ili u vrijeme nekoga događaja? Je li autor sudjelovao u tome događaju?
KAKO? Na koji način je to rečeno – usmeno, pismeno, jasno, nejasno, kojim tonom? Je li izvor nastao da bi ljude uvjerio u određeno mišljenje? Je li izostao kontekst ili je informacija izvučena iz događaja?

Pitanja, koja postavljamo kada analiziramo izvor, vezana su za određivanje prije svega vrste izvora, radi li se o primarnome ili sekundarnome izvoru. Nakon identifikacije izvora slijedi stavljanje izvora u njegov kontekst. Važno je da učenici uvide i razumiju koji su se događaji odvijali za vrijeme nastanka izvora. Također treba znati tko je autor i koja mu je bila svrha pisanja te gdje je izvor objavljen. Na koncu, ono najvažnije je procijeniti odnosno vrednovati izvor. Učenički rad na izvorima zahtijeva i razvijanje i rad na vještinama kojima i dolazi do željenih rezultata, razmišljanja i zaključaka. Neke od tih vještina svakako su i vještina kronološkoga mišljenja kojom učenik pokazuje svoju sposobnost snalaženja u vremenu kada je izvor nastao, ali i u prostoru, odnosno događajima koji su se tada zbivali. Prilikom interpretacije važno je izvor koji se analizira smjestiti u kontekst, odnosno razumjeti povijesna zbivanja koja su prethodila. I na koncu, nakon interpretacije povijesnih izvora potrebno je donijeti i zaključke, vrednovati izvor te zauzeti stav o temi koja se obrađuje. Zato vještina povijesnog istraživanja zahtijeva rad na zadacima više kognitivne razine. Na taj način razvijamo kod učenika kritičko mišljenje.

3 Melani Jones, *Using Historical Sources*, www.history.org.uk, (<https://www.history.org.uk/student/resource/3211/using-historical-sources>, posjećeno 8. VIII. 2020.)

Istraživačko učenje ili učenje istraživanjem također ima svoju metodologiju kojom poučavamo učenike. To aktivno učenje ima svoje faze, odnosno korake u obrazovnome procesu.⁴ Sama je uloga nastavnika poticati aktivno učenje različitim pristupima, metodama i stilovima učenja. Stoga je istraživačko učenje upravo učenje koje je vođeno ili samostalno te zadano određenim aktivnostima i koje dopušta učenicima da samostalno istražuju, propituju i promišljaju.

Istraživačko učenje zasniva se na metodologiji koja obuhvaća osnovne faze ili korake tijekom istraživačkoga učenja. Prva je faza vezana uz postavljanje istraživačkoga ili problemskoga pitanja. U drugoj fazi učenici traže i selektiraju izvore koji će odgovoriti na zadana pitanja. Važno je da prilikom odabira izvora učenici kritički vrednuju izvor tako da propituju samu valjanost izvora.

U trećoj fazi slijedi interpretacija izvora, njegova analiza i rad na izvorima na način da povezuju procese i izvore s utvrđenim činjenicama te iznose zaključke i rješenja na zadane zadatke. Posljednja je faza sama prezentacija rada i predstavljanje aktivnosti na kojoj se radilo. Kroz aktivno istraživačko učenje, nastavnik ima ulogu voditelja, moderatora. Po potrebi pomaže učenicima i zadaje konkretne smjernice. Jasne i precizne smjernice ključ su istraživačkoga učenja, stoga je za svaku aktivnost i rad na izvoru potrebno jasno definirati pitanja koja će biti temelj u analizi izvora.

Ovakav pristup učenju otvara korištenje i povezivanje sadržaja kroz ostale predmete, kao i međupredmetne teme. Međupredmetna povezanost ostvaruje se planiranjem i ostvarivanjem srodnih ciljeva, ishoda i sadržaja te razvojem temeljnih kompetencija. Kurikulumom povijesti definirano je i ostvarivanje sadržaja kroz različite strategije učenja koje na koncu ostvaruju ciljeve, ishode i kompetencije sljedećih međupredmetnih tema: Učiti kako učiti, Poduzetništvo, Osobni i socijalni razvoj, Informacijsko-komunikacijska tehnologija, Zdravlje, Održivi razvoj te Građanski odgoj.⁵

4 Margus Pedaste i dr., „Phases of inquiry-based learning: Definitions and the inquiry cycle“, *Educational Research Review*, 14, 2015., 47-61.

5 Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Povijest za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj, narodne-novine.nn.hr (https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_03_27_557.html, posjećeno 8. VIII. 2020.)

POVIJESNI IZVOR – RAD NA ČLANCIMA IZ *NAŠE SLOGE*

Naša sloga neiscrpan je svjedok prošlosti, povijesni izvor pomoću kojega možemo analizirati različite domene povijesti opisane kurikulumom. Već u samome nazivu prvih novina u Istri određena je tematika kojom se bavi *Naša sloga*, bio je to poučni, gospodarski i politički list koji je izlazio od 1870. do 1915. godine. Analizirajući članke iz *Naše sloge*, moguće je dobiti sliku svakodnevnoga života ljudi u Istri za navedeno razdoblje, i to kroz različite djelatnosti i problematiku. Kako bi se učenici upoznali s prilikama u Istri, odabrani su članci iz *Naše sloge* iz 1912. godine. Dostupnost izvora na kojima učenici rade također je od velike važnosti. Radi se o novinama koje su digitalizirane i nalaze se na mrežnim stranicama Sveučilišne knjižnice u Puli. Pristupom otvorenoj digitaliziranoj baštini omogućeno je njihovo korištenje i dostupnost.⁶

Članci služe kao povijesni izvor pomoću kojega učenici povezuju dosadašnje stečeno znanje te kritički promišljaju i donose zaključke o sljedećim temama: školstvu, svakodnevnome životu te prometnoj povezanosti Istre s ostalim hrvatskim područjima. Učenici sami izabiru članke prema zadanoj tematskoj skupini. Samo istraživačko učenje zasniva se na metodologiji koju možemo podijeliti u četiri osnovne faze.⁷ U prvoj fazi učenici promišljaju o određenoj temi na način da identificiraju ono što znaju o temi koju istražuju te pitaju što bi još željeli o tome znati. Nakon toga kreiraju i istraživačko pitanje na koje pomoću članaka traže odgovor.

Kao uvod u nastavni sat te ocjenu vrijednosti i značaja *Naše sloge*, kao i prilike u Istri, moguće je s učenicima analizirati članak *Mili rode!*⁸ Analiza i promišljanje vođeno je kroz odabrana pitanja na koje učenici daju svoj osvrt i odgovore. Učenici tijekom analize izvora određuju glavne uređivačke

6 Digitalizirana građa – *Naša sloga* (Trst, Pula, 1870. – 1915.) (hrv.), <http://www.ino.com.hr/> (http://www.ino.com.hr/digitalizirana-gradja/info/nasa_sloga, posjećeno 8. VIII. 2020.)

7 Carol C. Kuhlthau i dr., *Vođeno istraživačko učenje – učenje u 21. stoljeću*, Zagreb 2019., 19-26.

8 „Mili rode!”, *Naša sloga* (dalje: NS), br. 1, Pula, 1. VI. 1870., 1.

smjernice lista *Naša sloga* te na temelju pročitana teksta izdvajaju glavne gospodarske grane kojima se bavilo hrvatsko stanovništvo u Istri.

Svaka skupina radi na zadatcima. Skupina s temom Školstvo u Istri ima zadatak usporediti škole u Istri i Banskoj Hrvatskoj služeći se člancima iz *Naše sloge* i tekstom u udžbeniku te koristeći se grafičkom mapom usporedbe.⁹ Grafička mapa omogućuje učenicima sistematizaciju dobivenih informacija te ujedno pomaže u kreiranju odgovora na postavljene zadatke.

Ishodi njihove aktivnosti jesu da je učenik nakon rada na zadatku sposoban kreirati višestruku vremensku crtu služeći se događajima navedenim u *Našoj slogi* za 1912. godinu. Određivanje vremenskoga okvira o događajima koji se analiziraju omogućit će učeniku lakše snalaženje, ali i povezivanje procesa, s obzirom na to da se radi o višestrukoj vremenskoj crti gdje upisuju i utvrđuju kroz rad na novinama događaje koji su se istovremeno događali u svijetu, Hrvatskoj te Istri.

Radom na postavljenim zadatcima učenik će biti sposoban i usporediti stanje u školstvu u Banskoj Hrvatskoj i Istri koristeći se zadanim izvorima te utvrditi prema postojećim podacima iz udžbenika¹⁰ odnos nepismenih u Hrvatskoj te na koncu ocijeniti ulogu Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru kroz otvaranje hrvatskih škola u Istri pomoću zadanih izvora.

Skupina s temom Svakodnevni život u Istri ima zadatak pomoću mape „glavnih ideja“ osmisliti priču o svakodnevnome životu u Istri navodeći s kojim se problemima susreće stanovništvo te kakav im je svakodnevni život.¹¹ Nakon aktivnosti učenici će moći izdvojiti probleme stanovništva u Istri koristeći se člancima *Naše sloge*, opisati svakodnevni život i prilike u Istri na početku 20. stoljeća te osmisliti priču o svakodnevnome životu u Istri navodeći jedan primjer iz *Naše sloge*.

Treća je skupina radila na zadatku u kojemu su učenici uz pomoć mape „glavnih ideja“ trebali osmisliti priču o dolasku Franje Ferdinanda na Brijune koristeći se tada raspoloživim prometnicama, morskim i

9 Karen Bromley i dr., *50 grafičkih mapa za čitanje, pisanje i druge nastavne aktivnosti*, Zagreb 2014., 102.

10 Ivan Dukić i dr., *Koraci kroz vrijeme 3: udžbenik povijesti u trećem razredu gimnazije*, Zagreb 2016., 220-231.

11 Bromley i dr., *50 grafičkih mapa za čitanje, pisanje i druge nastavne aktivnosti*, 100.

kopnenim. Njihov je zadatak bio analizirati povijesni zemljovid Željeznice u Hrvatskoj izgrađene do 1878. godine i tablicu istarskih željeznica¹² te ocijeniti koliko je izgradnja željeznice pratila prirodnu uvjetovanost, a koliko političku, ocijeniti razvoj željezničke mreže u Hrvatskoj i Istri koristeći se zemljovidima, ocijeniti razvoj pomorskoga prometa koristeći se izvorima.

U drugoj fazi učenici pronalaze odgovore na zadane zadatke te traže izvore iz *Naše sloge* koji će odgovoriti na zadana pitanja. Osim izvora, učenici propituju i samu valjanost izvora. Je li on primaran ili sekundaran, tko je autor izvora, kada je izvor nastao? U toj fazi učenici kritički promišljaju o odabiru izvora. Budući da se radi o trima tematskim skupinama, svaka skupina odabire svoje izvore. Tako za problematiku školstva i odgovore na postavljena pitanja učenici izabiru sljedeće članke koji govore o otvaranju škole u Kožljaku,¹³ članak o školama na Verudi i Kaštanjeru,¹⁴ školi u Rapcu¹⁵ te članak o problemu uvođenja hrvatskoga jezika u škole.¹⁶ Budući da se učenici susreću i s radom Družbe svetoga Ćirila i Metoda za Istru, kao pomoćni radni listić dobivaju i popis polaznika i nastavnika pučkih škola u Istri do 31. srpnja 1913. te Pravila Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru.¹⁷ Skupina koja istražuje svakodnevni život u Istri izdvojila je iz *Naše sloge* sljedeće članke: „Đački štrajk u Pazinu“¹⁸, „Plesna škola“¹⁹ te „Štrajk tramvajskih službenika“.²⁰ Treća skupina izdvojila je članke: „Priestolonasljednik na Brijunima“,²¹ „Austro-ugarsko

12 Osnovni podatci o istarskim željeznicama, Istarska enciklopedija, mrežno izdanje (<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3122>, posjećeno 16. VIII. 2020.)

13 „Iz Kožljaka“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 5.

14 „«Družbina» valja - u pitanju ustanovljenja «Družbinih» škola u Verudeli i Kaštanjeru“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 3.

15 „Rabac 6. juna 1912.“, NS, br. 25, Pula, 20. VI. 1912., 3.

16 „Za naše škole i jezik“, NS, br. 33, Pula, 15. VIII. 1912., 1.

17 Viktor Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, Zagreb 1953., 110-113, 123.

18 „Đački štrajk u Pazinu“, NS, br. 12, Pula, 21. III. 1912., 3.

19 „Plesna škola“, NS, br. 17, Pula, 25. IV. 1912., 4.

20 „Štrajk tramvajskih službenika“, NS, br. 19, Pula, 11. V. 1912., 2.

21 „Priestolonasljednik na Brijunima“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 4.

parobrodarsko društvo plovibeni red“,²² „Bolja željeznička veza Pula – Divače“,²³ te „Za bolju željezničku svezu“. ²⁴ Treća se skupina koristila i dodatnim materijalom, radi se o zemljovidu Željeznice u Hrvatskoj izgrađene do 1878.²⁵ te tablicom istarske željeznice.²⁶

U trećoj fazi slijedi sama analiza i rad na izvorima. Interpretacija izvora provodi se prikupljanjem podataka, izdvajanjem povijesnih činjenica, promišljanjem o točnosti sadržaja koji analiziraju. Učenici povezuju procese i izvore s utvrđenim činjenicama. Kroz pažljivo odabrane zadatke radimo pomoću tehničkih koncepata koji se rabe u nastavi povijesti: koncept uzroka i posljedica, kontinuiteta i promjene, povijesne perspektive te usporedbe i sučeljavanja. Rad na izvoru dovodi učenika do određenih odgovora odnosno zaključaka te rješenja zadanih zadataka.

Posljednja je faza sama prezentacija rada, odnosno izvješćivanje i predstavljanje aktivnosti na kojoj se radilo. Učenici sami odabiru način izlaganja. Kroz svoja izlaganja učenici zaključuju da *Naša sloga* nudi brojne članke pomoću kojih je jasno vidljivo stanje u Istri za razdoblje koje su analizirali. Iz izdvojenih članaka učenici zaključuju kako se pri usporedbi školstva u Istri i Banskoj Hrvatskoj ono suočavalo s jednakim problemom, a to je slaba pismenost stanovništva, posebice žena. Prema podacima prosjek nepismenih iznad šest godina 1880. godine za austrijski dio Monarhije iznosio je 34,73 %.²⁷ U Banskoj Hrvatskoj je 1880. bilo 73 % nepismenih muškaraca i 83 % žena, dok je 1910. vidljiva smanjena nepismenost gdje podatci govore o 49 % nepismenih muškaraca i 17 % nepismenih žena.²⁸ Također, uočavaju kako je to ipak razdoblje pojačane urbanizacije, te sporoga, ali vidljivoga razvoja. Velika je uloga Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru u otvaranju hrvatskih škola diljem Istre. Svrha je Družbe bila podupirati hrvatsko školstvo u Istri na katoličkome narodnom

22 „Austro-ugarsko parobrodarsko društvo plovibeni red“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 6.

23 „Bolja željeznička veza Pula – Divače“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 4.

24 „Za bolju željezničku svezu“, NS, br. 4, Pula, 25. I. 1912., 3.

25 Dukić i dr., *Koraci kroz vrijeme* 3, 224.

26 „Osnovni podatci o istarskim željeznicama“, Istarska enciklopedija (<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3122>, posjećeno 22. VIII. 2020.)

27 Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, 122.

28 Dukić i dr., *Koraci kroz vrijeme* 3, 223.

temelju.²⁹ To je vidljivo i u primjeru otvaranja škole u Kožljaku gdje se održala misa i vršio blagoslov škole i polaznika prilikom samoga otvaranja zgrade 19. veljače 1912.³⁰ Njihovi napori u otvaranju škola rezultirali su činjenicom da je 1913. godine u Istri postojala 161 hrvatsko-slovenska pokrajinska škola, od toga su bile 43 Družbine.³¹ Također, pojavio se i problem učiteljskoga kadra jer je prema izvješću Družbe broj učitelja u školama iznosio za talijanske škole 408, a za hrvatske škole 304 učitelja. Prema postojećoj statistici evidentiranih polaznika, talijanske je škole pohađalo 21.778 učenika, dok hrvatske 19.602 učenika.³² Iz analiziranih članaka vidljivi su problemi s kojima se suočavala Družba prilikom otvaranja škola. Od izdvojenih problema tu su svakako uskraćivanje otvaranja škola usprkos odluci Ministarstva bogoštovlja i nastave od općinske vlasti koja je bila talijanska, kao što je vidljivo iz primjera otvaranja hrvatskih škola na Verudi i Kaštanjeru.³³ Odluka Ministarstva donesena je 3. prosinca 1911., ali je Carsko-kraljevsko kotarsko školsko vijeće uskratilo, u dogovoru s pulskom općinom, otvaranje škola zbog manjkavosti u postupku. Također, u drugome se članku navodi podatak da je Zemaljski odbor u Poreču u dogovoru s općinskom talijanskom većinom više od godinu dana držao neriješenim preko 60 molbi hrvatskih roditelja za ustrojavanjem hrvatskih škola u Istri.³⁴

Kao glavnu razliku učenici navode upravo problem korištenja službenoga nastavnog jezika u školama. U Banskoj Hrvatskoj rabi se hrvatski jezik kao nastavni jezik, dok se u Istri većinom upotrebljavao talijanski kao nastavni jezik. Iz članaka je vidljivo da hrvatske obitelji često znaju slati dijete u talijansku školu zbog besplatnih udžbenika. U članku se navodi kako se zna dogoditi da unutar obitelji jedno dijete pohađa hrvatsku pučku školu, a drugo talijansku te da dijete koje pohađa talijansku školu ne govori s

29 Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, 110.

30 „Iz Kožljaka“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 5.

31 Mate Demarin, *Hrvatsko školstvo u Istri : Pregled razvoja 1818. - 1918.*, Zagreb 1978., 112.

32 Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, 123.

33 „Družbina valja – u pitanju ustanovljenja ‚Družbinih‘ škola u Verudeli i Kaštanjeru“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 5.

34 „Za naše škole“, NS, br. 4, Pula, 25. I. 1912., 3.

roditeljima hrvatski jezik pa tada „taljančare s njima i otac i majka i braća“.³⁵ Također, na primjeru pučke škole u Rapcu vidljiv je problem koji ukazuje da labinski svećenik ne želi blagosloviti kuću Družbinu učitelju u Rapcu, a smatra se nepriličnim i govoriti hrvatskim jezikom među stanovništvom kojemu je hrvatski materinski.³⁶ Nastavni je jezik u školama određivalo Pokrajinsko zemaljsko školsko vijeće sukladno školskom zakonu iz 1869. godine pa se u hrvatskim školama određivao kao obavezni jezik talijanski ili njemački, dok se u talijanskim školama nije učio hrvatski ili slovenski kao obavezni predmet.³⁷ Kao najveći problem zbog takvoga stanja, naveli su problem financiranja škola jer su osnivači škola bile lokalne općine u kojima je vlast većinom bila talijanska, koja je odlučivala i o nastavnome jeziku. Borba za ravnopravnost jezika u javnome životu i u Istarskome saboru temeljila se na poslije donesenim zakonima i pravima.

Skupina koja je analizirala članke pomoću kojih je trebalo izdvojiti probleme s kojima se susreće stanovništvo Istre u svakodnevnome životu te osmisliti priču o svakodnevnome životu u Istri na početku 20. stoljeća, navodeći jedan primjer iz *Naše sloge*, izdvojila je primjere vezane uz đački štrajk, odlazak na ples te štrajk tramvajskih radnika. Listajući brojeve *Naše sloge* iz 1912., ocijenili su da je prema člancima primjetno kako Talijani u Istri na sve načine pokušavaju usporiti proces hrvatskoga i slovenskoga političkog djelovanja i nacionalnoga buđenja. Život istarskoga seljaka nije bio lagan, a učenici su se usmjerili na mlade i njihov društveni život. Učenici pazinske gimnazije pridružili su se štrajku da bi pokazali solidarnost s „braćom u ostalim hrvatskim zemljama“.³⁸ Društveni život mladih pokazao se kao zanimljiv primjer. Učenici su izdvojili hrvatske čitaonice kao mjesta gdje su se mladi mogli zabavljati. Kulturno prosvjetni rad također je bio intenzivan i vidljiv u brojnim člancima *Naše sloge*. Brojne su se aktivnosti organizirale u čitaonicama, sokolskim i drugim društvima. Djelovanje čitaonica odigralo je veliku ulogu u osvješćivanju istarskih Hrvata. Čitaonice su postale kulturna središta u kojima se organizirala zabava,

35 „Za naše škole i jezik“, NS, br. 33, Pula, 15. VIII. 1912., 1.

36 „Rabac, 6. juna 1912.“, NS, br. 25, Pula, 20. VI. 1912., 3-4.

37 Car Emin, *Moje uspomene na Družbu sv. Ćirila i Metoda za Istru*, 122.

38 „Djački štrajk u Pazinu“, NS, br. 12, 21. III. 1912., 3.

plesovi, tematska predavanja za sve generacije. S obzirom na to da su se u otvorenim hrvatskim čitaonicama organizirale razne vrste čitaoničkih zabava, sve je više mladih odlazilo na te zabave, kao što je i primjer zabave u čitaonici u Mošćenicama.³⁹ Čitaonice su nudile i tečajeve plesa pa je tako organiziran i tečaj profesora iz Sarajeva koji je u pulskoj čitaonici držao tečaj plesa za početnike, učenike i one koji ga žele opet ponoviti.⁴⁰ Od postojećih problema izdvojili su problem prijevoza. Izdvojili su štrajk tramvajskih radnika koji nisu željeli raditi tijekom proslave 1. svibnja te su zbog štrajka dobili otkaz.

Skupina koja je imala za zadatak osmisлити priču o dolasku Franje Ferdinanda na Brijune, koristeći se tada raspoloživim prometnicama, nakon analize zadanih izvora došla je do sljedećih zaključaka: prometna povezanost Istre s ostalim hrvatskim zemljama bila je slaba, a razvoj željeznice u začetcima. Iz članka *Bolja željeznička sveza* vidljivo je da istarska pruga Divača – Pula, koja je puštena u promet 1876. godine, dobiva bržu vezu vlakom koji prometuje na relaciji Beč – Trst kada je uveden poseban vlak koji ujutro kreće iz Divače i stiže u Pulu u jutarnjim satima.⁴¹ Također je iz članka vidljivo da je Pula dobila i neposrednu vezu s Trstom puštanjem u promet pruge Hrpelje – Kozina – Trst 1887. godine. Okolne su općine poslale molbu ravnateljstvu državnih željeznica u Trstu da im omogući još jedan vlak koji bi vozio svaki dan iz Trsta prema Hrpelju.⁴² Na primjeru željeznica izdvojili su da ne postoji željeznička pruga koja povezuje primjerice Rijeku s Pulom. Istražujući načine na koje je prestolonasljednik Franjo Ferdinand mogao stići iz Beča u Pulu pomoću plovidbenoga reda Austro-ugarskoga parobrodarskog društva, proučavali su postojeće linije. Kao moguće rješenje dolaska izdvojili su vožnju vlakom do Trsta te odlazak brodom do Pule. S obzirom na činjenicu da je Pula tada bila glavna austrijska ratna luka, vojni bi brod došao po prestolonasljednika u Trst.

39 „Društveni život“, NS, 1912., br. 17, Pula, 25. IV. 1912., 2.

40 „Plesna škola u Čitaonici“, NS, br. 17, Pula, 25. IV. 1912., 4.

41 „Bolja željeznička sveza“, NS, br. 9, Pula, 29. II. 1912., 4.

42 „Za bolju željezničku svezu“, NS, br. 4, Pula, 25. I. 1912., 3.

Nakon izlaganja po skupinama i rezultatima dobivenim za svaku temu, slijedi i rasprava u kojoj učenici zaključuju te izdvajaju dokaze na koji su način novine promicale hrvatske preporodne ideje i razvijale nacionalno-integracijski identitet te na koncu opisuju razvoj hrvatskoga preporoda u Istri te ga uspoređuju s razvojem preporoda u ostalim hrvatskim zemljama.

Jasne smjernice ključ su istraživačkoga učenja. Aktivnim radom na analizi izvora iz *Naše sloge* vidljivo je da učenici imaju pristup velikom broju informacija koje trebaju vrednovati i o njima kritički promišljati te na taj način razvijati povijesno mišljenje. Stoga je uloga nastavnika velika i traži da za svaku aktivnost i rad na izvoru jasno definira ishode te pažljivo odabranim metodama omogući učeniku pristup i rad na izvorima. Pitanja koja potiču na kritičko razmišljanje postaju temelj u analizi izvora. Iz navedenoga je primjera vidljivo kako učenici mogu radom na člancima iz *Naše sloge* smjestiti događaje u vrijeme i prostor te usporediti i izdvojiti probleme koji se javljaju u Istri početkom 20. stoljeća, a vezani su za zadane teme. Također, ovakvim načinom rada povezuju povijesne procese i događaje kroz određeno povijesno razdoblje te uspoređuju s onim što su dotad usvojili. Radom na odabranim člancima *Naše sloge* moguće je dobiti uvid te utvrditi stečena znanja o najvažnijim događajima, društvenim, kulturnim i gospodarskim prilikama u Istri tijekom druge polovice 19. i na početku 20. stoljeća. Radom na izvorima otvorile su se i brojne nove teme i sadržaji koje je jednakom metodologijom moguće odraditi tijekom nastavnoga procesa.

Primjer tematske pripreme – 3. razred gimnazije, izborna tema, zavičajna nastava

TEMA	Izborna tema – Prilike u Istri početkom 20. stoljeća
Domena	D. Politika C. Znanost i tehnologija B. Ekonomija
Ishod na razini nastavnoga predmeta	POV SŠ D.3.2. Učenik klasificira modele i različite koncepte nacionalnih integracija u svijetu i na prostoru hrvatskih zemalja. POV SŠ C.3.1. Učenik prosuđuje povezanost industrijskih revolucija, znanosti i obrazovanja s razvojem nacija i nacionalizama. POV SŠ B.3.1. Učenik prosuđuje različitost i dinamiku gospodarskih promjena u svijetu i hrvatskim zemljama od 18. do početka 20. stoljeća.
Odgojno-obrazovni ishod na razini teme	Učenik: 1. klasificira različite nacionalne koncepte integracija u svijetu i na hrvatskom području s naglaskom na Istru 2. zaključuje o posljedicama industrijskih revolucija na svakodnevni život ljudi 3. tumači promjene nastale procesom modernizacije u hrvatskim zemljama u 19. stoljeću i početkom 20. stoljeća (školstvo, promet, svakodnevni život) 4. kreira višestruku vremensku crtu služeći se događajima navedenim u <i>Našoj slogi</i> za 1912. godinu
Aktivnosti po skupinama i odgajno-obrazovni ishodi na razini aktivnosti	1. aktivnost – 1. skupina – Školstvo <u>Zadatak:</u> učenici će usporediti škole u Istri i Banskoj Hrvatskoj služeći se člancima iz <i>Naše sloge</i> i tekstom u udžbeniku koristeći se grafičkom mapom usporedbe. Ishodi aktivnosti: - kreirati višestruku vremensku crtu služeći se događajima navedenim u <i>Našoj slogi</i> za 1912. godinu - usporediti stanje u školstvu u Banskoj Hrvatskoj i Istri koristeći se zadanim izvorima

- **utvrditi** prema postojećim podacima iz udžbenika i zemljovida odnos nepismenih u Hrvatskoj

- **ocijeniti** ulogu Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru kroz otvaranje hrvatskih škola u Istri pomoću zadanih izvora.

2. aktivnost – 2. skupina – Svakodnevni život u Istri

Zadatak: učenici će uz pomoć mape „glavnih ideja“ osmisliti priču o svakodnevnome životu u Istri navodeći s kojim se problemima susreće stanovništvo, kako se zabavljaju.

Ishod aktivnosti:

izdvojiti probleme stanovništva u Istri koristeći se člancima *Naše sloge*

opisati svakodnevni život i prilike u Istri na početku 20. stoljeća

osmisliti priču o svakodnevnome životu u Istri navodeći jedan primjer iz *Naše sloge*.

3. aktivnost – 3. skupina – Posjet Franje Ferdinanda Istri

Zadatak: učenik će uz pomoć mape „glavnih ideja“ osmisliti priču o dolasku Franje Ferdinanda na Brijune koristeći se tada raspoloživim prometnicama (brodovi, luke, ceste, željeznice).

Ishod aktivnosti:

analizirati povijesni zemljovid Željeznice u Hrvatskoj izgrađene do 1878. godine te tablicu istarskih željeznica i ocijeniti koliko je izgradnja željeznice pratila prirodnu uvjetovanost, a koliko političku

ocijeniti razvoj željezničke mreže u Hrvatskoj i Istri koristeći se zemljovidima

ocijeniti razvoj pomorskoga prometa koristeći se izvorima

osmisliti priču o dolasku Franje Ferdinanda na Brijune koristeći se tada raspoloživim prometnicama.

Nastavne jedinice

1. *Naša sloga* kao povijesni izvor u nastavi povijesti
2. Prilike u Istri na početku 20. stoljeća

Tehnički koncepti	povijesni koncept vremena i prostora povijesni koncept uzroka i posljedica povijesni koncept rada s povijesnim izvorima povijesni koncept kontinuiteta i promjena povijesni koncept povijesne perspektive povijesni koncept usporedbe i sučeljavanja
Predviđeni broj sati za realizaciju teme	4 školska sata
Međupredmetne teme	Učiti kako učiti A.2.1. Upravljanje informacijama Uz podršku učitelja ili samostalno traži nove informacije iz različitih izvora i uspješno ih primjenjuje pri rješavanju problema. A.2.2. Primjena strategija učenja i rješavanje problema Učenik primjenjuje strategije učenja i rješava probleme u svim područjima učenja uz praćenje i podršku učitelja. A.2.3. Kreativno mišljenje Učenik se koristi kreativnošću za oblikovanje svojih ideja i pristupa rješavanju problema. A.2.4. Kriičko mišljenje Učenik razlikuje činjenice od mišljenja i sposoban je usporediti različite ideje. B.2.1. Planiranje Uz podršku učitelja učenik određuje ciljeve učenja, odabire pristup učenju te planira učenje. B.2.4. Samovrednovanje/samoprocjena Na poticaj učitelja, ali i samostalno, učenik samovrednuje proces učenja i svoje rezultate te procjenjuje ostvareni napredak. D.2.2. Suradnja s drugima Učenik ostvaruje dobru komunikaciju s drugima, uspješno surađuje u različitim situacijama i spreman je zatražiti i ponuditi pomoć.

	Gradanski odgoj A.5.1. Aktivno sudjeluje u zaštiti i promicanju ljudskih prava. B.5.1. Promiče pravila demokratske zajednice. Poduzetništvo B.5.1. Razvija poduzetničku ideju od koncepta do realizacije. B.5.2. Planira i upravlja aktivnostima. C.5.1. Sudjeluje u projektu ili proizvodnji od ideje do realizacije. IKT A.5.1. Učenik analitički odlučuje o odabiru odgovarajuće digitalne tehnologije. A.5.2. Učenik se samostalno služi društvenim mrežama i računalnim oblacima za potrebe učenja i osobnoga razvoja.
Korelacija	Geografija – rad na zemljovidima Sociologija – kritički propituje društvene odnose, pojave i procese Hrvatski jezik – rad na povijesnim izvorima i s tekstem u časopisu <i>Naša sloga</i> Informatika – korištenje digitalnih alata
Vrednovanje	Vrednovanje za učenje – višestruka lenta, karta, esej, usporedna tablica, liste procjene; provodi se sustavnim i kontinuiranim praćenjem individualnih i skupnih aktivnosti učenika. Vrednovanje kao učenje – samovrednovanje i vršnjačko vrednovanje (primjer lista procjene 321, digitalni alati, refleksija na rad). Vrednovanje naučenoga – zadatak vezan uz istraživačko učenje u kojem trebaju opisati stanje u Istri na početku 20. stoljeća kroz zadane aktivnosti, teme i izvore iz <i>Naše sloge</i>.

Naša sloga as historical source in history teaching

The 2019 History Curriculum defines the development of the capacity of historical and critical thinking in pupils and students. Today's educational process is grounded on active study defined by its outcomes. Historical concepts are treated through technical concepts also defined by the curriculum. Those technical concepts are used as tools in the teaching process. One of the technical concepts defined in history teaching is the use of historical sources. *Naša sloga* is an inexhaustible witness of the past, a historical source that permits us to analyse various history domains. The objective of this paper is to illustrate the methods in which we can use *Naša sloga* as historical source and analyse the selected newspaper articles with our students in order to reconstruct social, cultural and economic circumstances in Istria in the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. This kind of research study allowed the students to evaluate the validity of the source and the contents of the articles. Clear indications and precisely defined outcomes are essential for research study, it is therefore necessary to clearly define the basic questions for source analyses and apply them in every activity and operation on the source. During the analyses and the comparison of articles, the students develop critical and historical thinking through assigned concepts. An illustrative example was a group project that covered three topics and was structured according to the defined outcomes: School education - The Society of St. Cyril and Methodius for Istria, Everyday life in Istria and Franz Ferdinand's visit to Istria. The articles are used by students as historical sources where they apply the knowledge acquired so far, think critically and make conclusions about the following topics: the educational system, everyday life and the traffic connections between Istria and other Croatian territories. Using the sources, the students detect and point out the proofs of the newspaper's way to promote Croatian revival ideas and develop the national integration identity. One of the possible methods is certainly the elaboration of the topics they addressed.

Key words: *Naša sloga*, historical source, historical thinking, critical thinking, technical concepts

Stipan Trogrlić

(Područni centar Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Puli), u mirovini
Stipan.Trogrlic@pilar.hr

Program istarskih hrvatskih katolika prema pisanju *Pučkoga prijatelja* 1899. – 1914.

Izvadak

U radu će biti prikazan program istarskih hrvatskih katolika, neformalne kršćansko-socijalne grupe, koja se od 1908. godine organizacijski profilira kao Hrvatski katolički pokret u Istri. Svojevrсни glasnogovornik te grupacije bio je *Pučki prijatelj*, list radikalne katoličke orijentacije. Budući da je Pokret imao za cilj „kršćanska načela zadojena hrvatskim duhom udahnuti čitavoj hrvatskoj Istri“, *Pučki prijatelj* je u vremenu od početka svojega izlaženja 1899. do izbijanja Prvoga svjetskog rata 1914., uređivan pod nadzorom svojega pokretača, krčkoga biskupa Antuna Mahnića, smatrao da je za ostvarenje navedenoga cilja, uz vjersku obnovu, potreban i gospodarsko-socijalni preporod istarskih Hrvata i njihovo nacionalno-političko osvješćivanje. To su tri točke koje čine okosnicu programa organiziranih hrvatskih katoličkih snaga u Istri

Ključne riječi: *Pučki prijatelj*, Istra, katolici, program, vjera, nacija, politika

UVOD

U kontekstu nastojanja Katoličke crkve u Europi da organiziranim nastupom, u prvome redu katoličkoga laikata, povrati izgubljene društvene pozicije javljaju se nacionalni katolički pokreti. Gubitak utjecaja i društvenoga značenja Crkve bila je, najvećim dijelom, posljedica racionalističko-liberalnih ideja koje će poslužiti građanskoj klasi kao teorijsko uporište na putu revolucionarnoga rušenja feudalnoga poretka. Umjesto feudalnoga društva, u kojem je Crkva bila povlaštena i zaštićena, građanski liberalizam, u blažoj inačici, samo tolerira Crkvu kao jedan od društvenih čimbenika, dok je u onoj radikalnijoj nastoji potisnuti s te scene smatrajući je stupom i braniteljicom „ancien regimea“ i predvodnikom nastojanja povratka na društvenu scenu toga „režima.“ Hrvatski katolički pokret u Istri (dalje HKPI) dio je Hrvatskoga katoličkog pokreta (dalje: HKP) i kao takav nosi sva njegova obilježja, uz neke lokalne posebnosti. Svoj je program HKPI sažeo u krilaticu „kršćanska načela zadodjena hrvatskim duhom udahnuti čitavoj hrvatskoj Istri.“¹

Iako Pokret nije imao „izvedbeni“ program koji bi konkretizirao i operacionalizirao način (put) realizacije općega programa tako jednostavno, a opet tako općenito, sadržanoga u toj krilatici, ipak se iz napisa PP-a daju prepoznati osnovne smjernice programa HKPI-ja. Čini nam se da se mogu iščitati tri velika područja toga programa: gospodarsko-socijalno, idejno-svjetonazorsko i nacionalno-političko. Slijedeći encikliku pape Lava XIII. *Rerum novarum* iz 1891. godine, svojevrsnu sintezu pedesetogodišnjega bavljenja Crkve gospodarsko-socijalnim pitanjem, PP je ponudio program izlaska istarskoga sela iz gospodarske krize. Međutim, kako su materijalne pretpostavke za realizaciju toga programa bile preslabe, a ni društveno-političko ozračje nije mu išlo na ruku, njegova je realizacija često bila samo dobra želja. Ipak, taj je program zanimljiv kao pogled istarskoga hrvatskog katolištva na uzroke gospodarske zaostalosti Istre i traženje izlaza iz te situacije pri čemu, u konačnici, ne treba zanemariti ni poduzete mjere u realizaciji programa. Na idejno-svjetonazorskom planu primjetan je

1 „Uzduž i poprijeko Istre“, *Pučki prijatelj* (dalje: PP), br. 4, Krk, 10. II. 1909., 30.

katolički radikalizam. Tko nije s nama, protiv nas je. Trebalo se obračunati ne samo s liberalima kao vanjskim neprijateljima nego i s „kolebljivcima“, nedovoljno jasnim i premalo borbenim u isticanju katoličkih načela, unutar same Crkve. Glede nacionalno-političkoga dijela programa, u njemu je konstanta zauzimanje za hrvatske nacionalne interese. Do pred sam Prvi svjetski rat najpovoljnijim političkim okvirom za ostvarenje hrvatskih nacionalnih interesa HKPI vidi u velikohrvatskome pravaškom programu, da bi se potom priklonili integralnome jugoslavenstvu, unutar kojega bi Hrvati kao dio „jugoslavenskoga naroda“ mogli ostvariti svoje nacionalne težnje.

GOSPODARSKI PROGRAM – NA TRAGU ENCIKLIKE *RERUM NOVARUM*

U gospodarsko-socijalnome programu na prvom se mjestu nastojalo dijagnosticirati i uzroke „jadnim i žalosnim društvenim i gospodarskim prilikama“ na istarskome selu. Ti uzroci nisu detaljnije elaborirani niti su sačinjeni po nekome kriteriju. Pisani za široke seljačke slojeve trebali su im pomoći u sagledavanju uzroka njihova položaja da bi imali „orijentir“ u traženju izlaza iz toga položaja. Za PP sve je počelo propašću autarkične, naturalne feudalne privrede i prelaskom na robno-novčanu privredu. Kolikogod je u okvirima naturalne privrede istarski seljak živio skromno, uspijevao je podmiriti svoje obveze i o(p)stati na selu. U kapitalizmu se, s jedne strane, te obveze povećavaju, a s druge se strane moraju podmiriti novcem. Jedini način da seljak dođe do novca bila je prodaja onoga što je proizveo na svome imanju. Izloženi tržišnoj utakmici ponude i potražnje seljački su proizvodi gubili na vrijednosti, često ih je seljak morao prodati u bescejenje samo da podmiri plaćanje poreza, globa, raznih taksa, dugova.² Ukratko: liberalni je kapitalizam svojim načelom slobode na svim društvenim područjima, pa tako i onome gospodarskome, doveo do nagloga bogaćenja uskoga sloja krupnih kapitalista i osiromašenja širokih radnih

2 „Rajffajzenove posudilnice“, PP, br. 17, Krk, 10. IX. 1903., 133.

slojeva: seljaka, radnika i obrtnika. Zato je borba protiv liberalizma kao takvoga, jer radi se o glavnome neprijatelju Božjem i neprijatelju „našega naroda“, trajni zadatak kršćansko-socijalnih snaga u Istri.³

Navedeni glavni uzrok generirat će i one druge uzroke propadanja istarskoga sela, po nacionalnome sastavu većinski hrvatskoga. Prema PP-u to je propadanje obiteljskih zadruga i njihovo komadanje na sve sitnije posjede. Dok je pojedinac, barem što se tiče egzistencijalnoga minimuma, bio zaštićen institucijom obiteljske zadruge, sada je, izdvojevši se iz zadruge i dobivši svoj mali posjed, jedva preživljavao. O nekome višku proizvoda i njihovu unovčavanju mogao je samo sanjati. Kada su potrebe za novcem bivale sve veće, seljak je često, pritisnut nevoljom, posuđivao novac uz visoke kamate i tako postajao žrtva bešćutnih kamatarara (lihvara). Upravo je to zaduživanje seljaka kod lihvara na stranicama PP-a često apostrofirano kao uzrok propadanja seljaka i napuštanja sela. Kamatari dolaze iz gradskih središta, razmire se po istarskim selima, nude seljacima zajmove uz visoke kamate (do 20 %, pa i više). Seljaci, nemajući drugoga izlaza, prihvaćaju zajmove po ponuđenim uvjetima. Pritom se nadaju da će godina biti rodna te da će prodajom viška proizvoda moći podmiriti dug te ostaviti nešto za život i poboljšanje proizvodnje. No, kako se znalo dogoditi da je godina bila sušna ili je grad uništio ljetinu, izjalovila su se nadanja seljaka. Sada se ponovno morao zadužiti, ovoga puta uz još veće kamate. I tako nekoliko puta, dok nije bio prisiljen prodati zemlju da podmiri dug. Zato su za PP kamatari ljudi bez srca, bez poštenja i kršćanskoga osjećaja. „Kršćani su dok im se sviđa, a domoljubi dok im na ruku ide“.⁴ Pozivaju se na Sv. pismo Staroga i Novoga zavjeta te crkvene oce i učiteljstvo Crkve, a zaboravljaju da je kamatarenje nespojivo s kršćanskim moralnim naukom.⁵ Ne smije se, smatra PP, u tome isprepletenomu sklopu uzroka, zaboraviti lakomislena rasipnost seljačkoga svijeta, posebno prisutna prigodom vjenčanja, krštenja, pogreba, blagdana zaštitnika sela – to je subjektivni razlog propadanja sela i seljaka. U tim prigodama često nedostaje osjećaja

3 „Seljačka mora je pala!“ PP, br. 14, Krk, 20. V. 1907., 106.

4 „Seljak i lihvar“, PP, br. 8, Krk, 10. IV. 1900., 60.

5 „Glavnica i rad“, PP, br. 23, Krk, 25. XI. 1900., 177-178.; „Seljak i lihvar“, PP, br. 8, Krk, 10. IV. 1900., 60-61.

za mjeru, dolazi do natjecanja među seljacima tko će npr. napraviti veće svatove ili bogatiju „feštu“, pa makar se morao zadužiti.⁶

I kada se list od 1907. počinje sve više orijentirati prema idejno-svjetonazorskoj i nacionalno-političkoj problematici, težište pisanja PP-a i tada je na gospodarskome pitanju kao najvažnijem u postojećim društvenim i političkim prilikama. To je pitanje toliko važno da o njemu ovisi blagostanje i sloboda naroda. „Gdje je gospodarstvo na slabom stupnju, tu je i narod potišten, zavaravan i zavađen, dok naprotiv gdje se narod podigao u gospodarstvu, riešio je borbu za svagdanji svoj obstanak pa zato podigao se je i u narodnom i u političkom pogledu. (...) Koliko je žalosno gledati kako ga (istarskog hrvatskog seljaka, op.a.) baš ta bijeda sili da mora svoja najsvetija i najuzvišenija čuvstva zatajivati.“⁷ Ne tumači koja su to čuvstva jer je prije tu ubrojena narodnost i domovina.⁸ Teške gospodarske prilike imale su za posljedicu nacionalno-političku zapuštenost i moralno-vjersko propadanje. Suočen sa stalnom borbom za golo preživljavanje, pritisnut dugovima, iz kojih nije vidio izlaza, seljak se počeo odavati alkoholu, sve je više odlazio u gostionicu, a sve manje u crkvu.⁹ Tako je materijalna bijeda postajala uzrokom i nacionalno-domoljubne i vjersko-moralne zapuštenosti.

Budući da su temeljne odrednice HKPI-ja borba za očuvanje vjerskoga (katoličkoga) i nacionalnoga identiteta istarskih Hrvata, nije čudno da se, polazeći od ozdravljenja gospodarstva, vjerovalo u lakše očuvanje tih identiteta. Na isticanje gospodarsko-socijalnoga u prvi plan, a stavljanjem u drugi plan nacionalno-političkoga pitanja utjecao je stav crkvene hijerarhije u Monarhiji. Svjesni opasnosti nacionalizma u višenacionalnoj Austriji njezini su biskupi u nekoliko navrata upozoravali na nespojivost nacionalnoga ekskluzivizma s katoličkim univerzalizmom.¹⁰ Dakako, pritom nije bilo upitno sudjelovanje katolika u nacionalno-

6 „Rajffajzenove posudilnice“, PP, br. 18, Krk, 25. IX. 1903., 142.

7 „Gospodarska organizacija i gospodarski sastnak u Istri“, PP, br. 2, Krk, 25. I. 1901., 12.

8 „Udružimo se!“, PP, br. 23, Krk, 25. XI. 1900., 194.

9 „Raiffaizenove štedionice s moralnog gledišta“, PP, br. 4, Krk, 4. II. 1900., 29.

10 Arhiv Porečke i Pulske biskupije u Poreču, Lettera pastorale episcopato austriaco, Gorizia 1849., 1885., 1905.

političkim zbivanjima nego trebaju li to činiti preko vlastitih organizacija. Tako je tršćanski i koparski biskup Franjo Nagl (za biskupa imenovan 1902.) bio mišljenja da mreža talijanskih gospodarskih organizacija može posredno biti djelotvorna i na osjetljivome nacionalnom polju, zbog čega nema potrebe gurati nacionalnu problematiku u prvi plan.¹¹

U traženju puteva izlaska iz krize i uspješnoga podizanja gospodarstva, PP od samoga početka na prvo mjesto stavlja potrebu „čvrste i dobre organizacije“. Ono što je slovenski svećenik Janez Kolan izrazio na Euharistijskome kongresu u Dubrovniku godine 1909. riječima: „U organizaciji je spas“,¹² PP je već prije isticao. U mreži potrebnih organizacija, kao „conditio sine qua non“ izlaska iz krize, na prvome su mjestu, barem po prostoru koji im je posvećen, Raiffeisenove štedionice,¹³ potom slijede potrošačko-obrtne zadruge, razni oblici proizvodnih zadruga te na kraju potreba gospodarskoga prosvjeđivanja kroz školski sustav i tiskanje poučnih knjiga.

S obzirom na veliko gospodarsko zaostajanje Istre, po pisanju PP-a, nisu više dostatne mrvice koje je dotad pružala vlada nego „tu treba većih komada“. Ti „veći komadi“ izneseni su u prijedlogu od devet točaka, a sadrže program mjera koje bi pokrajinska vlada trebala pružiti istarskome gospodarstvu da bi ono krenulo putem ozdravljenja. Na prvome je mjestu otvaranje trgovina i skladišta u svakome mjestu. U trgovinama bi mještani mogli kupiti sve što im treba za život, a u skladištima bi prodavali višak proizvoda. Usto, važno bi bilo da pokrajinska vlada potiče osnivanje posujilnica i štedionica po Raiffeisenovu modelu, potom da posreduje kod smanjivanja hipotekarnih dugova, da vodi brigu o osiguranju seljaka protiv bolesti i raznih nezgoda. Na kraju, zadatak je vlade promicati gospodarsku pouku i, pomoću obrtničkih sudova, barem smanjiti, ako se već ne mogu

11 Giampaolo Valdevit, *Chiesa e lotte nazionali: il caso di Trieste (1850 – 1918)*, Trieste 1979., 229-231.

12 *Dan*, Split, 4. V. 1910., 3.

13 Tako nazvane po Friedrichu Wilhelmu Raiffeisenu (1818. – 1888.) koji je nakon duljega eksperimentiranja izumio sustav koji je omogućavao seljaštvu da međusobnim financiranjem dođe do jeftinih kredita. Mira Kolar-Dimitrijević, *Povijest novca u Hrvatskoj*, Zagreb 2013., 118.

ukloniti, parnice zbog međaša i ometanja posjeda.¹⁴ Istina, vlada troši puno novca na unaprjeđenje gospodarstva, međutim, kako rezultati nisu adekvatni uložnim sredstvima, onda se vlada ili ne razumije u gospodarska pitanja ili joj je „malo stalo do seljačkog napretka“. Osim toga, od te brige korist ima samo talijanski nacionalni korpus u Istri, hrvatski i slovenski je toliko zanemaren kao da i ne postoji – zaključuje PP.¹⁵

VJERSKOUSMJERENJE – KATOLIČKIRADIKALIZAM

U vrijeme sučeljavanja triju idejno-svjetonazorskih orijentacija u istarskoj hrvatskoj sredini na početku 20. stoljeća, naprednjačke, borbene protukatoličke, radikalne (intransigentne) katoličke i narodnjačke, bliske liberalnome katolicizmu, PP je bio predvodnik one radikalno-katoličke. Uređivan pod „dirigentskom palicom“ njegova osnivača, krčkoga biskupa Antuna Mahnića, dosljednoga zastupnika potrebe razdvajanja duhova, odbijao je priznati bilo kakvu vrijednost onome što ne nosi katoličko obilježje te nije dopuštao bilo kakvo približavanje istarskih katolika istarskim liberalima. Pri ocjeni intransigentnosti PP ne treba zaboraviti da se njegova pojava poklapa s vremenom „crkvene polemichnosti“ i da će za dijalošku dimenziju Crkve trebati čekati II. vatikanski sabor (1962. – 1965.). S druge strane i strelice odapete iz liberalnih redova, posebno iz tabora Napredne omladine, borbene protukatoličke grupacije, poslije političke stranke, prema Katoličkoj crkvi, nosile su žuč demonizacije svega katoličkoga. Nisu izostale teške riječi i optužbe na račun „klerikalizma crne bande“, a klerikalizmom je, u smislu korištenja vjere i Crkve za političke svrhe, bio okvalificiran svaki javni rad katolika i njihove Crkve.

Zato nije čudo da je došlo do prve polemike između PP-a i *Pokreta*, lista „svih naprednjaka“ koji je izlazio u Zagrebu od 1904. do 1910. Razlog za polemiku bilo je tumačenje nekih događaja vezanih uz sastanak hrvatskih i slovenskih đaka u Narodnome domu u Pazinu 7. i 8. rujna

14 „Širimo zadrugarstvo“, PP, br. 23, Krk, 10. XII. 1905., 171-172.

15 „Slušaj ti pokrajino i ti vlado“, PP, br. 5, Krk, 20. II. 1907., 33.

1907. *Pokret* je u izvješću o sastanku naglasak stavio na inzistiranje trojice bogoslova na čelu s Antunom Jankom, jednim od referenata na sastanku, da se u „Rezoluciju o istarskom đaštvu“ unese odredba o kršćansko-socijalnim temeljima kao odrednici u radu đaka umjesto predloženoga narodno-demokratskog temelja te nastojanju „klerikalaca“ da se na zabavi poslije sastanka zabrani recitiranje Kranjčevićeve pjesme *Posljednji Adam*. Po tumačenju *Pokreta* prijedlog trojice bogoslova značio je bespotrebno prenošenje slovenskih idejnih dioba i bojeva u istarsku sredinu, pri čemu prešućuje da su članovi Istarskoga kluba, člana liberalnoga akademskog društva *Zvonimir* u Beču, u pripremama za sastanak nastojali uskratiti nastup bogoslova Janka, jednako ne govori ništa o uvredama kojima je Janko bio izložen za vrijeme iznošenja svojega referata.¹⁶ Upravo na ovim prešućenim činjenicama PP gradi svoje izvješće o đačkome sastanku u Pazinu, ali nema ni riječi o pokušaju cenzuriranja Kranjčevića.¹⁷ Odabir upravo spomenute Kranjčevićeve pjesme u katoličkim redovima zacijelo je bio shvaćen kao provokacija jer je bio poznat negativan stav biskupa Mahničia prema Kranjčevićevu pesimizmu, a taj je pesimizam jako naglašen upravo u *Posljednjem Adamu*.¹⁸

Nije prošlo puno vremena od đačkoga sastanka u Pazinu, a na stranicama *Pokreta* oglasio se člankom „Klerikalizam u Istri“ Kastavac Milan Marjanović, jedan od ideologa Napredne omladine. U najvećem dijelu članka Marjanović želi dokazati da idejne sukobe u Istri izazivaju „klerikalci“ na čelu s biskupom Mahničem. Posljedice „idejnih bojeva“, smatra Marjanović, mogu biti nesagledive za nacionalne interese istarskih Hrvata. Jer, ako dođe do cijepanja, dotada jedinstvenih Hrvata u dvije stranke, „obje će strane oslabiti, a vlada ojačati i rješenje odgađati u svom interesu“. Rješenje vidi u uspostavljanju nacionalnoga konsenzusa u Istri, s tim da se to prepusti samim Istranima bez uplitanja sa strane, bilo liberala iz Zagreba ili klerikalaca iz Kranjske.¹⁹

16 „Sastanak istarskog đaštva“, *Pokret*, Zagreb, 11. IX. 1907., 2.

17 „Naše đaštvo“, PP, br. 25, Krk, 10. IX. 1908., 197-198.

18 Ignacij Radić, *Doktor Antun Mahnić, krčki biskup*, Požega 1940., 57.

19 „Klerikalizam u Istri“, *Pokret*, Zagreb, 30. X. 1907., 2-3.

Ubrzo se na Marjanovićev članak osvrnuo PP. Učinio je to u podlistku „Istro, čuju naš glas!“ tiskanom u devet nastavaka, od broja 28 (10. listopada 1907.) do broja 36 (30. prosinca 1907.). Podlistak je objavljen u posebnoj knjižici, kao prvi svezak Male knjižnice PP-a, što upućuje na važnost koja se pridavala sadržaju. Ukoričavanjem u knjižicu čitav je tekst bio na jednom mjestu dostupan i onima koji nisu čitali PP.²⁰

Ono što Marjanović naziva klerikalizmom, za PP čista je „liberalna fikcija“ prezentirana s jasnim ciljem: potisnuti Crkvu iz javnoga života, potom odvojiti vjernike od biskupa i svećenika te na kraju stvoriti društvo bez vjere. Nedostatak svjetovne inteligencije, silom prilika, doveo je do toga da se svećenici bave svjetovnim stvarima, pa i politikom. No, cilj njihova bavljenja i svjetovnim stvarima nije osvajanje vlasti nego duhovno i materijalno uzdizanje povjerenih im vjernika. Zato je Marjanovićev napad na „klerikalizam“ u biti napad na gospodarsko uzdizanje istarskoga seljaštva koje će mu bolje od bilo kakve teorije otvoriti oči za zamke liberalizama.²¹

Preciziranjem katoličkoga učenja o odnosu vjere i nacije odgovoreno je na optužbe da „klerikalizam“ svojim isticanjem prvenstva vjerskoga nad nacionalnim otvara prostor prihvaćanju crkvenoga učenja, i kada je ono izravno protiv nacionalnih interesa. Ljubav prema vlastitome narodu, a to su naglašavali brojni crkveni autoriteti (papa Lav XIII., biskup Ireland), kao kategorija naravnoga reda stvari ne može biti protivna nadnaravnome, božanskome poretku, sve u skladu s onom poznatom sv. Tome Akvinskoga: „Gratia non tolit naturam, sed perficit.“ (Milost ne uništava narav nego je usavršava). Pozivanje na narod, njegovu volju i interese, omiljeno kod liberala svih vrsta, tako naglašeno kod Marjanovića u spomenutome članku, PP smatra da se okreće protiv onih kojima su usta puna naroda. Naime, Hrvati su katolički narod i svatko tko želi raditi za hrvatske interese mora poštivati tu činjenicu.²²

Idejno svjetonazorske razlike među istarskim sveučilištarcima, đacima pazinske gimnazije i učiteljima dovele su do stvaranja paralelnih,

20 *Istro, čuj naš glas*, Mala knjižnica Pučkog prijatelja, svezak 1., Krk 1908.

21 „Podlistak: Istro, čuj naš glas“, PP, br. 28, Krk, 10. X. 1907., 121-122.

22 „Podlistak: Istro, čuj naš glas“, PP, br. 36, Krk, 30. XII. 1907., 185-188.

katoličkih i liberalnih, organizacija. PP pomnjivo promatra, bilježi i objašnjava uzroke ovih dioba. Nerealno bi bilo očekivati hladan, objektivan i analitičan pristup jer je PP aktivan sudionik zbivanja, piše sa strašću i pristranošću katoličkoga „zelanta“. Odbacuje optužbe da on unosi razdor među istarske Hrvate, krivci su oni iz drugoga tabora jer ne poštuju vjerska prava naroda. Budući da su istarski Hrvati u ogromnoj većini katolici, poštivanje tih prava značilo bi da se u statutima društava jasno istakne da njihov rad počiva na katoličkim načelima.²³

Izmišljena polemika između fiktivnih likova Jure Budinčića, propaloga bečkog studenta nazvanoga „Crni študent“ i Jure Jurinića, obrazovanoga seljaka koji je studij morao prekinuti zbog smrti u obitelji, predstavljenoga pod imenom „Mudri Jure“, nastoji zaokružiti razlike između katoličkoga i liberalnoga studenta. Nazivi, scenografija i ikonografija pažljivo su odabrani. Liberalni je student nazvan „crni“, a katolički „mudri“, kratke biografije pokazuju nemaran i lagodan život onoga prvoga te skroman i radišan ovoga drugoga. Susret dvojice studenata događa se ne slučajno pod ladonjom nakon mise. „Crni študent“ pod rukom drži *Pokret*, simbol antikatoličkoga liberalizma. U svih se osam imaginarnih susreta „Crni študent“ trudi dokazati da za spasenje i sreću čovjeka nije potrebna Crkva, tim više što su svećenici iznevjerili u evanđeoskoj poruci. Krunski dokaz tome miješanje je crkvene hijerarhije u politiku. Prema viđenju PP-a „Mudri Jure“ uvjerljivo pobija sve navode „Crnog študenta“ nakon čega seljak ne bi trebao biti u dvoumici komu se prikloniti.²⁴

Od 1909., kada je odlučeno da se u Pazinu podigne đlački dom za đlake hrvatske gimnazije sve do polaganja kamena temeljca za dom 19. listopada 1913., vode se polemike između klerikalaca i liberala o opravdanosti podizanja doma. Razlog suprotstavljanja liberala bila je informacija da će odgoj biti povjeren salezijancima, a kako u Hrvatskoj nije bilo salezijanaca, pretpostavljali su da će doći talijanski salezijanci, u čemu su vidjeli opasnost talijanizacije među hrvatskim đlacima u domu. PP je ustrajno objašnjavao odgojnu važnost doma – odgoj prema katoličkim načelima

23 „I opet Pazin!“, PP, br. 20, Krk, 20. VII. 1908., 160-161.

24 „Crni študent i Mudri Jure“ (podlistak) PP, br. 2, Krk, 20. I. 1909.; PP, br. 18, Krk, 10. VII. 1909.

i socijalnu pomoć siromašnim roditeljima u školovanju djece. Prigovor o dolasku talijanskih salezijanaca i njihovu mogućem protunarodnome radu otklanjali su informacijom da će odgoj biti povjeren slovenskim salezijancima i to samo dok se ne školuju prvi hrvatski salezijanci. Osim toga, u ugovoru sa salezijancima bilo je precizirano da će u domu „općevni i službeni jezik biti hrvatski.“²⁵ Polaganju je kamena temeljca za gradnju đačkoga doma 19. listopada 1913. PP posvetio veliku pozornost: detaljno je opisana svečanost, nazočnost uglednih gostiju, sadržaj listine položene u temelje. Biskup Mahnić, koji je obavio obred blagoslova, održao je govor s naglaskom na značenje inteligencije za jedan narod. Istarski su Hrvati bili i ostali katolici pa odatle proizlazi i njihova želja da im inteligencija bude katolička. Jedan od pouzdanih jamaca tomu je i podizanje doma čiji se završetak uskoro očekuje, zaključio je biskup Mahnić.²⁶

POLITIČKI PROGRAM – OD PRAVAŠTVA DO INTEGRALNOGA JUGOSLAVENSTVA

Na kraju 1906. u osvrtu na učinjeno i na buduće zadatke uredništvo PP-a, uz daljnju orijentaciju na gospodarske teme, ističe da će posebnu pozornost posvetiti „osvješćivanju istarskog Hrvata – seljaka upućujući ga malo po malo u politička suvremena pitanja (...). Nije nam, naime, do političkog strančarstva nego do osvješćivanja puka.“²⁷ I zaista od 1907., ne zanemarujući svoj osnovni gospodarsko-socijalni smjer, PP sve više prostora posvećuje nacionalno-političkoj problematici. Izbori za Carevinsko vijeće 1907. na temelju općega prava glasa te sve prisutnija nastojanja istarskih Hrvata da izbore ravnopravnost s Talijanima pouzdano su utjecala na pojačano zanimanje lista za politička pitanja.

U parlamentima se raspravlja i odlučuje i o čisto vjerskim pitanjima, kao što je održavanje vjeronauka u školama, je li brak samo ugovor, ne sakrament, u nadležnosti države, a ne Crkve, pa bi, smatra PP, kršćanski

25 „Uzduž i poprijeko Istre“, PP, br. 26, Krk, 30. IX. 1909., 204.

26 „Blagoslov ugaonog kamena Đačkog doma“, PP, br. 46, Pazin, 20. IX. 1913., 1.

27 „Uoči osmog rodendana“, PP, br. 24, Krk, 25. XII. 1906., 191-192.

birači trebali birati osvjedočene kršćane koji će odlučno ustati „protiv zakona uperenih protiv sakramenta ženidbe i vjeronauka u školama.“ Uz jasno isticanje da se kod glasovanja mora voditi računa o vjerskome profilu onih koje se bira, nije se zaboravilo napomenuti da je jednako tako važno hoće li „narodni zastupnici“ braniti hrvatske nacionalne interese i promicati potrebe seljačkoga staleža. Zato glasač mora voditi računa o vjerskome, nacionalnome i socijalnome programu onoga koga bira.²⁸ Načelno PP prihvaća parlamentarnu demokraciju poštujući glas naroda kao glas Božji, ali upozorava da se glas naroda može izokrenuti u „magareći glas“. A, to se događa kada se ne traži volju Božju nego ga zanimaju samo ovozemaljske, prolazne stvari, često oprečne onome što Bog želi. Zadatak je narodnih vođa poučiti seljaka kako bi se trebao ponašati u određenim društveno-političkim situacijama jer obični puk nije završio neke visoke škole, a i kada bi dobro poznao katekizam Katoličke crkve, to nije dovoljno za snalaženje u visokoj politici. Na nižim razinama vlasti, počevši od one općinske, gdje se rješavaju neka praktična pitanja i ne traži neko veliko znanje, seljak bi uključivanjem u politiku, tj. preuzimanjem općinskih vijeća, mogao osigurati poštivanje katoličkoga morala u javnome životu.²⁹

Na izborima za Carevinsko vijeće 1907. i 1911. te na izborima za Istarski sabor 1908. i 1914. PP je podupirao kandidate Hrvatsko-slovenske stranke, upozoravajući da bi političko svrstavanje istarskih Hrvata u razne stranke moglo biti pogubno u borbi za nacionalne interese. Do podjela će doći ako intelektualna elita ne prestane sa širenjem bezboštva i ne poduzme ništa za rješavanje socijalnoga položaja seljaka. Može se reći da je PP bio za jedinstven politički nastup Hrvata i Slovenaca u Istri, pod uvjetom da se političari javno izjasne za poštivanje katoličkih načela. Zato ocjena kako „klerikalci“ na izborima za Carevinsko vijeće 1907. nisu nastupili samostalno, pa bi se dalo zaključiti da su kasnije to činili, nikako ne stoji.³⁰

28 „Izbornici na oprez !“, PP, br. 4, Krk, 10. II. 1907., 25-26.; „Narode pazi tko te zastupa pred svijetom“, PP, br. 11, Krk, 20. IV. 1907., 81.

29 „Naše općine seljački parlament“, PP, br. 12, Krk, 30. IV. 1907., 89-90.

30 Dragovan Šepić, „Nacionalna borba u Istri (1900.-1914.)“, *Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU)*, Odeljenje društvenih nauka, knj. 61, Beograd 1961., 1083.

Do 1912. HKPI stoji na pravaškim pozicijama ujedinjene Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, BiH, Istre, Gorice, Gradiške, Kranjske te dijelova Koruške i Kranjske kao „pokrajina koje bi sačinjavale našu domovinu.“ Izvjesno je da se pod „našom domovinom“ misli na Hrvatsku. Tako proširena Hrvatska imala bi sedam milijuna stanovnika i razbila bi hrvatski kompleks pred Austrijancima i Mađarima kao vodećim nacijama Austro-Ugarske Monarhije. Zastupanje pravaških ideja opravdanje je nalazilo u pravu svakoga naroda na vlastitu politiku. Usto, Hrvati kao pretežno katolički narod imaju pravo odbaciti „obzoraštvo“ kao simbol vjerskoga indiferentizma i „pokretaštvo“ kao simbol borbenoga protukatolicizma i prikloniti se trećoj, tj. pravaškoj opciji koja, prema mišljenju HKPI-ja, najdosljednije brani nacionalnu samobitnost i tradicionalne katoličke vrednote hrvatskoga naroda.³¹ U potpisivanju Riječke rezolucije, kao i stvaranju Hrvatsko-srpske koalicije, HKPI vidi djelo naprednjaka koji ne mare ni za vjeru ni za naciju.³²

Iako je unutar već razdijeljenoga pravaštva Mahnić podržavao Frankovu struju, to njegovo opredjeljenje nije dublje utjecalo na istarske unutarstranačke podjele. Očuvanje jedinstva nacionalnoga pokreta na čijem se čelu nalazila Hrvatsko-slovenska stranka, u trenucima kada pokret bilježi svoje prve značajnije političke uspjehe, bilo je prevažno da bi se netko usudio napraviti iskorak prema formalnim političkim podjelama. Mahnić je čak vjerovao da bi se na katoličkim načelima mogle ujediniti pravaške stranke.³³

Na politički zaokret HKPI-ja i PP-a od pravaštva prema jugoslavenstvu utjecali su s jedne strane uspjesi srpske i crnogorske vojske u balkanskim ratovima, a s druge strane stalno podgrijavana ideja o germanskoj opasnosti, sažeta u paroli „Drang nach Osten“ (Prodor na Istok). U takvu se ozračju tek formirani Seniorat (vodstvo HKP-a) priklanja mitu o nacionalnome jedinstvu južnoslavenskih naroda, što će utjecati na prihvaćanje toga mita i od strane PP-a. Čini se da je naglašenije prihvaćanje ideje o nacionalnome jedinstvu Južnih Slavena među istarskim Hrvatima

31 „Skupština političkog društva“, PP, br. 19, Pazin, 10. VII. 1912., 145.

32 „Što kaže politika? Hrvatsko-srpska koalicija se raspada“, PP, br. 2, Krk, 20. I. 1909., 14.

33 Ignacij Radić, *Doktor Antun Mahnić*, 69.

bilo uvjetovano njihovim nacionalnim frustracijama zbog neuspjeha da se izbori ravnopravnost s istarskim Talijanima. HKPI u stvaranju jugoslavenske države, kojoj bi se priključila i Istra, vidi rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja u Istri. Zato će jugoslavenska ideja u Istri naići na jaču podršku nego u drugim hrvatskim zemljama. Iz kuta ondašnjih povijesnih prilika može se shvatiti zaokret HKPI-ja prema jugoslavenskoj ideji. U uvjetima talijanske okupacije i zatiranja svega hrvatskoga nakon Prvoga svjetskog rata istarski Hrvati nisu osjetili proturječnosti između njihova koncepta jugoslovenstva i njegove realizacije u Prvoj Jugoslaviji. Za njih je Jugoslavija i dalje bila oaza u koju su se sklanjali pred fašističkim terorom.

The programme of the Istrian Croatian Catholics according to the writings of *Pučki prijatelj* (The People's Friend) 1899 – 1914

There were three big issues that *Pučki prijatelj*, a journal of clear catholic orientation, dealt with since the very beginning of its publishing in 1899, and until the outbreak of the First World War in the 1914. In that period, it acted as a spokesman of the Catholic social group in Istria, that from the 1908 was organised through the HKPI - Croatian Catholic Movement in Istria. Following the propositions of Pope Leo XIII's encyclic *Rerum novarum*, the socio-economic programme put forward a series of measures for the development of the Istrian villages and the overcoming of economic backwardness and social misery as a precondition for the revival of the Istrian Croats in all social areas, including the religious one. According to the *PP*, liberalism was to blame for everything. The application of the principle of complete freedom in every social area, the economic one included, brought to a sudden enrichment of a small number of people i.e., big capitalists, and to the impoverishment of the larger working class: peasants, workers and artisans. That's why the fight against liberalism and the return to the catholic values was a permanent task of the Catholic social forces in Istria.

During the confrontation between three ideologic and perspective orientations present in the Croatian context in Istria in the beginning of the 20th century - the progressive, militant anti-Catholic, the radical (intransigent) Catholic and the populist, close to the liberal Catholicism, the *PP* was the leader of the radical-catholic one. The journal was edited by its founder, the bishop of Krk Antun Mahnić, a consistent supporter of the necessity to separate the spirits i.e., the refusal to recognise any kind of value to those things that don't bear Catholic traits. It did not allow any approach of the Istrian Catholics to the Istrian liberals. When assessing the intransigence of *Pučki prijatelj*, it should not be forgotten that its appearance coincides with the time of the „polemical church“ and that we have to wait for the Second Vatican Council (1962 – 1965) to reach the church's willingness to dialogue.

From the political aspect, the *PP* has passed from supporting the Rightists' programme of creating a great and independent Croatia, to adhering to the politics of the integral Yugoslavism, which was connected to the commitment of the Croatian Catholic Seniority, leading organ of the Catholic movement, to South

Slavic national unity. Both in the rightist and in the Yugoslav phase, the journal clearly advocated for the defence of Croatian national interests by opposing the Italian assimilation-negation policy towards the Istrian Croats.

.....
Key words: *Pučki prijatelj*, Istria, Catholics, programme, religion, nation, politics

Martina Damiani

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
martina.damiani@unipu.hr*

Prostor posvećen ženama u istarskome novinarstvu od 1870. do 1890.¹

Izvadak

U radu se propituje prostor koji su zauzimale žene u istarskome novinarstvu, u kojem su od običnih tema promišljanja postale autorice članaka ili čak prve urednice. Malo je spisateljica slalo svoje priloge periodičkim publikacijama na talijanskome jeziku koje su izlazile u Istri u drugoj polovici 19. stoljeća. Neke su se spisateljice skrivale iza pseudonima, preferirajući anonimnost, dok su se imena drugih pojavljivala rijetko, kao što je bio slučaj kod pjesnikinje Elde Gianelli. Mnogo aktivnije bilo je sudjelovanje labinske književnice Giuseppine Martinuzzi koja je surađivala s raznim novinama i časopisima, među kojima su *L'Eco di Pola* (1886. – 1897.) i *La Penna* (1886. – 1887.). Upravo će Martinuzzi upoznati istarsko čitateljstvo s Gualbertom Alaidom Beccari, urednicom ženskoga časopisa u Bologni. Primjer Beccari potaknut će Martinuzzi na osnivanje vlastita književnoga časopisa *Pro Patria* (1888. – 1889.). Razmatranjem sadržaja njezinih napisa i mišljenja izrečenih od strane kritike, istaknut će se teškoće na koje je naišla prva Istranka pri uređivanju časopisa.

Ključne riječi: Giuseppina Martinuzzi, Elda Gianelli, Gualberta Alaide Beccari, novine, časopisi, Istra

¹ Rad je rezultat istraživanja na znanstveno-istraživačkom institucionalom projektu pod nazivom *Kultura, jezik i književnost u istarskom novinarstvu 19. i 20. stoljeća.*

U trenutku osnivanja *Naše sloge*, prvih hrvatskih novina, u lipnju 1870. u Istri djeluje jedan jedini časopis na talijanskome jeziku, *La Provincia dell'Istria* (Kopar, 1867. – 1894.). Nakon toga, broj novina će eksponencijalno rasti, tako da je među tjednicima, dvotjednicima i mjesečnicima tijekom prva dva desetljeća izlaženja *Naše sloge* moguće nabrojiti barem dvadeset i dvije periodičke publikacije na talijanskome jeziku.² Članaka koji se odnose na ženu, na njezinu ulogu u obitelji, na značaj koji je imala u odgoju i obrazovanju ima zaista mnogo pa ćemo se usredotočiti na oskudni prostor koji je posvećen spisateljicama. U istarskome novinarstvu s konca 19. stoljeća žena je u osnovi shvaćena kao potencijalni korisnik napisanoga teksta,³ a vrlo se rijetko uzima u obzir njezin prinos književnosti, kako proizlazi iz sadržaja prisutnih u *La Provincia dell'Istria*. Uzmemo li u razmatranje razdoblje od 1870. do 1890., doznat ćemo da je samo osam osvrtâ posvećeno napisima nekih onovremenih književnica, naspram ukupnome broju od čak sto dvadeset devet recenzija.⁴ Naravno, takav veliki nerazmjer posljedica je višestoljetnoga isključivanja žena iz književnosti i činjenice da su u 19. stoljeću knjige koje su napisale žene bile u razvidnoj manjini, ali to ni u kojem slučaju ne opravdava izbor kritičara, koji su nastavljali davati gotovo posvemašnju prednost muškim autorima. Osim toga valja precizirati da je pozornost pridana spisateljicama poprilično oskudna, ali i oblikovanje recenzije sasvim je različito pri vrednovanju teksta koji potpisuje žena. Pri predstavljanju zbirke pjesama tršćanske autorice Elde Gianelli recenzent je savjetuje da se bavi problematikom primjerenijom ženskoj osjećajnosti, poput „ljubavi u obitelji“ i „kućnog mira“.⁵ Sličan postupak primijenjen je i na drugu talijansku pjesnikinju

2 Osim periodičkih publikacija na talijanskome jeziku, od 1870. do 1890. djeluju u Istri i tri novine na njemačkome. Popis novina koje su izlazile u tome razdoblju može se naći u: Sergio Cella, „Giornalismo e stampa periodica in Istria“, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, sv. IV nove serije, 1956., 150-154.

3 S tim u vezi podsjetit ćemo samo da su razni članci, osobito oni objavljeni u dvomjesečniku *L'Unione* (Kopar, 1874. – 1881.), usmjereni na odgojnu lekturu primjereniju ženama. Njima se zabranjuju ne samo nemoralne knjige nego i one previše složene, koje bi ih mogle zbuniti ili uznemiriti. *L'Unione*, br. 6, Kopar, 25. XII. 1879., 2.; *L'Unione*, br. 7, Kopar, 9. I. 1880., 3.

4 Glede recenzija djela ženskih autorica prisutnih u *La Provincia* vidi: Martina Damiani – Fabrizio Fioretti, *I contenuti letterari nei periodici italiani dell'Istria (1846-1918)*, I, Pula 2017., 136, 145, 160, 172, 175, 179, 192-193.

5 *La Provincia*, br. 20, Kopar, 16. X. 1889., 159-160. Sličan pristup zabilježen je i kod drugih

Erminiju Fuà Fusinato, a za nju se naglašava da ona prije svega, usprkos pisanju, nije zanemarila svoje dužnosti, pa je izabrala „život neprestanog žrtvovanja, da bi mogla biti od koristi suprugu, djeci, domovini“.⁶ Osim toga smatralo se plemenitim njezino posvećivanje odgoju, tako da je škola za nju postala „drugi dom“.⁷ Pored ljubavi prema vlastitoj obitelji i zalaganja na pedagoškome polju, napisi Fuà Fusinato, kao i oni drugih književnica, padaju u drugi plan. Takav nam pristup otkriva ne samo predrasude autora takvih članaka već odražava i opće mnijenje prema kojem je ulogu svake žene valjalo ograničiti na obiteljski krug. Stoga, da bi se takve spisateljice prihvatilo, bilo je važno dokazati da su se bavile tematikom koja je bila u njihovoj nadležnosti i da pritom nisu zanemarivale svoje dužnosti kćeri, supruga i majki.

Veća pozornost prema ženskom pisanju u Istri zabilježena je nakon osnivanja časopisa *La Penna* (1886. – 1887.) u Rovinju. Ovaj je časopis osuđivao predrasude naspram spisateljicama, što osobito proizlazi iz članka pod naslovom „Per le donne che scrivono“ (Za žene koje pišu). U njemu anonimni autor iskazuje svoje negodovanje prema postupku koji je rezerviran za književnice s obzirom na to da je bilo mnogo onih koji su na njih gledali poprijeko, i osuđivali njihov izbor zbog čega je nesumnjivo na supruga padala veća odgovornost: „prepuštate obitelj muškarcima, vi koje ste rođene za obitelj i za koju morate živjeti“. Posebice se osuđuje neumjesni komentar kritičara koji je u jednoj periodici navodno bogobojazno savjetovao talijanskim ženama: „pletite čarape, kačkajte kolikogod želite, ali nemojte uzeti pero u ruke!“⁸ Obraćajući se čitateljima,

novina 19. stoljeća koje su pridavale ženama posebne osobine smatrane specifičnima za njihov spol. Margaret Beetham, „Un genere editoriale e il suo pubblico nell’Inghilterra vittoriana: la svolta dello *Englishwoman’s Domestic Magazine*“, u: *Donne e giornalismo. Percorsi e presenze di una storia di genere* (dalje: *Donne e giornalismo*), Silvia Franchini – Simonetta Soldani (ur.), Milano 2004., 58.

6 „(...) imprese una vita di continuo sacrificio, per essere utile al marito, ai figli, alla patria“. *La Provincia*, br. 9, Kopar, 1. V. 1883., 70.

7 Pozornost je usmjerena i na njezinu funkciju ravnateljice Više ženske škole (Scuola superiore femminile) u Rimu pa se smatra da je u postizanju toga cilja Fuà Fusinato zasigurno naišla na brojne prepreke. Isto, 70-71.

8 „Vi sono alcuni che gridano contro le nostre scrittrici. Essi dicono: lasciate la famiglia agli uomini, voi che siete nate per la famiglia e che per essa dovete vivere. E, un bel dì, vidi un critico buttare ai quattro venti, dalle colonne di uno dei periodici dell’italica Penisola (...) rivolgendosi

autor članka potvrđuje svoje neodobravanje za slično stajalište, koje nije bilo usamljeni slučaj već dio općega mnijenja, pa je to nagnalo mnoge žene da se potpišu pseudonimima da bi prikrile svoj identitet.⁹ Nekoliko mjeseci nakon objavljivanja toga članka, u srpnju 1887. nailazimo na slična razmišljanja u listu *L'Eco di Pola* (1886. – 1897.), u kojem se potvrđuje da su spisateljice previše često neopravdano pojmljene negativno, tako da je bilo mnogo onih koji su gledali „prijekim okom, Serravicu (...) Gianellijevu, Martinuzzijevu“ samo zato što su se bavile književnošću.¹⁰ Upravo su to imena koje nalazimo u časopisu *La Penna* u svojstvu autorica raznih pjesama, eseja i crtica. Rovinjski se časopis čini posebno usmjerenim na žene pa već u prvome broju nalazimo dva napisa koja su potpisale žene, a među njima se ističe ime Matilde Serao¹¹. Ime je to već poprilično poznato u novinarstvu jer se radilo o prvoj ženi u Italiji koja je osnovala i uređivala dnevnik.¹² Osim toga, upravo zahvaljujući *La Penni*, uspjela se afirmirati

alle donna italiane: fate la calza, il ricamo fin che volete, ma non toccate la penna!“. *La Penna*, br. 13, Rovinj, 15. IV. 1887., 140.

- 9 Primjerice, čitajući sonet pod nazivom *La mamma al suo bambino* možemo tvrditi, gotovo sa sigurnošću, da iza potpisa *La Sfinge* stoji žena. *La Penna*, br. 2, Rovinj, 1. X. 1886., 25.
- 10 „E non ci sono forse ancora alcuni che guardano con occhio bieco, la Serrao (...) la Gianelli, la Martinuzzi ecc. solo perché seguono a percorrere i campi sereni della letteratura?“. *L'Eco di Pola*, br. 76, Pula, 3. VII. 1887. Članak u kojem je izneseno to mišljenje nosi naslov *La question des femmes* i sadrži razmatranja francuskoga intelektualca E. Legonvèa koji je smatrao nepravednim da žene, osim malobrojnih izuzetaka, budu potpuno isključene iz javnoga života.
- 11 Matilde Serao, „I Bimbi“, *La Penna*, br. 1, Rovinj, 1. IX. 1886., 10. Interes za žensko pisanje možda je preuzet iz primjera zadarskoga kulturnog časopisa *Scintille* (1886. – 1890.), koji je počeo izlaziti 9. III. 1886. (šest mjeseci prije lista *La Penna*), i koji je već od prvih brojeva objavljivao priloge talijanskih spisateljica. Uzeti za uzor dalmatinsku periodičnu tiskovinu čini se prirodnim za urednika časopisa *La Penna*, Gerolama Enrica Nanija Moceniga, koji je porijeklom bio Zadrantin. Vidi: Marisa Katić, „Žene u zadarskom tisku na talijanskom jeziku u 19. i prvim desetljećima 20. stoljeća“, u: *Književnost, umjetnost, kultura između dviju obala Jadrana i dalje od mora. IV. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa (Zadar, Preko, 25.-27. listopada 2012.)*, Nedjeljka Balić Nižić – Luciana Borsetto – Andrijana Jusup Magazin (ur.), Zadar 2016., 258-261.; Damiani – Fioretti, „L'esilio degli intellettuali italiani dai territori asburgici: il percorso di Nani Mocenigo“, u: *Già troppe volte esuli. Letteratura di frontiera e di esilio*, II, Novella Di Nunzio – Francesco Ragni (ur.), Perugia 2014., 123-124.
- 12 Matilde Serao navedena je kao prva profesionalna novinarka u Italiji. Nakon višegodišnje suradnje sa značajnim književnim časopisima poput *La Nuova Antologia* 1885. osniva i uređuje zajedno sa suprugom, Edoardom Scarfogliom, list *Il Corriere di Roma*, zatim 1888. *Il Corriere di Napoli*, a 1892. *Il Mattino*. Na kraju, 1904., nakon rastanka sa suprugom, Serao samostalno pokreće dnevnik *Il Giorno*. Wanda De Nunzio Schilardi, „Scrittrici / Giornaliste. Giornaliste / Scrittrici“, u: *Atti del convegno Scritture di donne fra letteratura e giornalismo (Bari 29 novembre – 1 dicembre 2007)*, Adriana Chemello – Vanna Zaccaro (ur.), Bari 2011., 79-81.

u istarskome tisku i labinska književnica Giuseppina Martinuzzi koja objavljuje svoje priloge od četvrtoga broja časopisa (u prosincu 1886.), kada je izišla njezina pjesma *Strana canzone* (Čudna pjesma), koja je, već od prvih stihova, posvećena ženama.¹³ Od petoga broja nadalje nalazimo nekoliko pjesama tršćanske autorice Elde Gianelli,¹⁴ koja uz Martinuzzi, ulazi u red malobrojnih stalnih suradnica časopisa.¹⁵

Osim uvođenja spisateljica među suradnicima, ono što iznenađuje, otkriće je jedne žene među glavnim urednicima istarskoga časopisa. Na omotnici broja od 9. ožujka 1887. pojavljuje se popis svih urednika koji obavljaju svoju dužnost u čak sedamnaest gradova. Među njima se kao urednica predstavica grada Bologne nalazi Gualberta Alaide Beccari.¹⁶ Tko je bila ta žena i kako to da je imala takvu prestižnu ulogu u istarskome časopisu? Beccari su uzeli u obzir u svojstvu osnivačice i urednice časopisa *La Donna* (1868. – 1891.), koji je od 1878. imao sjedište u Bologni. Radi se o prvom sasvim ženskom periodičnom listu u Italiji, s obzirom na to da su ga uređivale samo žene.¹⁷ Pored tema vezanih uz emancipaciju žena, list se bavio i pravima radnika. Tijekom godina časopis je poprimio i pedagoški karakter, ugošćujući na vlastitim stranicama priloge raznih spisateljica, među kojima je suradnicom bila i Giuseppina Martinuzzi. U Istri i u obližnjem Trstu nedostajao je list zamišljen isključivo za žene

13 Usp. Giuseppina Martinuzzi, „Strana canzone“, *La Penna*, br. 4, Rovinj, 1. XII. 1886., 45. U sljedećem broju, u pjesmi *Fede* (Vjera) donosi dijalog između majke i sina, podsjećajući na značajnu odgojnu ulogu koju su obavljale žene (*La Penna*, br. 5, Rovinj, 15. XII. 1886., 57.). Glede ovih i drugih Martinuzzijskih priloga u rovinjskome časopisu vidi: Damiani – Fioretti, „La rivista *La Penna* come punto d’incontro fra i letterati italiani delle due sponde dell’Adriatico“, u: *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell’Adriatico ed oltre. IV. Atti del convegno internazionale (Zara, Preko, 25-27 ottobre 2012)*, Balić Nižić – Borsetto – Jusup Magazin (ur.), Zadar 2016., 337-338.

14 Elda Gianelli, „Natale“, *La Penna*, br. 5, Rovinj, 15. XII. 1886., 53.; ista, „Anno che sorgi“, *La Penna*, br. 6, Rovinj, 1. I. 1887., 67.; ista, „Raggio fallace“, *La Penna*, br. 14, Rovinj, 5. V. 1887., 154.

15 Imena Gianelli i Martinuzzi uključena su među suradnicima lista *La Penna*. Popis je izišao pored onoga urednika predstavnika i objavljen je počevši od 9. III. 1887.

16 LA DIREZIONE, „Direttori rappresentanti“, *La Penna*, br. 10-11, Rovinj, 9. III. 1887.

17 Glede Beccarijeva časopisa vidi: Katharine Mitchell, *Italian Women Writers: Gender and Everyday Life in Fiction and Journalism, 1870-1910*, Toronto 2014., 45-46. U Italiji, osim lista *La Donna*, nalazimo i druge novine koje su uređivale žene, poput *Il Corriere delle Dame* ili *La Ricamatrice*. Silvia Franchini – Simonetta Soldani, „Introduzione“, u: *Donne e giornalismo*, 17-18.

pa je stoga Martinuzzi odlučila u bolonjskom časopisu objaviti napise u vezi sa ženskim pitanjem.¹⁸ A upravo će Martinuzzi upoznati urednika *La Penne* s Beccari, kako doznajemo iz pisma iz studenoga 1886., a objavljenoga u rovinjskome časopisu tek u siječnju 1887. Tom je prigodom istarska književnica pohvalila izvanrednu angažiranost Gualberte Alaide Beccari koja je pored uređivanja časopisa *La Donna* 1886. bila pokrenula odgojni list *La Mamma*, i taj napisan jedino od strane žena.¹⁹ Martinuzzi je od urednika Gerolama Enrica Nanija Moceniga izravno tražila da podrži novu publikaciju i da posreduje između Beccari i istarskih čitatelja kako bi olakšao kupovinu lista. Osim što je preporučivao list *La Mamma*, *La Penna* je pokazivao poseban interes i za časopis *La Donna* pa je prenosio glavne teme zastupane u pojedinim brojevima i hvalio poduzetnost njegove urednice.²⁰ U Bologni je, zauzvrat, posvećivana pozornost *La Penni* pa se u rubrici pod nazivom *Buone pubblicazioni* (Dobre publikacije) na osobito pozitivan način spominjao istarski časopis, naglašavajući prije svega među suradnicama nazočnost „izvrzne gospođice Giuseppine Martinuzzi“.²¹

Povezanost između istarskoga i bolonjskoga časopisa dogodila se upravo zahvaljujući kontaktima dviju žena, Martinuzzi i Beccari. Vjerojatno je primjer Beccari, koja je u Bologni osnovala čak dva periodična lista i bila potom postavljena u Istri za urednicu zastupnicu lista *La Penna* nagnao istarsku književnicu da krene sličnim putem, tj. da osnuje i uredi vlastiti list *Pro Patria* (Trst, 1888. – 1889.).²² Pothvat koji je Martinuzzi izvršila još je veći u odnosu na onaj Beccarin jer se ona kao potonja nije postavila na čelo lista koji su pisale same žene već osniva i uređuje književni časopis koji

18 U različitim svojim esejima i izvješćima Giuseppina Martinuzzi razmatra nepravde koje doživljavaju žene, kao što proizlazi iz njezinih napisa *Relazione sul movimento femminile nella regione Giulia* i *La concorrenza del lavoro femminile*. Vidi: Marija Cetina, *Giuseppina Martinuzzi. Documenti del periodo rivoluzionario (1898-1925)* (dalje: *Giuseppina Martinuzzi*), Pula 1970., 71-75., 145-157. Među priložima koje je Martinuzzi objavila u bolonjskome časopisu podsjetit ćemo barem na crticu s nazivom „Per i bimbi. Un fiore della scuola“, *La Donna*, br. 16, Bologna, 20. II. 1887., 327-328.

19 *La Penna*, br. 6, Rovinj, 1. I. 1887.

20 Glede navođenja Beccari vidi: *La Penna*, br. 9, Rovinj, 18. II. 1887.

21 *La Donna*, br. 16, Bologna, 20. II. 1887., 243.

22 Mjesec dana prije izlaska Martinuzzijinih novina urednica časopisa *La Donna* podržala je hrabru inicijativu i savjetovala je čitateljicama i suradnicama da se što prije pretplate na *Pro Patria*, zaželjevši novoj publikaciji „što beričetniju sudbinu“. *La Donna*, Bologna, 29. II. 1888.

je na svojim stranicama ugošćavao ne samo članke raznih intelektualaca u regiji već i napise izvrsnih talijanskih književnika, među kojima i onih Marija Rapisardija. *Pro Patria* se postavlja kao svojevrsni nastavak časopisa *La Penna*, koji je prestao s izlaženjem u studenome 1887., pa stoga Martinuzzi, osim što uzima za uzor Beccari, nastavlja i rad koji je započeo Nani Mocenigo.

Usprkos neospornoj vrijednosti nove tiskovine, u istarskim novinama nedostaju osvrta na činjenicu da je, suprotno običaju da je uglavnom muškarac na čelu jedne periodične publikacije, u ovome slučaju u toj ulozi bila žena. Ne spominje se ni činjenica da je Giuseppina Martinuzzi ustvari jedna od malobrojnih žena na kulturnome obzoru s konca 19. stoljeća koja je uređivala književne novine i zasigurno prva žena u Istri koja je obavljala tu funkciju.

Nakon izlaska prvoga sveska lista *Pro Patria*, u svibnju 1888., novine u regiji donose vijest o osnivanju nove tiskovine u Trstu, ali ni u jednome se listu ne objavljuje ime urednika.²³ Ovo izostavljanje moguće je kao posljedica toga što se Martinuzzi, možebitno iz predostrožnosti, preferirala predstaviti kao „urednica vlasnica“ (*direttrice proprietaria*) tek od drugoga broja nadalje. Nakon te objave bilo je za očekivati kakvo reagiranje u lokalnome tisku, međutim u narednim brojevima nalazimo samo pokoji pregled tema koje je književni list objavio. Nešto više od obične obavijesti o Martinuzzi nalazimo u istarskim novinama tek godinu dana nakon osnivanja časopisa *Pro Patria*, kada je u ožujku 1889. najavljen prestanak njegova izlaženja.²⁴ Ta je vijest objavljena u raznim novinama, među ostalima i u *Il Raccoglitore* iz Rovereta koji reagira osudom o pomanjkanju podrške urednici od strane tršćanskih i istarskih novina: „Ne, nije joj se pružila podrška niti je zaštićena, a tu žaoku mi upućujemo posebno subraći u novinarstvu“ koji su upravo ovom listu „uskrali svoju

23 *L'Eco di Pola* prikazuje sadržaj prvoga broja nove tiskovine i hvali obrađene teme. API, „Letteraria. Pro Patria“, *L'Eco di Pola*, br. 124, Pula, 2. VI. 1888.

24 Između 1888. i 1890. u Istri djeluje pet periodičkih publikacija na talijanskome jeziku (*La Provincia*, *L'Istria*, *L'Eco di Pola*, *Il Giovine Pensiero* i *Il Diritto croato*), ali pri osnivanju *Pro Patrie* ove se gotovo isključivo ograničavaju na nabranje tema koje je tiskovina obradila. Posebice *La Provincia* objavljuje sažetke različitih članaka iz Martinuzzičina časopisa, sve do njegova zatvaranja. Vidi: *La Provincia*, br. 3, Kopar, 16. IV. 1890., 62-63.

riječ ohrabrenja“. Uzimajući u obzir da je zajednički cilj svih novina u regiji bila dobrobit domovine, postavlja se pitanje zašto časopisu *Pro Patria* nije pružen nikakav oblik podrške. Čak je izrečena pretpostavka da je takva nebriga posljedicom neodobravanja činjenice da je na čelu književnoga časopisa bila žena.²⁵ Tu pretpostavku nisu zanijekale nijedne novine, iako je upravo nakon ovoga osobito polemičkoga teksta *L'Eco di Pola* u travnju 1889. objavio članak pohvale upućen Martinuzzi.²⁶ Tek tada je pulski tjednik izvijestio čitatelje o velikom iskoraku koji je 1888. godine izvršila istarska odgojiteljica, koja je od obične provincijske učiteljice postala čak osnivačicom i urednicom značajnoga književnog časopisa.²⁷ Njezina vrlina nije se sastojala samo u činjenici da je uspjela pribaviti važne suradnike već je vrijedna divljenja bila njezina hrabrost staviti se na čelo lista, svjesna teškoća na koje će naići.²⁸ Različiti su problemi mučili urednike talijanskih periodičkih publikacija koje su izlazile u habsburškome priobalju, a osobito se to odnosilo na financijsku stranu. Osim što je morala voditi računa o malobrojnim pretplatama i o čestim zapljenama cijelih brojeva tiskovine od strane habsburških vlasti, Martinuzzi je od početka naišla na rijetka odobravanja onih koji su djelovali u sektoru novinstva, ali jednako tako na istinske pokušaje bojkota. Moguće je rekonstruirati mukotrpan put koji je Martinuzzi prošla posredstvom njezinih svjedočanstava prikupljenih u svesku *Scritti e stampati che si riferiscono a Giuseppina Martinuzzi e al suo giornale Pro Patria* (Napisi i tiskovine koje se odnose na Giuseppinu Martinuzzi i na njezin list *Pro Patria*), u rukopisu koji je danas pohranjen

25 „No, non la si è sorretta e protetta, e questo appunto noi lo moviamo in modo speciale ai confratelli in giornalismo del nostro colore i quali (...) negavano la loro incoraggiante parola ad una pubblicazione che era in fine la vera esplicazione dello stesso principio e della medesima fede. Perché questa mancanza di logica? Forse perché chi si accingeva all'opera era una donna?“, *Il Raccoglitore*, Rovereto, 20. IV. 1889. Ovaj je članak sačuvan u Narodnom muzeju Labin u rukopisu *Scritti e stampati che si riferiscono a Giuseppina Martinuzzi e al suo giornale Pro Patria*, 146.

26 Članak napisan od strane pulskih novina objavljen je u dva nastavka: *L'Eco di Pola*, br. 171, Pula, 27. IV. 1889. i *L'Eco di Pola*, br. 173, Pula, 11. V. 1889.

27 Uredništvo je s ponosom podsjećalo da je labinska spisateljica učinila prve korake u novinarstvu, pišući pod raznim pseudonimima (poput Cornelia), upravo u pulskim novinama. *L'Eco di Pola*, br. 173, Pula, 11. V. 1889.

28 Zasad nisu objavljene studije koje obrađuju sadržaje časopisa *Pro Patria* i *Pro Patria Nostra*, postoje samo naznake o obama časopisima, vidi: Cetina, *Giuseppina Martinuzzi*, 17.

u Narodnome muzeju Labin. U jednoj bilješci unutar sveska otkriva da su urednici nekih novina u Trstu prema njoj zauzeli neprijateljski stav koji nije moguće dokumentirati jer, objašnjava, „protivili su se tajno“. Književnica je bila primijetila veće neprijateljstvo osobito od tršćanskih novina *Il Piccolo* i *L'Indipendente*, koji su se „prijobavali“ da će na neki način biti oštećeni od lista koji je osnovala žena.²⁹

Pored toga prisutan je stalni prijepor s tiskarom Tomasichem koji je, prema riječima urednice, namjerno kasnio s izlaženjem brojeva *Pro Patrie* i za nekoliko tjedana. No, kada je Martinuzzi odlučila promijeniti tiskaru, on joj je pravio probleme, prijetio i ponašao se kao „pravi prevarant“.³⁰ Tomasich je isticao prohtjeve i prava jer je figurirao kao izdavač i urednik lista pa se zbog toga čak usudio tužiti je zato što je odabrala drugoga tiskara. Martinuzzi je, stoga, pozvana svjedočiti na Pokrajinskome sudu (krivični odjel) pa iznosi sadržaj svojega svjedočenja u kojem objašnjava da je ona vlasnica i začetnica lista, dok Tomasich nije imao nikakvu stvarnu funkciju već joj je, kako je tvrdila, samo poslužio svojim imenom i prezimenom. Tom je prigodom objavila da namjerava osnovati novi list u kojem će ona biti ujedno i izdavač kako bi izbjegla moguće buduće probleme („fonderò un altro giornale e me ne farò editrice“). Odgovoreno joj je da prema austrijskim zakonima žena ne može biti izdavač lista pa je po drugi puta penalizirana jer je prisiljena pri osnivanju novoga lista pod nazivom *Pro Patria Nostra* pribjeći muškom imenu (postaviti će za izdavača Rodolfa Lusera, a objavljivanje je povjerila tiskari Morterra).³¹

29 Bilješka u rukopisu *Scritti e stampati che si riferiscono a Giuseppina Martinuzzi e al suo giornale Pro Patria* (dalje *Scritti e stampati*), 15. Prikriveno neprijateljstvo od strane tršćanskih novina može se posebno razlučiti iz članka objavljenoga u *L'Indipendente* (Trst, 27. V. 1888.) gdje se spominje samo nekoliko naslova sadržanih u tom listu. Obrazlaže se kratkoća prostora posvećenoga *Pro Patriji* tvrdnjom: „Dobili smo svezak noćas, u kasnim satima, pa zato ne možemo dati više od ove obične obavijesti“ („Abbiamo ricevuto il fascicolo stanotte, ad ora tarda, e perciò non possiamo darne che questa semplice notizia“). Isto, 96. U zbirci *Scritti e stampati* zapisan je samo nadnevak članka, a ne broj i godišće, razlog je to zbog čega su za neke članke označeni samo datumi.

30 Prema Martinuzzi tiskar je Eugenio Tomasich na svojoj strani imao mnoge značajne ličnosti: „Vlasti koje su rado htjele kraj mojih novina, držale su za njega“ („Le autorità governative che avrebbero voluto volentieri la fine del mio giornale tenevano per lui“). *Scritti e stampati*, 140-141., 144.

31 Martinuzzi je pozvana pred sud 29. IX. 1889. Iz iskaza doznajemo da u početku ona nije htjela objaviti svoje ime pa je stoga Tomasich naznačen kao vlasnik, malo poslije službeno je objavljen

Prvi svezak lista *Pro Patria Nostra* izišao je u travnju 1889., ali ni on neće biti duga vijeka te će se njegovo izlaženje okončati već nakon godinu dana (u travnju 1890.).³² Nakon konačnoga zatvaranja lista reagirale su brojne lokalne novine, ali i one u Italiji, što je vidljivo prema člancima koje je urednica uspjela prikupiti i izrezati iz periodičkih publikacija.³³

U oproštajnome pismu, objavljenom u XII. svesku *Pro Patrie Nostre*, urednica tvrdi da joj je pomanjkala ona zaštita koju je očekivala, ali nije krivila za propast lista ni „nepovoljno doba za periodični tisak“, ni one „dominantne ljude“ koji su joj „uskratili svaku podršku“.³⁴ U rukom napisanoj bilješci, koja prethodi spomenutome pismu, Martinuzzi priznaje: „uzdržala sam se optužiti one koji su srušili moje djelo“.³⁵ Urednica ne imenuje nikoga niti daje druga pojašnjenja, stoga samo možemo zamisliti prepreke koje je morala savladati da bi se mogla probiti u isključivo muškome sektoru.

U svjetlu ovoga što je izneseno, dvostruko je značajno priznati izvanredno dostignuće Giuseppine Martinuzzi koja je, prkoseći teškoćama i predrasudama, uspjela postati prvom urednicom književnoga časopisa u Istri, i to u razdoblju kada je tekovina ženske emancipacije bila još daleka.

prijelaz vlasništva. Vidi: *Scritti e stampati*, 171-174.

32 Usp. Silvana Monti Orel, *I giornali triestini dal 1863 al 1902*, Trieste 1976., 396-397.

33 Među novinskim izrescima možemo izbrojiti barem dvadeset dva članka koji donose vijest o zatvaranju Martinuzzijskih novina. Među njima ističemo članak s nazivom *Penosa delusione* (Žalosno razočaranje) objavljen u pulskome *Il Giovine Pensiero* (Pula, 5. IV. 1890.), u kojem se izjavljuje „tužni smo što vidimo nestanak (...) odlične i domoljubne publikacije“. Vijest o zatvaranju časopisa stigla je čak do Sicilije, gdje list *La Cronaca Siciliana* pokazuje da cijeni novinarsku aktivnost Martinuzzi i poziva je da surađuje s njima. Vidi: *Scritti e stampati*, 197-198., 204, 207.

34 „Dello scopo fallito non accuso né i tempi avversi alla stampa periodica, né gli uomini dominanti in queste o quelle file che patriotticamente rifiutarono ogni appoggio“. Oproštajno pismo objavljeno u posljednjem broju *Pro Patria Nostre* prenosi u cjelini više novina, poput *Il Raccoglitore* (Rovereto, 4. IV. 1890.). *Scritti e stampati*, 196.

35 „(...) mi astenni in essa di accusare coloro che avevano fatto cadere la mia opera“. Isto, 187.

The space dedicated to women in Istrian journalism from 1870 to 1890

Considering all the newspapers published between 1870 and 1890, not many of them took female writers in consideration. The newspaper *La Provincia dell'Istria* (1867-1894) rarely published reviews of literary works written by women, evaluating them superficially, as it was the case with the articles written by the poetess Elda Gianelli from Trieste. A closer and less biased attention was paid to female writing in Istria only in 1886 with the foundation of the journal *La Penna*. One of the most prominent contributors to the journal was Giuseppina Martinuzzi, a writer from Labin, who used it to publish her letters, poems and articles but also advised the editor Gerolamo Enrico Nani Mocenigo to support the activity of some particularly deserving women. Martinuzzi refers in particular to the results achieved by the female journal editor from Bologna, Gualberta Alaide Beccari. Beccari's example must have inspired Martinuzzi to try to follow the same path by founding her own literary journal *Pro Patria* (1888-1889). Critic's opinion on the new publication, and especially the remarks and documents that the author conserved in the manuscript *Scritti e stampati che si riferiscono a Giuseppina Martinuzzi e al suo giornale Pro Patria* (Writings and papers referred to Giuseppina Martinuzzi and her journal *Pro Patria*), made it possible for us to reconstruct (at least partially) the great difficulties that had to face the first Istrian woman who dared to head a newspaper.

Key words: Giuseppina Martinuzzi, Elda Gianelli, Gualberta Alaide Beccari, newspapers, journals, Istria

Fabrizio Fioretti

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet
ffiore@unipu.hr*

Pula i književnost u člancima Heretičara¹

Izvadak

U ovome se radu predstavlja njemačko-talijanski tjednik *Pola*, njegova kratka povijest, niz problema s kojima se suočio te slika Pule i njezinih građana kakva izlazi iz ovoga lista. Posebno se naglašavaju provokativni, ponekad i skandalozni, ali, istodobno, veoma suvremeni članci tajanstvenoga novinara koji se potpisivao kao Heretičar te sama povijest pulskoga novinstva 19. stoljeća. Budući da je *Pola* bio njemačko-talijanski tjednik, ono što slijedi analiza je isključivo talijanskoga dijela, i to jer je njemački dio već predstavljen široj javnosti u Dobrićevu djelu *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.)*. Jednako vrijedi i za talijanski dio koji je, još 2017., bio temom jednoga poglavlja knjige Martine Damiani i Fabrizija Fiorettija naslovljenom *I contenuti letterari nei periodici italiani dell'Istria (1846. – 1918.)*. Međutim, već je iz samoga naslova vidljivo da je fokus tada bio na prikazu talijanske književnosti toga tjednika pa se ovaj rad odnosi na složeniji pregled talijanskoga dijela koji se, po prvi put, predstavlja i na hrvatskome jeziku.

Ključne riječi: *Pola*, pulsko novinstvo 19. stoljeća, Heretičar, Istra, Pula, talijanska književnost Istre

¹ Rad je rezultat istraživanja na znanstveno-istraživačkome institucionalnom projektu pod nazivom *Kultura, jezik i književnost u istarskome novinarstvu 19. i 20. stoljeća*.

Kada je 1. studenoga 1883. iz tiskare Rocco u. Bontempo izašao prvi broj novina *Pola*,² unatoč tome što je tada Pula bila najveći istarski grad s čak dvije tiskare, ovo je bio jedini list u gradu.³ Po tadašnjim su se gradskim kafićima čitale razne novine iz Rovinja, Poreča, Trsta ili Beča, no pravoga pulskoga lista još nije bilo. To, u biti, potvrđuje činjenicu da, makar dotad, Pula i novinarstvo nisu baš bili, ako možemo tako reći, dvije srodne duše.

Prve pulske novine, od kojih danas nemamo nijedan primjerak, bile su *L'Arena* i one su, najvjerojatnije, tiskane u samo jednome broju i to tijekom lipnja 1869. Godinu dana poslije uslijedio je *L'Aurora di Pola* s tek dva broja, i to 16. i 23. travnja 1870. Godine 1871. izlazi njemački *Neptun* (ali s priložima i na talijanskome jeziku) koji će jednako tako imati kratak vijek, i to od 28. ožujka 1871. do 30. ožujka 1872. Nakon dvije godine *tišine*, 1874. izlaze pedagoške, znanstvene i političke novine pod naslovom *Eco dell'Arena*, dvomjesečnik koji je izlazio tek jedno proljeće, od travnja do lipnja 1874., i od kojega se jedini broj što je stigao do nas nalazi u Nacionalnoj Knjižnici u Firenci. Unatoč tomu što nisu tiskane u Puli, 8. travnja 1876. iz porečke tiskare Gaetana Coane izlazi prvi i jedini broj novina *La Sveglia* koje su se predstavljale kao pulske novine. Iz pulske tiskare Seraschin 1878. izlazi pak talijanski *Il Risorgimento*, prve novine u Istri koje u podnaslovu navode da su i književne i koje su, jednako tako, kratko izlazile, i to tek do lipnja 1879.⁴

2 Tjednik *Pola* dostupan je u digitalnome obliku na stranicama <http://www.ino.com.hr/digitalizirana-gradja/novine>. Treba napomenuti da se, osim u tiskari Rocco u. Bontempo, tiskao u tiskari Lodovica Bontempa (od 1884.); od 3. VIII. do 5. X. 1884. u tiskari Gregoria Seraschina te od 12. X. 1884. ponovo u tiskari L. Bontempa. Redakcija i administracija *Pole* nalazila se u Arsenalskoj ulici.

3 Kako navodi i Nadia Bužleta „S pojavom čitalačkih društava, prvih knjižara, nove višejezične čitalačke publike s kojom naglo raste potražnja za informacijama i tiskanom građom, osnivanje tipografije u samom gradu postaje prijeko potrebno. Prvu tiskaru u Puli utemeljuje 1869. godine tiskar iz Rovinja *Gregorio Seraschin*“ te poslije navodi da se druga tiskara u Puli spominje prvi put baš u impresumu tjednika *Pola*, dakle u studenome 1883. godine. Nadia Bužleta, „Tiskarstvo i nakladništvo u Istri 1859.-1941.“, *Vjesnik Bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, 48, 3-4, 2005., 214-216. Vidi i: Sergio Cella, „Giornalismo e stampa periodica in Istria“, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, sv. IV nove serije, Venezia 1956., 127-131.

4 Za širu i bolju analizu pulskoga, ali i istarskoga novinstva do 1883. godine vidi u: Martina Damiani – Fabrizio Fioretti, *I contenuti letterari nei periodici italiani dell'Istria (1846. – 1918.)*, sv. 1, Pula 2017., 11-74.; Cella, „Giornalismo e stampa periodica in Istria“, 120-164.; Luciano Giuricin, „La stampa italiana in Istria (dalle origini ai giorni nostri“, Pazinski memorijal, sv. II, Pazin, 1970., 163-188.; Bruno Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. –*

Dok je u Rovinju, Poreču i Koprū novinstvo znatnije rašireno, iz ovoga je vidljivo da, unatoč brojnim pokušajima, u Puli još uvijek nisu pokrenute prave novine.⁵ Nakon tjednika *Il Risorgimento* pulski su građani morali čekati čak četiri godine prije nego što se novi pulski list pojavio u gradu. Da budemo jasniji, u isto doba, izlazile su i neke novine na njemačkome jeziku, i to vojno-pomorski časopis *Mittheilungen aus dem Gebiete des Seewesens* koji je izlazio od 1873. do 1914./1915. kao službeno glasilo *Hydrografskog zavoda c. i kr. Mornarice i Mornaričko-tehničkog odbora*, koji će, istodobno, biti i izdavač, no bio je daleko od pulske svakodnevnice i nije se bavio životom i problemima grada.⁶

Izdavač *Pole* bio je F. W. Schrunner (istodobno i vlasnik istoimene pulske knjižare⁷), dok je glavni urednik bio Josef Fischer. *Pola* je bio tjednik namijenjen reklamama, dakle oglasnik, poput današnje *Butige*. Kao tjednik, makar na početku, izlazio je prilično neredovito, primjerice tijekom 1883. i dijelom 1884. ako su u jednome tjednu tiskana čak dva broja, sljedeći je broj izišao tek nekoliko tjedana poslije.⁸ Zbog velike popularnosti postao je pak dvotjednikom, i to od lipnja do kolovoza 1885. Jednako tako, i prije nego kažemo išta drugo, treba napomenuti da *Pola* – gledajući na talijanski dio – nije sigurno najljepši primjer istarskoga novinstva: tiskana je veoma nekvalitetno, s mnogim pravopisnim, gramatičkim i tiskarskim pogreškama,⁹ u gotovo dvije godine postojanja izlazila je na dosta neuredan način s rubrikama koje su ponekad bile na početku, a nekoliko brojeva poslije ili se nalaze na zadnjoj stranici ili su, odjednom, ukinute. *Pola* su bile prilično kaotične novine, i mogli bismo čak i reći, neozbiljne, nešto

1918.) *Pula, Opatija, Brijuni*, Pula 2016., 111-115.

- 5 Do 1883. godine u Koprū će se izdati četiri časopisa, među kojima imamo i *La Provincia dell'Istria* koji će od službenoga glasila Istarskog poljoprivrednog društva postati pravo književno-kulturno glasilo istarskoga irendentizma i neprestano će izlaziti od 1867. do 1894. U Poreču će se tiskati tri časopisa, među kojima protuhrvatski *L'Istria* Marca Tamara (1882. – 1903.), dok će se u Rovinju tiskati čak pet novina.
- 6 Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) Pula, Opatija, Brijuni*, 130-142.
- 7 Isto, 143., bilj. 109.
- 8 U tome smislu vidi datume na brojevima 6., 7. i 8. II. 1884.
- 9 Treba napomenuti da su *Polu* često kritizirali i čitatelji, toliko da su i novinari ponekad morali priznati da se ovaj tjednik tiskao prije lektoriranja članaka. U tome smislu vidi: *L'Eretico*, „Errata-Corrige“, *Pola*, br. 8, 15. II. 1885.

što se ne može usporediti s kvalitetom, organizacijom i izrazito visokim talijanskim jezikom novina iz Rovinja, Poreča ili Kopra. Ukratko, *Pola* je, ako možemo tako reći, *ružno pače* istarskoga novinstva 19. stoljeća – toliko da je stalno bila na meti kritika drugih istarskih novina toga doba te su je i znanstvenici poput Sergia Celle ismijavali.¹⁰ No, nemojmo se zavarati vanjskim izgledom. Tjednik *Pola* je, nasuprot svemu i svima, nešto mnogo bolje i kompliciranije, nešto što se u povijesti grada nikada nije ponovilo. Ovaj čudan proizvod Pule 19. stoljeća nije samo neka vrsta *Stargatea*, dakle nije samo neka vrsta vremenskoga prozora kroz koji možemo gledati i, gotovo, opipati život ovoga grada između 1883. i 1885., to je istodobno prvi pulski časopis koji opisuje Pulu i njezine građane bez ikakva moralnoga, kršćanskoga pa čak i društvenoga filtra, dakle kakvi su zaista bili i ponašali se, kao u nekome Zolinu romanu ili u poeziji talijanskih *Scapigliata*.

U prvome broju uredništvo tvrdi da su glavni cilj toga tjednika „Inserzioni a pagamento“, dakle reklame, dok u drugome planu stoje „Appendici, Notizie teatrali, Cronaca, Fatti diversi, e altri fatti interessanti“, odnosno feljtoni, kazališne novosti, kronika (prvenstveno grada, ali i Istre i svijeta), razna događanja i ostale zanimljive novosti.¹¹ Unatoč tomu, treba ukazati i na sljedeću kontradikciju: postupno, dakle iz broja u broj, oglasi će se gotovo prepoloviti te će novosti, razni osvrti i događanja postati sve prisutniji. Unatoč tomu, u osvrtu *All'Istriano. Corrispond. Polese dell'«Alabarda». Giornale politico, quotidiano Triestino*, uredništvo je nedvojbeno izjavilo da su ti zadnji, u biti, nevažni za samo postojanje novina i služe isključivo kako bi privukli čitatelje da kupe taj tjednik. Glavni cilj, prema tome, bila je isključivo zarada koja je bila moguća samo od prodaje mjesta za oglašavanje.¹²

Pola nije nastala kao klasični tjednik, i takva neće nikada ni biti, već kao list koji služi svim tvrtkama, trgovcima i Puljanima da bi reklamirali i oglasili vlastite proizvode, dućane i slično. U dvije godine objavili su zaista

10 Kako navodi Cella, *Pola* je „listić“ bez programa i bez ikakve reputacije, katastrofalno napisan i još gore tiskan, koji je podržavao suradnju između liberalne stranke i Mornarice u ime podestata Wassermanna. Cella, „Giornalismo e stampa periodica in Istria“, 130.

11 „Programma“, *Pola*, br. 1, 1. XI. 1883.

12 „All'Istriano. Corrispond. Polese dell'«Alabarda». Giornale politico, quotidiano Triestino“, *Pola*, br. 14, 29. III. 1885.

impresivan broj reklama koje su najbolji dokaz vitalnosti, ali i ekonomske i društvene razvijenosti Pule krajem 19. stoljeća te, istodobno, i dokaz da je tada Pula, kao i ostatak Europe, prolazila kroz takozvanu *Belle Époque*. U Puli je tada bio otvoren niz drogerija, bazara i takozvanih depozita u kojima se prodavalo sve, od igle do parfema, od paste za zube do cipela i odjeće, pa čak i umjetnoga cvijeća te žice za gitare. Bilo je plesnih škola, pivnica, kao *Dreher* u Ulici Carducci¹³ (današnji Giardini, na istome mjestu nalazila se trgovina *Vesna*) i preko puta golema prodavaonica šešira na dvije etaže (gdje se danas nalazi pulska ljekarna). Bio je tu impresivan broj zlatarnica te kao velika novost da su od subote 18. srpnja 1885. Puljani počeli rabiti javno kupalište gdje su, uz more, degustirali razne vrste kave, čajeva i slastica.¹⁴ Ukratko, u ono su doba Puljani otkrili užitak vikenda. Uza sve to, moglo se pak čitati razne oglase za instrukcije *sofeggia*, ali i engleskoga, njemačkoga i francuskoga jezika, za prodaju ili najam stanova, razne oglase čistačica, austrijskoga lota, njemačke lutrije pa čak i oglase mesara i prodavača ljesova. Naravno, bilo je mjesta i za vozni red vlakova, dolaska i odlaska brodova i trajekata, radno vrijeme raznih ureda te, općenito, sve ono što je moglo biti zanimljivo za pulsku svakodnevicu.¹⁵

No, uz oglase, i u samome *Programu* novina, zbog činjenice da u Puli nije bio prisutan nijedan list koji je informirao građane, *Pola* je davala dosta prostora i problemima grada, novostima, raznim događajima i informacijama, toliko da su sve više postali glavnom temom, dok se broj stranica posvećenih isključivo reklamama postupno smanjivao. Slika Pule koja izlazi iz toga tjednika, tako, nije samo ona lijepoga i modernoga grada u kojemu građani, ne svi naravno, prolaze kroz doba koje danas možemo nazvati *pulskim slatkim životom* već i slika kaotičnoga grada koji je unatoč znatnim napredovanjima još uvijek imao mnoge velike poteškoće. Iz raznih članaka, feljtona i osvrtâ proizlazi slika grada koji je 1881. imao preko 25.000 stanovnika i kojemu je, pogotovo subotom, gravitiralo još

13 U tadašnjoj Puli pivnice su se neprestano otvarale. U tome smislu vidi reklamu pivnice *Nuova Birraria. Pola*, br. 14, 29. III. 1885.

14 U tome smislu vidi reklamu takozvanoga *Bagno Polese* u kojemu je iskazan cjenik i sve usluge koje su se tada nudile. *Pola*, br. 36, 18. VII. 1885.

15 O reklamama u istarskome novinstvu 19. stoljeća vidi i Mislava Bertoša, *Jamči se za uspjeh kano i za neštetnost. O reklamnome diskursu iz sociosemiološke perspektive*, Zagreb 2008.

nekoliko tisuća građana susjednih sela ili gradova. Baš zbog toga se 1884. cijeli grad digao na noge da bi gradska uprava otvorila javne zahode jer je većina ljudi nuždu obavljala po parkovima, cestama i trgovima.¹⁶ Grad je to u kojem su se, također, građani žalili na golem broj prosjaka iz susjednih mjesta, koji su, pogotovo subotom, punili gradske ulice, kao i veliki broj lopova koji su, između subote i nedjelje, krali sve što se krasti dalo.¹⁷ Pula je, istodobno, bila i grad u kojem je bilo mnogo kamatarata i gdje su ubojstva bila, *de facto*, svakodnevnica; grad, kako ćemo i poslije vidjeti, koji se tijekom karnevala, na dva-tri dana, gotovo pretvarao u neku vrstu Sodome i Gomore, s hrpom dječaka koji su krali i bacali kamenje na prolaznike i skupine mladih koji bi jeli te bi se napili pa bi onda bježali bez da plate.¹⁸ Bio je to i grad gdje su se stanovnici centra žalili na velik broj prostitutki te na buku i galamu klijenata iz raznih bordela. U tome smislu valja samo napomenuti članak pod naslovom „Disturbi e scandali“ u kojemu, unatoč svim žalbama, nitko nije mogao ništa gospođi M. C. jer je kao vlasnica bordela nadomak Slavoluka Sergijevaca mudro nekoliko mjeseci prije kupila zgradu u kojoj njezine radnice primaju (u velikome broju) vojnike.¹⁹ Pula, dakle, kao *croce e delizia* Istre 19. stoljeća.

Kako novinari *Pole* navode u prvome dijelu feljtona „Patrie Considerazioni“, veliko i brzo širenje je toga grada, koliko s ekonomske, toliko i s demografske strane, stvorilo niz problema te je Pulu dovelo do čudnoga i ne baš ravnomjernoga razvoja. Naime, otvaranjem novih radnih mjesta, useljavanjem velikoga broja stanovnika iz susjednih mjesta u Pulu te, naravno, masovnom gradnjom stvorila se potražnja za nizom novih ustanova i usluga koje bi omogućile veliko napredovanje u kvaliteti života toga grada.

16 „Un lamento inaspettato“, *Pola*, br. 7, 10. II. 1884.

17 „È proprio la settimana dei lamenti“, Isto.

18 „Vivere a spese altrui“ i „Si avvicina la fine del Carnovale“, *Pola*, br. 8, 17. II. 1884.

19 „Disturbi e scandali“, *Pola*, br. 22, 25. V. 1884. Treba napomenuti da se tema prostitucije često javljala na stranicama *Pole*, što je ujedno i znak da je to zaista bio velik problem za žitelje užega centra. O tome imamo nekoliko kratkih osvrtu u kojima se opisuju racije policije, kao „Snidata di rondinelle“, *Pola*, br. 34, 17. VIII. 1884. No, oko prostitutki i uz njih vrtio se gotovo čitav jedan svijet koji nam u književno-sarkastičkoj poeziji pod naslovom „Il suicidio di Romeo“ opisuje autor koji se krio pod imenom *Il poeta della Compagnia*. U njemu vidimo kako su mladi i naivni muškarci znali počinuti samoubojstvo zbog neuzvrćene ljubavi prostitutke. *Pola*, br. 1, 1. I. 1885.

Prema tome članku navodi se šest veoma bitnih stvari na kojima bi gradska uprava i Austrija morale raditi: škole za svu pulsku djecu te gimnazije i, općenito, sve srednje škole; reorganizacija cesta i trgova; širenje vodovoda u novim kvartovima; rekonstrukcija i širenje bolnice; dom za starije i nemoćne te otvaranje takozvanoga „Monte di Pietà“, dakle neke vrste dobrotvorne građanske banke, prema uzoru na slične srednjovjekovne franjevačke institute, koji bez kamate posuđuju male svote novca građanima.²⁰ Vidljivo je da se taj tjednik nije svodio isključivo na oglase ili na kroniku grada već je, na svoj način, pokušao postavljati ključna pitanja za promoviranje urednijega i pravednijega razvoja toga grada.

Unatoč tomu, treba napomenuti da je tjednik gotovo većini Puljana, ali i svim talijanskim novinama Istre bio, veoma mrzak, toliko da mu je rovinjski časopis *La Scolta*, nekoliko tjedana nakon prestanka tiskanja *Pole*, posvetio sarkastičnu poeziju pod naslovom *Necrologia del «Pola»*.²¹ No, čemu sve to? Zbog čega toliko mržnje? Prije svega, u Istri 19. stoljeća neizbježno je da politički stav ima svoju težinu i važnost. Međutim, kako navodi i Bruno Dobrić, uredništvo *Pole* izbjegavalo je političke polemike te ih je, dapače, predstavljalo kao liberalne novine istodobno angažirane u pokušaju ujedinjenja talijanskoga i njemačkoga stanovništva Pule s ciljem „[...] razvoja grada i svih njegovih stanovnika, neovisno o nacionalnoj pripadnosti“.²² Baš činjenica da su to bile novine tiskane i na talijanskome jeziku koje se nisu zalagale za ideale talijanskoga iredentizma te su istovremeno bile u vlasništvu Nijemca, privukla je pozornost one prave propagandističke mašinerije koja je bila talijansko novinstvo u Istri 19. stoljeća i koja je neprestano napadala taj tjednik.²³ Prije negoli se nakratko osvrnemo i na ovu stranu povijesti *Pole*, potrebno je odmah ukazati na njezin talijanski dio da bi sve navedeno bilo donekle jasnije.

Pola nastaju kao novine posvećene oglasima. Baš zbog toga morale su postati djelomično i popularne, toliko da ih građani Pule čitaju te da,

20 L'Eretico, „Patrie considerazioni. Parte Prima. Dei Bisogni“, *Pola*, br. 46, 9. XI. 1884.

21 *La Scolta*, br. 21, 16. I. 1886.

22 Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) Pula, Opatija, Brijuni*, 149.

23 U ovome smislu, i kako bi talijansko novinstvo u Istri kroz XIX. stoljeće bilo jasnije, vidi Damiani – Fioretti, *I contenuti letterari nei periodici italiani dell'Istria (1846. – 1918.)*, sv. 1.

istodobno, uspiju sakupiti dovoljno reklama da se financiraju. Naravno, s pravom, netko bi sada mogao reći da je sama činjenica što je taj tjednik oglasnik te što je davao građanima niz važnih informacija donekle i razlog popularnosti. Međutim, u to doba, ono što je najviše privlačilo čitatelje bili su skandali, i to pogotovo ljubavne naravi. Baš zato 1884. na stranicama toga tjednika počele su se objavljivati neke čudne kratke priče koje su na prvu nalikovale gotovo banalnim ljubavnim pripovijetkama, no ako ih se malo bolje analizira, vidi se da uopće nisu banalne. Prije svega radilo se o istinitim pulskim aferama toga doba koje su skandalizirale grad i koje su bile teme u kavanama, na tržnici ili kod mesara. Novinari *Pole* uzimali su tako afere, mijenjali su imena glavnih likova i unutar njih stvarali dijalog ili situaciju *ad hoc* da bi reklamirali koji dućan, zlatarnicu ili ljekarnu. Jedna od ovih priča, na koju se sada valja nakratko osvrnuti, naslovljena je „Un Volontario“.²⁴ U njoj, iako imamo mnogo digresija, pratimo dosta banalnu priču veoma poznate pulske dame koja je, zbog dosade u braku, odlučila prevariti supruga mlađim i ljepšim gospodinom koji je, i tu se nalazi reklama, kako piše „(...) kupuje poklanjajući joj predivni lančić zlatara **Fragiacomo**“. Priča nije izmišljena već je istinita i baš te vrste kratkih priča, u dosta kratko vrijeme, donijet će veliku popularnost ovim novinama, no, i velike nevolje. Naime, već u sljedećem broju pojavit će se kratki osvrt pod naslovom „Questo articolo non si doveva scrivere“ (Ovaj se članak nije trebao napisati) u kojemu glavni urednik pokušava, na svoj način, opravdati ovu vrstu reklame koja miješa ljubavne afere i neki proizvod ili dućan, od brojnih prijetnji.²⁵

Autor je ovoga, kao i većine članaka i osvrta talijanskoga dijela *Pole*, bio L'Eretico, Heretičar. Tko se skrivao iza toga pseudonima i tko je to zaista bio, jednostavno ne znamo i, najvjerojatnije, nikada nećemo znati, no moramo napomenuti da je on, kao mnogi drugi, dio (nepoznate) povijesti Pule. Jedini njegov opis nalazi se u kratkome članku pod

24 L'Eretico, „Un volontario“, *Pola*, br. 42, 12. X. 1884. Valja spomenuti i L'Eretico, „Fatto orribile“, *Pola*, br. 44, 26. X. 1884. te L'Eretico, „Storia d'una fotografia“, *Pola*, br. 49, 30. XI. 1884.

25 Volontario, „Questo articolo non si doveva scrivere“, *Pola*, br. 43, 19. X. 1884.

nazivom „Confidenze dell’Amministratore“ (Povjerljivosti Direktora)²⁶ u kojemu se, među ostalim stvarima, opisuje život i novinare ovoga lista. Autor objašnjava kako je gospođa Brigida, velika ljubiteljica talijanskoga romantizma, došla jednoga dana u redakciju *Pole* da bi nalupala onoga „pornografa“ od Heretičara. Iako je ovaj slučaj, kao i ostatak članka, napisan na dosta komičan i sarkastičan način, zahvaljujući tome znamo barem da je Heretičar bio mali čovjek, mršav, da je obožavao Zolu, Stecchettija, D’Annunzia, Scarfaglia, Carduccija, Feulleta, Dumasa Sina, Daudeta i Sand. Vidljivo je da je Heretičar čitao i bavio se modernom talijanskom i francuskom književnošću, što nam uvelike može objasniti i zašto ga je gospođa Brigida pokušala udariti.

Heretičar je osoba koja, prvi put u povijesti Pule, predstavlja ili, bolje možda, iznosi u javnost sve čudne strane toga grada. Dovoljno nam je samo nekoliko primjera. Prvi je sigurno kratki feljton pod naslovom „Cronaca del Carnovale“ (Kronika karnevala).²⁷ U njemu Heretičar opisuje Pulu tijekom karnevala, dakle grad koji se, prema njemu, gotovo pretvarao u neku vrstu velikoga bordela gdje su svi, od muževa do žena, makar na jedan dan, radili što su htjeli i s kim su htjeli. Imamo tako priču „imbecila“, mladoga čovjeka koji je cijelu večer plaćao hranu i piće nekoj mladoj dami koja ga je na kraju ostavila zbog drugoga muškarca ili imamo čovjeka koji ide u pulsko kazalište Politeama Ciscutti s ljubavnicom te baš ondje, skrivenu u tami, pronađe vlastitu suprugu s mlađim muškarcem kako ga istovremeno ismijava. Iako nemamo izravnih dokaza, sigurni smo da ta serija kratkih priča nije ostavila Puljane ravnodušnima te da su, najvjerojatnije, mnogi kritizirali novinara i samoga Fischera koji je dopustio da takvo što bude tiskano u njegovim novinama. Međutim, *Pola* su bile novine fokusirane i na oglase, dakle na njihovu prodaju, tako da takve provokacije možda i jesu nanijele nekome štetu, pogotovo u obitelji, ali su novinama dale široku (negativnu) popularnost.

Provokacije Heretičara imale su i drugu stranu medalje, to jest pokušati objasniti prave probleme toga grada i, što je možda i važnije, pokušati uništiti, ako je tako možemo nazvati, fasadu licemjera ispod koje

26 *Pola*, br. 45, I. XI. 1884.

27 L’Eretico, „Cronaca del Carnovale“, *Pola*, br. 9, 22. II. 1885.

se dobar dio Pule skrivao. U tome se smislu valja sada nakratko osvrnuti na članak „L'Albero di Natale (Eresia dell'Eretico)“ (Božićna jelka. Krivovjerje Heretičara) u kojemu, dosta provokativno, ismijava sve božićne tradicije, Manzoni jevu *Svetu Himnu* pod naslovom *Božić* te tvrdi da će on provesti ove blagdane uza „skupu“ ljubav svojih „lijepih“, dakle s prostitutkama.²⁸ Naravno, ta provokacija služila je samo da bi se u drugome dijelu savjetovalo Gradskoj upravi i građanima da umjesto besmislenoga trošenja novca na večere i poklone, u duhu Božića daruju namirnice najpotrebnijim žiteljima Pule. No, da bi se mogao shvatiti pravi duh Heretičara, moramo se fokusirati na članak pod nazivom „Al parco“ (U parku) u kojemu *Il reporter*, još jedan od novinara *Pole* koji se skrivao iza pseudonima, predstavlja razgovor između Heretičara i tajnovite Baronesse.²⁹ Među stvarima koje Heretičar tvrdi je činjenica da je Pula, pogotovo u zadnje vrijeme, postala sve više licemjerna i, baš zbog toga, smiješna. Heretičaru, na primjer, nije jasno kako jedan grad u kojemu dok se dopušta da kafići i gradsko kazalište postanu bordeli, da pijanci pjevaju nepristojne pjesme te da javni parkovi postanu neka vrsta hotela na otvorenome gdje se besramno vodi ljubav, svi viču „Moralnost! Moralnost!... Moralnost!...“ Naravno, taj se razgovor vrtio oko književnosti. Baš je u tim riječima, ako možemo tako reći, revolucija tih novina te istodobno jedan od razloga mržnje i propasti toga lista. Krajem 19. stoljeća, u sklopu ideala talijanskoga iredentizma, u čitavoj se Istri masovno širilo ono što je definirano kao novi romantizam, dakle moralna, katolička i patriotska književnost po uzoru na Manzoni i/ili *De Amicisa* koja je ujedno morala dokazati veličinu talijanske kulture, biti matrica ponosa Talijana u Istri i, naravno, suprotstaviti se idealima hrvatskoga nacionalnoga preporoda.³⁰ Dakle, u doba kada su talijanske novine *L'Istria* Marca Tamara i, s njima, čitavo porečko novinstvo gotovo ratovali s *Našom slogom* te je, istodobno, Paolo Tedeschi preko stranica lista *La Provincia dell'Istria* iz Kopra, jednako tako, napadao hrvatsku

28 L'Eretico, „L'Albero di Natale. (Eresia dell'Eretico)“, *Pola*, br. 52, 21. XII. 1884.

29 Il Reporter, „Al Parco“, *Pola*, br. 24, 7. VI. 1885.

30 Osim djela Damiani – Fioretti, *I contenuti letterari nei periodici italiani dell'Istria (1846. – 1918.)*, vidi i Bruno Maier, *La letteratura italiana dell'Istria dalle origini al Novecento*, Trieste 1996., 52-55.

književnost i kulturu i širio novi romantizam, u Puli Heretičar kao da je živio u svojevrsnome paralelnome svijetu, širio je nemoralnu književnost! U onodobnoj Istri nemoralnom su se književnošću smatrala djela Emila Zole, ali i Francesca De Sanctisa koji ga je branio i širio diljem Italije, Lorenza Stecchettija (Olindo Guerrini), djela prvoga Carduccija, pogotovo *Himna Sotoni*, i poezije skupa *Giambi ed Epodi*, svi francuski *prokleti* autori, talijanska *Scapigliatura*, većina talijanske književnosti renesanse te, dakle, sva književnost koja nije moralna, katolička i patriotska. Heretičar, tako, baš zbog propasti moralnosti i zbog velikoga licemjerja stanovnika Pule koji po danu čitaju Manzoniya, dok se noću pretvaraju gotovo u likove nekoga Zolina romana, tvrdi da se moraju čitati nemoralni autori jer se samo tako može shvatiti svijet oko nas. U nekoliko će pak navrata Heretičar tvrditi da je nemoguće odreći se Zole jer bismo se na taj način morali odreći samih sebe i naše stvarnosti koja je nemoralna i koja je jednaka u čitavome svijetu.³¹ Ako moramo donekle prevesti poruku Heretičara, njegov je savjet da u ovakvome čudnom, nemoralnom i korumpiranom svijetu pratimo književnost koja opisuje našu stvarnost takva kakva i jest jer ćemo samo na taj način razumjeti što se događa oko nas. Idealni romani puni dobrote opisuju svijet koji je daleko od našega i koji je u dubokome kontrastu s našom svakodnevicom.

Unatoč svemu, 24. prosinca 1885. izlazi posljednji broj tih novina koje će ostaviti nedovršenim nekoliko feljtona, pa čak i prvi istarski krimić u povijesti ovoga poluotoka pod naslovom *Stuagnaga*, što je pokazatelj suvremenosti *Pole*. Međutim, prije kraja ovoga osvrta, nužno je suočiti se s pitanjem koje je već od samoga početka duboko utkano u čitavoj ovoj raspravi: zbog čega novinstvo u najvećem istarskom gradu tada ne uspijeva? Iako, na prvi pogled to pitanje može izgledati teško, u biti je lako odgovoriti i, dakle, ono što nama preostaje jest samo ukratko ponoviti ono što su već sami novinari *Pole* znali. Prema Sergiu Celli i Brunu Dobriću *Pola* je nastala nakon izbora 1883. kao posljedica sporazuma između disidenata talijanske građansko-liberalne stranke i Mornarice.³² Dakle,

31 Vidi L'Eretico, „La donna nell'arte“, *Pola*, br. 43, 19. X. 1884.

32 Cella, „Giornalismo e stampa periodica in Istria“, 130.; Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) Pula, Opatija, Brijuni*, 143.

novine koje su same po sebi znak ujedinjenja Talijana i Nijemaca Pule, koje nisu povezane ni s kojom strankom, koje su liberalne i nezavisne, mogu biti sve, ali nikako političke. Naime, kao što slučaj Heretičara široko dokazuje, sloboda mišljenja, sloboda čitanja i širenja književnosti koja je daleko od načela iredentističke ideologije te pokušaj povezivanja svih pulskih naroda pretvorila je taj list u metu većine talijanskih novina Istre toga doba³³ za koje su pitanje nacionalnoga identiteta i borba za vlastita prava bili ujedno razlog samoga postojanja, a podrška većeg broja čitatelja je to što će, donekle, i najviše nedostajati ovim novinama. Kao što tvrdi i Bruno Dobrić, *Poli* su nedostajali pretplatnici „(...) odnosno spomenuta prednost koju je većina talijanskih pulskih čitatelja novina davala onima koje su se prvenstveno zalagale za ostvarenje nacionalno-političkih zahtjeva talijanske građansko-liberalne stranke. Za liberalne novine, kakvima je želio biti tjednik *Pola*, nedostajala je javnost neovisna o nacionalno-političkim podjelama, a ova je u Puli bila svedena na uzak krug ljudi kojima nacionalna pripadnost nije bila pretpostavka javnoga (najprije političkoga) djelovanja.“³⁴

No, isti novinari *Pole* bili su svjesni svega toga i sami su znali da je u Puli veoma teško osnovati i razviti bilo kakve liberalne i neovisne novine, kao što su i dobro znali razloge zbog kojih je pulsko novinstvo bilo gotovo *fijasko*. Tijekom kratkoga vijeka novina, uredništvo *Pole* napisalo je nekoliko osvrta u kojima su branili list od raznih napada, koliko drugih novina, toliko i samih građana, i u kojima su objasnili razloge zašto se u Puli ne mogu razviti prave i dugoročne novine. U jednome od tih, naslovljenom „Al cortese lettore!“, uredništvo objašnjava da su tri ključna problema: prije svega Puljani koji, *de facto*, ne postoje. Naime, prema tome gradu nedostaju pravi građani jer je većinom sastavljen od pridošlica, „figli di altra patria“ kako ih nazivaju, koje dolaze u grad samo zaraditi i čim

33 U tome smislu uredništvo će jasno i glasno, u nekoliko navrata, iskazati da političke teme nemaju mjesta na stranicama toga lista te da tko tvrdi da je *Pola* neprijatelj Talijana i da kleveće sve talijanske patriote i istu naciju, neka je ne čita i neka osnuje vlastite talijanske novine u Puli, no, istodobno, neka pazi jer u ovome gradu nitko neće pomoći i čitati takve novine. Vidi u „All'Istrian. Corrispond. Polese dell'«Alabarda». Giornale politico, quotidiano Triestino“, *Pola*, br. 14, 29. III. 1885.; „A certi saccenti“, *Pola*, br. 52, 21. XII. 1884.

34 Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) Pula, Opatija, Brijuni*, 150.

mogu, bježe. Budući da nedostaju Puljani, nikoga nije briga za samu Pulu ni za novosti i događanja u gradu. Drugi je razlog golem broj vojnika koji govore drugim jezikom i pripadaju drugoj državi i kulturi. Treći je pak razlog vezan za birokraciju, to jest za austrijsku moć koja se, gotovo sva, nalazi u ovome gradu i koja „lascia eclissato il pubblicista dall’obbediente potere“, dakle onemogućava rad novina jer se izdavači moraju klanjati moći i austrijskoj volji.³⁵ U drugome osvrtu pak, „A certi Saccenti“, navode da uz to moraju ispoštovati državnu blagajnu i zakon, no pošto su *Pola* novine koje nemaju politički značaj, moraju koračati uz bok s cenzurom. Još je veći problem Pule suženi društveni ambijent koji vode pojedine ugledne nedodirljive ličnosti.³⁶ Imajući sve to u vidu, mislimo da su novinari *Pole* gotovo izmislili jedini način na koji neovisne novine mogu preživjeti u Puli, a to jest neka vrsta mješavine skandala, provokacija, borbe i kritike s ostalim novinama, i to sve kako bi bile dovoljno popularne da uspiju naplatiti dovoljan broj oglasa s ciljem nastavka s radom. Možda će nekome naše mišljenje donekle zvučati čudno, no treba sada nakratko uzeti u obzir sljedeće. U spomenutom članku „Confidenze dell’Amministratore“ (Povjerljivosti Direktora), nakon tek godinu dana postojanja, Fischer tvrdi da se gotovo preznojio kada je vidio u kakvom se deficitu nalazila *Pola*.³⁷ Nije dakle čudno ako se već tijekom listopada 1884. u novinama pojavljuju, po prvi put, članci Heretičara koji će, u biti, na svoj način pokušati održati pozornost prema *Poli* koja je tada gotovo propadala i koja će, između lipnja i kolovoza, čak postati dvotjednik. To je bilo moguće jer, kao što najavljuju u kratkome osvrtu iz travnja 1885., *Pola* je tada imala velik broj čitatelja, nove novinare i, pogotovo, uspjela je skupiti brojne oglase, što donekle potvrđuje teoriju da je ova strategija donijela i plodove.³⁸ Jednako tako, u osvrtu „All’Istriano. Corrispond. Polese dell’«Alabarda»“ uredništvo tvrdi da je, zahvaljujući pulskome novinaru koji se potpisivao kao *L’Istriano*

35 „Al cortese lettore“, *Pola*, br. 45, 1. XI. 1884. Ovaj dio teksta preveden je i na hrvatski. Vidi u: Dobrić, *Novine i časopisi na njemačkom jeziku u Istri (1871. – 1918.) Pula, Opatija, Brijuni*, 144.

36 „A certi saccenti“, *Pola*, br. 52, 21. XII. 1884. Napominjemo da je citirani tekst preuzet iz Dobrićeva prijevoda. Isto, 145.

37 *Pola*, br. 45, 1. XI. 1884.

38 „Il Nuovo Programma del Nostro Giornale“, *Pola*, br. 18, 26. IV. 1885.

i koji je u tršćanskome listu *Alabarda* napadao *Polu*, postala popularna i u Trstu jer se Fischer hvalio velikim brojem prodanih primjeraka u tome gradu i, istodobno, velikim brojem reklama koje mu dolaze iz Trsta.³⁹

Unatoč pokušaju ovih hrabrih novinara da Puli daju prvi neovisni tjednik, 24. prosinca 1885. izlazi posljednji broj novina koje su prestale izlaziti očito zbog dugova, iako će, barem nakratko, biti čak i dosta prodavane. No, izvan svih teorija, na samome kraju treba reći da *Pola* nisu samo novine u kojima se moglo čitati i gledati reklame i oglase 19. stoljeća, da nisu samo list u kojemu se može čitati o racijama policije protiv prostitutki ili o životu Puljana toga doba. One su mnogo više, to je povijest grada i, pogotovo, pokušaj skupine čudnih, malo *ludih* i, ponekad, improviziranih novinara da tome gradu daju prvi vapaj prave novinarske slobode.

39 „All'Istriano. Corrispond. Polese dell'«Alabarda». Giornale politico, quotidiano Triestino“, *Pola*, br. 14, 29. III. 1885. Kao što se može i vidjeti, u istome se broju počinju javljati i prvi oglasi iz Trsta.

Pula and literature in The Heretic's articles

Pola was a German-Italian weekly newspaper published in Pula from 1 November 1883 to 24 December 1885. It was the only newspaper published in Pula throughout its issue. *Pola's* publisher was F. W. Schrinner, and the editor-in-chief was Josef Fischer. This paper was founded as a bulletin of the city of Pula but its pages also contain feuilletons, news from theatre, chronicles (mainly from the town, but also from Istria and the world), various happenings and other news that could interest the citizens. Its pages recount everyday life of 19th century Pula. On one side, looking at the commercials, we find out that at the time Pula was a modern and lively town, full of shops, pubs, factories, goldsmith's shops, a town where people went to the public beach and tasted tea and coffee, while, on the other hand, we find out that it was also a pretty dangerous town with a large number of beggars, thieves, prostitutes and homicides. In addition, this paper, well-aware of a fast and large-scale development of the city, tried to explain to the City administration which were its crucial necessities, such as schools, hospital expansion or renovation of streets and crossroads. One of the contributors to this paper was the mysterious journalist whose alias was L'Eretico (The Heretic). In his articles, he tries to describe Pula and its citizens as they actually were, avoiding to apply any moral filters. At the same time, he tried to introduce the readers to modern Italian and European literature, which was unacceptable in the Istria of that time, where the effort was to divulge moral, catholic and patriotic literature in order to support the irredentism. *Pola's* publication ended due to its debts, but it went down in Pula's history as the first liberal and independent weekly newspaper.

Key words: *Pola*, Pula's 19th century press, The Heretic, Istria, Pula, Italian literature in Istria

Tihomir Zovko

Sveučilište u Mostaru
tihomir.zovko@fpmoz.sum.ba

Uloga hrvatskih novina iz Mostara u procesu hrvatske nacionalne integracije

Izvadak

Autor istražuje okolnosti i osnivanje prve tiskare u Mostaru za vrijeme Osmanskoga Carstva te ulogu franjevacu u tom procesu. Jedan je od značajnih projekata tiskare izdavanje prvih hrvatskih novina u Hercegovini od 1883. do 1908. godine. *Hercegovački bosiljak* i *Novi Hercegovački bosiljak* u samome početku nisu se bavili političkim temama, više su bili okrenuti gospodarskim savjetima za seljaka te kulturnim prilikama. Kasnije, kada izlaze *Glas Hercegovca* i *Osvit*, bave se i političkim prilikama te postaju ozbiljniji listovi koji prate sve segmente života. Njihov je cilj hrvatski seljak kome treba ukazati kako treba osuvremeniti svoju poljoprivrednu proizvodnju i razviti nacionalnu svijest.

Ključne riječi: tiskara, *Hercegovački bosiljak*, *Novi Hercegovački bosiljak*, *Glas Hercegovca*, *Osvit*, nacionalna integracija, franjevci, Mostar

UVOD

Proces hrvatske nacionalne integracije odvijao se različito u pojedinim hrvatskim pokrajinama koje su bile u sklopu onodobnih, različitih, političkih tvorevina. Hercegovina je imala specifičan politički i zemljopisni položaj jer se nalazila u Osmanskom Carstvu na početku procesa nacionalne integracije, a nakon 1878. upravu je preuzela Austro-Ugarska Monarhija u ime Sultana da bi tek aneksijom 1908. postala *de jure* sastavni dio Dvojne Monarhije. Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema vjerskoj pripadnosti u četiri popisa koje je napravila Austro-Ugarska Monarhija donosimo u narednim tablicama.

Tablica 1. Popisi po vjeroispovijesti u Bosni i Hercegovini 1879. – 1910.

Vrijeme popisa	Broj katolika	Broj muslimana	Broj pravoslavaca	Sveukupno pučanstvo
15. 6. 1879. ¹	209.391	448.613	496.761	1,158.164
1. 5. 1885. ²	265.788	492.710	571.250	1,336.091
22. 4. 1895. ³	334.142	548.632	673.246	1,568.092
10. 10. 1910. ⁴	434.061	612.137	825.418	1,898.044

Katoličko je stanovništvo u tome periodu (1879. – 1912.) poraslo s 15,6 % na 22,9 % u ukupnoj strukturi pučanstva Bosne i Hercegovine. U Mostarskome okružju konfesionalni je sastav pučanstva 1910. godine⁵ u Tablici 2.

1 *Štastika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine 1879. godine*, Sarajevo 1880., 4.

2 *Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, Sarajevo 1886., Glavni pregled.

3 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, Sarajevo 1896., LVII.-LIX.

4 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, Sarajevo 1912., LIII.

5 Isto, XLVIII.

Tablica 2. Konfesionalni sastav pučanstva 1910.

OKRUŽJE	Pravoslavci	Muslimani	Rimokatolici
Mostar	90.780	63.666	112.020
	34,00 %	23,84 %	41,95 %

Da bismo mogli realnije sagledati pučanstvo Mostara, moramo usporediti gradsku općinu Mostar i seoski kotar – Mostar. Usporedit ćemo popise iz 1895. i 1910.⁶

Tablica 3. Popisi 1895. i 1910.

	Godina popisa	Katolici	Muslimani	Pravoslavci	Ostali
Mostar, gradska općina	1895.	3353	6946	3877	194
	1910.	4307	7212	4518	355
Mostar, seoski kotar	1895.	28.409	6250	4422	-
	1910.	37.276	7023	5925	4

Velike razlike između gradske općine i seoskoga kotara imaju svoj uzrok u višestoljetnoj osmanskoj upravi koja je zabranjivala život katolicima u blizini muslimana, a posljednja takva zabrana bila je 1840. godine. Katolici su jedino mogli živjeti dalje od urbane jezgre koju naseljavaju muslimani, pa se oni naseljavaju uz rubne prostore Mostara koji su nacionalno homogeni. Sam grad Mostar nalazi se na rubu najhomogenijega hrvatskoga etničkog prostora i kao posljedica toga on sve više poprima hrvatsko obilježje. Moramo istaknuti da Monarhija nije dozvoljavala uporabu nacionalnoga imena u prvome desetljeću svoje nazočnosti u Bosni i Hercegovini. Tek kada su uvidjeli da ideju integrativnoga bošnjaštva nije bilo moguće provesti, jer su hrvatska i srpska nacionalna ideja ojačale, odustaju i dozvoljavaju uporabu nacionalnoga imena. Tako su brojna hrvatska društva u svome nazivu dobila nacionalno ime, a prvo koje je to dobilo bilo je *Hrvatsko glazbeno pjevačko društvo Hrvoje u Mostaru*.

6 Popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini 1895., LVII-LIX.

Jedini obrazovaniji sloj u strukturi hrvatskoga stanovništva bili su franjevci u zapadnoj i redovnici u južnoj Hercegovini. Osnivanjem čitaonica i društava nastojalo se obrazovati seljake te povećati pismenost. Seljaka je trebalo podučiti u poljoprivrednoj proizvodnji da primjenom novih sadnica, načinom obrade i navodnjavanjem postigne veće prinose na svome imanju. Taj je proces započeo tek dolaskom Monarhije. Da bi seljak mogao slati djecu u školu, dolaziti u čitaonice i sudjelovati u radu društava, morao je osigurati svoju egzistenciju.

PROCES HRVATSKE NACIONALNE INTEGRACIJE U HERCEGOVINI

Devetnaesto je stoljeće za narode Europe bilo vrijeme formiranja nacija, ujedinjenja i razvitka nacionalne industrije koja se štiti carinskim barijerama. Bilo je naroda koji u to vrijeme nisu bili samostalni nego su se nalazili u sklopu drugih tvorevina toga doba. Jedan od njih su i Hrvati. Hrvatski je narod u 19. stoljeću bio u sklopu različitih državnih tvorevina koje su nastajale i nestajale na povijesnoj pozornici Europe. Politička razjedinjenost, nedostatak komunikacija, nepostojanje većih gradskih središta s razvijenom i nacionalno svjesnom građanskom klasom, problemi oko standardnoga jezika, stalno nametanje tuđega jezika u nastavi, školovanje u stranim zemljama i na tuđim jezicima te nizak stupanj pismenosti seljaka dovodi do problema u kojemu se našlo hrvatsko društvo. Zatvorenost u male cjeline, čiji se prostor kretanja protezao svega dvadeset do četrdeset kilometara, svakako ima negativan utjecaj na razvoj procesa nacionalne integracije.

Polovicom 19. stoljeća hrvatske su zemlje zahvaćene procesom nacionalne integracije što će dovesti do stvaranja hrvatske nacije po uzoru na ostale srednjoeuropske narode tijekom 19. i početkom 20. stoljeća. Proces hrvatske nacionalne integracije, zbog različitoga stupnja razvoja društvenih struktura, različitoga stupnja obrazovanja, dominantnoga sela, kao i različitoga povijesnog razvitka, nije obuhvatio sve hrvatske zemlje u isto vrijeme nego se javlja u uzastopnome slijedu. Činjenica da su se

hrvatske zemlje nalazile u sklopu različitih tvorevina, onemogućavala je ujedinjenje u jednu teritorijalno-političku cjelinu i to je, svakako, jedan od najvećih dezintegrativnih čimbenika i velika kočnica razvoju procesa nacionalne integracije.⁷

U Bosanskome je pašaluku dominantan još bio osmanski feudalni sustav gdje su pokoreni narodi podčinjeni vladajućoj muslimanskoj klasi. Moramo upozoriti na još jednu činjenicu, a to je da su katolici u Bosanskome pašaluku izmiješani s pravoslavicima i muslimanima te da je vjerska pripadnost jedan od bitnih razlikovnih elemenata. Pitanje je u kojem su se trenutku tri vjere počele osjećati kao Srbi, Hrvati i Muslimani u nacionalnome smislu. Ovi procesi odvijaju se kod Hrvata i Srba paralelno i s čestim konfrontacijama oko pojedinih pitanja, a kod Muslimana s izvjesnim vremenskim otklonom. Unutar katoličkoga elementa na prostoru Hercegovine bilo je razlika u procesu integracije jer je taj proces u Mostaru i Trebinju, kao većim urbanim sredinama, bio brži od rubnih prostora prema kojima se postupno širi s razvojem prometne infrastrukture.

Važno je napomenuti da južna ili donja Hercegovina nije bila stalno pod utjecajem i djelovanjem franjevacā.⁸ Prostori donje Hercegovine, koji su u sastavu Trebinjsko-mrkanske biskupije, imali su proces nacionalne integracije koji se širi iz Trebinja na Ravno i Stolac. Zahvaljujući građanstvu, učiteljima i svećenicima, ovaj se proces proširio na hrvatskoga seljaka, za što je zoran primjer selo Ravno. Blizina Dubrovnika i njihove međusobne veze bili su integrativni čimbenik, a nacionalno svjesna građanska klasa u Trebinju bila je vodeća snaga hrvatske narodne ideje. Nepostojanje značajnih urbanih sredina izuzev Mostara i Trebinja, gdje su katolici u velikom brojčanom zaostatku, jedan je od dezintegrativnih čimbenika.

Bilo je kroz povijest i integrativnih čimbenika. To je, svakako, plemićka tradicija koja čuva uspomenu na samostalnu hrvatsku državu

7 Nikša Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb 1980., 10-16.; isti, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb 2002., 9-244.; isti, „Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške „nacije“ (natio croatica) do hrvatskog „političkog naroda“, u: Zbornik radova *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Tihomir Cipek – Josip Vrandečić (ur.), Zagreb 2007., 33-57.

8 Ivica Puljić, *Hrvati katolici Donje Hercegovine i Istočna kriza – Hercegovački ustanak 1875. - 1878.*, *Humski zbornik VII.*, Dubrovnik – Neum 2004., 27-43.

za vrijeme vladara narodne krvi u ranome srednjem vijeku te pojava renesansne umjetnosti,⁹ osobito književnosti¹⁰ tijekom 15. i 16. stoljeća u Dubrovniku i Dalmaciji. Odjeci ovih stilskih izričaja zaustavljeni su na granici Bosanskoga pašaluka i jedini je odjek renesanse na ovim prostorima kroz uvoz djela za franjevačke samostane u Bosni. Brojnija djela, koja su nabavljana od trećerazrednih venecijanskih radionica i plaćana onoliko koliko su fratri mogli izdvojiti za oltarne slike, triptihe i poliptihe, dolaze u samostane za vrijeme baroka. Pučka je književnost imala ulogu odgoja puka i ona se razlikuje od djela visoke kulture.

Približavanje triju hrvatskih narječja, uporaba hrvatskoga imena nakon zabrane ilirskoga, svakodnevni život puka, običaji, kultura, katoličanstvo, tradicija i narodna svijest o zajedničkome podrijetlu, sve su to integrativni činitelji koji su pridonosili nastanku procesa integracije hrvatske nacije. Hrvatski se narod oblikovao u poseban narod pod utjecajem katoličanstva, unatoč pritiscima, progonima i procesu islamizacije, uspio se očuvati egzistencijalno, duhovno, kulturno i narodnosno te se pripremiti za nacionalnu emancipaciju i integraciju tijekom 19. stoljeća. Devetnaesto je stoljeće za katolike u Hercegovini označilo početak novoga doba koje je zaustavilo negativne tendencije. Postupni oporavak započeo je koncem osmanskoga perioda, a pravi zamah doživio je u vrijeme Monarhije.

U periodizaciji hrvatskoga narodnog preporoda u hrvatskim zemljama primjenjuje se model koji je razradio praški profesor Miroslav Hroch.¹¹ Proces hrvatske nacionalne integracije na području

9 Kruno Prijatelj, *Dalmatinsko slikarstvo 15. i 16. stoljeća*, Zagreb 1983., 7-38.

10 Mihovil Kombol – Slobodan Prosperov Novak, *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Zagreb 1992., 53-178.; Dubravko Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb 2004., 28-77.

11 Miroslav Hroch, „Oblikovanje modernih nacija i nacionalni pokret 19. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 11, br. 1, 1979., 23-40. Taj model ima tri faze: „A“ mala jezgra rodoljuba širi narodnu svijest na kulturnom području, „B“ inteligencija širi nacionalnu svijest i političkim metodama može obuhvatiti pojedine društvene slojeve, „C“ nacionalna integracija postigla je visok stupanj i razvila širi nacionalni pokret. Vidi: Mirjana Gross, *Historijska znanost*, Zagreb 1980., 306.; Hroch, *Društveni predujti nacionalnih preporoda u Europi: komparativna analiza društvenog sustava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb 2006., 29-56.; Umjesto faza A, B i C sada su razdoblja. Tipovi koje Hroch navodi ne mogu se u potpunosti primijeniti kod procesa hrvatske nacionalne integracije jer se on odvija u specifičnim uvjetima, prožet s drugim dvama nacionalnim pokretima na istome prostoru. Nedostatak urbanoga stanovništva kod Hrvata u Hercegovini utjecao je i na brzinu procesa nacionalne integracije kao i nepovoljna društvena struktura u kojoj je dominantno seljaštvo. Sve su to bili dezintegrirajući čimbenici u

Bosne i Hercegovine ima tri razdoblja u svome razvoju: I. *Razdoblje znanstvene nacionalne propagande*, II. *Razdoblje nacionalne agitacije*, III. *Razdoblje masovnoga nacionalnog pokreta*. Katolici su u sklopu Osmanskoga Carstva bili brojčano najmanja kategorija pučanstva i kao takvi bili su omalovažavani i zapostavljeni. Sve navedene okolnosti imale su utjecaja na različit razvoj procesa nacionalne integracije Hrvata u Bosni i Hercegovini. Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru, zbog svojega zemljopisnog položaja i blizine Dalmacije, upućenosti na trgovačke, kulturne, vjerske i političke sveze te demografsko okruženje, odvija se na rubu najhomogenijega hrvatskoga nacionalnog prostora.¹² Mostar je središte procesa hrvatske nacionalne integracije u Bosni i Hercegovini do početka 20. stoljeća, kada vodeću ulogu preuzima Sarajevo i građanska inteligencija. Zbog toga što se radi o gradu, vodećem u razvoju hrvatske nacionalne integracije, periodizacija hrvatskoga narodnog preporoda u Mostaru razlikuje se od periodizacije u Bosni i Hercegovini.

U hrvatskoj je historiografiji klasifikaciju hrvatskoga narodnog preporoda u BiH dala Mirjana Gross.¹³ Faza A traje od 1835. do kraja osamdesetih godina, faza B od devedesetih godina 19. stoljeća do pred rat i faza C u Jugoslaviji. Ovu klasifikaciju ne možemo primijeniti za Mostar, a ni za Hercegovinu jer je proces nacionalne integracije imao smjer širenja od juga prema sjeveru, iz Mostara kao glavnoga hrvatskog narodnog središta prema Bosni. Hrvatski narodni preporod u Mostaru ima dva razdoblja u procesu integracije hrvatske nacije. Proces nacionalne integracije u Mostaru isprepleten je s drugim dvama nacionalnim pokretima, a zbog različitih pogleda na budućnost ovoga prostora dolazi do čestih sučeljavanja i sukoba. Upravo su u tome gradu sučeljena tri nacionalna pokreta koji djeluju na istome prostoru. U Mostaru možemo

procesu hrvatske nacionalne integracije. Tijekom četiri desetljeća nazočnosti Monarhije ovi se parametri mijenjaju te hrvatsko stanovništvo doživljava urbane i strukturalne promjene koje su integracijski čimbenici u stvaranju hrvatske nacije u Hercegovini.

12 Grad Mostar nema većinski hrvatsko stanovništvo tijekom 19. stoljeća, ali kotar Mostar ima (katolici su većina u sva četiri popisa stanovništva, 1879., 1885., 1895. i 1910.)

13 Gross, „O integraciji hrvatske nacije“, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od XVI. do početka XX. stoljeća*, Zagreb 1981., 175-191.

pratiti razdoblje *nacionalne agitacije* i *masovni nacionalni pokret*, a prvo razdoblje *znanstvene nacionalne propagande* odvijalo se izvan grada u bosanskim franjevačkim samostanima.

Razdoblje nacionalne agitacije možemo pratiti u Mostaru od 1872. kada se osniva Bratovština sv. Antuna Padovanskoga u Mostaru,¹⁴ Franjevačka tiskara,¹⁵ dolaze časne sestre sv. Vinka iz Maribora¹⁶ i održana je prva procesija kroz Mostar za Tijelovo uz pratnju osmanskih oružnika.¹⁷ Ovi događaji označit će početak novoga doba za katolike u Mostaru, a grad će se početi mijenjati i pretvarati u jedan od važnih kulturnih centara u ovome dijelu Europe. Uz to važnu su ulogu odigrale čitaonice i glazbeno-pjevačka društva koja se osnivaju u Mostaru, Trebinju, Ljubuškom, Konjicu, Ravnu, Stocu, Čapljini, Širokom Brijegu i Posušju. „Što danas imademo u tom pogledu, to imamo zahvaliti radu i trudu iz onog vremena, koje za nas u Bosni i Hercegovini znači doba preporoda, doba rastućeg oduševljenja – kao što je ilirski preporod, koji, naravno, ima drugo znamenovanje. U doba toga našeg preporoda stvaraju se *narodna* pjevačka, glazbena, čitaonička društva hrvatska se nisu smijela stvarati. Domaći gragjani pojedinih mjesta okupljaju se u kolu – oduševljavaju se i žrtvuju za narodne zavode znatne svote novca. Svijest narodna se diže, daje znake o svom životu, dok se nakon dvadeset i pet godina ti znakovi života ne pojaviše širom ovih zemalja.“¹⁸ Ovo je bila faza kada je narod trebalo animirati i proširiti hrvatsku svijest kroz različita društva.

U narednome periodu započela je borba za gospodarsko i prosvjetno jačanje hrvatskoga naroda. Dolaskom Monarhije, Hercegovina izlazi iz prometne izoliranosti izgradnjom željezničke pruge Mostar – Metković koja je svečano otvorena u lipnju 1885.¹⁹ Uspostava komunikacija između Hercegovine i Dalmacije, kao i prometnih veza unutar Hercegovine te

14 Marko Šešelj, „25-godišnjica Bratimstva sv. Ante Pad. u Mostaru 1872.-1897.“, u: *Hrvatska domovina*, br. 134, Zagreb, 14. VI. 1897. (Završetak u broju 137, 18. VI. 1897.)

15 „Don Frano Miličević (Autobiografija)“, *Osvit*, br. 13, Mostar, 14. II. 1903.

16 *Osvit*, br. 31, Mostar, 9. IX. 1898.

17 Šešelj, „25-godišnjica Bratimstva sv. Ante Pad. u Mostaru 1872.-1897.“

18 „Četvrt vijeka“, u: *Osvit*, br. 1, Mostar, 4. I. 1908.

19 *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906.*, izdalo C. i Kr. Zajedničko ministarstvo financija, Zagreb 1906., 508.; *Bosna i Hercegovina u brojkama*, Mostar 1911., 19-20.

prema Bosni dolinom Neretve, označili su kraj prometne izoliranosti Hercegovine i Mostara. Prometne, trgovačke, kulturne, pa i političke veze uspostavljaju se i jače razvijaju od 1878. Povezivanje Mostara, kao središta, s okolnim naseljima unutar Hercegovine, pa i Bosne, označit će gospodarsko jačanje grada kao središta Hrvata u Hercegovini i Bosni sve do početka 20. stoljeća. U Hercegovini su djelovala tri značajna glazbeno-pjevačka društva: *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje* u Mostaru,²⁰ *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Slavulj* u Trebinju²¹; *Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo Trebižat* u Ljubuškom.²²

HRVATSKO GLAZBENO-PJEVAČKO DRUŠTVO HRVOJE U MOSTARU

Katolici u Mostaru još su za vrijeme Osmanskoga Carstva pokušali osnovati nacionalno društvo, ali bez uspjeha te su se morali zadovoljiti pjevanjem u crkvi kao crkveni zbor. Dolaskom Dvojne Monarhije nisu se okolnosti puno promijenile jer je ona zabranjivala nacionalno hrvatsko ime i tek su Pravila *Narodnoga pjevačkog društva* u Mostaru potvrđena od Zemaljske vlade 10. studenoga 1888.²³ Ni u jednoj od 46 odredbi Pravilnika nije spomenuto nacionalno ime ni nacionalnost članova društva zbog politike Austro-Ugarske Monarhije koja je to izričito zabranjivala.²⁴

20 Tihomir Zovko, „Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru“, u: *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe*, br.2, 2016., 141-232.

21 Zovko, *Hrvatski narodni preporod na tlu Hercegovine (1840.-1914.)*, Doktorski rad, Zadar 2012., 190-232.

22 Isto, 232-236.

23 Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (dalje: ABIHS), Napretkova kulturno-historijska zbirka, 1139/IV, Pravila za narodno pjevačko društvo u Mostaru usvojena 10. kolovoza 1888., odbornik Ivan Smoljan, odbornik Niko Fišić, podnačelnik Blažko Zelenika i odbornik, predsjednik fra Augustin Zubac potpisnici, a Zemaljska vlada 10. XI. 1888. odobrila br. 1373/res. Na osnovi otpisa zajedničkoga Ministarstva od 3. XI. 1888., br. 783. B. H., , Za poglavicu Zemaljske Vlade administrativni upravitelj Sauerwald.

24 Politika Monarhije prema nacionalnome pitanju u Bosni i Hercegovini u prvome desetljeću njezine nazočnosti bila je protiv hrvatske i srpske narodne ideje jer su oni (Mađari) smatrali to svojom interesnom sferom pozivajući se da je još od 1138. godine Rama u ugarskoj kraljevskoj tituli i pripada Kruni sv. Stjepana. Budući da su ministri financija bili iz ugarskoga dijela Monarhije, oni su i provodili takvu politiku. Zajednički ministar financija Benjamin Kállay provodio je od 1882. do 1903. takvu politiku i nastojao je dovesti lojalan činovnički kadar iz Monarhije koji

Tada je bilo vidljivo koliko je društvo, djelujući u *ilegali* kao crkveni zbor, učinilo na podizanju pjevačke razine i razvoju narodne misli. Društvo je organiziralo prigodne zabave s recitiranjem, dramskim programom, plesom i pjesmom, okupljajući hrvatsko građanstvo u Mostaru i surađujući s ostalim hrvatskim društvima prilikom njihovih svečanosti.

Nakon deset godina dobilo je odobrenje od Zemaljske vlade da se zove *Hrvatsko glazbeno-pjevačko društvo Hrvoje u Mostaru* (dalje: *HGPD Hrvoje*).²⁵ Ovo je dalo novi poticaj članovima za daljnji rad u hrvatskome duhu i to je bio putokaz za budućnost. Godine 1904., sredinom kolovoza, u Mostaru je organizirana trodnevna svečanost instalacije zastave *Hrvoja*. Na toj su svečanosti sudjelovala brojna hrvatska društva i na taj način pridonijela radu *Hrvoja*. Mostar je, okićen hrvatskim trobojnicama i grbovima, srdačno primio goste koji su došli uveličati *Hrvojevu* svečanost. Ona društva i pojedinci koji nisu mogli doći u Mostar poslali su brzopjave i čestitali *Hrvoju* na uspješnome radu na narodnome polju buđenja svijesti.²⁶ *HGPD Hrvoje* od svoga je osnutka 1888. godine, kao najstarije hrvatsko društvo, svojim dugogodišnjim radom, entuzijazmom svojih članova te umjetničkim postignućima bilo i ostalo uzor ostalim hrvatskim društvima u Herceg-Bosni. Neumorno radeći na podizanju kulture, ne samo u

će biti okosnica nove uprave. Strateški položaj Bosne i Hercegovine za dalji prodor na istok bio je važan za Monarhiju. Zabranio je svaku manifestaciju hrvatstva i srpstva kao i njihova imena, grbove i zastave. Nastojao je kulturno i gospodarski izolirati Bosnu i Hercegovinu od susjednih zemalja. Nastojao je nametnuti novu bosansku naciju bošnjaštvo s tri vjeroispovijesti. On je nacionalno pitanje vidio u granicama Bosne i Hercegovine i okvirim bosanske nacije. Brojni su ga muslimani podržavali u ovoj ideji, a posebice Mehmed-beg Kapetanović – Ljubušak i Safvet-beg Bašagić. Pred kraj stoljeća postalo je jasno da ovo nije moglo uspjeti i postupno se dopušta uporaba hrvatskoga i srpskoga imena. Nakon smrti Kállaya ova je politika doživjela neuspjeh pred nacionalnim pokretom Hrvata i Srba. Vidi: Luka Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih katolika Hrvata*, Zagreb 1985., 148-151.

25 „Glavna godišnja skupština Hrvoje“, u: *Osvit*, br. 23, Mostar, 12. X. 1898.

26 Najavljen je dolazak brojnih hrvatskih pjevačkih i akademskih društava na Hrvojevu proslavu u Mostaru: „*Slavulj* Trebinje, *Merkur* Zagreb, *Zvono* Križevci, *Davor* S. Brod, *Trebević* Sarajevo, *Vlašić* Travnik, *Lipa* Osijek, *Gundulić* Dubrovnik, *Hrvatska zadruha* i *Česka Beseda* Dubrovnik, *Hrvat* Brčko, *Čitaonica* Konjic, *Graničar* Nova Gradiška, *Vienac* Požega, *Hrv. čitaonica* Bugojno, Duvno i Dolac, *Sljeme* Šestine, *Sloga* i *Danica* Sisak, *Podravac* Koprivnica, *Dinara* Livno, *Krajišnik* Bihać, *Zmaj od Bosne* Beč, *Majevica* D. Tuzla, *Tvrko* klub sveuč. građana Zagreb, *Zvezda* Vareš i *Vienac* Varaždin.“ Vidi: „Hrvatska pjevačka društva na slavi Hrvojevoj“, *Osvit*, br. 61 i 62, Mostar, 6. VIII. 1904.; „Prava narodna manifestacija za hrvatsku misao“, *Osvit*, br. 65 i 66, Mostar, 20. VIII. 1904.

Hercegovini nego i u Bosni, društvo je stalno inicijator mnogih akcija koje su podržavala i ostala hrvatska društva. Nesebično pomažući drugima, postalo je omiljeno društvo te je bilo putokazom i smjernicom za ostala hrvatska društva.

HRVATSKO GLAZBENO-PJEVAČKO DRUŠTVO SLAVULJ U TREBINJU

Uz Mostar, jedan je od važnijih gradova Trebinje koje je imalo veliku ulogu u razvoju trgovine prema Dubrovniku, ali i u širenju društvenih veza s tim hrvatskim gradom. Kada govorimo o procesu integracije hrvatske nacije u Hercegovini, onda je situacija u kotaru Trebinje i samome gradu Trebinju jako zanimljiva i odudara od ostalih mjesta u Hercegovini. Kotar i grad Trebinje imaju zanemariv broj katolika tijekom austrougarskih popisa i donosimo ih u tablici.

Tablica 4. Broj katolika u Trebinju od 1879. do 1910.

	1879. ²⁷	1885. ²⁸	1895. ²⁹	1910. ³⁰
Kotar	410	489	766	1143
Grad Trebinje	103	309	564	794

Većinu u kotaru čine pravoslavci kojih 1910. ima 16.249, muslimana ima 5390, a katolika 1143 iz čega je vidljivo da katolici čine manjinu i većinom su naseljeni u urbanoj jezgri. Ovdje moramo napomenuti utjecaj Dubrovnika i dobru suradnju s dubrovačkim društvom *Gundulić* koje je više puta nastupalo u Trebinju i pomagalo *Slavulj*, a i *Slavulj* je gostovao u Dubrovniku. Katolici u Trebinju sačinjavali su znatnu snagu kao činovnici, učitelji, trgovci i obrtnici pa su zahvaljujući toj činjenici imali zapaženu ulogu u samome gradu i šire.

27 *Štastika miesta i pućanstava Bosne i Hercegovine 1879. godine*, 120-125.

28 *Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, 240-254.

29 *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila. 1895.*, 570-587.

30 *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, 378-387.

Prilikom obilježavanja katoličkih vjerskih manifestacija u Trebinju problem je bio u neorganiziranosti katolika i nedostatku prikladnoga prostora za takve manifestacije. Zabave su se održavale u neprilagođenim prostorijama postojećih gostionica Jove Andrića koji je imao najveću dvoranu gdje su održavane zabave s glazbom.³¹ Dr. Luka Lovro Senjak poslao je pozivnice za koncert od čijega bi se prihoda novac iskoristio za dogradnju rimokatoličke crkve u Trebinju. Koncert je održan 4. listopada 1890. u Andrićevoj gostionici uz ulaznice koje su se naplaćivale. Pozvani su vojni časnici i ugledniji građani iz Trebinja. Tom su prilikom prikupljeni milodari u korist rimokatoličke crkve u Trebinju, gdje uz civilnu i vojnu vlast nalazimo brojne pojedince iz Trebinja, Dubrovnika, Mostara, Sarajeva, Bosanskoga Šamca, Nevesinja i Zenice.³²

Počeci pjevačke aktivnosti kod katolika u Trebinju vežu se uz dolazak pjevača iz Dubrovnika jedanput ili dvaput na godinu, što je bilo nedostatno. Značajniji iskorak napravio je dr. Luka Lovro Senjak, vojni kapelan i privremeni upravitelj župe. On je podučavao školsku katoličku mladež pjevanju hrvatskih crkvenih pjesama. Ovo se širi i na pučke pjesme pa onda s pravom možemo reći da je to početak pjevačkih aktivnosti kod katolika u Trebinju. Za Božić 1890. omladina je pjevala u crkvi pa je i na taj način pučko pjevanje oživjelo.³³

Nalazimo podatke da je organiziranoga pjevanja u okviru crkve bilo prije 1891., a tome svjedoče i neke fotografije iz 1889. koje su pronađene. Nakon što je došla Monarhija na prostore južne Hercegovine i nagovijestila novo doba, Hrvati u Trebinju počeli su se potajno sastajati po kućama da bi osnovali kulturno društvo. Na svoje sastanke donosili su onovremenu periodiku iz hrvatskih zemalja: *Narodni list*, *Crvenu Hrvatsku* i *Obzor*, koja se čitala na tim sastancima, a posebice članci o buđenju hrvatske svijesti u Herceg-Bosni, koju je nova vlast osobito iza 1883. strogo zabranjivala.³⁴

31 „Kameval u Trebinju“, *Glas Hercegovca*, br. 10, Mostar, 5. III. 1890.

32 „Za Trebinjsku Crkvu“, *Glas Hercegovca*, br. 50, Mostar, 15. X. 1890.; Među darovateljima nalazimo imena: trgovac Jovo Andrić, J. Budalić, A. Petrušić, T. Svilocossi, N. Turković, I. Dorchner, J. Radonić, P. Sambrajilo, Muhamedbeg Deftedarović, F. Naglić, Jusuf Deftedarović. Svima je zahvalio dr. Luka Lovro Senjak.

33 „Trebinje“, *Glas Hercegovca*, br. 5, Mostar, 24. I. 1891.

34 ABiHS, Napretkova kulturno-historijska zbirka, HNZ II-7/1, Nikola Sambrailo, *Početak*,

Organizacijom okupljanja rukovodio je dr. Luka Lovro Senjak, vojni kapelan u Trebinju, koji je sebi postavio cilj „da u Trebinju probudi i organizira hrvatsku svijest, pa da je osposobi za budući život.“³⁵ Na jednom sastanku koji je održan na imanju begova Resulbegovića formalno je 21. lipnja 1891. osnovano *Pjevačko društvo Slavuj*.³⁶ Na tom je druženju bio dosta veliki broj uglednika iz Trebinja. Ovaj zajednički istup bio je trn u oku pravoslavicima i oni su na sve načine pokušavali razbiti ovo zajedništvo. Na poziv Hrvata Trebinja iz Dubrovnika je 1891. došla hrvatska glazba koja je po gradu svirala hrvatske pjesme i koračnice u povodu rođendana Franje Josipa I. Noću je netko od Srba zapalio hrvatsku trobojnicu, a ovaj vandalski i kukavički čin osuđuje autor dopisa potpisan kao *Trebinjski Hrvat*.³⁷

Prilikom posvećivanja društvenoga barjaka 7. i 8. rujna 1902.³⁸ Kotarski je ured odobrio manifestaciju, ali je iz programa izostavio 1. točku koja je predviđala da uoči proslave glazba prođe ulicama Trebinja uz gruvanje topova.³⁹ Svi su govornici morali dostaviti svoje napisane govore Kotarskome uredu u Trebinju kako bi ih odobrili i potvrdili svojim pečatom⁴⁰ te bi na taj način otklonili političke implikacije za koje bi bili odgovorni svi članovi Odbora društva. *Osvit*, pod naslovom „Svetčanost Slavulja u Trebinju“, donosi iscrpan tekst o svečanosti koju je i u prethodnim brojevima najavljivao: „Širom liepoga i obnovljenoga grada Trebinja,

razvitak i rad Hrvatskog glazbenog i pjevačkog društva Slavuja u Trebinju, rukopis napisan strojopisom 12. X. 1932., (dalje Sambrailo, *Početak, razvitak...*) 1.

35 Isto, 2.

36 Isto. Autor navodi *Slavuj*, iako je u svim ostalim dokumentima pravi naziv *Slavulj*, početak djelovanja 21. VI. 1891., ali je ono i prije bilo aktivno, o čemu svjedoči jedna fotografija gdje uz natpis *Hrvatsko glazbeno i pjevačko društvo Slavulj* u Trebinju stoji godina 1889., vidi: Fotografija se nalazi u Muzeju Hercegovine u Trebinju; Mirela Miličević-Šečić, „Civilni puhački orkestri u Hercegovini u razdoblju austrougarske uprave“, u: *Hercegovina*, br. 24, 2010., 223-234.

37 „Trebinje“, *Glas Hercegovca*, br. 58, Mostar, 2. IX. 1891.

38 Arhiv Biskupskog Ordinarijata Mostar (dalje: ABOM), *Hrvatsko pjevačko društvo Majevisa u Dol. Tuzli*. Dopis od 8. VII. 1902. Odgovor na poziv *Slavulja* od 1. VII. 1902. Budući da 15., 16. i 17. VII. *Hrvatsko pjevačko društvo Kolo* iz Zagreba slavi četrdesetu godišnjicu rada, nisu u mogućnosti nazočiti *Slavuljevoj* posveti barjaka u Trebinju. Predlažu da se svečanost odgodi za proljeće 1903. jer će većina društava biti nazočna u Zagrebu. Predlažu i da se učlane i obrate *Savezu hrvatskih pjevačkih društava* u Zagrebu, Milanu Krešiću. Završavaju s *Bog i Hrvati*.

39 ABOM, Kotarski ured Trebinje br. 5472. od 2. IX. 1902., *Uglednom hrvatskom pjevačkom društvu Slavulj u Trebinju*.

40 ABOM, *Slavulj, Pozdrav gostima na kolodvoru* 7. IX. 1902. i 8. IX. 1902.

svetčano okićena, razliegnula se opet uznosnije i oduševljenije svakom Hrvat u milu i sveta hrvatska himna iz stotina grla trebinjskih Hrvata i hrv. Gosta, a slavna hrvatska trobojnica svetčano i uz poklike hrvatskoj otačbini pokazivala devizu društva, koje si je svetom zadaćom stavilo da služi otačbeničkoj stvari. Zasluga je to hrvatskog glasbeno-pjevačkog društva *Slavulja*, koje više godina častno i dostojno vrši svoju zadaću, a koje je svoj rad ovjenčalo razvijanjem svoje, društvene, ali i hrvatske zastave, koja je svojina čitavog hrvatskog naroda, koji se s njom ponosi bez razlike vjere; *Slavulja*, koji je dne 7. i 8. o. mj. upriličio ne samo svoju društvenu svetčanost, nego slavu hrvatske pjesme, slavu hrvatske zastave, slavu našega, kulturnog i narodnog pregnuća.⁴¹

Sama svečanost odvijala se na trgu ispred crkve gdje je podignut paviljon i razvijen *Slavuljev* barjak. Društvo *Gundulić* iz Dubrovnika pjevalo je *Himnu hrv. barjaka*. Brojni brzozjavi su stigli iz Bihaća, Banja Luke, Zadra, Sarajeva, Dubrovnika, Vukovara, Mostara, Virovitice, Visa, Donjega Vakufa, Zagreba, Đakova, Stoca, Splita i Sinja.⁴² Bio je veliki broj onih koji nisu mogli biti prisutni na ovoj svečanosti pa su poslali ispriku i novčani prinos, kao što je to učinila *Hrvatska čitaonica* iz Konjica 5. rujna 1902.⁴³ Ni ova velika pobjeda i svečanost *Slavulja* nije prošla bez zabrana, cenzure i velikoga broja policajaca i detektiva iz Sarajeva, Dubrovnika i Zadra jer je vlast budno pratila što Hrvati rade u Trebinju.⁴⁴ Narednoga dana u svome pozdravnom govoru predsjednik je naglasio „(...) Naš je *Slavulj* prvi put godine 1891. zabljiroo, ali od te godine da današnjeg dana nama se je bilo boriti sa velikim poteškoćama, uzrok kojima treba tražiti nešto

41 „Svetčanost Slavulja u Trebinju“, *Osvit*, br. 73, Mostar, 17. IX. 1902., u prethodnome br. 72, 13. IX. 1902. najavljen je događaj *Svetčanost barjaka hrvatskog glasbenog-pjevačkog društva Slavulja u Trebinju*.

42 Isto. Izdvajamo jedan brzozjav iz Stoca: „Napried braćo sa milon nam trobojnicom za slobodu majke nam Hrvatske, slava *Slavulju!* Stolačke Hrvatice“

43 ABOM, Hrvatska čitaonica Konjic, *Slavno predsjedništvo Hrvatskog društva Slavulj u Trebinju* od 5. IX. 1902. „Pošto nam smetaju naše okolnosti da ne možemo osobno prisustvovati proslavi hrvatske zastave dne 7. i 8. rujna, te u tu svrhu odredio je odbor naše hrvatske čitaonice tom slavnom društvenom odboru priposlati jedan mali dar od 14 kruna. Ujedno Vam čestitamo veselje i proslavu hrvatske zastave te želimo iz svega srca odboru uspjeh za naš hrvatski narod. Bog Vas čuvao od neprijatelja. Draga braćo samo napried Živili ! Živili. Bog i Hrvat.“

44 Sambrailo, *Početak, razvitak...*, „zabranjeno je sviranje budnica po gradu i serenade samoj kumi Paulini Kisić.“, 16.

u našoj tadašnjoj malobrojnosti, a nešto u lošim materijalnim prilikama, u kojima se je društvo nalazilo... Cilj našeg društva bio je, da se pjesmom i zabavom hrvatska mladež u Trebinju okupi oko zajedničkog svetišta... Kao najbolji dokaz te naše snošljivosti i poštivanja tugjih osjećaja možemo navesti blagonaklonost, koju nam je visoka vlada iskazala dozvolivši nam, da smijemo od sada otvoreno naše hrvatsko ime isticati i njime se javno ponositi... A kao što s imenom, tako imamo pravo da se ponosimo i s našim barjakom, tim simbolom hrvatske narodne svijesti.⁴⁵

Ovaj je događaj imao veliki značaj za Hrvate iz Trebinja, ali je i pokazao što znači požrtvovan i ustrajan rad za narodnu stvar. Hrvati u Trebinju, iako najmalobrojniji, pokazali su da skupina entuzijasta koja ima viziju i sveti cilj može napraviti puno za svoj narod. Ovim činom, uz *Hrvoja* u Mostaru, *Slavulj* postaje drugo društvo u Hercegovini, a njegov rad je poznat i u Bosni te ostalim hrvatskim zemljama, o čemu svjedoči ova veličanstvena proslava u Trebinju. Od svoga osnivanja 1891. do konca 1919. *Hrvatsko je glazbeno pjevačko društvo Slavulj* u Trebinju imalo burnu povijest obilježenu usponima i zastojima u svome radu. Kroz društvo je prošao veliki broj Hrvata i Hrvatica iz Trebinja. Ostvarilo je suradnju s društvima iz hrvatskih zemalja i Herceg-Bosne. Kroz društvo su prošli članovi različita obrazovanja, društvenoga položaja i zanimanja pa tako nalazimo svećenike, profesore, učitelje, činovnike, trgovce, zanatlije, obrtnike, cestare, zidare, gostioničare, bankare i sudske službenike. Posebice je bila aktivna hrvatska omladina koja je uključena u rad društva kroz sekcije. Članovi su svojim radom i entuzijazmom uspijevali nadići brojčanu inferiornost i uspjeli rad društva podići na visoku razinu tako da je ono postalo jedno od najcjenjenijih hrvatskih društava u Herceg-Bosni.

45 ABOM, Slavulj, *Pozdravni govor predsjednika 8. rujna 1902.*, pečat Kotarskoga ureda u Trebinju bez potpisa.

HRVATSKOPJEVAČKOITAMBURAŠKODRUŠTVO TREBIŽAT U LJUBUŠKOM

Hrvati su u onim prostorima Hercegovine u kojima su činili veliku većinu pučanstva počeli raditi na stvaranju nacionalnih društava nešto kasnije nego oni u Mostaru i Trebinju. Ovo je rezultat činjenica što u samome gradu ipak nisu bili većina i što u svojoj strukturi stanovništva nisu imali građanstvo. Dominantno je seljaštvo pa je onda i donekle logično da se osnivanje društva javlja nešto kasnije nego je to u sredinama s razvijenijim hrvatskim građanstvom. Kotar i grad Ljubuški za vrijeme vladavine Monarhije ima sljedeći sastav pučanstva.

Tablica 5. Katoličko pučanstvo u Ljubuškom od 1879. do 1910.⁴⁶

popis	1879.	1885.	1895.	1910.
Kotar Ljubuški	9931	15.278	22.990	39.211
Grad Ljubuški	57	726	844	716

Koncem 1900. poduzimaju se aktivnosti u Ljubuškom⁴⁷ da po uzoru na mostarske Hrvate osnuju društvo koje bi imalo sličan program rada. „Već smo Vam javili, kako se u našem gradjanstvu potakla liepa namisao, da si osnujemo prosvjetno središte i liepo zabavište za našu mladež, uzdanicu našu, da podignemo društvo, u kojem ćemo se okupljati, bratski razgovarati i svjetovati i za narodnu se stvar zgrijavati, da ne zaostanemo za ostalim mjestima u našoj Herceg-Bosni. I svi se za to nadjosmo složni i jedini, a tako i valja. Prošli mjesec sastasmo se gradjani u velikom broju, a bilo je i muslimana, da se sdogovorimo o koracima, što nam ih valja poduzeti radi osnutka društva (...) da odpremimo na vladu pravilnik

46 *Štatistika miesta i pučanstava Bosne i Hercegovine 1879. godine*, 120-125.; *Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885.*, 240-254.; *Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.*, 570-587.; *Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.*, 378-387.

47 „Novo društvo“, *Osvit*, br. 79, Mostar, 10. X. 1900. Najavljuju osnivanje „hrvatskog pjevačkog i tamburaškog društva, koje će nam gojiti i širiti hrvatsku pjesmu i rieč, a utješljivo je za naše prilike, da ovu našu namjeru sa simpatijom susreću i mnogi muhamedanci.“

hrvatskog pjevačkog i tamburaškog društva Trebižat.“⁴⁸ Plan je bio da se osnuje i čitaonica, ali se od toga odustalo.

Uz novčane prinose, mostarski je *Hrvoje* pomogao *Trebižatu* oko izvođenja njegove prve zabave u Ljubušcome. Ova praksa nastavlja se i poslije jer je upravo *Hrvoje*, kao najstarije hrvatsko društvo u Bosni i Hercegovini, pomagao svojom logistikom i znanjem ostala društva koja su nastajala kasnije. Početkom 1902. svoju zabavu organizira *Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo Trebižat* iz Ljubuškoga kojem je to druga zabava od osnutka. Zabava se organizira u prostorijama društva 8. veljače 1902. uz sudjelovanje glazbe iz Imotskoga.⁴⁹ *Hrvatsko pjevačko i tamburaško društvo Trebižat* iz Ljubuškoga sve je aktivnije i 5. travnja 1902. priređuje zabavu koja je dobro posjećena od građana Hrvata, koji pomažu društvene aktivnosti, ali najveću im pomoć pruža društvo *Hrvoje* iz Mostara, na čemu im toplo zahvaljuju.⁵⁰ Naredna je predstava bila već 18. svibnja 1902. u vlastitim prostorijama uz pomoć *Hrvoja*, a pozivnica je upućena i *Hrvatskomu glazbeno-pjevačkom društvu Slavulj* iz Trebinja. Dobra suradnja između hrvatskih društava iz Hercegovine, kao i s onima iz drugih hrvatskih zemalja, rezultat će većom kvalitetom zabava koje su bile veoma dobro posjećene.⁵¹ Uključivanje seljaka u čitaonice, društva, zadruge i političke zajednice znak je njihova uključivanja u proces hrvatske nacionalne integracije.

POČETAK HRVATSKOGANOVINARSTVA UMOSTARU

Kada govorimo o povijesti novinarstva kod Hrvata u Hercegovini, onda je svakako bitan događaj osnivanje *Franjevačke tiskare* u Mostaru koja je nekoliko godina kasnije stvorila uvjete za početak novinarske djelatnosti. Prvi su pisci iz Hercegovine u 19. stoljeću fra Petar Bakula⁵² i

48 „Novo društvo“, *Osvit*, br. 97, Mostar, 15. XII. 1900.

49 „Zabava hrvatskog pjevačkog i tamburaškog društva Trebižata u Ljubuškom“, *Osvit*, br. 10. i 11., Mostar, 5. II. 1902.

50 „Iz društva Trebižata“, *Osvit*, br. 29, Mostar, 16. IV. 1902.

51 ABOM, *Hrvatsko pjev. i tamb. društvo Trebižat* u Ljubuškom, *Zabavu sa plesom* 18. V. 1902.

52 Robert Jolić, *Leksikon hercegovačkih franjevaca*, Mostar 2011., 47-48. Fra Petar Bakula rodio se u Batinu kod Posušja 4. VI. 1816., a umro 2. X. 1873. u Mostaru. Studije je završio u Italiji

fra Anđeo Kraljević.⁵³ Do 1871. objavili su petnaest tiskanih djela. Većinom su morali tiskati izvan Herceg-Bosne, u Dubrovniku, Splitu, Zadru i Rimu. Nametala se potreba osnutka tiskare u Hercegovini, koja bi ovaj proces ubrzala i pojednostavnila, a osnivanjem prve osnovne škole u Mostaru uvidjela se potreba za udžbenicima kojih je nedostajalo. Biskup fra Anđeo Kraljević i franjevci Petar Bakula i redodržavnik fra Petar Kordić⁵⁴ uviđali su tu potrebu i nastojali to što prije realizirati. Glavni je inicijator bio biskup fra Anđeo Kraljević, a oko realizacije nabavke tiskare zadužen je fra Franjo Miličević koji boravi jedno vrijeme u Dalmaciji kako bi upoznao tiskarstvo. Pojavili su se problemi oko nabave tiskare i njezina prijevoza iz Beča te financijske pomoći Pavla Relje,⁵⁵ konzula Austro-Ugarske Monarhije u Mostaru, koji ju je na kraju morao proglasiti darom.

Tijekom 1872. fra Franjo Miličević boravi u Trstu gdje se još više posvećuje izučavanju tiskarskoga zanata da bi nakon povratka u Hercegovinu mogao preuzeti Tiskaru u Mostaru. Nakon svih financijskih, prometnih problema, kao i problema oko uvoza, tiskara je mogla započeti s radom. Tiskaju se pravopisi, kalendari, molitvenici, šematizmi, izvješća, katekizmi, knjige, bukvari, slovarice i pjesme domaćih autora. Sva ova izdanja donekle su popunila prazninu koja je na tome polju bila višestoljetna. Tijekom ustanka (1875. – 1878.) i teškoga položaja katolika ta nesigurna

gdje je jedno vrijeme bio i profesor filozofije i teologije u Lucci. Nakon povratka u Hercegovinu 1846. godine odgojitelj je franjevačkoga pomlatka na Čerigaju, župnik u Grabovici i Gradnićima, Širokom Brijegu, Gorici i Ružićima. Bio je odgojitelj, profesor, župnik, gvardijan, pravnik, graditelj, sudac, liječnik, apotekar i nadzornik katoličkih škola. Djela piše na hrvatskome, talijanskome i latinskome jeziku. Bio je i generalni vikar biskupa fra Anđela Kraljevića od 1864. do smrti 1873.

53 Isto, 203-205. Fra Anđeo Kraljević rodio se 1807. na Čerigaju, a umro 1879. u Konjicu gdje je i pokopan. Školovao se u Kreševu i Ugarskoj. Bio je kapelan, propovjednik, vikar, župnik, gvardijan, kustod i biskup. Zaslužan je za izgradnju brojnih sakralnih objekata u Hercegovini. Pisao je različita djela crkvene tematike.

54 Isto, 249., Fra Petar Kordić 1765. – 1835. bio je u Bosni Srebrenoj provincijal, odgojitelj, župnik, gvardijan i definator Provincije.

55 Pavao pl. Relja Ohmučević rodio se u Dubrovniku 1828. Završio je gimnaziju u rodnom gradu. Prvo je u Mostaru bio privremeni konzularni kancelar. U isto se doba pripremao i za pravničke ispite koje je položio u Padovi. U diplomatskoj je službi dobio priznanje i bio je odlikovan. U mirovini je živio u Zadru, gdje je više puta bio biran u upravu *Hrvatske čitaonice*, a neko je vrijeme bio i predsjednik. Umro je 28. I. 1903., a tijelo mu je preneseno u Dubrovnik i sahranjeno u grobnicu Relja-Kaznačića. Vidi: Dr. Petar Karlić, *Matica dalmatinska: dio I. - III.*, Zadar 1913., 157.

vremena nisu odgovarala razvoju tiskarstva. Knjiga je tada bila skupa i slabo tražena roba zbog čega tiskara nije mogla opstati.

Dolazi do sukoba u razmišljanju između biskupa Kraljevića i kustoda Buconjića na jednoj te fra Franje Milićevića na drugoj strani, koji je tiskaru smatrao projektom koji nadilazi ove prostore, ali u tome nije imao podršku vodstva franjevačke kustodije. Tiskara je morala preboljeti dječje bolesti zbog skromnih tehničkih i ljudskih potencijala te dočekati dolazak Austro-Ugarske Monarhije u Hercegovinu da bi bila spremna na izdavanje lista *Hercegovački bosiljak* 1883. godine.⁵⁶ Nedostatak kvalificiranih radnika, novca, kao i problemi oko vlasništva utjecali su na tiskaru koja je stalno bila na rubu održivosti, ali upornost don Frane Milićevića⁵⁷ nadišla je sve te okolnosti i uspjela je opstati te postaviti temeljni kamen tiskarstvu, izdavaštvu i novinarstvu u Hercegovini.

Sam don Frano Milićević nije se isticao velikom učenošću, vanjstinom, rječitošću, bogatstvom i odijelom, ali on je bio: „...jedna od najvažnijih ličnosti u narodnoj borbi, u našem preporodu u Herceg-Bosni. Ali don Frano je ljubio i radio. Žarka i neugasiva ljubav za hrvatsku stvar, za hrvatske svetinje, za misao jedinstva i slobode silila ga je na uztrajan i neumoran rad. To je, što je našega don Franu učinilo u istinu velikim među nama.“⁵⁸ Boravci u Italiji, uvidio je što znači borba za ujedinjenje naroda i jedinstvo domovine, a to mu je bio putokaz za svoj narod. Poslije povratka u domovinu uvidio je da je njegov narod, osobito onaj u Herceg-Bosni, gotovo zaboravio svoju prošlost i da je u njemu zamrla narodna svijest. Kada je uspio pokrenuti tiskaru, ona je postala temeljni kamen za rad na prosvjetnom, kulturnom i narodnom polju.

Nakon dolaska Monarhije stvaraju se uvjeti za izdavanje listova koji su bili u duhu hrvatskih preporoditelja. Brojne poteškoće s kojima se susretao Milićevića nisu zaustavile nego samo usporavale na njegovu

56 Prvi je broj izašao 1. IX. 1883., Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo, Zemaljska vlada br. 12260 od 13. VII. 1883., Risto Besarović, *Kultura i umjetnost pod austrougarskom upravom*, Sarajevo 1968., 422.; Zovko, „Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru“, 156.

57 „Don Frano Milićević (Autobiografija),“ *Osvit*, br. 13, Mostar, 14. II. 1903.; Ivan Alilović, *Tri zaboravljena imena*, Zagreb 1974., 16.; Zovko, „Proces hrvatske nacionalne integracije u Mostaru“, 155.

58 „Don Frano Milićević“ *Osvit*, br. 12, Mostar, 11. II. 1903.

putu razvitka narodne ideje i prosvjete. Uz pomoć Ivana Zovke i fra Jerke Ljubića, preko *Glasa Hercegovca*,⁵⁹ dokazivao je da je Herceg-Bosna kolijevka hrvatstva. *Stranka prava* je u svome programu uključila Bosnu i Hercegovinu u hrvatske zemlje i aktivnije se počela baviti prilikama u njoj 1894. Ona je propagirala hrvatsku državnu misao, a don Frano stavlja se na raspolaganje i prima povjerenstvo stranke. Oko sebe je sakupljao mlade snage: redovnike, studente i učitelje te na njih prenosi svoje oduševljenje za hrvatsku narodnu stvar u Herceg-Bosni.

Prva etapa u radu tiskare bila je od osnutka do 1883. kada je uglavnom tiskala djela u malim nakladama. Broj izdanja kretao se od jedne do jedanaest knjiga u 1874. i 1875., pred ustanak. Navedeno je moguće objasniti početkom rada, nedostatkom kvalificiranih radnika i tiskarskoga materijala, novčanim problemima i malom nakladom djela koja su tiskana. Druga je etapa započela kada je pokrenut list *Hercegovачki bosiljak*, koji je označio početak jednoga novog doba kao i početak novinarstva kod Hrvata u Hercegovini. Ponovo je bilo problema jer je bilo zabranjeno pisati o politici, a dodatan teret predstavljali su cenzura i nedostatak suradnika vičnih novinarskoj profesiji. Radnici u tiskari morali su brzo raditi da bi novine mogle redovito izlaziti. Mali broj pretplatnika, kao i skromna tiraža lista bili su ograničavajući čimbenici. Sve je ovo trebalo nadići i nastaviti rad na izdavanju *Hercegovачkoga bosiljka*. Don Frano Milićević ne posustaje nego traži dozvolu za pokretanje lista *Novi Hercegovачki bosiljak*.

Glas Hercegovca je u svome prvom broju od 6. siječnja 1894. obilježio desetgodišnjicu izlaženja novina u Mostaru: „Evo se već 10 godina navršilo, da kako je naš list počeo izlaziti; najprije, pod naslovom *Hercegovачki Bosiljak* pa *Novi Hercegovачki bosiljak* i napokon *Glas Hercegovca*. Ta tri imena, ipak od postanka imala jedno načelo, a potpomagali su ih čestiti i sviesni Hrvati rodoljubi, naši mili otačbenici Hrvati, kao jedino pravo i valjano hrvatsko glasilo Herceg-Bosne (...) Pa ako je i bilo časova, u kojima su se naši raznovrsni protivnici poveselili, da će ga ponestati bez traga i glasa, to se je svaki put, naš list na časak klonuvši, podigao još jače, još smjelije i još odlučnije na borbu, za našu

59 *Glas Hercegovca*, Mostar, od br. 38, 19. IX. 1885. izlazio do 1896. Izlazio je jedanaest godina i bio je političko glasilo Hrvata u Bosni i Hercegovini.

milu domovinu, za naše hrvatstvo, za onu uzvišenu ideju, koju više nitko ne iztrga iz srca hrvatskog naroda... da ćemo se i nadalje moći uzdržati pogotovo sada, kad je hrvatska preporodjena, misao i svijest zahvatila čvrst koren u narodu... da će se svjestni Hrvati shvativši cilj našega lista – kao jedinoga hrvatskog glasila Herceg-Bosne - okupiti oko našeg lista.“⁶⁰

Franjevci, zajedno s hrvatskim narodom, postaju nositelji procesa hrvatske nacionalne integracije u Mostaru i jednom dijelu Hercegovine. Članak „Recimo i mi svoju!“ u *Osvitu* donosi: „Buđenje narodne svijesti u Banovini (ilirizam) kod nas samo odjeka kod inteligentnih pojedinaca u narodu nije razvio... Hrvati na čelu s franjevcima, ustadoše u obranu imena svog i narodnog ponosa. Počeše narod buditi, narod po gradovima stade se buditi i braniti svoje narodne svetinje...Tada se po gradovima okuplja mladež i prijatelji na sastanke na kojima se pjeva narodna pjesma, a mladež poticala i zagrijavala za narodne ideale. Iz ovih sastanaka nicala su narodna pjevačka društva i u njima se širi narodna svijest. Srbi su napadali hrvatsku ideju u Bosni i Hercegovini, a hrvatstvo nije nitko pomogao. *Glas Hercegovca* ukinut, ali se uskoro na hrvatskom braniku Herceg-Bosne pojavio *Osvit*.“⁶¹

Zemaljska je vlada dala dozvolu da društvo *Trebević* nosi naziv *Hrvatsko pjevačko društvo Trebević*, a *Hrvoje mostarsko hrvatsko pjevačko društvo*.⁶² Nešto poslije *Osvit* donosi članak pod naslovom „Rad za hrvatstvo“: „Pjevati hrvatske pjesme, učiti hrvatsku povijest, dolaziti u doticaj s narodom, raditi za dobro naroda, da se ponosi i diči imenom Hrvat, da u narodu raspalimo domoljubnu ideju, podizati škole i čitaonice te pjevačka društva... učiti ga da je HRVAT.“⁶³ Osnivanjem društava i organizacija koje nose hrvatsko ime prodire u hrvatski narod koji postaje svjestan svoje nacionalne pripadnosti. Kako su političke organizacije bile zabranjene, tu ulogu preuzimaju pjevačka društva koja djeluju među Hrvatima u Hercegovini. Biti član društva bila je velika čast, a dirigenti i vođe sekcija imali su veliki utjecaj na hrvatsku omladinu odgajajući je u

60 „Poslie 10 godina“, *Glas Hercegovca*, br. 1, Mostar, 6. I. 1894.

61 „Recimo i mi svoju“, *Osvit*, br. 25, Mostar, 27. III. 1901.

62 „Hrvatsko ime“, *Osvit*, br. 2, Mostar, 4. I. 1899.

63 „Rad za hrvatstvo“, *Osvit*, br. 95, Mostar, 25. XI. 1899.

nacionalnome duhu. Među članovima *Hrvoja* koji su se isticali umjetničkim radom bili su: Rafo Šapina, Zvonko Pezelj, Vinko Goatti, Puba Markulin, Adolf Belobrk, Grga Smoljan, Nikica Fertilo, dr. Franjo Bulat, Đuro i Franjo Pezelj, Martin Čule, Vinko Šubir, fra Anđeo Nuić, fra Augustin Zubac, fra Ambro Miletić i Augustin Remec.⁶⁴

Prilikom proslava u hrvatskim zemljama ili podizanja spomenika istaknutim pojedincima iz hrvatskoga naroda, primjerice Strossmayeru, Kumičiću i Mihanoviću,⁶⁵ u Mostaru se organiziraju prigodni koncerti njima u čast. Periodika u Hercegovini redovito donosi vijesti o nastupima i gostovanjima pjevačkih društava. Najavljuju se sve aktivnosti uz rad *Hrvoja* i drugih društava, a ima i komentara o održanim priredbama, na razini informacije, bez glazbene kritike. *Glas Hercegovca* prati tri bitna događaja iz 1891. na kojima su sudjelovali Hrvati iz Bosne i Hercegovine: otkrivanje spomenika Kačiću u Makarskoj, Gaju u Krapini i Hrvatsko-slavonskoj poljodjelsko-zanatskoj izložbi u Zagrebu.⁶⁶ Da je ideja hrvatske nacionalne integracije počela zahvaćati i najšire narodne mase, tj. seljaštvo, jasno se vidi iz članka „Na rad! Gornja Hercegovina“ iz *Osvita*: „Ideja Hrvatstva raširila među nižim slojevima našega naroda. Kad danas prostoga seljaka upitaš, što je i koje je narodnosti, odgovoriti će ti, da je Hrvat i hrvatske narodnosti.“⁶⁷

Osvit stalno ističe da se pjevačka društva i čitaonice otvaraju među Hrvatima u Bosni,⁶⁸ preciznije u: Brčkom, Varcar Vakufu, D. Tuzli, Travniku, Banja Luci, Kiseljaku i Varešu kako bi probudili narodnu svijest. Brinući se za boljitak Hrvata u Bosni i njihovo napredovanje, preporodna ideja širi se iz Mostara i Hercegovine u Bosnu. Prilikom prigodnih obljetnica, aktivno sudjeluju u njima s nacionalno obojenim programom, koji je i u funkciji procesa nacionalne integracije. Preko svojih zastupnika

64 *Spomenica o 50-godišnjici pjevačkog društva Hrvoja u Mostaru*, Mostar 1938., 7-23.

65 „Iz Hrvoja“, *Osvit*, br. 34, Mostar, 13. IV. 1907.

66 „Hrvatska izložba u Zagrebu“, *Glas Hercegovca*, br. 52, Mostar, 19. IX. 1891.; „Spomenik Ljudevitu Gaju“, *Glas Hercegovca*, br. 69, Mostar, 14. X. 1891.; Đaković, *Političke organizacije bosanskohercegovačkih...*, 167.

67 „Na rad! Gornja Hercegovina“, *Osvit*, br. 86, Mostar, 19. XII. 1891.

68 „Komentar“, *Osvit*, br. 83, Mostar, 14. X. 1899.

sudjeluju na otkrivanju spomenika Dživu Franu Gunduliću 1892.⁶⁹ jer je *Hrvoju* zabranjen udio u proslavi, a u ime mostarskih Hrvata položili su lovorov vijenac. Na svečanosti 1900. i posvećenja zastave *Trebevića* u Sarajevu sudjeluje i *Hrvoje*.⁷⁰ *Trebević* je uzvratio posjet *Hrvoju* početkom 1901.⁷¹ s ciljem širenja hrvatske prosvjete i buđenja nacionalne svijesti, koja se tako iz Hercegovine širi prema Bosni kako bi došlo da ujedinjenja svih Hrvata i stvaranja zajedničkoga društva *Trebević* i *Hrvoje* „skupljeni pod jednom zastavom, na kojoj je napisano Bog i Hrvati!“⁷²

Da se u proces nacionalne integracije uključuju i ruralni prostori, svjedoči nam dopis iz Ljutoga Doca o pučkoj svečanosti 26. srpnja 1900. gdje je nazočan velik broj seljaka: „Okićeni hrvatskim trobojnicama. Primate hrvatski pozdrav.“⁷³ *Osvit* je odigrao veliku ulogu u razvitku kulture u hrvatskome narodu i često su oni koji su znali čitati prenosili onima koji to nisu znali. Tako saznajemo da je u Širokom Brijegu umro fra Jakov Kraljević,⁷⁴ koji je čuvao i često čitao brojeve *Osvita* župljanima koji nisu bili pismeni i na taj način radio na uzdizanju seljaka.⁷⁵ Tisak prati sve događaje u Hercegovini, a posebno napredak na kulturnome polju. Uz franjevački samostan na Humcu otvorena je 1884.⁷⁶ godine prva muzejska institucija u Bosni i Hercegovini, a nakon četiri godine, 1888. bio je otvoren Zemaljski muzej u Sarajevu. U *Glasi Hercegovca* iz 1890. doznajemo o novome muzeju koji je zaslugom fra Anđela Nuića od 1884. godine započeo sa skupljanjem zbirke koja je u međuvremenu narasla, tako da je otvorena još jedna soba s eksponatima.⁷⁷

Novine veliku pozornost daju školskim prilikama u Hercegovini

69 *Spomenica o pedeset-godišnjici pjevačkog društva Hrvoje u Mostaru*, 17-20.

70 Isto, 19.

71 „Trebević i Hrvoje“, *Osvit*, br. 8, Mostar, 26. I. 1901.

72 „Iz naših društava“, *Osvit*, br. 11, Mostar, 6. II. 1901.

73 „Pučka svetčanost“, *Osvit*, br. 58, Mostar, 28. VII. 1900.

74 Jolić, *Leksikon hercegovačkih...*, 208. Fra Jakov Kraljević 1844. – 1900. Zareden za svećenika 1869., bio je kapelan, odgojitelj klerika, župnik, vikar, gvardijan. Izgradio je na Gorancima župnu kuću i crkvu.

75 „Pučka svetčanost“, *Osvit*, br. 58, Mostar, 28. VII. 1900.

76 *Sto godina muzeja na Humcu*, Humac 1984., 40-78.; Robert Jolić – Ante Marić, *Fra Anđeo Nuić-život i djelo*, Mostar 2010., 22-25.

77 „Iz Nahije“, *Glas Hercegovca*, br. 9, Mostar, 26. II. 1890.

kao i studentima koji studiraju izvan Hercegovine. Stvara se svjetovna inteligencija koja se već na studiju upoznaje s nacionalnom idejom i nakon povratka u Hercegovinu nastavlja rad na nacionalnome polju. Samostanske škole (uzgojni zavodi), koje su bile za osmanske uprave, 1889. zamjenjuju se franjevačkom gimnazijom koja se vraća s Humca u Široki Brijeg.⁷⁸ Prilikom brojnih manifestacija Hrvata u Dalmaciji nazočni su Hrvati iz Hercegovine, s trobojnicama i hrvatskim pjesmama, a iz Dalmacije dolaze stručnjaci i radnici na izgradnju željezničke pruge.

Pratilo se stanje u ostalim hrvatskim zemljama i proslavljao se svaki hrvatski uspjeh, pa čak i osnivanje Hrvatskoga pripomoćnog društva u Beču 25. kolovoza 1886., o čemu *Glas Hercegovca* opširno piše i donosi *Štatut hrvatskog pripomoćnog društva u Beču* u broju 49. od 4. prosinca 1886. Prate i rad *Hrvatskog akademskog društva Zvonimir* u Beču koje izdaje *Proglas na hrvatsku omladinu*⁷⁹ i u kome poziva na izdavanje književnoga almanaha. Budnim okom prate sve što se događa u susjednim hrvatskim pokrajinama, a posebice političke prilike. Prate se događaji oko izbora u Dalmaciji, a iz dopisa iz Imotske krajine od 12. siječnja doznajemo o sukobu s autonomašima i njihovoj prevrtljivoj i lukavoj politici te se pozivaju na brošuru *Hrvati i Talijanaši u Imotskoj krajini*.⁸⁰ O tomu sramotnome savezu narodnjaka s talijanašima nailazimo na reagiranja u dopisu „Iz Dalmacije“ od *Pravaša na straži* koji donosi stanje u *Narodnoj stranci* nakon smrti Mihovila Pavlinovića.⁸¹ Dopisom *Iz Neretve* od 20. svibnja 1887. opisuje se pogreb don Mihovila i naglašava njegova velika briga za narod te da su mu zadnje riječi bile *Bože spasi Hrvatsku*.⁸² Misi zadušnici bio je prisutan i biskup Paškal Buconjić.

Prati se stanje u Istri što saznajemo iz dopisa „Hrvatski jezik u Istri“ u *Glasi Hercegovca* br. 39 od 3. listopada 1888. gdje doznajemo za probleme prilikom dopisa na hrvatskome jeziku upućenoga poglavarstvu

78 Ante Marić, *Franjevačka klasična gimnazija na Širokom Brijegu od 1844. do šk. god. 1917./18.*, Mostar 2011., 122-206.

79 „Proglas na hrvatsku omladinu“, *Glas Hercegovca*, br. 2, Mostar, 9. I. 1886.

80 „Iz Imotske krajine“, *Glas Hercegovca*, br. 3, Mostar, 24. I. 1888.

81 „Iz Dalmacije“, *Glas Hercegovca*, br. 8, Mostar, 25. II. 1888.; „Iz Dalmacije“, *Glas Hercegovca*, br. 9, Mostar, 29. II. 1888.

82 „Don Miho Pavlinović“, *Glas Hercegovca*, br. 21, Mostar, 28. V. 1887., br. 22, 4. VI. 1887.

općine Žminj, koja je odbila primiti dopis. Redovito se donose izvješća o radu Istarskoga sabora i ponašanju talijanaša, o čemu se donosi opširan prilog „Irredentisti u Istrij.“⁸³ gdje se osuđuje njihovo ponašanje. U povodu otvaranja hrvatske gimnazije u Pazinu *Osvit* pod naslovom *Nova hrvatska pobjeda* piše: „Naša hrvatska braća u Istri moraju da izdržavaju tešku borbu s talijanašima. Oni se protive svakom i kulturnom uspjehu hrvatske nam braće.“⁸⁴ Tisak u Hercegovini podupire podizanje spomenika Kačiću u Makarskoj što ga je izradio Ivan Rendić⁸⁵ i koji se trebao postaviti u kolovozu ili rujnu 1889. te se mole svi hrvatski domoljubi da pomognu ovu akciju. Prilikom otkrivanja spomenika bilo je nazočno 130 Hrvata iz Hercegovine, koje je pratila vlast i koji su dobili policijski karton.⁸⁶

Nakon uspostave željeznice između Mostara i Metkovića brojni Hrvati putuju u Mostar i šalju svoje dopise u *Osvit* „(...) dalmatinski Hrvat prolazi kroz kršnu Hrvatsku Hercegovinu. Kao i Mije Pavlinović da vidi braću u borbi za narodni opstanak. (...) Ponosan na Hrvate u Mostaru. (...) U kavanama nema hrvatskih listova. *Pravi Dalmatinac*.“⁸⁷ Brojni posjetitelji iz hrvatskih zemalja borave u Mostaru i Hercegovini, što govori o povezanosti Hercegovine s tim krajevima. Kada pogledamo pretplatnike *Glasa Hercegovca*, vidimo mjesta kao Knin, Đakovo, Omiš, Zagreb, Beč, Budimpešta, Novi Sad, Prijedor i Ulog,⁸⁸ što govori o dosta velikom teritoriju gdje je list dolazio i donosio vijesti iz Hercegovine. Prilikom otvaranja prosvjetnoga zavoda, koji treba prosvjetljivati i oplemenjivati hrvatski narod, govorio je fra Radoslav Glavaš: „Mi se nikomu ne namećemo, niti koga silimo, da bude s nami, ali svakome je prosto, tko hoće, da bude čovjek, ali pravi plemeniti čovjek.“⁸⁹ *Osvit* u br. 30. od 12. travnja 1899. prenosi članak iz *Hrvatskoga prava* pod naslovom „Hrvatska slava u Mostaru“: „Kršna Hercegovina, divni taj kraj kraljevstva hrvatskog (...). Hercegovski Hrvati dugo su se borili za pravo, da mogu svoje

83 „Irredentisti u Istri“, *Glas Hercegovca*, br. 47, Mostar, 27. XI. 1889.

84 „Nova hrvatska pobjeda“, *Osvit*, br. 17, Mostar, 25. II. 1899.

85 „Zadnji poziv za Kačićev spomenik“, *Glas Hercegovca*, br. 14, Mostar, 9. IV. 1887.

86 Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1987., 144-145.

87 „Dopis“, *Osvit*, br. 91, Mostar, 11. II. 1899.

88 „Odpisi Glasa Hercegovca“, *Glas Hercegovca*, br. 38, Mostar, 22. X. 1887.

89 „Hrvatska proslava“, *Osvit*, br. 29, Mostar, 8. IV. 1899.

narodne osjećaje slobodno ispovijedati. Izlazi *Osvit* koji njeguje, brani i širi hrvatsku misao. *Osvit* je glasilo hrvatske braće u Hercegovini. Otkad je taj list počeo izlaziti, on je služio samo hrvatstvu. Njegova je zastava čisti hrvatski pravac, sveta hrvatska misao.“ Brojni brzojavni pojedina, udruga i društava stigli su u redakciju *Osvita* s čestitkama, a posebno izdvajamo jedan: „Rieka. Braćo dielite i naše veselje prigodom hrvatske proslave. Jakovljević Hercegovac, Jurić Dalmatinac i Gazinja Istranin.“⁹⁰ Čestitajući dolazeću 1900., naglašavaju jedinstvo i ujedinjenje Hrvata. „S toga se nadajmo, da će i opet sadašnje nesloge među pojedinim sinovima hrvatskog naroda brzo nestati, a mi svi složni i jaki steći svoju zasluženu plaću – jedinstvo i slobodu Hrvatske domovine. Do tog cilja neka svatko radi, koliko može, ali taj rad neka bude nesebičan, otvoren, čist, neka bude pravi hrvatski, a u to ime – još jednom: Čestita i sretna nova godina svim Hrvatima!“⁹¹

Osvit je veliku pozornost poklonio proslavi Gundulića koju je u nekoliko prethodnih brojeva u raznim prilikama najavljivao. Izvještaj s proslave u Dubrovniku nalazio se na naslovnici *Osvita*: „Hrvatska Atena, starodnevni Dubrovnik, ta koljevka hrvatskih vila pjesnikinja, doživio je ovih dana opet jedno velebno slavlje, koje je na dostojan način manifestiralo hrvatstvo naših Dubrovčana. *Hrvatsko pjevačko društvo Gundulić* blagoslovalo je svoju prekrasnu zastavu, dne 22. i 23. svibnja i tako se opet u krasnoj Dubravi razlijegaše složni glasi Hrvata iz svih hrvatskih pokrajina, slaveć zavičaj velikog pjesnika. Taj dan dohrlilo je naroda ne samo iz okolice, nego i iz svih hrvatskih zemalja, da se pokloni simbolu narodne svijesti: hrvatskoj troboji.“⁹²

Uviđajući da je vrijeme osnutka čitaonica i pjevačkih društava samo prva etapa u organiziranju i okupljanju oko hrvatske ideje, list sve više pozornosti posvećuje gospodarskim udruženjima. Materijalni preporod, kao uvjet za ostvarenje svoga cilja, prisutan je kod svih naroda, a tako i kod Hrvata. “Mi se brinemo, da budimo narodna čuvstva u narodu pjesmom i čitanjem, oduševljujemo ih za sve što je hrvatsko, a ne brinemo se, kako oni

90 „Brzojavne izjave“, *Osvit*, br. 31, Mostar, 15. IV. 1899.

91 „Čestita nova godina 1900.“ *Osvit*, br. 104, Mostar, 30. XII. 1899.

92 „Hrvatsko slavlje u Dubrovniku“, *Osvit*, br. 41 i 42, Mostar, 28. V. 1904.

materijalno stoje i kraj lošeg gospodarskog stanja ima li on kada oduševljati se za ta čuvstva! Imamo lijepih prilika za to. Dok oni, koji mogu, traže zabava, dotle narod vapi za hljebom, a kad bi imao hljeba, tad bi on radio. Čitaonice mi shvatismo sasma jednostavno, a glavni cilj, da uzgojimo i shodnim načinom, da narod materijalno podignemo, to mimoidjosmo.“⁹³ Osnovna je dužnost, smatralo se, materijalno uzdizanje naroda, a onda je lako ostvariti cilj kada postoje sredstva za to. Uz čitaonice potrebno je osnivati gospodarska udruženja koja trebaju biti na pomoć svojim članovima.

Naredni brojevi *Osvita* donose kako se osnivaju hrvatske seljačke zadruge i njihova pravila. Cilj je bio ubrzati njihovo osnivanje te na taj način pomoći hrvatskome seljaku.⁹⁴ Drugo je važno polje prosvjeta i njezin razvoj kako bi se omogućilo da kroz škole što više hrvatskoga naroda podigne razinu svoga obrazovanja. Pozdravljaju osnivanje *Društva hrvatskih književnika* u Zagrebu.⁹⁵ Briga je za hrvatskoga seljaka stalna i uviđa se njegovo nepovoljno materijalno stanje koje se nastoji kroz različite aktivnosti popraviti, a jedna je od takvih stalno naglašavanje potrebe osnivanja seljačkih zadruga.⁹⁶ Tisak je u Hercegovini odigrao veliku ulogu u širenju preporodne ideje. U *Osvitu* je u 101. br. od 24. prosinca 1902. izišao tekst „Naše sanje – Pismo prijatelju“, a autor se potpisuje kao *Stari borac*: „(...) Uza sve sgođe i nesgođe *Glas. Herc.* stajao je vazda na braniku prava, pa ako je i bilo časova, kada su se razni njegovi protivnici radovali, da će podleći, držao se je i živio i slavno prestao (...) služio je uzvišenoj ideji Hrvatstva, a *Osvit* je njegov nasljednik! – Pet punih godina stoji naš *Osvit* na braniku narodne časti i ponosa, narodnog jedinstva i sreće, stalno ide za svojim programom, visoko diže barjak Hrvatstva i dizat će još, ako Bog da.“ Ovaj je tekst pozdravilo i uredništvo lista jer on sadržava programska načela *Osvita*.

93 „Gospodarska udruženja“, *Osvit*, br. 81, Mostar, 17. X. 1900.

94 „Narodno gospodarstvo“, *Osvit*, br. 88, Mostar, 14. XI. 1900.

95 „Na oltar hrvatske prosvjete“, *Osvit*, br. 92, Mostar, 23. XI. 1900.

96 „Pomozimo seljaku“, *Osvit*, br. 97, Mostar, 15. XII. 1900.

U *Osvitu* je prikazana knjiga Ivana Zovke *Hrvatstvo u narodnoj predaji i običajima po Herceg-Bosni*.⁹⁷ Srpska je strana ovu knjigu žestoko napala jer nije odgovarala Vukovu velikosrpskome projektu, *Srbi svi i svuda*, koji negira Hrvate štokavce. Propagiranjem narodne ideje *Osvit* je nastojao da ona bude stalno prisutna u listu, a preko njega i među onima koji čitaju i razgovaraju o tim temama. Stalno se naglašava važnost čitaonica i pjevačkih društava u promicanju naših narodnih interesa i razvitku hrvatske misli. Ugledaju se u Dalmaciju gdje su čitaonice odigrale veliku ulogu u pobjedi narodnjaka i u njima budile povijesne uspomene, jačale ponos i čeličile volju za hrvatstvo. Svi vodeći ljudi, učitelji, profesori, odvjetnici i liječnici, trebaju raditi na osnivanju čitaonica i pjevačkih društava. Pismeni u čitaonicama trebaju čitati i objašnjavati nepismenima. Svako mjesto gdje žive Hrvati treba osnovati čitaonicu i pjevačko društvo.⁹⁸

Ovaj proces osnivanja i razvoja čitaonica i društava imao je svojih uzleta, ali i padova. Kada bi splasnuo entuzijazam i zavladao nemar, dolazilo bi do zaostajanja u radu društva. Trebalo je otkloniti malodušnost i zapreke unutar društava i krenuti naprijed.⁹⁹ Da bi osigurali potreban zanatski kadar, trebalo je poticati namještanje hrvatskih naučnika u Mostaru, Zagrebu i Sarajevu. Ova društva treba ustrojiti po uzoru na čitaonice i pjevačka društva koja trebaju osigurati potreban kadar za zanate koji su bitna grana gospodarskoga napretka Hrvata u Herceg-Bosni.¹⁰⁰ Nakon sedam godina izlaženja *Osvita* koji „(...) sdušno stoji na braniku hrvatskih svetinja, te danas možemo ponosno reći, da smo ipak na kraju svih neprilika i kraj ovakvih nesmiljenih okolnosti, to postigli, da je hrvatsko ime našlo svojih častitelja i pobornika i u najzabitijoj seoskoj kolibici u Herceg-Bosni. (...) Mi smo vjerno sliedili onaj program, kog su naši vidjeni rodoljubi postavili u prvom broju *Osvita*, te smo samo upućivali narod u počecima ekonomskog i političkog života, da danas sutra bude pripravan igrati onu ulogu, koju mu hrvatska misao za ove krajeve nalaže. (...) Danas ipak stojimo u drugom stadiju našeg ekonomskog i političkog preporeda, danas

97 „Iz naroda za narod“, *Osvit*, br. 20, Mostar, 8. III. 1899.

98 „Što radimo“, *Osvit*, br. 73, Mostar, 9. IX. 1899.

99 „Naše rane“, *Osvit*, br. 80, Mostar, 4. X. 1899.

100 „Zanatolmanjanimo biedu narodnu“, *Osvit*, br. 83, Mostar, 14. X. 1899.

je naš čovjek upoznao ulogu, koja ga čeka u rješavanju budućnosti ove zemlje (...).“¹⁰¹ Dajući osvrt na protekli period izlaženja lista, dali su i smjernice za koje su se zalagali i što trebaju činiti u budućnosti.

Već u narednoj godini u 3. br. od 11. siječnja 1905. u tekstu „Što hoćemo?“ zalažu se za stvaranje jedne narodne organizacije Hrvata u Herceg-Bosni bez koje nema napretka i ona bi odlučivala o svim pitanjima važnim za hrvatski narod. Kako bi iznašli rješenje za težak položaj seljaka, predlažu osnivanje seljačkih zadruga i pozivaju župnika Ivana Barbića, koji je propagirao osnivanje Hrvatske poljodjelske banke s centralom u Zagrebu. Ona bi davala seljacima zajam na dulji rok uz malu kamatu. Princip zadruge počiva na udruživanju uglednijih i dobrostojećih ljudi, njih dvadesetak, koji trebaju voditi računa o trošenju novca u gospodarske svrhe. Cilj je primati nove članove u zadruge jer samo član može dobiti zajam uz jamca. Ovo je za seljaka najpovoljniji oblik zaduživanja i na ovaj način riješio bi se lihvara koji su mu uzimali velike kamate na pozajmljena sredstva. „Dao Bog, pa urodilo ovo predavanje dobrim plodom! Osnivale se seljačke zadruge po cijeloj našoj hrvatskoj domovini i bile na korist našem mukotrpnom hrvatskom seljaku.“¹⁰²

Da bi seljak lakše mogao školovati svoju djecu, u *Osvitu* pozivaju na osnivanje hrvatskih osnovnih škola po selima, barem u onima gdje je sjedište župe pa bi privremeno mogli smjestiti školu u župnoj zgradi. Pozivaju župnike da pomognu ovu akciju i da pokrenu ostale unutar hrvatskoga naroda oko realizacije ove ideje.¹⁰³ Sustavno prate problematiku hrvatskoga naroda: političku, gospodarsku, stanje seljaka, obrtnika i zanatlija, školske probleme, obilježavaju važne obljetnice, imendane i rođendane značajnih osoba iz hrvatske prošlosti, ali i donose vijesti o smrti pojedinaca.¹⁰⁴ Veliku pozornost posvećuju i pitanju jezika, njegovu čuvanju i njegovanju. Navode negativne primjere trgovaca koji se služe stranim riječima, a na svoje zaboravljaju. Ovakvih slučajeva ima među liječnicima, sucima, učiteljima i činovnicima, koji se uporno služe

101 „Naš rad“, *Osvit*, br. 78, Mostar, 1. X. 1904.

102 „Predavanje gosp. Ivana Barbića o seljačkim zadrugama“, *Osvit*, br. 30, Mostar, 15. IV. 1905.

103 „Osnivajmo hrvatske seoske škole“, *Osvit*, br. 41, Mostar, 27. V. 1905.

104 „Dr. Josip Juraj Strossmayer“, *Osvit*, br. 29, Mostar, 12. IV. 1904.

tuđim te ih narod ne razumije. Mora se više pozornosti posvetiti jeziku i braniti staro pravo: „(...) u Hrvatskoj jezik hrvatski je samo!“¹⁰⁵

Jedna je od stalnih tema lista pitanje jezika koje je od velika značenja, tako da se list u 86. broju od 19. prosinca 1891. obraća „Bosanskim i hercegovačkim Hrvatima!“ „(...) Zatreš li narodni jezik, zatro si narod.“ Apelira na majke da one trebaju posvetiti veliku pozornost odgoju djece na hrvatskome jeziku. Mostar koncem 19. stoljeća progovara hrvatskim jezikom unatoč svim pokušajima zabrana i manipulacija onih koji su pokušavali to zaustaviti. Koliko je pitanje jezika bilo osjetljivo među Hrvatima u Hercegovini, vidimo prilikom rasprave oko hrvatskoga jezika u Budimpešti, kada Hrvati iz Mostara šalju brzojav: „U odsutnom času, čestitajući i mi Hrvati kršne Hercegovine na odlučnom stajalištu hrvatske delegacije u obrani hrvatskog jezika (...) Hrvati građani Mostara.“¹⁰⁶ Bilo je slučajeva da su obavijesti državnih službi poslane Hrvatima bile napisane ćirilničnim pismom. Jedna od takvih poslana je građaninu Ivanu Ondeju,¹⁰⁷ koji ju je odbio primiti.

Još je jedno pitanje postalo aktualno u Hercegovini početkom 20. stoljeća kada je biskup Buconjić zatražio da se u obje njegove biskupije uvede glagoljica. Nadaju se pozitivnom odgovoru Sv. Stolice, a daju i osvrt na glagoljicu u Zahumskoj i Duvanjskoj biskupiji. Ovo pitanje opstanka glagoljice još više je podiglo ugled biskupa Paškala Buconjića, a njega je svojom izjavom podržalo hercegovačko svećenstvo koje je stalo u obranu glagoljice. Početkom 20. stoljeća Sarajevo preuzima vodeću ulogu u procesu hrvatske narodne integracije i tada se lome koplja oko toga gdje će biti središte nekih hrvatskih institucija. Jedna je od takvih institucija i *Hrvatsko potporno društvo*. Postavlja se pitanje hoće li uprava biti u Sarajevu ili Mostaru. „Hoćemo li dozvoliti da nas Ivan planina dijeli?“ U Mostaru je društvo u rukama rodoljuba, a u Sarajevu su vodeći činovnici. Kakav je stav hrvatskoga seljaka o ovome pitanju? Navode se razlozi za Mostar i Sarajevo, ali puno je važnije da društvo ispunjava svoju zadaću i omogućava školovanje nadarene siromašne djece. Osnivanje podružnica i uplaćivanje novca za potporu đacima najvažnija je zadaća društva. U članku se sugerira da sjedište ostane gdje je i

105 „Ljubimo jezik roda svoga!“, *Osvit*, br. 33, Mostar, 29. IV. 1905.

106 „Mostarsko hrvatsko građanstvo hrvatskim delegacijama“, *Osvit*, br. 43, Mostar, 18. V. 1907.

107 „Uredska nesmotrenost“, *Osvit*, br. 71, Mostar, 1. VIII. 1907.

sada, u Mostaru. Pozivaju Hrvate iz Herceg-Bosne na akciju: učitelje, fratre, svećenike, intelektualce i sve ostale Hrvate da pomognu ovoj instituciji.¹⁰⁸

Obilježavajući sedam godina izlaženja *Osvita*, donosi se kraći osvrt na događaje u tome razdoblju (*Osvit*, br. 58, 26. srpnja 1905.) od osnutka 27. srpnja 1898. do 26. srpnja 1905., prisjećajući se događaja prije sedam godina: „Toga dana izjaviše onu javno, otvoreno, bez okolišanja, da će se vazda boriti svim svojim silama za sveto pravo svoje. Tog dana označiše i sebi zadatak, koji se ima zajedničkim silama riješiti, da dovede hrvatski narod do bolje budućnosti – do ujedinjenja hrvatskog naroda, hrvatskih zemalja – što ga po Bogu i pravdi spada.“¹⁰⁹ Zadatak *Osvita* bio je okupiti sve snage društva pod hrvatsku zastavu i narodno hrvatsko ime. Radili su na opstanku, napretku i narodnom prosperitetu, a taj se rad morao temeljiti na moralu te je narod morao spoznati svoje pogreške i vrline. Trebalo mu je ukazati na put gospodarskoga napretka: „Tim putem – putem čisti hrvatske misli – pokročio je *Osvit* prvim danom, kročio je kroz sedam godina (...), a proslijediti će i nadalje. Hrvatsko državno pravo je za nj ona svjetla točka, ona zvijezda, koja će mu biti vazda na vidiku, da ga podsjeća dužnosti njegove. Ono će i napried *Osvitu* biti ravnalo, koje će odredjivati našim mišljenjem, radom i nastojanjem. Prema tom uzvišenom cilju uzradit ćemo i posvetit sve sile svoje, jer odgovara probitcima i mišljenju hrvatskog naroda.“

Ovaj čvrsti stav na politici Stranke prava i glorificiranju Ante Starčevića bio je stalna odrednica pisanja *Osvita*.¹¹⁰ Posvećujući se hrvatskom narodu i tražeći uzroke njegova stanja, donosi afirmativan članak u svome uvodniku „Zašto Hrvati ne napreduju?“ Traže uzroke u lijenosti i nemarnosti, lihvarima i brzopletome zaduživanju i trošenju novca na modu i luksuz. Još je jedan od uzroka koji koči napredak, a to je čaša i nerad koji su uništili velik broj obitelji.¹¹¹ Što je aneksija bila bliža, politička pitanja postaju sve više aktualna, a posebice odnos prema muslimanima te

108 „Čujte i selo“, *Osvit*, br. 36, Mostar, 10. V. 1905.

109 „27. srpnja 1898.“, *Osvit*, br. 58, Mostar, 26. VII. 1905.

110 „Slava Anti Starčeviću“, *Osvit*, br. 66, Mostar, 23. VIII. 1905., Polemika s *Katoličkim Listom* oko A. Starčevića.

111 „Zašto Hrvati ne napreduju?“, *Osvit*, br. 76, Mostar, 27. IX. 1905.; Zovko, „Radništvo u Hercegovini i njegovo uključivanje u proces hrvatske nacionalne integracije,“ u: *Hum*, Časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, br. 10, 2013., 199-222.

hrvatsko-srpski odnosi. Kojim pravcem treba ići hrvatska politika u Herceg-Bosni? U nekoliko nastavaka donosi se opširan pregled prošlosti kako bi se budućnost mogla graditi na načelima hrvatskoga državnog prava. Pozivaju sve one kojima je stalo do naroda da to potvrde svojim radom. Kako bi se popravio položaj naroda, pozivaju sve hrvatske domoljube na rad za narod.¹¹² Stalno je prisutan interes oko gospodarskoga prosperiteta i kako pomoći obrtniku, radniku i seljaku. Oni moraju napredovati da bi popravili svoj položaj, ali i osigurali da njihova djeca idu u školu, posjećuju zabave i sijela. Da bi se razvila hrvatska narodna svijest u svim strukturama društva, moraju dati prinos u svojim strukovnim udruženjima.¹¹³

Početak 1908. godine obilježeno je dvadeset pet godina od prvoga broja *Hercegovačkoga bosiljka*, koji je izišao 23. rujna 1883. Ovo razdoblje, uz dva kraća prekida, bilo je prožeto borbom, odricanjem, odrastanjem, kako u tehničkom pogledu, tako i na profesionalnome novinarskom pozivu. Uspio se održati kontinuitet i kod čitatelja stvoriti naviku čitanja novina, što je bio veoma težak zadatak kada uzmemo u obzir koliko je bilo pismenoga naroda. Ovo je bila faza kada je narod trebalo animirati i proširiti hrvatsku svijest kroz različita društva. U narednome periodu započela je borba za gospodarsko i prosvjetno jačanje hrvatskoga naroda.

Stvaranjem *Hrvatske narodne zajednice*, koja postaje krovna organizacija Hrvata u Bosni i Hercegovini, osigurani su preduvjeti za bolju budućnost i prosperitet naroda. Stalno izlaženje novina, kao i razni problemi, doveli su *Osvit*¹¹⁴ i *Hrvatsku dioničku tiskaru* u velike financijske probleme. Obraćaju se svojim pretplatnicima i daju obavijest da *Osvit* prestaje izlaziti 30. lipnja 1908. Deficit *Osvita* prevelik je teret za *Hrvatsku dioničku tiskaru* i ona to više nije u stanju financirati: „Da se Hrv. dionička tiskara podigne i što bolje razvije, nužno je, da je Hrvati Herceg-Bosne naručbama što više podupru, i tako omoguće, da možda za kratko vrijeme a uz povoljnije prilike, tiskara uzmogne opet izdavati list, neophodno potreban u glavnom gradu Hercegovine.“¹¹⁵

112 „U narod“, *Osvit*, br. 2, Mostar, 5. I. 1907.

113 „Za našeg obrtnika, radnika i seljaka“, *Osvit*, br. 2, Mostar, 5. I. 1908.

114 „Osvitovim prijateljima“, *Osvit*, br. 64, Mostar, 4. VI. 1908.

115 „Pretplatnicima i čitateljima *Osvita*, te dioničarima Hrv. dioničke tiskare na uvažavanje“, *Osvit*,

The role of the Croatian newspaper from Mostar during the process of Croatian national integration

This topic was neglected for a long time for known reasons and it wasn't until 1981 that Mirjana Gross published a paper about the integration of the Croatian nation in Bosnia and Herzegovina. More papers about this topic were published by the author of this article from 1995 to 2016. The article is based on archive material kept in Mostar and Sarajevo and it uses periodicals published in Mostar in the 19th and in the beginning of the 20th century. Mostar was the leading Croatian city in Bosnia and Herzegovina in the 19th century, during the process of Croatian national integration. The topic of this article is the importance of the newspapers that were published in Mostar for 25 years and their role in the process of national integration. In this paper we follow the inclusion of various social structures in the process of social integration. The largest social structure of Croats in Herzegovina is formed by peasants. Literacy and taking part in social gatherings, participation in various ceremonies with national connotation meant also the inclusion of peasantry in the integration process, which leads to the final phase of the integration process, that is the period when it turns into a mass movement. The city of Mostar is the centre of the Croatian idea not only in Herzegovina but also in Bosnia. The process of Croatian national integration in Herzegovina during the last two decades of the 19th century and the beginning of the 20th century is accelerated by the active contribution of Franciscans, teachers, intellectuals and members of the bourgeois class in Mostar, Trebinje and other smaller urban centres where the Croatian citizenry is slowly emerging. After the instauration of the catholic Monarchy, Croats became an important factor in the cultural, economic and political domain in Herzegovina. With the involvement of intellectuals, priests, teachers, merchants and artisans through societies, reading rooms and associations, the national propaganda strengthens and spreads among all social structures in the Croatian society. This activity denotes the end of national agitation in Herzegovina and everything is ready for the active involvement of the Croatian peasant, who joins the cause during the mass process of Croatian national integration. An important role in the process of national integration was detained by the newspapers published in Mostar from 1883 to 1908, especially

br. 69, Mostar, 20. VI. 1908. Zadnji broj (72.) izišao je 1. srpnja 1908.

Glas Hercegovca (Voice of a Herzegovinian) and *Osvit* (Daybreak). They bring the chronicles of global and state events but they also promote and fight for the Croatian literary language, culture and national awareness. Program articles are dedicated to school system, peasants, workers, economy, and other factors that negatively affect the Croatian people in Herzegovina and other Croatian regions within the Monarchy. Being published on the borders of the Croatian ethnic space and coming into conflict with the newspapers of neighbouring nations, the newspapers firmly took the side of the *Party of Rights* (Stranka prava), highlighting the Croatian, natural and historic right to Bosnia and Herzegovina. A wider nucleus of patriots is formed, who become nationally aware and commit to the expansion of the national integration process. With the establishment of various societies, reading rooms and journalistic activities, the process of national integration included wider layers of Croatian people in Herzegovina. All these activities enabled the active participation and involvement of broader social structures in the mass national movement in Herzegovina.

Key words: printing house, *Hercegovački bosiljak* (Herzegovinian basil), *Novi hercegovački bosiljak* (New Herzegovinian basil), *Glas Hercegovca* (Voice of a Herzegovinian), *Osvit* (Daybreak), integration, Franciscans, Mostar

Barbara Đurasović

Libertas međunarodno sveučilište
barbara.djurasovic@gmail.com

The role of Canons Antun Liepopili and Jozo Crnica in the newspaper *Prava Crvena Hrvatska*

Abstract

Prava Crvena Hrvatska is a „Rightist“ orientation newspaper established in the spring of 1905 in Dubrovnik. Canon Antun Liepopili (1848–1940), one of the idealist leaders of „Rightism“ in Dubrovnik, stands out as the main founder of this Croatian-aware political newspaper. Canon Liepopili opposed the merging of the Party of Right with the People’s Party (1905) and the politics of the *new course*. Together with a group of supporters, he advocated the spreading of Croatian national consciousness and the renewal of the Party of Right in Dalmatia. Liepopili was a patriot, an intellectual and a member of the clergy, but also an active participant in the economic life of Dubrovnik. He held several important positions, including that of Vice-President of the Management Board of Dubrovnik Croatian Press. Canon Jozo Crnica (1844–1919) was also in one of the leading positions in the Press. This controversial priest and „Populist“ was a supporter of the „Rightist“ politics and their newspaper, who especially experienced criticism and attacks for his close ties with Vienna. With their distinctly Croatian-oriented actions, both canons marked over half of century of the religious and political life of Dubrovnik and its wider surroundings.

Keywords: Canon Antun Liepopili, Canon Jozo Crnica, Dubrovnik, Party of Right, *Prava Crvena Hrvatska*

A group of patriots, the Dubrovnik „Rightists“, initiated the third political newspaper in Dubrovnik in the spring of 1905. The first issue of *Prava Crvena Hrvatska* was launched on Saturday, 19 March, and continued to be published once a week for 13 years.¹ *Crvena Hrvatska* (1891–1914)² had already been published in Dubrovnik in 1891. It was the newspaper established by the members of the Party of Right with the „Rightist“ Frano Supilo (1870–1917) as their leader. Since 1892, Dubrovnik *Serbo-Catholics* also initiated their newspaper, called *Dubrovnik* (1892–1914).³ As of 1905, due to political circumstances, *Crvena Hrvatska* had become a „Populist“ newspaper.

Namely, the People's Party and the Party of Right united into the Croatian Party in April 1905 as the foundation of the *new course* politics on the territory of Dalmatia. The draft of the *fusion* programme of the parties was agreed upon in Dubrovnik, around the time of the festivity of St. Blaise.⁴ The cooperation with Serbs was one of the determining factors of the newly established party, embodied by the „Rightists“ Ante Trumbić (1864–1938) and Frano Supilo, along with the „Populist“ leader Pero Čingrija (1837–1921).⁵ At that point, *Crvena Hrvatska* became the political platform of the Croatian Party and the bond in the affirmation of the politics of the *new course*.

1 This Dubrovnik newspaper is not enlisted in the syntheses of the history of national journalism written by Josip Horvat (*Povijest novinstva Hrvatske 1771–1939*) in 1962, nor by Božidar Novak (*Hrvatsko novinstvo u 20. stoljeću*) in 2005. Also, its long-lasting existence as a part of Dubrovnik journalist heritage was not separately studied. The last issue of *Prava Crvena Hrvatska* was published on the 9th of November 1918, two days before the end of World War I. The complete fund of *Prava Crvena Hrvatska* is kept in the State Archives in Dubrovnik, as well as in the Research Library in Dubrovnik.

2 *Crvena Hrvatska* was published for 23 years in Dubrovnik. The first issue was published on the 7th of February 1891, and the last one on the 25th of July 1914.

3 The first issue of *Dubrovnik* was published on Sunday, 3 July 1892. When Military Preventive Censorship came into effect at the beginning of the First World War, both *Crvena Hrvatska* and *Dubrovnik* ceased to be published. The last issue of the Serbo-Catholic newspaper was published on the 23rd of July 1914.

4 „Pregovori u Dubrovniku.“ *Crvena Hrvatska* (further on: CH), No. 6, 11-II-1905, 2.

5 The fusion of two Dalmatian parties into the Croatian Party was ended on the 26th and 27th of April 1905 in Split. Pero Čingrija, elected president, and the vice president Ante Trumbić presented the programme of the new fused party created as a foundation for the politics of the *new course*. See: Tereza Ganza-Aras, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split 1992., 279–281.

Although it seemed that the „Rightists“ had disappeared from the Dalmatian political scene, in Dubrovnik there was a group that readily started with independent actions. By launching the „Rightist“ newspaper *Prava Crvena Hrvatska*, a dynamic political–journalist scene in Dubrovnik was created. „Rightists“ expressed their thoughts and comments about political, religious, and national activities in Dubrovnik, Dalmatia and Civil Croatia on a weekly basis. It was the beginning of the „journalist wars“, as they exchanged replies and polemics with their political adversaries in *Crvena Hrvatska* and *Dubrovnik*. The difference in opinions resulted in fierce intellectual debates that often surpassed the very political discourse and became the scene of personal animosity, mainly among the bearers of two Croatian political currents in Dubrovnik.⁶

The Dubrovnik advocates of „Rightism“ that were gathered around *Prava Crvena Hrvatska* in the 13-year-old period rarely changed the fundamental opinions on the editorial policy of the newspaper. Their main purpose was to raise national awareness, with the majority of their work arising from the foundations of the initial political doctrine of Ante Starčević and the idea of united Croatia. According to them, achieving the unification of Dalmatia and Civil Croatia was possible under the Habsburg Monarchy. Therefore, there was a tendency of finding main political support in Viennese circles, around the Court and Emperor Franz Joseph. The editorials of *Prava Crvena Hrvatska* expressed a constant and clear distancing from the politics of Serbs in Dalmatia, and especially consistent was the opposition towards Dubrovnik *Serbo-Catholics*.⁷ The leaders of the Croatian Party believed their movement was the stronghold for the implementation of new political direction. All of this incited the Dubrovnik

6 Croatian, as well as Dubrovnik journalism from the end of the 19th century was exclusively tied to the ideologies of the parties that those newspapers represented. Journalistic publishing was a particular political-business endeavour because it was necessary to ensure both financial security and the continuity of publishing of the newspapers to spread the political idea.

7 Dubrovnik *Serbo-Catholics* develop an identity and political movement whose historical overview can be followed in a 100-year-long amplitude. They usurp the tradition of the Dubrovnik Republic and express their local patriotism, at the same time relativising the role of confessionalism in regard to the ethnic background and national-integration movements among the inhabitants of Dubrovnik. See: Antun Stražičić, *Dubrovački koluri. Uspon i pad srbokatolika*, ed. Stjepan Čosić, Dubrovnik 2018., 8.

„Rightists“ to take political action. With the help of *Prava Crvena Hrvatska* they continued to advocate the „Rightist“ ideas, which were expressed by Frano Supilo in *Crvena Hrvatska* up to the beginning of the 1900s. They were spreading an exclusive Croatian spirit in Dubrovnik. Also, they did not support the fusion of „Rightists“ and „Populists“ into the Croatian Party, nor the cooperation with Serbs and the *new course*, and with their independent politics they created some difficulties for the holders of the newly founded political direction.⁸

It is important to mention that *Prava Crvena Hrvatska* remained historiographically unexplored for a whole century. Namely, a distancing from that Dubrovnik newspaper is noticed especially with those authors up to the beginning of the 1990s who dealt with topics of forming of the *new course* and the Croat-Serb coalition, interpreting them, most often, from a Yugoslav-socialist perspective. By doing so, they impose a burden of unsuitable, Austrophile and clerical newspaper to *Prava Crvena Hrvatska*.

CANON LIEPOPILI – A PURE AND TRUE „RIGHTIST“

The very circle of „Rightists“ around *Prava Crvena Hrvatska* was led by Canon Antun Liepopili (1848–1940). He was the ideological leader and, along with Frano Supilo, one of the initiators of the Party of Right in Dubrovnik.

This patriot, intellectual, historian and member of the clergy was born in Makarska on 29 December 1848. His father was a Dubrovnik commoner, judge Ivan Liepopili, and his mother Jacinta, maiden name Đelić, originated from Sinj. He attended the elementary school in Makarska, the grammar school in Dubrovnik, and Theology college in Zadar. He graduated in Dubrovnik and was ordained a priest in Kotor in 1872 by the Bishop of Kotor Juraj Markotić, since there was a vacant episcopal chair in Dubrovnik at that time. On 16 June of the same year, he offered his

8 *Prava Crvena Hrvatska* and the circle of Dubrovnik „Rightists“ around that newspaper is the topic of doctoral dissertation. See: Barbara Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska i čisti pravaši*, doctoral dissertation, 2018.

first Mass in the church of St. Blaise, the patron saint of Dubrovnik. As a newly ordained priest he served throughout the Diocese of Dubrovnik. First, in Dubrovnik and the village of Brgat. Then, in December 1872, he was appointed Prefect of the Parish Ošlje and was responsible for the Parish Topolo as well. He stayed there until 1874, when he was sent to the Parish Kliševo. His return to Ošlje followed, as well as new services in Pridvorje, and in Ston where he was appointed Parish Priest – Dean. He particularly distinguished himself in charity and humanitarian work, especially during the Herzegovinian Uprising in 1875 when he provided shelter for the refugees fleeing from the Turks. He distributed 72 814 forints to them from the state's treasury. Liepopili was appointed Canon of Dubrovnik Cathedral, where he remained until he died, 42 years in total. He was known as the favourite preacher, youth pastor and teacher of limitless kindness and hospitality.⁹

This Dubrovnik priest was the founder, and from 1905 to 1911 also the editor-in-chief of *List dubrovačke biskupije* (the *Newspaper of Dubrovnik Diocese*). He was also writing for *Hrvatsko pravo*, *Croatia*, *Katolička Dalmacija*, *Hrvatska Kruna*, *Iskra*, *Slovinac*, *Narodna Svijest*, and among others, since the very beginning for *Crvena Hrvatska*. In the 1880s Ante Liepopili already wrote a series of polemic articles in *Narodni list*. He was one of the first „Populists“ who confronted the idea of cooperation with Serbs.¹⁰ Besides expressing his political thoughts in the newspaper columns based on adequate knowledge of sources and facts, and applying scientific methods, he unveiled Great-Serbian constructions as well. He also dealt with history, especially in the part of research concerning the church heritage of Dubrovnik and its surroundings.¹¹ Emperor Franz Joseph expressed his gratitude in writing to Liepopili as one of the authors of the encyclopaedic work *The Austro-Hungarian Monarchy in word and picture*.¹² Furthermore, he published numerous historical and ethnological

9 „†Don Antun Liepopili. Prepozit Stolnog Kaptola“, *List dubrovačke biskupije*, No. 1 and 2, 29-II-1940, 6 i 7.; „†Prepozit Dum Antun Liepopili“ *Narodna Svijest*, No. 1, 3-1-1940, 1.

10 „†Prepozit Dum Antun Liepopili“, *Narodna Svijest*, No. 1, 3-1-1940, 2.

11 Stjepan Ćosić, „Dum Antun Liepopili - svećenik, pisac i političar“, *Dubrave hrid*, 9, 1996., 16.

12 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU Sek „RO“ *Ostavština dum Ante Liepopili, Iz korespondencije*, sv. 1, II/5

works for the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb as their associate. During the 1920s and the 1930s, he published scientific contributions in Dubrovnik and Split press; and was also a devoted explorer of the Archive in Dubrovnik until the end of his life, which is witnessed by his unpublished handwritten heritage.¹³

The Bishop of Dubrovnik Josip Marija Carević¹⁴ relieved him of his duty of the spiritual elder of the Fraternity of St. Luke in the church of Our Lady of Karmen¹⁵ in October 1940, upon his request due to old age. Father Antun died at the Domus Christi almshouse, leaving his heritage to the needy, and his niece Klementina Grabovac, maiden name Stock, from Mostar.¹⁶ While he was still alive, he bestowed his valuable library to the city Library, which is why the Research Library in Dubrovnik still holds Liepopili's prolific literary work.

Canon Liepopili was also an active member of the cultural, social and economic life of Dubrovnik. As a long-time member of the Management Board of Hrvatska Pučka Štedionica (Croatian People's Savings Bank), he participated in the work of Croatian Workers' Cooperative, which represented the matrix of the Croatian movement in the city under the Srđ hill. He was a member of the Management Board of the Croatian Singing Society Gundulić,¹⁷ as well as the president of the Croatian Municipal Music from 1902.¹⁸ Also, he was a distinguished member of Matrix Croatica, the Dub Society, and The Society of the Brethren of the Croatian Dragon.¹⁹

13 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU Sek „RO“ *Ostavština dum Ante Liepopili, Dokumenti iz Dubrovačkog arhiva*, sv. 1, III

14 Josip Marija Carević (Metković, 16 February 1883 – Stremec, 10 May 1945) was appointed Bishop of Dubrovnik on 13 April 1929. He managed the diocese just till February 1940. See: *Šematizam dubrovačke biskupije*, Ivan Šimić (ed.), Dubrovnik 2011., 355.

15 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU Sek „RO“ *Ostavština dum Ante Liepopili, Iz korespondencije*, sv. 1, II/20

16 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU Sek „O“ *Ostavine Ante Liepopilia, Sreski sud Dubrovnik*, O 66/40; Pi 5/40. We learn from the newspaper that Antun Liepopili had two sisters, Klementina (died in 1917 at 70 years of age) and Ana, married Stock (died in 1918 at 75 years of age). See: „Čitulje.“, *Prava Crvena Hrvatska* (further on: PCH), No. 625, 7-4-1917, 2.; „†Ane Stock rogi, Liepopili.“, *PCH*, No. 693, 27-7-1918, 3.

17 „†Prepozit Dum Antun Liepopili“, *Narodna Svijest*, No. 1, 3-1-1940, 2.

18 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU Sek „RO“ *Ostavština dum Ante Liepopili, Iz korespondencije*, sv. 1, II/6

19 Ćosić, „Dum Antun Liepopili - svećenik, pisac i političar“, 16.

Like many other patriots of his generation, Ante Liepopili started his political path in the People's Party. As of 1893, he became closer with young Supilo, and together with the public notary Rafo Arneri (1837–1899) and the priest Vice Medini (1865–1928), he was part of the founding circle of the Party of Right in the Dubrovnik region.²⁰ The Party of Right nominated him for the representative of regional assembly at the elections in Konavle in mid-September 1895. In one part of Dalmatian municipalities, the „Rightists“ entered the elections independently for the first time, without the cooperation with the People's Party. But in Konavle, the members of their party did not receive invitations which resulted in a poor election result. Liepopili's opponent was Miho Klaić (1829–1896), the leader of the People's Party in Dalmatia who won the election with 253 to 138 votes.²¹

The layered relations between Dalmatian „Rightists“ during 1898 culminated with a split in their lines and separation of the Dalmatian „Rightist“ leader, Father Ivo Prodan (1852–1933) from the liberal side lead by Ante Trumbić, Frano Supilo and Juraj Biankini (1847–1928). Liepopili also did not support these changes so he joined the Pure Party of Right of Ivo Prodan from the very beginning in 1898, where he was appointed member of the Party leadership.²²

Although during 1905 Liepopili belonged to the „Pure Rightists“, due to the new considerable changes in the Dalmatian political scene and the merging of „Rightists“ and „Populists“ into the Croatian Party, he, together with a smaller group of patriots and „Rightist renegades“, did not allow the decline of true „Rightism“ in Dubrovnik. As an independent Croat from Dubrovnik, and a „Rightist“, he became the member of the Municipal Council after the elections in August 1905.²³

20 Isto, 17.

21 „Izborna Kronika.“, CH, No. 35, 30-8-1895, 3. These were not the only elections for Canon Liepopili. He was candidate for the Imperial Council in 1907. His opponent was the representative from Split, also a priest, Juraj Biankini, a distinguished „Populist“, and later „Rightist“ who gravitated to the *new course* and the Croatian Party. With 4426 to 2885 votes, Biankini won on 16 May 1907. „See: 4426:1541:322“, CH, No. 41, 22-5-1907, 4.

22 Marjan Diklić, *Don Ivo Prodan: političko djelovanje i parlamentarni rad.*, Zadar 2003., 41-43.

23 „Sjednica općinskog vijeća.“, CH, No. 4, 25-1-1906, 2-3.; „Poslije sjednice vijeća.“, PCH, No. 46, 27-1-1906, 3.

In the newly established *Prava Crvena Hrvatska*, along with true Croatianhood and national integration, he also advocated for the revision of the „Rightist“ programme, and the merging of all Dalmatian „Rightists“ to a unified party.²⁴ He fulfilled this intention because the Restorative Assembly of the Party of Right, where the remerging of north Dalmatian and south Dalmatian „Rightists“ occurred, was held in Dubrovnik on 12 May 1906. Distinguished „Rightists“ from all parts of Dalmatia participated, and the host was Father Ante Liepopili.²⁵ At the Restorative Assembly in Dubrovnik, it was unanimously decided that *Hrvatska Kruna* and *Prava Crvena Hrvatska* would be the Party newspapers. *Hrvatska Kruna* of Ivo Prodan was named the official newspaper of the Party of Right in Dalmatia, and *Prava Crvena Hrvatska* received the title of a „Rightist“ newspaper, which was marked in their header.²⁶

Following the instructions from the Restorative Assembly, during the summer of 1906, the Dubrovnik „Rightists“ started with the organisation of the Party with the new president, Canon Antun Liepopili.²⁷ The columns of *Prava Crvena Hrvatska* invited their supporters to join the Party, and it is from the newspaper that we learn that the very editorial board was the Party headquarters of „Rightist“ affiliation.²⁸

It can be assumed that Liepopili was the creator of the editorial policy of *Prava Crvena Hrvatska*, as well as the main author of the editorial, articles, and comments on political activities in Dubrovnik, Dalmatia and Civil Croatia.²⁹ Canon was also the vice president of the Management Board of Dubrovnik Croatian Press.³⁰ *Crvena Hrvatska* was printed in that same

24 „Realni rad.“, PCH, No. 28, 23-9-1905, 1. With the merging of Dalmatian „Rightists“, the Pure Party of Right ended its activity in 1906, the Dubrovnik „Rightists“ being truly responsible for it.

25 „Skupština stranke prava.“, PCH, No. 61, 12-5-1906, 2

26 „Skupština stranke prava.“, PCH, No. 62, 19-5-1906, 1.

27 „Iz stranke.“, PCH, No. 75, 18-8-1906., 2.

28 „Iz stranke.“, PCH, No. 86, 3-11-1906., 2.

29 On several occasions, Liepopili distanced himself from *Prava Crvena Hrvatska*. For example, in 1907, presumably as a political strategy, he replied to the writings of *Crvena Hrvatska* in the „Rightist“ newspaper. He published the statement where he declared not to be the creator, owner nor the associate of *Prava Crvena Hrvatska*. See: „Statement“, PCH, No. 115, 11-5-1907, 3.

30 „Sličice iz furtimaškog logora.“ CH, No. 11, 16-3-1905., 1.

press until March 1905. However, Canon Liepopili and Salamon Mandolfo (1856–1926) with some supporters, acquired the ownership of the Press after buying the equities. Then, they demanded of *Crvena Hrvatska* to stop publishing offensive texts and writing against the church, religion and the clergy. After refusing to fulfil the demands of the new ownership, the newspaper *Crvena Hrvatska* had to leave the Press. From 11 March 1905 *Crvena Hrvatska* continued to be printed in the Serbian Press in Dubrovnik for a whole year.³¹

Canon Antun Liepopili experienced unpleasantness due to his political engagement and his work in the Press and the newspaper. Besides repeated attacks in the columns of *Crvena Hrvatska*, in February 1906 he was attacked on the main street Stradun by Rajmund De Giulli, brother of Ivo, the owner of De Giulli Press and the editor-in-chief of *Crvena Hrvatska*. The reason for this attack was the mention of Ivo De Giulli in the satirical column of *Prava Crvena Hrvatska*.³²

It is clear how much issues *Crvena Hrvatska* and Čingrija had with the Dubrovnik „Rightists“ and their newspaper from the open letter that they sent to the Bishop of Dubrovnik Josip Marčelić.³³ In an extended public address, the editor-in-chief of the newspaper Ivo De Giulli demanded of Bishop Marčelić to take moral responsibility for the writings of the „Rightist“ newspaper. In a certain way, with his letter he intended to enlighten, as well as to publicly force the Bishop of Dubrovnik Marčelić to react and punish *Prava Crvena Hrvatska* for their „lies, false accusations“ and „the banditry“ that they published in their texts. De Giulli used imperative and polemic tones to stress that *Prava Crvena Hrvatska* was published in the Dubrovnik Croatian Press, which was largely owned “by the priests, and partly by the very clerical foundations”. As the responsible ones, he singled out two Dubrovnik canons, Liepopili and Jozo Crnica,

31 „Ni furtim, ni furtimaški atentat.“ PCH, No. 1, 19-3-1905., 1-2.; „Furtimaški atentat na neodvisnost našeg lista“ CH, No. 9 and 10, 11-3-1905., 1-2.

32 „Uličarski napadaj na preč. Liepopili.“ PCH, No. 50, 24-2-1906., 2.

33 Josip Grgur Marčelić (Preko, the island of Ugljan, 23 March 1847 – Dubrovnik, 31 August 1928). He became the Bishop of Dubrovnik on 18 May 1894, after being the Bishop of Kotor for one year. He ran the Dubrovnik diocese for 34 years. See: *Šematizam dubrovačke biskupije*, Šimić (ed.), 347.

together with the member of the old Dubrovnik Jewish family, the lawyer Salamon Mandolfo. He recalled the year 1905, when *Crvena Hrvatska* declined to write about what the „priests“ had demanded of them, after which, to avoid censorship, that newspaper could no longer continue to be printed in the Dubrovnik Croatian Press. According to the „Populists“, with that act of rejection, the Bishop himself had expressed his own rejection of affection towards *Crvena Hrvatska*, thus proving that he was only creating an illusion of being distant from the political and party „swirl“ of the public life in Dubrovnik.³⁴

De Giulli's open letter was left absent of any reply from the Bishop of Dubrovnik. Namely, there was no published reply in the „Rightist“ newspaper. Also, no written trace is found in the Archive of Dubrovnik Diocese and Msgr. Marčelić's legacy that would suggest the Bishop's reaction towards his canons or the leadership of *Prava Crvena Hrvatska*. The „Rightist“ newspaper did not change their editorial policy towards the „Populists“ and *Crvena Hrvatska*, which leads to the conclusion that the Bishop ignored the statements from the open letter and thus supported the work of Dubrovnik canons with *Prava Crvena Hrvatska*.³⁵

Besides Canon Liepopili who was often criticised by *Crvena Hrvatska*, their target was also Canon Jozo Crnica. In one of the articles in *Crvena Hrvatska* they were both accused of being people of the Austrian regime, and even of suppressing everything that is „sacred to a Croat“.³⁶

34 „Otvoreno pismo.“, CH, No. 54, 7-12-1906, 1-2.

35 Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska*, 70-71.

36 „Raskrinkali se.“, CH, No. 9, 1-3-1906, 1.

CANON CRNICA, VIENNESE COURT'S FAVOURITE

Together with Canon Liepopili, Jozo Crnica also participated in the strengthening of the Croatian national thought. He was born in Dubrovnik, on 11 January 1844, where he also died on 1 September 1919. His parents were Frano and Antonija, born Ancini. He was ordained a priest on 1 May 1869.³⁷

This controversial priest was one of the supporters of the „Rightist“ politics and their *Prava Crvena Hrvatska* newspaper in Dubrovnik. *Crvena Hrvatska* exposed his connections and business affairs, and he would mostly defend himself by claiming to be framed by that newspaper.³⁸ Crnica spent 31 years in Gruda in Konavle region, first as the Parish Administrator until October 1883, then as the Parish Priest, and as of 1886 as the Dean of Konavle. He returned to Dubrovnik in November 1901 when he became Canon of the Cathedral.³⁹ In November 1904 Bishop Marčelić appointed him Rector of the churches of St. Felicio and St. Stephen in Gornji Kono.⁴⁰

The Supreme Ruler of the Austrian-Hungarian Empire awarded him a medal in three occasions. He was the carrier of the Knightly Cross of the Order of Franz Joseph from 1899,⁴¹ and the Knight of the Iron Crown Order from 1909. He particularly distinguished himself in the humanitarian work during World War I, receiving commendations from the military command, and the clerical and political institutions of the Monarchy. He was the vice president of the Board of the Red Cross, the Silver and the Green Cross, aid organisations in time of war.⁴² In recognition of his earnest engagement with the organisation of war aid in Dubrovnik, he was awarded the honorary sign of the Red Cross Medal

37 *Šematizam dubrovačke biskupije*, Šimić (ed.), 343.

38 Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska*, 76.

39 *Šematizam dubrovačke biskupije*, Šimić (ed.), 343.

40 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU *Sek „RO“ Ostavština dum Ante Liepopili*. Remark: Gornji Kono is a district in Dubrovnik.

41 „Odlikovanje.“, CH, No. 13, 1-4-1899, 3.; „Odlikovanje“, CH, No. 14, 8-4-1899, 3.

42 „Priznanje za rad oko ratne pripomoći.“, PCH, No. 505, 24-12-1914., 3.

2nd Class with war decoration.⁴³ He was also named a military superior during the War.⁴⁴

Dubrovnik newspapers dedicated special attention to his medal of the Knight of the Iron Crown Order of the 3rd degree in 1909.⁴⁵ The awarding ceremony took place in Dubrovnik, in the Canon's apartment at Pile district. It was arranged by the district's counsellor Mato Skarić, and was attended by Bishop Josip Marčelić along the tightest clerical circle, and by the Canon's friend, general Marijan Varešanin (1847-1917), at the time acting as the Provincial Governor of Bosnia and Herzegovina.⁴⁶ The medal award of Jozo Crnica was followed by heated reactions both in domestic and in one Austrian newspaper.⁴⁷ The Canon justified himself as working only for the benefit of his people and never asked for any kind of commendation or medal. He was concerned about the accusations of destroying the Serbian movement. Crnica pointed out that he had respected acquaintances and friends among Serbian patriots in southern Dalmatia, especially in his hometown of Dubrovnik. Therefore, he believed that if such movement had existed, there surely would have been others more suitable to act against it. In the same statement, Crnica distanced himself from the allegations of being the founder and manager of the Croatian People's Savings Bank in Dubrovnik; he denied being the creator of the Literary Circle Bošković and planning the creation of a new newspaper for the promotion of Christian socialism. He also found the statement that Franz Joseph had awarded him the medal as an incentive for the work in the new Christian-Socialist movement in southern Dalmatia untrue. His opponents stated that this new movement, which would include all of the Austrian elements, had the purpose of destroying the Great-Serbian

43 „Odlikovanja ‘Crvenog Križa’“, PCH, No. 546, 9-10-1915., 3. The Bishop of Dubrovnik Josip Marčelić was awarded the same medal at the same time.

44 „Previšnje priznanje dubrovačkom pučanstvu.“, PCH, No. 508, 16-1-1915, 3.

45 „Odlikovanje.“, PCH, No. 225, 12-6-1909, 2.; „Zaslužno odlikovanje.“, CH, No. 47, 12-6-1909, 3.

46 „Izručenje odlikovanja.“, PCH, No. 229, 10-7-1909, 2.

47 The writings of the *Grazer Volksblatt* newspaper were accompanied by *Jutro* from Zagreb, and they are conveyed by *Hrvatska Kruna*, as well as the newspapers *Dubrovnik* and *Crvena Hrvatska*, which also include a commentary about Crnica and his activity. See more: „Radi srbizma i velikosrpske propagande.“, *Dubrovnik*, No. 47, 6-7-1909, 3.; „Crnica – kršćansko socijalna stranka – Bošković – srbizam itd.“, CH, No. 54, 7-7-1909, 3.

movement.⁴⁸ Jozo Crnica sent his reply to the newspaper from Graz, and it was also published in *Prava Crvena Hrvatska*, after which they entered into polemics with *Dubrovnik*. They defended Crnica refuting the statement that he was organising the Christian-Socialist Party in Dalmatia. The „Serbo-Catholic“ newspaper distinguished two societies as the cornerstone of the Christian-Socialist movement in Dalmatia – the Croatian Savings Bank and the Society Bošković. The fact that Crnica as the director of the Croatian Saving Bank in Dubrovnik was rescuing the Croatian people from the „Serbian usurers“ *Prava Crvena Hrvatska* called a fabrication. The „Rightists“ claimed that the canon was neither the director nor the member of the Croatian Savings Bank, backing their claims with the fact that he never participated at the management board meetings, and that he managed all his work through Serbian Commercial Bank. Furthermore, *Prava Crvena Hrvatska* highlighted his role as the founder of the Society Bošković, adding, however, that he had never been the member of the management board of that society, and besides monthly endowments he had no other connections with the Literary Society Bošković. The „Rightists“ had no particular knowledge of the priest’s intentions to start a new newspaper, but they knew he had not lost his senses yet. They concluded that all of the allegations in the opponent newspaper were falsehood and expressed their surprise that *Dubrovnik* newspapers had succumbed to such untruths. They resented *Dubrovnik* for their provocation and reminded them that the „Rightists“ had no part in their celebration, the activities of the Serbian cultural and clerical society *Sloga* in Dubrovnik, nor the work of their Serbian savings bank.⁴⁹

Some premises published in newspaper articles of the time are brought up in the Serbian historiography, which deals with Dubrovnik and its surrounding area from the end of the 19th and the beginning of the 20th century with many provocations and pretences. In the book *Srpsstvo Dubrovnika* Jeremija D. Mitrović finds Canon Jozo Crnica responsible for the suppression of the Serbianhood in what he calls, „their“ regions

48 „Primamo.“, PCH, No. 229, 10-7-1909, 2.

49 „Dubrovniku.“, PCH, No. 229, 10-7-1909, 2-3.

in the south of Dalmatia. According to him, Crnica had a significant role in Konavle because „as a part of a general attack on the Serbianhood in Dubrovnik, he was brought from somewhere“ to erase every trace of Serbianhood in that region.⁵⁰

Although Crnica's connections with the Viennese Court are indisputable, and *Crvena Hrvatska* often criticised him for it, his importance is highlighted in the Serbian literature. They state that the priest could visit Emperor Franz Joseph without prior notice and that he arranged the future railway route through Konavle with the Emperor.⁵¹ Following the testimonies of some older inhabitants of Konavle, Crnica should indeed be given the credits for the railway going through the village Zvekovica to Gruda. On 16 July 1901 Jozo Crnica organised the welcoming ceremony of the first train in Gruda and gave the dedication talk in front of the ministers and guests.⁵² In fact, according to the first plans from Vienna, the railway was supposed to go from Mihanići to the 12 km distant village of Nagumanac (today Debeli Brijeg). In that way, the route would be 18 km shorter, and it would have a milder slope of the terrain. Even though it is unclear why the turning tunnel was built towards Zvekovica, it seems that the real reason for the turning of the route from Mihanići to Zvekovica was geological. Namely, the designers wanted to avoid the underwater terrain, and it was the Minister of War Edmund Krieghammer who had the final say about the route of this railway. He demanded it to be completely sheltered from the navy artillery.⁵³

The Serbian author supports the idea of Canon Crnica's „power“ with a detail connected with the heir Franz Ferdinand's visit to Dubrovnik.⁵⁴ In that occasion, the Archduke was not accompanied through the city by the

50 Jeremija D. Mitrović, *Srpstvo Dubrovnika*, Beograd 1992., 161.

51 Isto, 42.

52 Stanislav Vukorep, *Pruge koje su život značile*, Ravno 2015., 41 and 338.

53 Oto Derner, „Dubrovnik i željeznica, II.“, *Dubrovački horizonti*, No. 24 (1984.), 40.; Vukorep, *Pruge koje su život značile*, 41.

54 Mitrović inaccurately places the Archduke Ferdinand's arrival to Dubrovnik in 1907, but it happened in September 1906. See: Mitrović, *Srpstvo Dubrovnika*: 42. See: „U Slavu dolaska Njegove Prejasnosti austrijskog nadvojvode prestolonasljednika Franja Ferdinanda, kao zamjenika Nj. Veličanstva našega kralja Franja Josipa I.“, PCH, No. 79, 13-9-1906, 2.

mayor Pero Čingrija. The author states that such duty had to be given to the „favourite priest of the Empire - Crnica“, which leads the author to the conclusion that the Monarchy gave importance to people such as Crnica who „destroyed the traces of Serbianhood in the Empire“. ⁵⁵ All three Dubrovnik newspapers reported extensively on the arrival of the respected guest from the Viennese Court. During his several days stay in Dubrovnik, Franz Ferdinand once met with Canon Crnica at an official audience. ⁵⁶

It is certain that the connections between Crnica and the Court meant generous and abundant Emperor's support to Konavle. During his visit to the Viennese Court in 1909, Emperor Franz Joseph wanted to know how Crnica distributed his last donation of 25 000 crowns to Konavle. In his eight-minute audience, Crnica reported how the funds had been distributed among the needy, but that he had also established a fund „in the everlasting memory of the merciful ruler“ called „the Fund of Franz Joseph I for the Support of the Inhabitants of Konavle in Need“. ⁵⁷ This was not the only time that money from the Viennese treasury was given to Crnica, so that he could distribute it to the ones in need. During the already mentioned visit of Franz Ferdinand in Dubrovnik in September 1906, the Archduke had an audience with Canon Crnica, donating 3 500 crowns with the instructions to distribute it to the poorest inhabitants of Konavle. ⁵⁸

The distinct affection and respect Konavle had for Crnica is witnessed in the newspaper article of the correspondent from Gruda, who expressed deep sorrow because of the reassignment of their „Father, friend and benefactor“ to Dubrovnik. He pointed out that the Parish Priest Crnica had elevated the prosperity of the people in Konavle in both moral and material way. The official farewell between the inhabitants of Konavle and Father Crnica lasted for several days and was particularly touching. First, he said goodbye to the people that were coming from all of Konavle to his Parish in Gruda. The following day,

55 Mitrović, *Srpstvo Dubrovnika*, 42.

56 „Prečasni kanonik Crnica u posebnoj audijenciji.“, PCH, No. 80, 17-9-1906, 2.

57 „Kanonik Crnica kod kralja.“, PCH, No. 247, 13-11-1909, 2. After the audience with Emperor Franz Joseph, the Canon was supposed to have an audience with Her Majesty Archduchess Mary Josephine in Berlin, followed by the audience with Archduke Franz Ferdinand.

58 „Prečasni kanonik Crnica u posebnoj audijenciji.“, PCH, No. 80, 17-9-1906, 2.

there was a farewell lunch with the Konavle clergy in Čilipi, and on the third evening the hosts from Gruda and few other villages, together with the municipal mayor of Konavle Mato (Mašan) Magud (1856 – 1924) organised a dinner. There was a festivity with 60 guests organised in the village of Popovići as well. The morning of father Crnica's departure no one went to work, the people and members of all the political options rushed to Gruda. The church bells were ringing, mortars were fired, flags were swayed, people cheered in his honour. Before he left, Father Crnica said a prayer for the deceased. He held an emotional speech and laid a wreath with the Croatian ribbon on the grave of his friend, the departed municipal mayor of Konavle Mato (Meja) Magud (1825 – 1892). The long-time Parish Priest from Konavle left for Dubrovnik in a carriage, followed by twelve more carriages with the inhabitants of Gruda and Radovčići. Upon their arrival to Dubrovnik, they were welcomed by Bishop Josip Marčelić, and a festive dinner for numerous guests was organised that evening in the Hotel De la Ville.⁵⁹

This Parish Priest from Konavle and Canon from Dubrovnik was a long-time member of the People's Party, and he even stated in *Prava Crvena Hrvatska* in 1905 that he „had not forsaken“ their political ranks. It was his way of telling them he could not be intimidated nor would he withdraw, but that he would always stand with Dubrovnik and Konavle.⁶⁰ A year later, in their newspaper, the „Rightists“ themselves published that Canon Crnica was not the member of the Party of Right, and that he had never participated in the Party's meetings.⁶¹

Regardless of the somewhat peculiar denial, there is a direct connection between Crnica and the „Rightists“. Besides being a close friend of Canon Liepopili, Crnica was also a member of the Management Board of the Dubrovnik Croatian Press. Moreover, it was at the time when *Crvena*

59 „Naši dopisi.“, CH, No. 5, 1-2-1902, 2.

60 „Priopćeno.“, PCH, No. 29, 30-9-1905, 4. It was quite common not to publish the reactions or refutations in the newspapers that published the disputable articles. It was also the case with *Crvena Hrvatska* and *Prava Crvena Hrvatska*. There were numerous cases where the libelled on the pages of *Crvena Hrvatska* reply to the accusations and state their truth on the pages of *Prava Crvena Hrvatska*, and vice-versa.

61 „Na odgovor.“, PCH, No. 83, 13-10-1906, 3.

Hrvatska was published there, that he remained in the same position after the „Rightists“ took over and launched *Prava Crvena Hrvatska*.

Canon Crnica was still a member of the Management Board of Dubrovnik Croatian Press in 1910, and on 10 January 1914, after Salamon Mandolfo's withdrawal from the position of President of the Management Board, Crnica took over the leading position in the Press. He was the Member of the Board of the Press until he died.⁶²

Besides this information that is found in the records of the District Court in the State Archives in Dubrovnik, there are not many preserved archival materials on Jozo Crnica. Unfortunately, there is no personal written trace, either. It would make sense to have his records and sermons saved in the rectory of the Parish of the Holy Trinity in Gruda. However, the church in Gruda suffered severe damages during the Croatian War of Independence. The archive of the Parish was destroyed together with all of the records that Crnica kept there for 31 years.

Most often, the reason for criticising this canon in *Crvena Hrvatska* were his close connections with the members of the Viennese Court and his *Austrophilism*. They found his relationship with Marijan Varešanin the most problematic.⁶³ Baron Varešanin was a general in the Austrian-Hungarian army and the military commander of Dalmatia from 1905 to March 1909. After the *Annexation* crisis, he governed Bosnia and Herzegovina until 1911.⁶⁴ The Hungarian *Budapesti Hirlap* calls this military commander „the new Jelačić“, and the entire Dalmatia points the finger at him for being the initiator of the anti-populist propaganda, as stated in *Crvena Hrvatska*. They claimed it was Varešanin who presented the idea of unification of Dalmatia with Bosnia and Herzegovina to Archduke Franz Ferdinand, which the general denied justifying his travels to Dalmatia as exclusively military duties.⁶⁵

62 State Archives in Dubrovnik, HR-DADU *Registro per firme sociali, Okružni sud u Dubrovniku*, fond 324, sv. 3/21 i 22.

63 Example: „Naši dopisi.“, CH, No. 48, 17-11-1906, 3.; „FZM. Varešanin.“, CH, No. 49, 21-11-1906, 1.

64 Hamdija Hajdarhodžić, Rafo Arneri, Hrvoje Morović i Marija Nemeč, „Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891 – 1914“, *Arhivski vjesnik*, vol. 6 (1963), 157., note 1.

65 „FZM. Varešanin.“, CH, No. 49, 21-11-1906, 1.

It is unknown when the relationship and friendship between Jozo Crnica and Marijan Varešanin started. However, analysing the newspaper articles, it can be concluded that Crnica had benefited from Varešanin's position and influence, since the power of this Dubrovnik canon was hard to destabilise.⁶⁶

The extent of insults directed to Canon Jozo Crnica was so far-reaching that he decided to publish a two-sided pamphlet that accompanied the „Rightist“ newspaper in February 1908.⁶⁷ There he replied to the frequent questions of the editor-in-chief of *Crvena Hrvatska*, Milorad Medini. He found Medini misusing the newspaper of Pero Čingrija to express „insults“, „false accusations“ and „shameful attacks“ against him.⁶⁸ Several statements provoked him to react. Medini stated that Crnica profited from the works on the railway construction, that he advocated the interests of individuals against the consortium for the railway construction during his last trip to Vienna, and that he charged higher travel expenses.⁶⁹ In addition to his statement and refutations of a series of Medini's newspaper claims, Crnica also published evidence in the form of witness statements. The members of the Railway Consortium Board who supervised the construction of the railway from Gruž (Dubrovnik) to Zelenika (Montenegro), Vlaho Matijević, Mato Gracić, Salamon Mandolfo, Antun Meneghello, Luko Angeli and Giovanni Raccich wrote in favour of Crnica and refuted Medini's false accusations relating to Crnica's financial gains from the railway construction in Konavle. They highlighted how devoted Crnica was in his efforts to ensure the works to be executed by the locals, without any personal agenda. In his short statement, Mato Gracić pointed out that they had no significant losses during the liquidation, all thanks to Crnica. Raccich, obviously being the one Medini alluded to when writing

66 Đurasović, *Prava Crvena Hrvatska*, 79.

67 The columns of *Prava Crvena Hrvatska* contained a short notice asking the readers to pay attention to the pamphlet. They stated that although the honourable Crnica was not the member of the Party of Right, they gladly decided to help him so that he could indicate and refute all the false accusations that were coming from the opposition headquarters. They also stated that the membership in the party is irrelevant when there is a need to defend someone's honour, which is the duty of every „respectable journalist“. See: „Naš prilog“, PCH, No. 157, 22-2-1908, 3.

68 „Crvenoj Hrvatskoj“, annex to PCH, No. 157, 22-2-1908.

69 „Savjest dum Bepa Crnice“, CH, No. 12, 8-2-1908., 5.

about the payment of the travel expenses, continued in the same tone, testifying and signing a statement saying how in Vienna, protecting the consortium and the works on the railway construction, Crnica had never asked him for compensation.⁷⁰

Until 1909, Crnica had seven official visits to Franz Joseph I. We learn this from the report from the audience held in November 1909, published in *Prava Crvena Hrvatska*.⁷¹ In June of the previous year, although without an audience with the Emperor, Crnica brought a group of more prominent inhabitants of Konavle to Vienna, municipal mayor Mato Mašan Magud being one of them. *Crvena Hrvatska* and *Sloboda* from Split also wrote about this trip to Vienna. Namely, they wrote about the conditions and the expenses of the trip. While on one side *Sloboda* mentioned the luxury that the participants enjoyed, *Crvena Hrvatska* reported that people from Konavle slept in a barn and were both hungry and thirsty.⁷²

Crnica had strong political ambitions, and especially interesting were the elections for the Imperial Council in May 1907 when he nominated himself as an independent candidate for the Imperial Council representative from Konavle. His self-nomination in the elections of 1907 had no real stronghold, apart from his desire to prove himself and his political ambitions. He probably did it at the incentive arriving from Vienna to weaken the chances of Juraj Biankini in front of the Croatian Party.⁷³ *Prava Crvena Hrvatska* did not support Crnica on this occasion because they had their candidate for the elections, Canon Antun Liepopili. In numerous issues, they published only the „Rightist“ electoral proclamations, along with Liepopili's political and programme activities. Although they were close, during the short election campaign Crnica did not receive space for his political promotion in that particular Dubrovnik newspaper. Without the support of the party organisation and the newspaper, he experienced a heavy defeat, receiving

70 „Crvenoj Hrvatskoj“, annex to PCH, No. 157, 22-2-1908.

71 „Kanonik Crnica kod kralja.“, PCH, No. 247, 13-11-1909, 2. Canon Crnica was with Emperor Franz Joseph even during the war in 1916. It was when the delegation of the members of all Dalmatian provinces came to express their loyalty and devotion in the hard times of war. See: „Dalmacija pred Njegovim Veličanstvom.“, PCH, No. 563, 5-2-1916, 1.

72 „Ko bolje laže?“, PCH, No. 176, 4-7-1908, 3.

73 Ivo Perić, *Pero Čingrija*, Dubrovnik 1988., 107.

only 321 votes.⁷⁴ He could find his only consolation in Gruda where he got 277 votes and surpassed both Liepopili (165 votes) and Biankini (74 votes).⁷⁵

In order to thoroughly outline the activity of father Jozo Crnica, it is crucial to return to the relations he maintained with the dignitaries of the Monarchy. His long-time associate and true friend, Canon Antun Liepopili wrote about his problems and criticism he experienced due to the ties he had in Vienna. In October 1919, Liepopili wrote a warm farewell to Crnica in *List dubrovačke biskupije* (the newspaper of Dubrovnik Diocese), where for the last time he tried to clear Crnica's life postulates. In the obituary, he described father Crnica as a quiet and calm man of a noble heart and gentleman's manner, always with a polite and well-thought word. Considering that he spent the majority of his life as a Parish Priest in Gruda, and since there was no railway connection to Boka in Montenegro, Crnica would often host dignitaries such as governors, ministers, archdukes, and even Emperor Franz Joseph himself, in his carriage on the way to Hercegovina. Thus, he acquired many acquaintances and significant influence.⁷⁶

He also helped his friends in the „Rightist“ *Prava Crvena Hrvatska*. Namely, Vienna subsidised quarterly or annual financial supports to certain newspapers, among which was the Dubrovnik newspaper *Prava Crvena Hrvatska*. In return, obviously, the editorial policy of the Dubrovnik newspaper was supposed to be inclined towards the Emperor and the Monarchy.

The more significant rumours of *Prava Crvena Hrvatska* receiving money started shortly after the visit of Franz Ferdinand to Dubrovnik, where he met with Canon Crnica. Already in the middle of 1906, the „Rightists“ tried to justify themselves to the public by publishing short declarations stating that „the newspaper does not have any support or funding“ but is maintained solely from the subscribers.⁷⁷ However, after *Prava Crvena*

74 „Izbori u našem kotaru.“, CH, No. 40, 18-5-1907, 1.

75 „Izborne vijesti.“, PCH, No. 117, 18-5-1907, 2.

76 „†In D.no Defuncti. Dn. Jozo Crnica“, *List Dubrovačke biskupije*, No. 9-10, 1-10-1919, 102. In the obituary, Canon Antun Liepopili also mentioned that Crnica suffered a lot due to the political upheaval and many attacks he experienced. He tried to justify himself, but there was no use of the justifications. All of that just contributed to his quicker death.

77 „Naš list“, PCH, No. 81, 29-9-1906, 4. They published the same statement several times in a year, the first time already in June 1906. See: „Naš list“, PCH, No. 67, 23-6-1906, 3.

Hrvatska published the statement of the Imperial Council representative Josip Virgil Perić that no funding was received from the Viennese treasury,⁷⁸ *Crvena Hrvatska* continued with further criticism towards the „Rightists“.

They noticed that *Prava Crvena Hrvatska* changed its direction after the visit of the Archduke Franz Ferdinand and started to attack Dubrovnik Mayor Pero Čingrija frequently.⁷⁹

And what is the truth? The justifications that *Prava Crvena Hrvatska* published on their pages or the concoctions used by the opponents in *Crvena Hrvatska*?⁸⁰ The insight to the Secret Records of the Province of Dalmatia reveals that *Prava Crvena Hrvatska* received financial subsidiaries in more than one occasion. Besides 1 500 crowns at the end of 1906, the same amount was planned for the beginning of 1907.⁸¹ Canon Jozo Crnica was personally in charge of granting the financial assistance.⁸²

After 1907 the criticism calmed down, and *Crvena Hrvatska* as well as *Dubrovnik* did not mention the Austrian subsidiaries to the „Rightist“ newspaper anymore. However, the seed of doubt always remained, and that is why *Prava Crvena Hrvatska* continued to be known as the Court’s newspaper. The reputation of paid Austrian lackeys follows the „Rightist“ newspapers in all of the historiographical interpretations coming from the analysis of Dubrovnik journalism until the beginning of the First World War, and the value that this newspaper and the „Rightists“ had for the strengthening of national consciousness is neglected.

78 „Izjava zastupnika Perića.“, PCH, 82, 6-10-1906, 3.

79 „Izmišljotine i klevete.“, CH, No. 41, 11-10-1906, 5-6.

80 Mirjana Gross in the book *Vladavina Hrvatsko-srpske koalicije 1906.-1907.* brings the confirmation that was stretched through the newspapers, and obviously was the topic of the city talks. She also brings into connection the subsidiaries of the Viennese government through Canon Crnica with the visit of Franz Ferdinand to Dalmatia. Besides *Prava Crvena Hrvatska*, *Naše Jedinstvo* and *Pučki List* from Split also obtained subsidiaries from the „Reptilienfond“ (slush fund) of the Ministry Council (*Slavenska misao* in Trst as well through Virgil Perić). See: *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906 -1907.* Beograd 1960., 124-125., note 51.

81 State Archives in Zadar, HR-DAZD-563 *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju*, fond 88 (*Tajni spisi Namjesništva*), 32; HR-DAZD-564 *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju*, fond 88 (*Tajni spisi Namjesništva*), 55. Together with *Prava Crvena Hrvatska*, Viennese subsidiaries were received by the newspapers *Naše Jedinstvo* from Split.

82 State Archives in Zadar, HR-DAZD *Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju*, fond 88 (*Tajni spisi Namjesništva*), 564, 55.

Uloga kanonika Antuna Liepopilija i Joza Crnice u listu *Prava Crvena Hrvatska*

Kanonici Antun Liepopili i Jozo Crnica svojim su djelovanjem na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće ostavili značajan politički trag u jačanju identitetske osnove u potpunosti naslonjene na hrvatski nacionalni duh i katoličko nasljeđe Dubrovnika. Politički put obojica su započeli u Narodnoj stranci. Kanonik Liepopili, već početkom devedesetih godina 19. stoljeća uz Frana Supila kreće u organizaciju Stranke prava u Dubrovniku, dok bi se kanonika Crnicu moglo okarakterizirati kao narodnjaka, pravaških ideoloških pogleda. Nije napustio Narodnu stranku, ali je prijateljski, svjetonazorski i poslovno bio prisno povezan s pripadnicima autohtonoga dubrovačkoga pravaškog pokreta. Od 1905. godine kanonik Liepopili bio je vođa neovisne skupine pravaša i pokretač lista *Prava Crvena Hrvatska*, dok je Crnica podupirao njihova politička zalaganja.

Jedno cijelo stoljeće *Prava Crvena Hrvatska* ostala je potpuno historiografski neistražena. Otklon od tih novina napravili su autori koji su do početka devedesetih godina 20. stoljeća obrađivali teme formiranja *novog kursa* i Hrvatsko-srpske koalicije. *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* nametnuli su teret nepodobnih, austrofilskih i klerikalnih novina. Njihovi radovi bili su, za ovo istraživanje, dobra smjernica za provjeru dosadašnjih spoznaja, ali i sagledavanje činjenica iz ideološki otvorenije perspektive.

Djelovanje dvojice znamenitih kanonika izuzetno hrvatskoga i pravaškoga usmjerenja, samim tim što su vodili i podržavali *Pravu Crvenu Hrvatsku* bilo je također potpuno zanemareno. Za razliku od Liepopilija čija je rukopisna ostavština pohranjena u Državnome arhivu u Dubrovniku, za kanonikom Jozom Crnicom nije ostalo pisanoga traga. Uz arhivsku građu, rekonstrukcija njihova djelovanja, političkih uvjerenja i ostvarenja većim je dijelom temeljena na analizi novinskih članaka objavljenih u dubrovačkim političkim listovima *Crvenoj Hrvatskoj*, *Dubrovniku* i *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj*.

Ključne riječi: kanonik Antun Liepopili, kanonik Jozo Crnica, Dubrovnik, *Prava Crvena Hrvatska*, pravaši, Stranka prava, dubrovački pravaši, novine, politička glasila

Ahmet Kalajdžić

aka.press@gmail.com

Stare dubrovačke novine kao izvor za istraživanja prostitucije na jugu Hrvatske do Prvoga svjetskog rata

Izvadak

Fenomen prostitucije koncem razdoblja vladavine Austro-Ugarske Monarhije na jugu Hrvatske potpuno je neistražen. O toj je intrigantnoj temi malo dostupnih izvora. Za ovaj su rad korištene dubrovačke novine *Crvena Hrvatska*, *Dubrovnik* i *Prava Crvena Hrvatska* koje su tiskane prije Prvoga svjetskog rata. Njihovi novinari ne ignoriraju taj problem. Rad detaljnije oslikava javne ili „tolerirane kuće“ koje su bile mjesta pijanki i opasnih tučnjava, ali i dio društvenoga života te izvor veneričnih bolesti koje su neki općinski liječnici nemarno liječili i tako pridonosili njihovu širenju. To su gradske vlasti dijelom tolerirale, a sud je liječnika oslobodio optužbe. Svjesni javnozdravstvene opasnosti i prijetnje cenzorskih škara, ondašnji novinari ne šute nego pišu o *skitničarenju*, mjestima sablazni i pokretnim bordelima, bijelome roblju i pojavi prvih makroa. Rad osvjetljava upravo te, javnosti malo poznate detalje.

Ključne riječi: prostitucija, javne kuće, prostitutke, venerične bolesti

„Tuže nam se čeljad iza Gospe da ne mogu ostat od nemoralnih sablazni, što se dogagjaju u jednoj kući u onoj strani grada. Umoljavamo našeg vrijednog gosp. komesara da i ovdje pokaže svoju revnost.“¹ Prva je to novinska vijest kojom dubrovački tjedni list *Crvena Hrvatska* ukazuje na problem prostitucije u Dubrovniku koncem 19. stoljeća. Tako je vijest u tjedniku pod uredničkim vodstvom Frana Supila „probila led“ i ukazala na relativno skriveni, ali sveprisutni dio svakodnevice o kojem se nije nikada previše pisalo.

Riječi prostitutka i prostitucija izrijeckom se ne spominju, nego se upotrebljavaju istoznačnice kao nemoral, blud, sablazan, raspuštenice i slično. No, ondašnji su čuvari reda razumjeli poruku i poslušali savjet novinara: relativno brzo uslijedile su redarstvene akcije kojima su, ne samo iz povijesne jezgre Grada nego i iz Gruža, *odalečene* (odstranjene) žene-skitnice i one „sablaznog ponašanja“,² odnosno sumnjiva morala.³ Posebno se to odnosilo na žene za koje je utvrđeno da boluju od zaraznih i tada još neizlječivih veneričnih bolesti.⁴ Neke su se, očito, posebno isticale u oba segmenta te su po istome, kratkome postupku i one otpremljene u rodni kraj.⁵

Uočljivo je da su žene-skitnice i žene lakoga morala većinom dolazile iz siromašnih mjesta u zaleđu Boke, Hercegovine i Dalmacije,⁶ a često su dolazile i iz kontinentalnoga dijela golemoga Austro-Ugarskoga Carstva.⁷ Dolasci „gostujućih“ prostitutki na krajnji jug Hrvatske postaju intenzivniji tek s ubrzanim razvojem, posebice uz gospodarsko jačanje

1 „Tužba.“, *Crvena Hrvatska*, 11. III. 1893., 4.

2 Zbog sablaznog ponašanja Mare P. iz Sitna otpremljena do Spljeta. („Redarstvo.“, *Dubrovnik*, 22. VII. 1894., 4.)

3 „Neku Ane S. iz Budapešte uapsilo redarstvo radi noćne skitačine“, dok je „Zejna Šabanagić iz Trebinja radi noćnog skitanja sjutridan otpravljen kući.“ („Redarstvo.“, *Dubrovnik*, 13. V. 1894., 4.)

4 Iz grada je „odalečena bludnica Marija P. iz Kranjske jer je hronično bolesna“. („Redarstvo.“, *Dubrovnik*, 9. IX. 1894., 4.)

5 „Uapšena Mare Bronzić s Kamena od Hercegnovoga radi noćnog skitanja i sablaznog ponašanja, otpremljena u Hercegnovi.“ („Redarstvo.“, *Dubrovnik*, 30. XII. 1894., 4.)

6 „Radi skitanja uapšeni Elena Monzoni iz Zadra i Anica Popović iz Metkovića.“ („Redarstvo.“, *Dubrovnik*, 2. XII. 1894., 4.)

7 „Prava babilonija! *Raspuštenice*.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 27. X. 1906., 3.

s izgradnjom uskotračne željeznice i širenjem lučke infrastrukture.⁸ Na jug Hrvatske stižu i brojni strani radnici, posebice s juga Italije.⁹ Grad je postao mamac kojem se teško moglo odoljeti. *Skitničarenja* su učestala, što su novinski kroničari učestalo bilježili u rubrici „Redarstvene vijesti“. Ta se rubrika u *Crvenoj Hrvatskoj*, kao i rubrika „Razne domaće vijesti“ u *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* u kratkom razdoblju etablirala kao „crna kronika“ u suvremenim tiskovinama.¹⁰ Tu su čitatelji mogli intenzivno pratiti sve iz djelokruga policije, pa i o prisilnim udaljenjima žena koje su životnu egzistenciju pokušavale osigurati prodajom svoga tijela kao jedinoga načina za osiguranje kakve-takve egzistencije.

Prostitutka ili bludnica je „osoba koja seksualne odnose nudi i održava s neodređenim brojem muškaraca, većinom u svrhu novčane ili neke druge koristi“, a od preljubnica se razlikuju po tome što potonje u intimne odnose stupaju „iz osjećajnih i nagonskih pobuda“. ¹¹ Početkom 20. stoljeća u Zagrebu je utvrđeno da su prostitutke žene koje „bez izbora i uz naplatu s više osoba trguju svojim tijelom, a prostitutke su i one žene koje bludničenje prikrivaju drugim, formalno prijavljenim zanimanjem“. ¹²

8 U sastavu tadašnje općine Dubrovnik bili su stara povijesna jezgra (unutar zidina) te Gruž, Lapad i Župa dubrovačka. Antun Kobašić, „Ekonomске prilike u Dubrovniku i dubrovačkom kraju od ulaska Francuza do kraja 19. stoljeća.“ *Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku*, XXXV, 1997., 98.

9 Na izgradnji uskotračne željezničke pruge Gruž – Uskoplje povremeno je bilo i do dvije tisuće radnika iz Italije, najvećim dijelom sa siromašnoga juga. Šime Peričić, „O broju Talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća“, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, 2003., 335.

10 Rubrika je u *Crvenoj Hrvatskoj* ukinuta s početkom sukoba u Prvome balkanskom ratu, ali je u *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* opstala do početka Prvoga svjetskog rata.

11 Tomislav Šoša, „Odnos drevnog Dubrovnikа prema prostituciji“ *Dubrovački horizonti*, 26, 1986., 154.

12 Definicija je iz odredbe Kraljevskog redarstvenog ravnateljstva za grad Zagreb br. 11027 od 24. IX. 1922. godine. Dragan Radulović, *Prostitucija u Jugoslaviji*, Beograd 1986., 13.

Novine su u ono vrijeme, po pravilu, objavljivale mjesto podrijetla i samo rijetko inicijale. No, uredno su objavljivale puno ime i prezime prekršitelja, pa i očevo ime. Doznajemo da su žene sumnjiva morala u Dubrovnik dolazile iz Travnika,¹³ Bileće,¹⁴ Kotora,¹⁵ a često i ostalih, katkad neimenovanih gradova kontinentalne Hrvatske. Odlukama su nadležnih službi u te gradove ili regiju prisilno i vraćane.¹⁶ Naime, među brojnim ženama sklonima skitnji i prostituciji bile su one iz ugarskoga dijela carstva.¹⁷ Među službenicama plaćene ljubavi u Istri i Hrvatskoj prevladavale su one s ugarskoga dijela carstva, a na hrvatskome jugu među prodavačicama ljubavi postupno je sve više žena iz Bosne i Hercegovine.¹⁸ Malo ih je iz Crne Gore, a javne su kuće u Dubrovniku bile tek ogranci većih bordela na sjevernome Jadranu.¹⁹ Cilj takva izmještanja bludnica iz domicilnih krajeva bila je namjera vlasnika da na minimum svedu mogućnost bilo kakva susreta bludnica s klijentom kojega poznaju.²⁰ Bludnicama se katkad podrijetlo uopće ne navodi.²¹

-
- 13 K. S. iz Travnika bila je redarstveno otpremljena u zavičaj iz obzira zdravstveno redarstvenih. („Redarstvene vijesti. Utorak, 2. jula.“, *Crvena Hrvatska*, 3. VII. 1912., 3.)
- 14 Neka Anđa Miličević iz Bileće u susjednoj Hercegovini „bila je od redarstva ustavljena i otjerana preko granice radi skitarenja“. („Redarstvene vijesti. Subota, 6. jula.“, *Crvena Hrvatska*, 10. VII. 1912., 3.)
- 15 Mare Petrović iz Kotora radi skitarenja i krađe bila je redarstveno zapraćena u zavičaj. („Redarstvene vijesti. Ponedjeljak, 13. maja.“, *Crvena Hrvatska*, 15. V. 1912., 3.)
- 16 „Katarina Pirčić i Slave Tolić iz Hrvatske bile su redarstveno odalečene radi skitarenja.“ („Redarstvene vijesti. Petak, 31. maja.“, *Crvena Hrvatska*, 1. VI. 1912., 5.)
- 17 „Katalin Lösch iz Szeghevar-a i Roza Lomjai iz Zaala u Ugarskoj bile su redarstveno zapraćene u zavičaj iz obzira zdravstveno-čudorednih.“ („Redarstvene vijesti. Subota, 22. juna.“ *Crvena Hrvatska*, 26. VI. 1912., 3-4.)
- 18 Tvrdi se kako izgleda da će Bosna i Hercegovina Ugarskoj „oteti žalosno prvenstvo“. („Bijelo roblje.“ *Prava Crvena Hrvatska*, 28. X. 1905., 3.)
- 19 Prostitutke u bordelima nisu s područja Dalmacije, nego su podrijetlom iz Češke, Moravske, Kraljevine Hrvatske, Mađarske, Štajerske ili Koruške. Vlasnici bordela radnu su snagu iz Dalmacije slali u bludlišta na području Trsta, Pule i Beča. (Darko Dukovski, *Istra 'spod ponjave: Povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*, Pula 2016., 295-296.)
- 20 To nije uvijek bilo moguće. Primjer neželjenoga susreta dogodio se u nekom od zadarskih lokala „o kojima se ne može otvoreno govoriti u pristojnim društvu“: Ondje je momar ratne mornarice susreo svoju sestru o kojoj šest godina nije ništa čuo. Ogorčen spoznajom njezina životnoga izbora teško ju je ozlijedio nožem te neuspješno pokušao sam sebi oduzeti život. („Pišu nam iz Zadra.“ *Dubrovnik*, 19. XI. 1909., 3.)
- 21 „Iz zdravstveno-čudorednih obzira M. R., H. P. i M. L. bile su redarstveno odalečene i opremljene u zavičaj.“ („Redarstvene vijesti. Četvrtak, 11. jula.“ *Crvena Hrvatska*, 13. VII. 1912., 5.)

Širenju prostitucije pogodovalo je i uvjerenje kako ona štiti od većega zla.²² Vjerovalo se da prostitucija štiti instituciju monogamne obitelji i da u gradovima sa stacioniranim garnizonima javne kuće pružanjem usluga na taj način mlade i zdrave vojnike drže dalje od supruga i kćeri građana. Ipak, vrijedila su dvostruka mjerila jer se vjerovalo da su zbog dnevnih obveza, opterećeni muškarci sposobni s prostitutkom odvojiti seksualni čin od ljubavi, ali da žene to ne mogu učiniti jer „ne pate od prenapregnutosti“.²³

Međutim, redarstvenici su se katkad osjećali pozvanima uvesti red u javnoj kući i u trenutku ako su se ondje zatekli kao klijenti noćnih dama istovremeno kada i gradski mladići koji su nadošlu mladalačku snagu i uzavrelu krv htjeli ugasiti u postelji bludnice. Tako je u blagdanske prosinačkom ozračju 1911. godine, između Božića i Nove godine, općinski redar Franasović zbog glasnoga pjevanja nekolicine mladića u javnoj kući u Karmenu, gdje se s njima istodobno zatekao, jednoga od mladića posjekao sabljom po licu. Te noći je, umjesto u strastvenom okršaju s prostitutkom, zbog ozljede od redareve sablje nesretni mladić završio na šivanju rana u gradskoj bolnici na Boninovu.²⁴

Podsjetimo se kako su u doba Dubrovačke Republike bučni i nemoralni život raskalašenih bludnica izvan javnih kuća, bile to djevojke ili udovice, katkad i u divljem braku s plemićima, te brojni prigovori građana u gusto naseljenoj povijesnoj jezgri, u jeku prosperiteta i „zlatnog doba Dubrovnika“ bile dostatne za odlučne poteze vlasti. Tako je Senat ovlastio kneza da učini što treba i izmjesti nedostojne susjede Božje kuće, konkretnije crkve sv. Margarite. Ta je crkva udaljena nepunih 150 metara od dubrovačke katedrale i Biskupskoga dvora.²⁵ Upravo ispod južnih

22 „Ne postoji zakon prema kojem bi se iz grada tjerale raskalašene žene koje zarađuju svojim tijelom, naprotiv, to je dopušteno da se izbjegne veće zlo.“ Ali, zbog sramote kojom su bludnice bile obilježene, zaobilazile su ih poštene žene kako bi sačuvalе svoju čast. (Serafin Marija Cerva, *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*, prir. Relja Seferović. Zagreb – Dubrovnik 2012., 537.)

23 Dukovski, *Istra 'spod ponjave: Povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*. 280.

24 „Posjekao ga sabljom.“, *Dubrovnik*, 29. XII. 1911., 3.

25 Jedna raskalašna udovica je početkom 1456. godine s dvije kćeri živjela u slikovitoj izvanbračnoj zajednici s plemićem Đivom Gučetićem. Jurica Bačić, *Nekad u Dubrovniku – Higijensko epidemiološke prilike u Dubrovniku u XV. stoljeću*, Dubrovnik 1990., 53.

zidina drevnoga grada je Kaštel, vjerojatno nazvan prema nekoj javnoj kući.²⁶ Tako su teški život i borba za puko preživljavanje nagnale ne samo jednu udovicu da se za život bori bavljenjem upravo najstarijim zanatom na svijetu.²⁷

Nerijetko su po dvije-tri prostitutke živjele u nekoj omanjoj kući, tu su primale „goste“ i bavile se najstarijim obrtom izvan bludilišta. Katkad su živjele i kao podstanarke lošestojecih starijih žena. Živjele su i intenzivno ordinirale u Čingrijinoj te Dujičinoj ulici.²⁸ Bilo ih je još više u jugoistočnome dijelu povijesne jezgre, u ulicama koje gravitiraju Karmenu te Mrtvom zvonu i Sv. Mariji jer su ti predjeli u susjedstvu austrougarske vojarne. Danas su ondje suvremeno opremljeni apartmani i donekle začuđuje što u svrhu bolje popunjenosti, ali i promidžbe, još nitko od vlasnika nije ni pokušao turistima, često željnim bizarne ekskluzive, kvalitetno predočiti taj dio povijesti, barem kao kuriozitet te ilustraciju koliko su blud i bludnice u intrigantnoj i bogatoj povijesti putenosti drevne Raguse ostavili dubok trag i neizbrisiv pečat na objektu izabranom za odmor.

I više od tri stoljeća od renesanse i „zlatnog doba Dubrovnika“ blud je izazivao oštre reakcije zabrinutih građana koji su s biskupom „u interesu javnog mira i morala“ činili sve što je nužno da se bludilišta izmjestе. No, bez uspjeha; to nisu uspjela ni 32 susjeda koja su, oslanjajući se na postojeće propise glede javnoga mira i morala, potpisima osnažili molbu Općini „da rečena kuća prestane služiti i za čas dalje za sramotnu svrhu, za koju je do sada bila upotrijebljena“.²⁹

26 Nije isključeno da su tu klijente željne plaćene ljubavi tražile i bludnice koje nisu radile u samome bludilištu. Ravančić pretpostavlja da je javna kuća nazvana prema tom dijelu grada, ili obrnuto jer se i u ondašnjoj Veneciji dio grada s javnim kućama nazivao Castelletto. Gordan Ravančić, „Dubrovačke prostitutke na izmaku srednjeg vijeka.“, *Hrvatska revija*, Zagreb, 4, 2008., 86.

27 Malo vijeće je 24. VIII. 1464. na godinu dana prognalo udovicu Poloniju Marić jer je kvarila mladiće u gradu te dovodila u svoju kuću gdje su vršili „malas artes“ (zlu umjetnost). Te godine je Vlada Republike 8. IX. zbog lošega ponašanja protjerala još jednu udovicu. Risto Jeremić – Jorjo Tadić, *Prilozi za istraživanje zdravstvene kulture starog Dubrovnika, I*, Beograd 1938., 124.

28 Čingrijina je današnja Široka ulica, a bivša Dujičina danas je Palmotićeve ulica. Obje su Stradunu poprečne ulice. Jeremić – Tadić, *Prilozi za istraživanje zdravstvene kulture starog Dubrovnika, I*, 125.

29 U pismu objavljenom dijelom na prvoj stranici građani se žale što je „naš Dubrovnik, nekad

Dogodilo se to u tada najpoznatijoj i na prijelazu dvaju stoljeća, vjerojatno, najprometnijoj javnoj kući. Punih 13 godina od prve novinske vijesti u *Crvenoj Hrvatskoj* i konkurentska *Prava Crvena Hrvatska* Frana Shicka gotovo u riječ jednako ističe: „Tuže nam se stanovnici Karmena da ne mogu ni u noći mirno počivati radi zloglasne kuće, koja se tu u blizini nalazi. Po svu dragu noć s otvorenim još prozorima, lupa se po glasoviru, kako da nije dosta druge zaglušne vike. I gnusna se voda katkada na putu prilijeva...“³⁰

Spomenuta se javna kuća nalazila samo nekoliko metara od ulaza u staru gradsku luku, od koje je čak ni visoki zid širine dva metra nije učinkovito dijelio. Kroz najmanja vrata od grada to je bludilište bilo lako dostupno pomorcima i svim putnicima-namjernicima željnim noćnoga provoda. Bila je manje od sto metara udaljena od Biskupskoga dvora. Danas se u kući nalazi pet stanova na tri kata. Potkrovlje je nedavno pretvoreno u luksuzni apartman i lako je moguće da su bludnice spavale upravo u tom tavanskom prostoru. U razdoblju do Prvoga svjetskog rata u prizemlju kuće domicilni su gospari, putnici i pomorci dočekivani uz čašu vina ili *bićerin* rakije. Čekajući na „svoj red“ neobavezno su ćaskali ili *legali foje* (čitali novine). Danas je u prizemlju klub pomoraca „Miho Pracat“, a da zidovi mogu pričati, vjerojatno bismo doznali za mnogo zanimljiviju i životniju priču od one iz službene verzije povijesti. U promatrano vrijeme izlaska triju dubrovačkih tjednika od 1891. do 1914. godine bila je to unutar zidina povijesnoga dijela Dubrovnika po mnogočemu najbučnija kuća.

na glasu rad svoje *čistoće*, od nekoliko doba usiljen trpjet smrad i gnjusobu javne prostitucije. Neka židovka otvorila je bludište, u koje se kupe danom i noći i mladići i oženjeni, svi koji žele ugoditi svojim nagonima. Očiti su neredi koji se dogagijaju u toj sramotnoj kući. Mnoge obitelji cvile nad moralnom propasti svojih negda nevinih sinova. Škandali slijede neprestano“. Stari Dubrovčanin, kako se potpisao autor pisma uredniku ističe da se grad „pretvorio u pravu Sodomu, jer smrad njegov vabi raspuštenu mladež koja se kupi po ulicama tog predjela na sablazan i smutnju prolazećih“. Navodi se kako presvjetli biskup koji se nalazi u blizini sramotnoga zavoda, „kadgod ne može mimo da usne zbog vike, psovaka i žamora“. Stari Dubrovčanin „Pismo uredniku (O seksualnom pitanju.)“ *Prava Crvena Hrvatska*, 30. IX. 1905., 1-2.

30 „Tuže nam se.“ *Prava Crvena Hrvatska*, 19. V. 1906., 3.

Slika 1. Zgrada u ulici kneza Damjana Jude u kojoj se sve do nakon Prvog svjetskog rata nalazila javna kuća. Danas je tu Klub pomoraca „Miho Pracat“.

Iako se u spomenutom pismu ne navodi ime nego samo nacionalnost vlasnice bordela, iz dokumenata Državnoga arhiva u Dubrovniku doznajemo da je vlasnica javne kuće u Karmenu bila Židovka Amalija Schwartz. Prema općinskim dokumentima iz 1909. godine Amalija je u Dubrovniku vodila „bludničku kuću“, čiji je upravitelj bio neki Jozef Meixler.³¹ Prema tim podacima Jozef Meixler vodio je javnu kuću Amalije Schwartz.³² Posao je

31 Državni arhiv u Dubrovniku, Općina Dubrovnik 1815. – 1918. (HR-DADU-89) (dalje: Općina Dubrovnik), 1909., Kazalo.

32 Prema matičnoj knjizi umrlih kći Jakoba i Amalije Schwartz, Elizabeta, rođena je 1887. u Trebinju, a s 15 je godina umrla 25. II. 1902. Na nadgrobnome spomeniku djevojci, na dubrovačkom Židovskom groblju piše 24. veljače 1902.

vodio dobro i nakon što je svladao sve tajne, godine 1914. Meixler je općini uložio molbu za otvaranje „bludilišta“ u kući pokojne Tereze Miloslavić.³³

Šira javnost često je upravo iz triju tadašnjih tjednika doznavala ili dobivala potvrdu sumnji u glasine o razularenim pijankama, ali i o grubim fizičkim okršajima, povod kojih su bile bludnice. Drskost su posebno iskazivali austrougarski časnici koji su smatrali da kao što kao poseban stalež uživaju povlašteni položaj u golemoj Monarhiji, jednako takav privilegirani tretman zaslužuju i u javnim kućama. Dvojica, vjerojatno alkoholiziranih časnika, u spomenutoj su javnoj kući u Karmenu po ruci i glavi sabljom ozlijedili bespomoćnoga i nenaoružanoga poslužitelja koji ih je, nakon bučnoga kasnonoćnog dolaska, pokušao primiriti i ukazati kako buka ne priliči toj javnoj kući.³⁴ Časnici su nakon ozljeđivanja pobjegli prije dolaska liječnika koji je poslužitelju zašio više zadobivenih ozljeda. I dok je grad osuđivao skandalozni ispad i objesno ponašanje, kratko nakon provedene istrage vojnih vlasti časnici su oholo šetali gradom, pokazujući da su iznad običnoga puka. Takvim su odnosom, stjecao se dojam, bahato davali do znanja kako među Slavenima mogu raditi što hoće i da im se posljedično baš ništa loše ne može dogoditi.

Novinski su kroničari zabilježili i više incidenata u javnoj kući ispod vojarnе na Sv. Mariji, u kojoj su najčešće izbijali sukobi između samih vojnika.³⁵ Najmanje se incidenata veže uz javnu kuću na Prijekome za koju se navodi samo to kako u njoj ordiniraju, odnosno da se „sa muškarcima klatare i upropašćuju“ neke raspuštenice, zbog čega novine pozivaju općinske redare na češći obilazak spornih kuća.³⁶

33 Meixler se, očito, želio osamostaliti i postati vlasnik bludilišta. (Općina Dubrovnik, 1909.; 1914., kazala)

34 „Škandali dvojice oficira u javnoj kući.“ *Dubrovnik*, 20. X. 1910., 4.

35 „U nedjelju večer došlo je do tučnjave između vojnika mađžara i domobranaca u kući noćnog zabavišta ispod Sv. Marije. Nećemo da ispitujemo ko je krivac i s koje je strane tučnjava započela i zašto, jer naši čitaoci dobro znaju da smo glede vojničkih stvari podvrgnuti neobično strogom cenzurisanju. Sve što se o vojništvu piše naš g. državni odvjetnik nađe shodnim da plijeni, jer on kaže: sve možete, ali u vojničke stvari vi se ne miješajte, takav mi je *befehl*. Prepuštamo vojničkoj vlasti da ona provede istragu i da pronade krivce ove nedjeljne tučnjave, a mi se limitiramo, kad nam inače nije moguće, da kao kroničari zabilježimo da je do tučnjave došlo i da su tom prigodom tri vojnika, kažu nam mađžara, bila ranjena i odmah povedena u vojničku bolnicu.“ („Potukli se vojnici.“ *Dubrovnik*, 12. IX. 1912., 3.)

36 „Raspuštenice.“ *Prava Crvena Hrvatska*, 18. XI. 1905., 3.

Dubrovnik je početkom 20. stoljeća imao nešto više od šest tisuća stanovnika i nema sumnje da su svi ekscesi ubrzo postajali javnom tajnom. Tipično za Mediteran, neprijeporno je da su svi (skoro) sve znali i o tome živo diskutirali. Te lascivne i katkad brutalne događaje ondašnji novinari nisu ignorirali nego su ustrajno bilježili na stranicama triju tjednika. Jednako se bilježe i za vojne objekte gdje je nezamislivo dovođenje više prostitutki u ograđeni prostor domobranske kazerne (vojarnje) u Gružu. Naime, želeći se u vojarni, među sebi ravnima dokazati kao netko poseban, jedan je kadet, navodno Nijemac iz Beča „radi gospodskih posala“ u vojarnu uspio uvesti čak tri prostitutke.³⁷ Časnici posjet vjerojatno ne bi uopće otkrili ni javnost za njega ne bi doznala da netko od ostalih kadeta nije iz ljubomore, zbog nemogućnosti ostvarenja sličnoga pothvata, drvcima šibice popunio ključanicu brave na vratima kroz koja su „ženskinje“ ušle. Stoga ih je kadet morao izvesti kroz vrata kod regimentne pisarne. Naravno, patrola ih je odmah uočila ali, uz dozu slavodobitne ironije, novinski kroničar bilježi kako ih nije i sustigla jer su dospjele na „neutralno zemljište“. A novine su znatijelju čitatelja *ješkale* tvrdnjom kako je sličnih posjeta, navodno, bilo i prije i najčešće od strane Nijemaca. Očekivano, vojna je vlast nakon članka provela istragu. Vijest se očito pokazala točnom jer nisu uslijedile tužbe protiv novina ili novinara. Međutim, vojne su vlasti učinile sve da utvrde izvor informacije, pritom okrivljujući neimenovanoga *stražmeštra* kao autora članka.³⁸

I pored ulične ili tzv. divlje prostitucije, bludništvo je do početka Prvoga svjetskog rata u Dubrovniku ipak najraširenije u javnim kućama. Poseban je slučaj kavana „Lira“ koja se nalazila na Brsaljama, u južnome dijelu Pila. Kavana je poslovala kao javna ili tolerirana kuća.³⁹ Kao vlasnike, suvlasnike, upravitelje i agente kavane, odnosno bludilišta, novine tek u naznakama opisuju „četu sumnjivih stranaca“ koji se popodne redovito okupljaju ispred „Lire“, a „broj im doseže kontingent nesretnica koje su

37 Kao autor teksta potpisan je *Stari gružanin*, a uz oznaku * navedena je opaska: (*pod osobitu odgovornost g. dopisnika). („Pišu nam iz Gruža.*“, *Prava Crvena Hrvatska*, 30. VI. 1906., 2.)

38 „Iz Gruža.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 7. VII. 1906., 4.

39 Koncem 19. i početkom 20. stoljeća širom Dalmacije uobičajeni su nazivi za javne kuće: *casa di tolleranza*, *bordello*, *casa chiusa*, *casa del piacere*. Dubrovčani su imali i svoj izvorni naziv: *kazin*.

se lakoumno pustile u trgovinu“.⁴⁰ Zaključuje se da su stranci većinom Talijani koji se motaju i vrebaju po Dubrovniku, ali i da se „upuštaju u sumnjiva putovanja po dubrovačkoj okolini i po siromašnoj Hercegovini“. Iz poveznice na izvješće o incidentu u Avtovcu kod Gacka na jugoistoku BiH doznajemo da je bludnička kuća u nekoj kavani toga hercegovačkog mjesta postala povremena ispostava *kazina* kavane „Lira“. Pokušavajući je uvjeriti da napusti kavanu i želeći svoju sestru izvući iz pakla avtovačkoga bludilišta u koji je došla nepromišljeno, svojevoljno i protivno volji roditelja, u kavanu je došla Milica, starija kći Tripa Tešanovića. U žustroj je raspravi mlađu sestru Pavu nožem ozlijedila dok ju je uvjeravala da s njom pođe kući.⁴¹ Maksimalno se ograđujući, tjednik *Dubrovnik* s bludničkom kućom u Avtovcu povezuje dubrovačku kavanu „Lira“ u kojoj se vodi „na malo i na veliko sumnjiv posao trgovine bijelim robljem.“⁴²

Odušak raspoloženju u javnoj kući davao si je ne samo lokalni puk, časnici i vojnici nego i mornari stranih civilnih i vojnih brodova u tranzitu. Osnaženi maliganima i s novcem postrojbe, oni su odušak od stroge vojne stege tražili u nekoj javnoj kući. Najčešće je to upravo kazin u Karmenu.⁴³ Već navikli na slične ekscese, novine skoro pjesničkim stilom navode da bi eskapade vojnika završavale zaključavanjem na „slatki počinak u buturnici“ parobroda ili u *kazermi*, kako su Dubrovčani u svom lokalnom slengu nazivali vojarne.⁴⁴

Nakon provoda u „veseloj kući“, kako je novine još nazivaju, redarstvo je uhitilo nekog Aliju Mahića iz Mostara i zatvorilo ga u mjesnu

40 „Što se ono iza brda valja.“, *Dubrovnik*, 15. VII. 1910., 3.

41 Djevojka je pokušajem ubojstva 16-godišnje sestre željela spasiti čast roditelja te svojih triju mlađih sestara i šestero mlađe braće. („Sila časti i ponosa.“, *Dubrovnik*, 12. VII. 1910., 3.)

42 Iz natuknice o „sumnjivim putovanjima po dubrovačkoj okolini i siromašnoj Hercegovini“ možemo zaključiti da vlasnici kupleraja s dijelom bludnica povremeno obilaze navedena okolna mjesta da bi ostvarili dodatni prihod. Može se zaključiti da su vlasnici kavane, tj. kazina „Lira“ tim gostovanjima uspješno razgranali poslovanje, a moguće da su u navedene pohode išli svojim vozilom ili Missonijevim iznajmljenim omnibusom.

43 “Uapsiše ih u zloglasnoj kući, odakle ih dopратиše do vojničke stražarnice pred Orlandom”. („Dezertirali vojnici.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 10. VI. 1905., 3.)

44 Antun Gustav Matoš u pjesmi *Pravda* kaže: „Da žalim, nemam što, jer svijet je ludnica / I kasarna i buturnica tmurna, / A zločin čeka, crni zvuk nokturna...“ I pandur u romanu *Mladi gospodin* Augusta Šenoa kaže: „Znam da to nije kapelica, već zatvor – peć ili kotarska buturnica.“

tamnicu na hlađenje od uzavrelih strasti.⁴⁵ U tamnici su znali završiti i zaposlenici javne kuće, kao npr. vratar Mihajlo Lisov koji je nožem teško ozlijedio nekoga mladića. Ali, iz vijesti je nejasno je li ga ozlijedio u „zloglasnoj kući“.⁴⁶ Na provod u veselu kuću radnici odlaze i kolektivno pa su redari morali intervenirati i primjenom sile istjerati bučno društvo te su im u nastalim sukobima pomogli i sami građani kako bi spriječili radnike da im otmu uhićenoga kolovođu.⁴⁷

Brojne su odluke lokalnih vlasti o izgonu prostitutki i skitnica nerijetko motivirane bojazni od širenja veneričnih oboljenja. U tu su svrhu rad prostitutki u Francuskoj nadzirali posebni službenici, nazvani „Le roi des ribauds“,⁴⁸ a liječnici su ih redovito pregledavali jednom tjedno.⁴⁹ Na sličan su način, sukladno reglementaciji, odnosno zakonskoj regulaciji prostitucije, općinski liječnici golemoga Austro-Ugarskoga Carstva redovito i detaljno pregledavali bludnice u javnim kućama širom Carstva. Činili su to barem jednom u dva tjedna, nerijetko i češće. Kontrolirali su i sve konobarice, sobarice, sluškinje i sve žene zaposlene u javnim kućama zbog sumnje da se i one prostituiraju. Samo tako su se opake bolesti, posebno tada neizlječiv sifilis, uspijevale držati pod kakvom-takvom kontrolom.⁵⁰

Novine ne spominju niti pronalazimo bilo kakav trag o mogućoj uporabi kondoma ili odgovarajuće zaštite klijenata i bludnica u javnim

45 „Redarstvene vijesti. Ponedjeljak, 13. maja.“ *Crvena Hrvatska*, 15. V. 1912., 3.

46 Vrtar je osuđen na dvije godine tamnice. („Osugjen zlikovac.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 11. IV. 1908., 3.)

47 Redari su odveli u zatvor trojicu radnika, a najnasilniji među njima bio je neki Bosanac Majstorović koji je „prvi i glavni kolovođa svake gungule“. Novinski kroničar hvali „ustrpljenje redara, što u ovoj teškoj prigodi nijesu upotrijebili oružje te su nastojali svladati otpornike bez prolijevanja krvi, i ako su pri tom zadobili udaraca“. („Radnički izgredi.“, *Crvena Hrvatska*, 17. VIII. 1910., 3.)

48 Titula je ironično prevedena kao „kralj bludnica“. (Fernando Henriques, *Historija prostitucije: Prostitucija u Evropi i u Novom svijetu*, II, Zagreb 1968., 36.)

49 Usto, svakoga su dana bludnice morale pregledavati iskusne, već islužene prostitutke koje su na tu dužnost bile posebno imenovane. (Henriques, *Historija prostitucije: Prostitucija u Evropi i u Novom svijetu*, II, 131.)

50 Zakon o zdravstvu iz 1906. godine određivao je da se osobe oboljele od spolnih bolesti moraju liječiti u bolnicama, a troškove njihova liječenja snosila je država. Određeno je da su se liječnički pregledi bludnica morali obavljati svakih 14 dana, a ponekad, u posebnim prigodama i dvaput tjedno. Dukovski, *Istra špod ponjave: Povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća*, 296.

kućama. Nismo doznali je li u ovome dijelu golemoga Carstva bilo spoznaja o uvjerenju Engleza da oboljeli od spolnih bolesti ne mogu dobiti kugu, koja se smatrala daleko opasnijom bolešću.⁵¹ I bez toga zaključujemo da je spolnih bolesti bilo, a iz novina doznajemo da su širenju pridonosili i neki dubrovački općinski liječnici. Početkom 20. stoljeća veliku je pozornost javnosti privukla sudska parnica protiv bivšega predsjednika Bolesničke blagajne gruških radnika, Pera Stojanovića kojega je zbog uvrede poštenja tužio općinski liječnik dr. Baldo Martecchini. Naime, predsjednik ustanove čiji je sljednik današnji Fond zdravstvenoga osiguranja, požalio se Kotarskom poglavarstvu zbog širenja veneričnih bolesti i naveo kako dr. Martecchini ne obavlja valjano svoje obveze.⁵² *Crvena Hrvatska* navodi, pak, da se žalio i Državnome odvjetništvu.⁵³

„Krunski dokaz“ zanemarivanja dužnosti dr. Martecchinija bilo je saslušanje dvanaestorice mladića iz Gruža, oboljelih od veneričnih bolesti. Utvrđeno je da se razmjerno jednako događa i u drugim gradovima, ali bi bolesti bilo i kada bi liječnik svaki dan pregledavao bludnice, dočim je dr. Martecchini to bio dužan činiti samo jednom u dva tjedna. Na kraju je Stojanović oslobođen jer je kao čelnik Blagajne branio njezine interese, ali je utvrđeno da je imao temelja za sumnje u kvalitetno liječenje.⁵⁴ Presude su drugostupajnski potvrđene, a *Dubrovnik* podsjeća da liječnik ipak nije, kako to zakon nalaže, slao bolesne bludnice na liječenje u bolnicu nego ih

51 Već u doba Charlesa II. posjetioci javnih kuća često rabe kondome od slijepoga crijeva janjeta (*apendix*) ili ribljega mjehura. Takvi se kondomi upotrebljavaju samo kao zaštita od začeca, a ne i od spolnih bolesti. Ivan Bloch, *Sexual Life in England Past and Present*, London 1938., 312.

52 „Tužio ga sudu.“, *Dubrovnik*, 4. XI. 1906., 3.

53 Svjedočio je i dubrovački načelnik dr. Pero Čingrija te ustvrdio da je dr. Martecchini više nego revan u pregledavanju zloglasnih kuća, obrazloživši to primjerom neke bludnice koju je taj liječnik višekratno slao u bolnicu iz koje su je vraćali „natrag kao zdravu“. Nakon toga je poslana u Sarajevo gdje su tek „našli da je bolesna“. („Dr. Martecchini kontra Stojanović.“, *Crvena Hrvatska*, 24. XI. 1906., 6.)

54 Na raspravama se čulo „dosta česa se u Dubrovniku nije dosad čulo“. Govoreći o dvanaestorici oboljelih, vjerojatno od sifilisa, sudski izvjestitelj *Dubrovnika* ističe da je „žaloso bilo vidjeti one nevoljne mladiće koji su pod zakletvom posvjedočili porušenost svoga zdravlja. U njihovoj iskrenosti naziremo otvoreni protest protiv nereda u uređenju prostitucije i ozbiljni *memento*, da se svemu stane na kraj“. Autor zaključuje da ti „mladići nijesu usamljeni: mnogo veći dio je izostao“. („Rasprave.“, *Dubrovnik*, 25. XI. 1906., 3.)

je uz izostanak propisane cjelovite medicinske kontrole privatno liječio u samome bludilištu, tj. u njihovoj toleriranoj kući.⁵⁵

Istražujući tragom novinskih članaka, u Državnome arhivu u Dubrovniku pronađen je znanstveno još neobrađeni registar „Očevidnost bludnica 1909-1925“.⁵⁶ U njemu su općinski liječnici uredno bilježili sve bitne podatke o svakoj bludnici koja je i najkraće vrijeme boravila u nekom dubrovačkom bludilištu. Zapisani su datumi dolaska i odlaska te gradovi iz kojih dolaze, odnosno u koje odlaze. Bilježen je i podatak u kojoj su javnoj kući boravile te sve što je uočeno tijekom liječničkih pregleda. Očevidnik sadrži i dio bolničkih otpusnica uz napomenu o tijeku bolesti, a mnoge je potpisao upravo dr. Baldo Martecchini.

Slika 2. Žig i potpis dr. Martecchinija

55 Izvjestitelj sugerira da općinska Uprava iz nehaja ili „iz obzira prama rodbinskim vezama koje on ima s gospodom od općinske Uprave i sa tolikim bogatim građanima – uplivnim u svim strankama – ne će da se njegovim dužnostima pozabavi“. („Pišu nam iz grada.“, *Dubrovnik*, 2. XII. 1906., 3.)

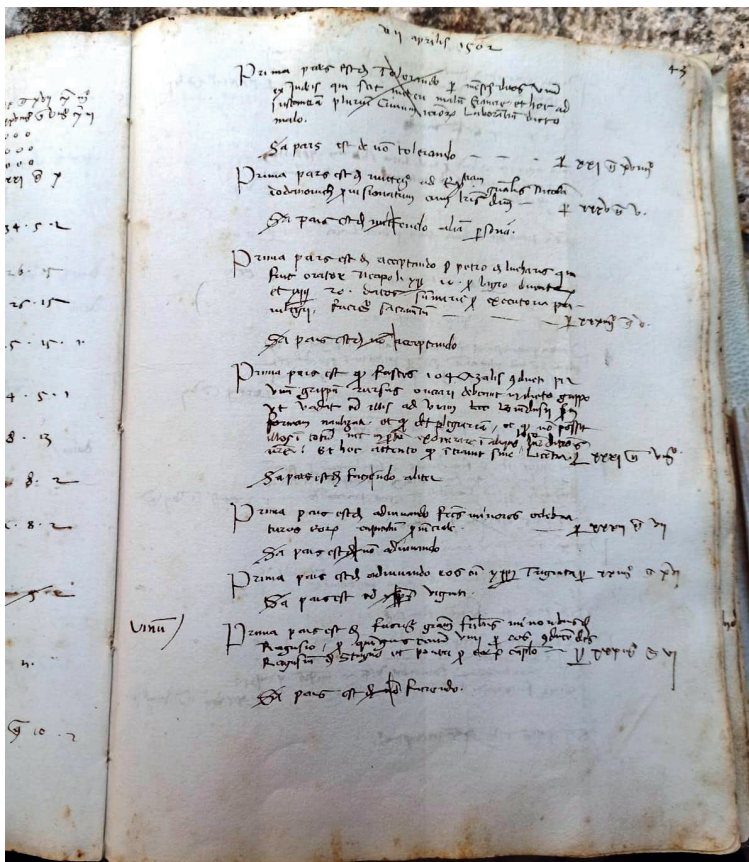
56 Državni arhiv Dubrovnik, Kotarsko poglavarstvo Dubrovnik (HR-DADU-83), Policijski odsjek, Očevidnost bludnica 1909-1925.

Izašla iz Bonice dne	Otputovala u	Bilješke
19/11		
19/11		
19/12		
17/12		
		B ^o : 3680
		22/6 1912 - zapnacima
		u zavicaj ju sifilitična

Slika 3. Faksimil jedne od bilješki u „Očevidnosti bludnica 1909-1925“

Podsjetimo da se neizlječivi i opaki sifilis u bogatoj povijesti Dubrovnika spominje 7. travnja 1502. kada, uz tijesni omjer glasova 21:19, Vijeće umoljenih odbija, na prijedlog brojnih građana koji se bore s tim zlom, dopustiti dvomjesečni rad jednom židovskom liječniku koji zna liječiti francusku bolest (slika 4).⁵⁷

57 Državni arhiv u Dubrovniku, Vijeće umoljenih (HR-DADU-3), *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 29, f. 43r. *Die VII Aprilis 1502*. U zapisu Vijeća umoljenih doslovce piše “Prima pars est de tolerando per menses duos unum ex Judeis qui sciunt medere malum Francie et hoc ad instantiam plurium civium nostrorum laborantiorum dicto malo.”

Slika 4. Zapisi Vijeća umoljenih, sv. 29, f. 43r., Državni arhiv u Dubrovniku

Sifilis se u dubrovačkoj sudskoj kronici spominje i tijekom rasprave o bivšem poručniku domobranstva Edmundu Simonidesu. Krivotvorenjem zadužnica i obveznica poručnik je dubrovačkoga trgovca Iliju Miletića prevario za više od 17.000 kruna. Njegov je branitelj Simonideseve prijekure pred sudom branio djelovanjem „suviše jake venerične bolesti“ te mu je nakon promatranja u specijaliziranoj psihijatrijskoj, odnosno bolnici za umobolne u Šibeniku, izrečena oslobađajuća presuda.⁵⁸

58 Od utjecaja na presudu bili su podaci da je otac poručnika umro od sušice (TBC), sestra je „bila histerična a brat umro u ludnici“, da je djed po majci umro od delirija, a optuženik se nije sjećao da je živio i kockao u Beču, Monte Carlu i Londonu, gdje su ga i uhitili. („Jedan interesantan

Nešto prije nego što su počele sudske parnice Martecchiniju i Stojanoviću, sud je zbog trgovanja s djevojkama, odnosno zbog pokušaja prodaje neke djevojke u bludničku kuću, osudio dubrovačkoga kočijaša Iliju Bošnjaka i trebinjskoga kočijaša Omera Kabula, kao i neku Gizelu Tamas iz Mostara koja je vjerojatno bila posrednica između njih i javne kuće.⁵⁹

Nekoliko godina prije početka Prvoga svjetskog rata novine ističu potporu koju je Zemaljski odbor u Zadru dao dubrovačkome liječniku dr. Milu Katiću za odlazak znamenitome naučenjaku dr. Ehrlichu da bi kod njega proučio „način upotrebe njegovog seruma ‚606‘ protiv sifilisa“.⁶⁰ Liječenje sifilisa neizravno se spominje i u oglasu o dolasku specijalista za bolesti bubrega i mjehura te venerične bolesti i bolesti na koži dr. Karla Ravasinija. Tijekom boravka u Dalmaciji liječnik je posjetio i Dubrovnik, a tamošnje pacijente primao je 22. i 23. listopada 1913. u hotelu „De la Ville“, današnjem „Pucić Palaceu“.⁶¹

ZAKLJUČAK

Bez obzira na politički sustav, prostitucija je vječni pratilac ljudi. Odjek i poklonike imala je i u Dubrovniku. Novinari dubrovačkih tjednika *Crvena Hrvatska*, *Dubrovnik* i *Prava Crvena Hrvatska* od 1891. do 1914. kvalitetno i, ne spuštajući se na razinu bulevarškoga tiska, beskompromisno informiraju javnost o toj pojavi i opasnostima koje je prate. Profesionalnim pristupom i obradom intrigantne teme već su tada upoznavali javnost s tim segmentom tamne strane stvarnosti. Bili su primjer beskompromisnosti koju bi trebali slijediti i novinari 21. stoljeća kada pišu o temi koja duboko zadire u intimu i poštivanje temeljnih ljudskih prava i sloboda te je stoga oduvijek u fokusu javnosti.

proces.“, *Dubrovnik*, 12. XI. 1909., 2-3.)

59 Oba su kočijaša osuđena na po dva mjeseca zatvora. („Trgovina ljudskog mesa.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 26. V. 1906., 3.)

60 Vijest je prenesena iz *Narodnog Lista*, a sifilis „kod nas nije sasvim nepoznata bolest koja je gdjeokojem mladom životu ubijala najljepšu nadu sreće i budućnosti“. („Za upotrebu seruma ‚606‘ u Dubrovniku.“ *Dubrovnik*, 19. VII. 1910., 3.)

61 „Dr. Karlo Ravasini.“, *Prava Crvena Hrvatska*, 11. X. 1913., 3.

Old Dubrovnik newspaper as a source for researching prostitution in the south of Croatia before First World War

Regardless of the political system, prostitution is the eternal companion of the people. Prostitution also had repercussion and admirers in Dubrovnik. In the period 1891-1914, the journalists of Dubrovnik weekly newspapers *Crvena Hrvatska*, *Dubrovnik* and *Prava Crvena Hrvatska* uncompromisingly informed the public about this phenomenon and the dangers that accompany it, always maintaining their quality and not for a moment lowering it to the levels of boulevard press. With a professional approach and processing of this intriguing topic, they already introduced the public to this segment of the dark side of reality. They were an example of the uncompromisingness that 21st century journalists should follow when writing about a topic that delves deeply into intimacy and respect for fundamental human rights and freedoms and has therefore always been in the focus of public attention.

Key words: Dubrovnik, prostitution, brothels, prostitutes, venereal diseases

Ivan Milotić

*Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ivan.milotic@pravo.hr*

Etnička linija kao kriterij međudržavnoga razgraničenja u Istri u prvoj polovici 20. stoljeća

Izvadak

Problematika etničke linije kao kriterija i koncepta razgraničenja među jugoslavenskom i talijanskom državom u Istri prevladavajuće se treba analizirati i kvalificirati kao pravno pitanje jer, činjenica jest, ono je to bilo i nakon Prvoga i nakon Drugoga svjetskog rata. Taj kriterij (koncept) treba istovremeno dovoditi u vezu sa širim teritorijalno-političkim događanjima, ponajviše s nastankom koncepta moderne i nacionalne države, što podrazumijeva da država svojim granicama obuhvaća prostor većinske (prevladavajuće) etničke skupine. U ovome se radu razlaže pojava ideje o potrebi etničke linije razgraničenja među jugoslavenskom i talijanskom državom u Wilsonovih „Četrnaest točaka“ do sazrijevanja te ideje i, napokon, njezine provedbe u poslijeratnome mirovnom procesu tijekom 1946./1947. godine. U ovome se članku ne analizira to gdje je točno u prostoru postavljena ta granica ni odgovara li ona *in situ* u svemu stvarnim mjesnim etničkim odnosima nego kako je ona kao koncept zamišljena, argumentirana i na koncu definirana u poslijeratnim mirovnim pregovorima i ugovoru koji je iz toga proizašao.

Ključne riječi: granica, država, moderna država, nacionalna država, razgraničenje, Istra, Italija, etnička linija

UVOD

Koncept moderne države pojavljuje se u Europi s ujedinjenjem Italije (1870.) i Njemačke (1871.). Riječ je o konceptu koji otada, sve do danas, predstavlja bit države i određuje njezinu zasebnu vrstu. On se umnogome razlikuje od svih teritorijalno-političkih tvorevina iz prijašnjih razdoblja koje se također ponekad nazivaju državama (starovjekovnim, srednjovjekovnim, novovjekovnim i dr.). Za modernu državu u smislu međunarodnoga javnog prava nužno se zahtijeva određeno područje (teritorij), vlastito stanovništvo i organizacija vlasti neovisna o drugoj državi.¹ Moderna država ujedno je zamišljena kao nacionalna država te se za prevladavajući njihov broj danas može ustvrditi da su nacionalne jer u načelu većina državljana pripada jednoj etničkoj skupini (naciji). Ta ideja temelji se na shvaćanju (pa čak i svojevrsnom idealu) da bi država u načelu trebala svojim područjem (teritorijem) zahvatiti prostor na kojemu živi većinska etnička skupina, tj. da su njezine državne granice ujedno u cijelosti ili barem načelno granice između dvaju različitih etničkih prostora. Prema tome, kao kriterij razgraničenja među državama trebalo bi utvrditi etničku liniju, i to tako da minimum etničkoga teritorija ostane pod tuđom vlašću.² Formativno razdoblje moderne države proteže se od sedamdesetih godina 19. stoljeća pa sve do polovice 20. stoljeća na Zapadu, dok se drugdje protegnulo i kasnije izvan tih vremenskih okvira (no potonje nije od važnosti za ovaj rad).

U biti moderne države nalazi se pravo naroda na samoodređenje koje se na idejnoj razini pojavljuje tijekom 19. stoljeća (romantizam, revolucije, narodno preporoditeljstvo i sl.), ali se početno i na relevantan način u međunarodnoj zajednici razrađuje i razlaže te, napokon, izražava u prvim desetljećima 20. stoljeća, kao posljedica Prvoga svjetskoga rata. Tome procesu najveći je zamah u „Četrnaest točaka“ dao Woodrow Wilson, predsjednik Sjedinjenih Američkih Država, u kontekstu razmatranja o

1 Juraj Andrassy – Božidar Bakotić – Budislav Vukas, *Međunarodno pravo 1*, Zagreb 1998., 66-67.

2 Za to u kontekstu razgraničenja nakon Drugoga svjetskog rata u Istri vidi: Mijo Mirković, „Tri etničke linije“, u: *Problemi sjevernog Jadrana*, sv. 1, 1963., 1-2.

poslijeratnim razgraničenjima među državama prema etničkome kriteriju (tj. držeći se etničke linije) naglasivši pritom potrebu oslobođenja malih europskih naroda od ugnjetavačke vlasti tadašnjih velikih europskih carstava (Njemačkoga i Ruskoga). Wilson je postavio tezu u međunarodnoj zajednici da samoodređenje malih naroda predstavlja *imperativno načelo djelovanja* međunarodne zajednice.³ Wilson time u diskurs u međunarodnoj zajednici i međunarodnome javnom pravu kao svojevrsni ideal uvodi etničku liniju razgraničenja, što je središnji predmet ovoga članka, ali s posebnim naglaskom na prostornu odrednicu Istre od raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. do *Ugovora o miru s Italijom* iz 1947. godine.

U ovome članku etnička linija analizirat će se kao pravni kriterij preraspodjele teritorija u Istri u razmatranu vremenu, ali bez potrebe da ju se obradi i razloži iz perspektive nekih drugih znanstvenih područja koja se možda specijalnije i preciznije, ali nepravno te bez razmatranja pravnih učinaka, bave tim pojmom i fenomenom. Problematika etničke linije kao takva kriterija i svojevrsnoga koncepta nužno nameće pitanje o tome kako se ona među konkretnim državama određuje. U Istri, kao i na čitavoj istočnoj obali Jadrana u prvoj polovici 20. stoljeća, pitanje etničke linije dio je širega Jadranskog pitanja te se specifično odnosi na razgraničenje među tadašnjom talijanskom i jugoslavenskom državom. U ovome članku etnička će se linija analizirati kao koncept u okvirima okolnosti u kojima se o njoj razmatralo, razlagalo i utvrđivalo ju se u prvoj polovici 20. stoljeća.

3 Petra Perišić, „Pravo naroda na vanjsko samoodređenje izvan kolonijalnog konteksta i slučaj proglašenja neovisnosti Kosova“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, sv. 34, br. 2, 2013., 763.

MEĐUNARODNI UGOVORI O RAZGRANIČENJU U ISTRI POVEZANI S PRVIM SVJETSKIM RATOM I KRITERIJ RAZGRANIČENJA

Italija je 20. svibnja 1882. u Beču potpisala ugovor o Trojnome savezu s Austro-Ugarskom Monarhijom i Njemačkom. Godine 1912. obnovila je i potvrdila taj dogovor iz 1882. Početkom rata, kada je austrijska vlada pozvala Italiju da joj se vojno pridruži, Italija joj je odgovorila deklaracijom svoje neutralnosti ustvrdivši da je ugovor iz 1882. (potvrđen 1912.) isključivo obrambenoga karaktera te da je neprimjenjiv na ratno stanje koje je započelo u 1914. godini. Međutim, Italija nije ostala vjerna ni tom savezu, dapače 15. travnja 1915. u Londonu, dakle u samome tijeku Velikoga rata, potpisala je tajni ugovor s Rusijom, Velikom Britanijom i Francuskom da će ući najprije u rat protiv Njemačkoga Carstva, a zatim i protiv Austro-Ugarske Monarhije u roku od mjesec dana nakon stupanja toga ugovora na snagu.⁴

To nije bio jedini takav (tajni) pakt jer je te godine sklopljen i rusko-engleski pakt prema kojemu bi strateški tjesnaci Bospor i Dardaneli trebali pripasti carskoj Rusiji, zatim su vlasti Antante Rumunjskoj obećale Banat, koji se od 1873. godine u sklopu Austro-Ugarske Monarhije nalazio direktno podređen Ugarskoj, a jednaki pakt sklopljen je i glede poslijeratne podjele istočnoga Sredozemlja.⁵ U tajnim ugovorima sklopljenima tijekom Prvoga svjetskog rata, od kojih je za ovaj rad relevantan onaj iz 1915. godine, koji se odnosi na Italiju, započinje trgovanje teritorijima i čvrsto se potvrđuje dotadašnja srednjovjekovna i novovjekovna politika ratnoga plijena kao jedinoga kriterija poslijeratnoga prekrajanja granica i preraspodjele teritorija.⁶ Iz tajnoga *Londonskog ugovora* (čl. 4.) proizlazi

4 *Londonski ugovor* ostat će potpunom tajnom do 1917. godine kada ga je prvi put objavila boljševička revolucionarna vlast. Kraljevina Italija prvi ga je put učinila dostupnim javnosti tek 1920. godine. Ernest Radetić, *Istra pod Italijom*, Zagreb 1944., 44.

5 Davorin Rudolf, „Granice s Italijom u mirovnim ugovorima nakon Prvoga i Drugog svjetskog rata“, *Adrias*, sv. 15, 2009., 61-62.

6 Iscrpnno vidi: Ivan Milotić, „Utjecaj Rapalskog i Lateranskih ugovora na pravno uređenje u Istri i na kvarnerskim otocima“, u: *Rapalski ugovor i Lateranski ugovori: pravni odjeci među državama i u Crkvi. Zbornik radova sa Šestoga motovunskog kolokvija*, Ivan Milotić, i Tomislav Sadrić (ur.), Pazin – Motovun 2020. str. 35.

da je Italiji u prostornoj odrednici koja je relevantna za ovaj rad obećano sljedeće: „U mirovnom ugovoru Italija dobit će Trient, cizalpinski Tirol s njegovom geografskom i prirodnom granicom (granica Brennera), isto kao i Trst, grofovije Goricu i Gradišku, svu Istru do Kvarnera i uključujući Volosko i kvarnerske otoke Cres i Lošinj, isto kao i male otoke Plavnik, Unije, Srakane, Polačare, Sv. Petar Ilovik, Tovarnik, Grujicu i obližnje otočiće.“⁷

Utjecaj faktičnoga i inzistiranje na kriteriju ratnoga plijena na poseban se način ogleda u okupacijskome mandatu dodijeljenom Kraljevini Italiji odmah nakon sklapanja primirja s Austro-Ugarskom Monarhijom 1918. godine⁸ (koja je bila u očiglednom raspadanju), ali i inzistiranju Kraljevine Italije da, i bez postizanja ikakva dogovora na očekivanoj mirovnoj konferenciji i u anticipiranim pregovorima s Kraljevinom SHS, unaprijed prethodno zauzme obećana joj područja na istočnoj obali Jadrana te time, ne samo da *via facti* prejudicira buduće rješenje nego i da doskoči mogućem osporavanju valjanosti tajnih međunarodnih ugovora, na čemu je odmah nakon Rata snažno inzistirao Woodrow Wilson, predsjednik Sjedinjenih Američkih Država.⁹

Inzistiranje Kraljevine Italije na poslijeratnoj podjeli teritorija i razgraničenju s Kraljevinom SHS prema kriteriju ratnoga plijena u kontekstu međunarodne politike i tadašnjega međunarodnoga javnog prava objasnio je Davorin Rudolf. Po uzoru na neke druge autore (ali i opću kvalifikaciju Italije u međunarodnome pravu između dvaju velikih svjetskih ratova), opisuje Kraljevinu Italiju kao šakala (strvinara) koji je nakon poraza kod Kobarida kružio oko stola velesila (iz kojega je bio izbačen uslijed toga poraza), na kojemu su velike sile dijelile globalne teritorijalne i strateške interesne sfere u Europi i svijetu nadajući se da će s toga stola otpasti kakav okrajak ili mrvica koju bi Italija željela pokupiti kao nagradu za izdaju

7 Milan Marjanović, *Londonski ugovor iz godine 1915. Prilog povijesti borbe za Jadran 1914-1917*, Zagreb 1960., 445-449.

8 Ferdo Šišić, *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914. – 1919.*, Zagreb 1920., 221-224.

9 Dunja Milotić, „Kontekst sklapanja Rapalskog ugovora i njegove odredbe s posebnim osvrtom na Istru“,

Trojnoga saveza.¹⁰ Budući da Kraljevina Italija zbog poraza kod Kobarida i gubitka na važnosti zbog toga nije mogla sudjelovati u preraspodjeli globalno važnih i strateških teritorija, jedini preostatak koji je u globalnim okvirima te među velikim silama bio političko-strateški beznačajan bila je istočna obala Jadrana, koja joj je 1915. godine bila zajamčena.

Međutim, Jadransko pitanje, koje se sastojalo u razgraničenju jugoslavenske i talijanske države, bilo je vrlo složeno i stalno je postajalo složenijim jer su se na tome prostoru glede razgraničenja suprotstavljala dva kriterija: nastojanje Italije da ga dobije logikom ratnoga plijena (kako god se to formalno opravdavalu u diplomaciji i međunarodnome javnom pravu) i činjenično stanje da se od 19. stoljeća broj Slavena stalno i izrazito povećavao zbog djelovanja narodnjaka i narodnoga preporoda. Potonji proces, koji je i za austrougarsku vlast na području Austrijskoga primorja bio politički opasan, uvjetovao je specifičan upliv u sastavljanje popisa stanovništva (kao mjerodavnih očevidnika) iz 1880., 1890., 1900., 1910., koji – kao ni, primjerice, talijanski popis iz 1921. godine – nisu predviđali izjašnjavanje o etničkoj pripadnosti nego su poznavali samo kriterij uporabnoga jezika (njem. *Umgangssprache*), ali ni o tome se stanovništvo često nije izjašnjavalo samo (tj. kako je pojedinac htio) nego je popisivač sam bilježio uporabni jezik, s obzirom na to kojim mu se jezikom obratila osoba koju je popisivao, bez da je ta osoba znala za to. Kako je kao jezik niže administracije u Austrijskome primorju prevladavao talijanski, sasvim je jasno da se stanovništvo popisivačima (koji su bili činovnici i dio te administracije) obraćalo na talijanskome,¹¹ a ne na onome jeziku koji je stvarno upotrebljavalo.¹²

Tijekom Mirovne konferencije u Parizu (1919.), na kojoj se zbog njegove složenosti nije uspjelo riješiti Jadransko pitanje, te u dvostranim pregovorima tijekom 1920. godine, koji su rezultirali sklapanjem *Rapalskoga ugovora*, talijanska strana inzistirala je na strateškoj i povijesnoj

10 Rudolf „Granice s Italijom“, 64.

11 Na taj će se način prezastupljenima u Istri, kvamerskim otocima i u Dalmaciji prikazivati Talijane, a podzastupljenima Slavene (i Hrvate i Slovence).

12 Ivan Milotić, „Problematika razgraničenja između Jugoslavije i Italije od 1943. do 1947. godine te njezin utjecaj na Crkvu u Istri“, *Dragutin Nežić – Pazinska apostolska administratura – bula Prioribus saeculi*, Ilija Jakovljević – Sergije Jelenić – Ivan Milotić (ur.), Pazin – Poreč 2019., 27.

granici kao kriteriju razgraničenja s Kraljevinom SHS. Ta granica dobro je opisana u domaćemu udžbeničkom gradivu iz međunarodnoga javnog prava: „Italija je 1919/20. nastojala dobiti i dobila je prema Jugoslaviji granice sa strategijskim prednostima, iako je time bilo povrijeđeno načelo samoodređenja naroda. Još više su pojam međunarodne politike i diplomacije tzv. povijesne granice. Tim se nazivom označuje ona granica koju neka država želi postići za ispunjenje svojih političkih zahtjeva koji se oslanjaju na činjenicu i opravdavaju okolnošću da je takva granica nekada postojala u bližoj ili daljoj prošlosti. U tom smislu naziv povijesnih granica ne ulazi u rječnik međunarodnog prava.“¹³ Iako se takve granice najčešće utvrđuju specifičnim dogovaranjem (sporazumom) među zainteresiranim državama susjedima, u Istri nakon Prvoga svjetskoga rata ona u stvarnosti nije bila tako utvrđena, premda je nominalno takvom određena *Rapalskim ugovorom*. Pravni temelj za njezino utvrđivanje bio je tajni *Londonski ugovor* iz 1915. godine čije je bitne odredbe Kraljevina Italija unijela u *Primirje s Austro-Ugarskom*. Jugoslavenska država nije bila (niti je mogla biti) strana bilo kojega od tih ugovornih mehanizama jer naprosto 1915. godine nije postojala. Iz *Primirja s Austro-Ugarskom* iz 1918. godine u korist Kraljevine Italije proizlazi okupacijski mandat na temelju kojega je ona, odmah (neposredno) nakon prestanka ratnih aktivnosti, provela okupaciju i zapravo *via facti* i jednostrano provela razgraničenje na istočnoj obali Jadrana držeći se povijesne i strateške granice.

U čitavome tom kolopletu događaja Kraljevina je Italija kao prva moderna nacionalna država inzistirala na kriterijima razgraničenja na istočnoj obali Jadrana i rješavanju Jadranskoga pitanja koji su bili u cijelosti protivni onome na čemu se ona sama temeljila od ujedinjenja 1870. godine. Inzistiranjem da je istočna obala Jadrana ratni plijen te da je ovdje potrebno uspostaviti stratešku i povijesnu granicu (vjerojatno pouzdajući se u teritorijalnu sliku mletačkih općina u Istri i Dalmaciji prije 1797. godine), u cijelosti je negirala etnički kriterij kao odlučan čimbenik razgraničenja, pravo na samoopredjeljenje slavenskoga stanovništva koje je bilo izrazito prevladavajuće te je, napokon, uspostavila hegemoniju na jednak način

13 Andrassy – Bakotić – Vukas, *Međunarodno pravo 1*, 156.

kao što su to nad malim narodima pod svojom vlašću prije činile carska Njemačka i Rusija, a zbog čega im se Wilson snažno protivio.

Za razgraničenje na području sjeveroistočnoga dijela Jadrana (Istra i kvarnerski otoci) od velikoga značenja bila je nezainteresiranost te nekonzistentan stav jugoslavenskoga multietničkoga izaslanstva i sukobi unutar njega (Hrvata, Srba i Slovenaca) u okvirima kojih je svatko prvotno vodio računa o statusu područja iz kojega je dolazio (Trumbić o Dalmaciji, Pašić o Banatu, uza stalna međusobna sporenja o statusu Rijeke),¹⁴ što je Istru i Kvarner ostavilo u nezavidnu položaju – zapravo bez pravoga zastupnika. Napokon, na sadržaj *Rapalskoga ugovora* u bitnome je utjecalo i to što bi za Kraljevinu SHS bila alternativa u slučaju nepostizanja dogovora s Kraljevinom Italijom: vjerojatno bi velike sile u takvome raspletu događaja Italiji prepustile da to pitanje faktički riješi (vojnom intervencijom),¹⁵ čemu se u svakome pogledu nekonsolidirana i pravno te politički neunitarna Kraljevina SHS nije mogla suprotstaviti niti se izložiti takvom riziku. Potpisnice tajnoga *Londonskog ugovora*, posebno Velika Britanija i Francuska, stalno su tijekom mirovne konferencije i u komunikaciji koja je prethodila sklapanju *Rapalskoga ugovora* vršile snažan pritisak na jugoslavensku državu, i za to su se koristile svakim posrtajem i nedosljednošću jugoslavenskih zastupnika (kojih je zbog njihove nesloge bilo mnogo), da bi se što prije sklopio dvostrani ugovor u tome pitanju prejudicirajući pritom da sve ide u korist Kraljevine Italije. Rapalske granice odgovarale su početkom 20. stoljeća, ali i poslije, talijanskom gledištu na nacionalno pitanje na istočnoj obali Jadrana koje se, doduše, zasnivalo i na svjesnome krivotvorenju nacionalne strukture, kako istarskih župa, tako i popisa stanovništva provedenih dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća (1921., 1931. i 1936.).¹⁶ Unatoč specifičnim

14 O tome vidi cjelovita djela: Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1953. i Ante Trumbić, *Izabrani politički spisi*, Zagreb 1998.

15 Ante Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić. Problemi hrvatsko-srpskih odnosa*, Minhen 1959., 272.

16 O argumentaciji toga vidi: *Zapisnik o audijenciji svećenika iz Istre kod Savezničke komisije 19. ožujka 1946.* koji se u pogledu podataka o narodnosnoj strukturi oslanja na stanje prije 1918. godine. Autor ga je ovih redaka pronašao i proučio kada je 2006. zajedno s prof. Valterom Baldašom i tadašnjim župnikom Lovrečice mr. iur. can. Linom Zohilom istražio taj arhiv. Vidi: Valter Baldaš – Ivan Milotić – Dubravko Milotić, *Lovrečica i Sveti Ivan Kornetski*, Donja Lomnica 2007., 201-206. Za argumentaciju o talijanskim podatcima o narodnosnoj strukturi

okolnostima njegova sklapanja (uslijed prethodne talijanske okupacije većega dijela istočnojadranske obale, snažnih pritisaka Francuske, prijetnje vojnom intervencijom protiv nove i nekonsolidirane jugoslavenske države i dr.), talijanska država tvrdit će i ubuduće da su rapalske granice rezultat slobodnoga i paritetnoga sporazuma između dviju zemalja, što na razini očiglednosti faktički nije bilo točno. K tome, i u procesu jugoslavensko-talijanskoga razgraničenja nakon Drugoga svjetskog rata, talijanska strana zahtijevat će njegovu provedbu prema kriteriju povijesne i strateške granice.¹⁷

VAŽNOST DJELOVANJA PREDSEDNIKA WOODROWA WILSONA

Ako bi se uloga predsjednika Wilsona u razgraničenju nakon Prvoga svjetskog rata sagledavala u kontekstu razgraničenja između jugoslavenske i talijanske države, treba istaknuti tri relevantne odrednice njegova djelovanja: (1) protivljenje tajnim ugovorima sklopljenima tijekom Prvoga svjetskoga rata koji su svi odstupali od etničke linije razgraničenja, (2) inzistiranje na provedbi etničke linije u razgraničenju Kraljevine SHS i Kraljevine Italije kao odraza svojevrsne etničke ravnoteže, (3) predlaganje tzv. Wilsonove linije razgraničenja među jugoslavenskom i talijanskom državom u Istri. Kada bi se te tri odrednice svele na zajednički nazivnik, najopćenitije se može ustvrditi da bi taj nazivnik bio nacionalna država, tj. htijenje da se razgraničenje među tim dvjema državama provede prema kriteriju etničke pripadnosti većinskoga stanovništva.

Julijske krajine vidi i popis stanovništva koji je Jugoslavija za potrebe razgraničenja s Italijom provela 1945. godine. Saveznici su ga isprva gledali s velikom sumnjičavošću i nepovjerenjem smatrajući ga dijelom propagandom nove vlasti (premda se kasnije, 1951. godine, pokazalo da je bio pozitivan, znanstven i vrlo koristan, što je ustvrdio i sam dr. Philip E. Mosley, šef američkoga izaslanstva u terenskoj komisiji u Istri). *Cadastre National de l'Istrie* (d'après le Recensement du 1er Octobre 1945), opsežan je dokument pisan francuskim jezikom, priređen za potrebe Komisije za razgraničenje u Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske u pregovorima između FNR Jugoslavije i Italije (1945. - 1946.) te za potrebe Pariške mirovne konferencije. Knjigu je priredio Jadranski institut na Sušaku, a tiskao Nakladni zavod Hrvatske (Zagreb, srpanj 1946.).

17 Mirković, „Tri etničke linije“, 4.

Važan čimbenik u teritorijalno-političkim procesima nakon Prvoga svjetskog rata i svojevrstan otpor talijanskim težnjama i politici glede istočne obale Jadrana bilo je djelovanje predsjednika Wilsona. U prvoj od svojih „Četnaest točaka“ izrijekom se zalaže za negiranje valjanosti tajnim ugovorima: „da se ugovori o miru donesu javno, a nakon toga da ne bude više nikakvih tajnih međunarodnih ugovora“. To je naišlo – iz njihove perspektive sasvim logično – na snažno negodovanje među Talijanima koji su uporno tvrdili da je *Londonski ugovor* iz 1915. godine na snazi jer se na tome ugovoru temeljio okupacijski mandat iz 1918. (koji je proizlazio iz *Primirja s Austro-Ugarskom*). Svi tajni ugovori sklopljeni tijekom Prvoga svjetskoga rata temeljili su se na načelu izdaje dotadašnjih saveznika, diobi ratnoga plijena u slučaju povoljnoga ishoda rata za stranu kojoj su se pridružile potpisnice te su, samim time, snažno negirali etničke linije te specifična nacionalna pitanja u anticipiranim teritorijalno-političkim preraspodjelama. Ti su ugovori sklopljeni tijekom rata te, što je od posebne važnosti, nisu bili poznati, tj. zbog toga jer nisu bili objavljeni, ostali su nepoznati međunarodnoj zajednici te narodima i teritorijima na koje su se odnosili (odnosno koje bi svojim učincima zahvatili). Wilson ih je smatrao ugnjetavačkim ne samo zbog nepravedne preraspodjele teritorija nego i stoga jer države čiji su se teritoriji njima preraspodjeljivali u njihovu sklapanju nisu sudjelovale niti su za njih znale do kraja Velikoga rata.

Drugo važno Wilsonovo shvaćanje za prostornu odrednicu ovoga rada zastupljeno je u točki 9: „da se izvrši ispravak granica Italije prema jasno određenoj etničkoj granici“. U toj se Wilsonovoj točki, kako u njezinu izričaju, tako i u samome podatku da je jugoslavensko-talijansko razgraničenje zastupljeno u jednoj od „Četnaest točaka“, tj. da je privuklo pozornost predsjednika SAD-a (koji je imao potrebu izrijekom postaviti odrednicu njegova rješavanja), najbolje ogleđa sva složenost Jadranskoga pitanja i uključenost širokoga spektra međunarodnopravnih čimbenika u njegovo rješavanje.

Treći Wilsonov prinos ovoj problematici nastao je nakon neuspješnoga rješavanja Jadranskoga pitanja na Pariškoj mirovnoj

konferenciji 1919., a razložen je u njegovu memorandumu od 14. travnja¹⁸ i deklaraciji analogna sadržaja od 23. travnja te godine. Wilson je od *Londonskoga ugovora* iz 1915. godine Kraljevini Italiji priznao samo dio koji se odnosi na razgraničenje s Austrijom u južnome Tirolu. U Istri se Wilsonova linija međudržavnoga razgraničenja – koja je po njegovim shvaćanjima bila i etnička linija – protezala tako da je, osim Cresa, iz jugoslavenske države izostavljala prostor povijesne Osorske biskupije¹⁹ (koji je *Londonskim ugovorom* bio zajamčen Kraljevini Italiji i okupiran već 1918.) te odatle, od Raškoga zaljeva rijekom Rašom na sjever, prepustivši Jugoslaviji Učku i neposredno zapadno pobrđe s Labinom i Plominom te istočno pobrđe Učke koje obuhvaća Opatiju i Rijeku, a odatle je dalje išla na sjever, na područje istočno od linije koja se proteže na Ilirsku Bisticu, Pivku, Postojnu, Idriju, zapadno od Cerčna, Vogela, Triglava i istočnoga grebena Julijskih Alpa. Wilsonova linija odraz je kompromisa (a ne etničke realnosti), specifičnoga konteksta i teritorijalno-političkih konstelacija koje su postojale 1919. godine, od kojih se posebno ističe faktična okupiranost istočnojadranske obale od Kraljevine Italije i svekolika zadanost okvira budućega međudržavnog razgraničenja tom činjenicom. Premda su je obje države odbacile, Wilsonova linija kao ideja ostala je snažno prisutna prilikom razgraničenja tih dviju država 1946. i 1947. godine i poslužila je kao polazište za formiranje tzv. Američke linije.²⁰ U procesima razgraničenja tijekom 1946. i 1947. godine Božo Milanović ističe da bi, unatoč nastojanju da se provede etnički kriterij, Wilsonova linija za Jugoslaviju značila gubitak Istre.²¹

Wilsonovo djelovanje u naznačenome smjeru na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. godine rezultiralo je snažnim prijeporima između njega s jedne i Clemenceaua, Lloydja Georgea te čitavoga talijanskoga izaslanstva s druge strane, što je – u konačnici – bio jedan od glavnih razloga

18 *Memorandum o konačnome rješenju Jadranskog pitanja*. O tome dokumentu vidi u: Rudolf, „Granice s Italijom“, 64. Prema tome bi prijedlogu Rijeka bila međunarodna luka u jugoslavenskoj carinskoj zoni.

19 Lošinj, Unije, Susak, Ilovik (Sveti Petar), Vele Srakane, Male Srakane.

20 *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1945.*, Beograd 1984.; *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ 1946.*, Beograd 1985.; Mirković, „Tri etničke linije“, 4.

21 Božo Milanović, *Moje uspomene 1900. – 1976.*, Pazin 1976., 127.

nemogućnosti pronalaska rješenja za Jadransko pitanje (i status grada i luke Rijeka) na toj konferenciji. Samim time, Wilson je i glavni čimbenik koji je pridonio rješavanju toga pitanja u kakvim-takvim dvostranim pregovorima između jugoslavenske i talijanske strane koji će rezultirati sklapanjem *Rapalskoga ugovora* 1920. godine. Od samoga Wilsonova predlaganja linije razgraničenja u prostoru, ili njegova pomalo idealističkoga nastojanja da se svagdje uvažavaju etnički odnosi i postignu etničke ravnoteže, mnogo je važnije da Wilson u diskursu u međunarodnoj zajednici snažno afirmira etnički kriterij, ali i da samim time otvara pitanje o značenju etničke linije u međunarodnome pravu (koja u svemu i uvijek zasigurno ne odgovara stvarnim etničkim odnosima),²² zatim njezinoj podudarnosti ili odnosu sa stvarnim etničkim stanjem te, napokon, namjerno ili nenamjerno, nameće najvažnije pitanje – kako će se utvrđivati etnička linija kao kriterij međudržavnoga razgraničenja. Premda je ta pitanja naznačio ili na njih usmjerio promišljanje, odgovori na nijedno od njih glede Istre i kvarnerskih otoka neće se pojaviti do nakon Drugoga svjetskoga rata jer, osim čistih političkih rješenja ili takvih koja se tek deklaratorno i hipotetski pozivaju na etnički kriterij bez njegove prave razrade, neće biti predočen precizan, pouzdan, široko prihvatljiv i relevantan kriterij za utvrđivanje etničke linije u pravnome smislu.

ETNIČKO PITANJE U MEĐURAĆU

Wilsonovo djelovanje, pa čak ni njegova linija koja je od svega imala najjači odjek (posebno 1946./1947. kao jedno od mogućih polazišta za raspravu o jugoslavensko-talijanskome razgraničenju) nisu se opredmetili na sjevernojadranskome prostoru niti su imali neposredan učinak koliko su skrenuli pozornost na temu etničkih odnosa u prostoru i potrebu njihova primjerenoga i utemeljenoga razgraničenja. Premda za to ne postoje neposredni dokazi, Wilsonova argumentacija zasigurno je bila zamijećena, o čemu postoje snažne naznake koje su, doduše, povezane s razgraničenjem

22 Mirković, „Tri etničke linije“, 5.

nakon Drugoga svjetskoga rata, ali su premise toga znakovito u svojem konceptu povezane s „Četrnaest točaka“ i razgraničenjem nakon Prvoga svjetskoga rata.

Prepoznajući važnost etničkoga supstrata u određenoj prostornoj odrednici za identitet države i činjenicu da prevladavajući etnos oblikuje modernu državu, talijanske su vlasti od 1918. do 1943. godine provele tri popisa stanovništva kojima se politički pokušalo stvoriti sliku etničke pripadnosti. Svi su oni u svojem konceptu neodgovarajući (prigovara im se i neobjavljenost), tj. postavljeni tako da se pojedincu onemoguću izričito izjašnjavanje, a ovi potonji (iz tridesetih godina) čak su takvi da se zanemaruje i jezik kojim se osoba obraća popisivaču i etničko izjašnjavanje. K tome, talijanski popisi iz 1931. i 1936. godine čak ne donose ni podatke po naseljima.²³ Takvom administrativnom i artifičijalnom (pre)oblikovanju etničke slike pridonose i općepoznati odnos talijanskih vlasti prema glagoljičkome pismu, bogoslužju na narodnome jeziku, zatim ciljanom uništavanju crkvenih matrica (i njihovu prepravljanju ili odnošenju), ukidanju slavenskih škola te izmjenama imena i prezimena u administrativnim postupcima, kako u crkvenim, tako i u civilnim statusnim očevidnicima, a tome valja pripisati i tendenciju uništavanja svih tradicija, običaja i kulturnih konstanti u kojima se snažnije ogledala etnička slika.²⁴ U svim tim nastojanjima nije od važnosti samo pojavnost kao

23 „Za vrijeme talijanske uprave popisi su provedeni 1921, 1931. i 1936, ali je jedino prigodom prvoga stanovništvo popisano i prema (govornom) jeziku. Taj popis međutim, nije analiziran jer ne donosi podatke na razini naselja.“ Mladen Klemenčić – Vesna Kušar – Željka Richter, „Promjene narodnog sastava Istre. Prostorna analiza popisnih podataka 1880.-1991.“, u: *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 6-7, 1993., 610.

24 Kratkoročno na posebno agresivan stav talijanske vlasti mogao je utjecati i poraz kod Kobarida iz 1917. godine. Taj je podatak imao kudikamo dalekosežnije političke posljedice na izrazito negativno gledište Italije na slavenske prostore nakon Prvoga svjetskoga rata. Austrougarska vojska tom je pobjedom nanijela Italiji nepopravljivu štetu među silama Antante, ali zbog vojnih posrtaja tijekom 1918. godine Austro-Ugarska Monarhija nije tom pobjedom uspjela stvoriti odgovarajući politički kapital, tj. Austro-Ugarskoj Monarhiji priskrbiti povoljnu pregovaračku ili ikakvu drugu poziciju nakon kraja rata koja bi omogućila postojanje ili makar koliko-toliko nediskriminatorno raspolaganje njezinim teritorijima prilikom ucertavanja budućih međudržavnih granica. I snažnim otporom hrvatskih vojnika u sastavu austrougarske vojske talijanskoj vojsci i politici mogu se opravdati, primjerice, shvaćanja predsjednika francuske vlade Clemencaua 1919. godine na Pariškoj mirovnoj konferenciji da je Hrvatska u ratu bila na strani Trojnoga saveza, dok su Srbi, primjerice, bili na strani Antante, da su hrvatske težnje ekstremističke te, napokon, da među jugoslavenskim predstavnicima ne postoje ujednačeni stavovi zbog čega

takva (onomastička, vjerska, kulturna, umjetnička, folkloristička) s kojom se režim obračunavao nego onaj aspekt tih pojavnosti koji otkriva etničku pozadinu, odnosno odrednicu stanovništva drugačiju od talijanske, tj. – u širim okvirima – od nacionalne države u čijem se sastavu taj teritorij u tome trenutku nalazio (Kraljevina Italija). U naznačenim okolnostima talijanske vlasti slijedile su Wilsonovu paradigmu moderne države nastojeći nekako postići (prilagoditi) da talijanskoj nacionalnoj državi nominalno odgovara i etnički supstrat na određenome (istarskom) dijelu njezina teritorija. Očekivanje je bilo jasno: postigne li se to u nekome primjerenom roku, *pro futuro* neće se pojavljivati potreba pozivanja na logike ratnoga plijena ili povijesne, strateške i druge vremenu i međunarodnopravnom kontekstu neprimjerene granice kao legitimaciju za talijansko teritorijalno-političko postojanje na tim prostorima. Sasvim je moguće da se, s obzirom na politički kontekst u Europi dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća (fašizam, nacionalsocijalizam, komunizam, liberalni svijet na Zapadu), već nazirala ili barem anticipirala nova buduća preraspodjela teritorija i redefiniranje toga međudržavnog razgraničenja pa da se i time željelo osigurati da koncept nacionalne talijanske države na tome dijelu njezina teritorija bude podudaran s većinskim etničkim supstratom, a time i etnički utemeljen.

Ne možemo se oteti dojmu da je, unatoč njima neprihvatljive Wilsonove etničke linije kako je iznesena u doba tranzicije austrougarske na talijansku vlast, među slavenskim svećenstvom snažno odjeknula Wilsonova misao o nacionalnoj državi i etničkoj liniji razgraničenja među Jugoslavijom i Italijom. Taj je naš dojam, doduše, nemoguće precizno ili izriječkom iščitati ili dokazati sve do 16. srpnja 1945., kada u događajima koji su prethodili Mirovnoj konferenciji u Parizu 1946./1947. (nakon Drugoga svjetskog rata) Božo Milanović u Trstu

oni neposredno podrivaju uspjeh mirovne konferencije. Napokon, taj strahovit poraz Italija je politički zasigurno nastojala preokrenuti u poslijeratnome razgraničenju, ali i brutalnošću svoje politike prema Hrvatima i Slovencima već od prvih dana nakon primirja, kada je započela okupacijom krajeva na istočnoj obali Jadrana. Ivana Cvijović Javorina, „Kobarid/Caporetto vs. Vittorio Veneto: konfliktne kulture sjećanja u zagrebačkom dnevniku Obzor“, u: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 49, 2017., 204-205.; Rudolf, „Granice s Italijom“, 64.

prima Dušana Diminića, tada tajnika Oblasnoga narodnog odbora za Istru, i Ivana Motiku, blagajnika toga odbora. U knjizi *Moje uspomene (1900. – 1976.)* Milanović opisuje sadržaj razgovora u kojemu su ta dvojica iznijela molbu istarskom svećenstvu da se uključi u oslobođenje Istre (misli se na političko oslobođenje). Iz Milanovićevih se zapisa razabire da je on (ali i hrvatsko svećenstvo iz Istre) u tome trenutku u potpunosti bio spreman za to ustvrdivši da je to bila nada svećenika tijekom 25 godina talijanske okupacije.²⁵ Svećenstvo je očito otprije vjerovalo da će se granice među jugoslavenskom i talijanskom državom na sjevernom Jadranu iznova prekrajati te da bi se pitanje novoga razgraničenja moglo iznova definirati nakon rata koji će uslijediti i međunarodnopravno sankcionirati na budućoj mirovnoj konferenciji te se prihvatilo zadaće (koju je i sâm već tada poimalo kao povijesnu i sudbinsku) obrane slavenskoga identiteta Istre i dokazivanja kako Istra treba biti uključena u sastav Jugoslavije.

U rujnu 1945. u Londonu je održana konferencija ministara vanjskih poslova pet velikih savezničkih sila u Drugome svjetskom ratu (Velike Britanije, Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Sovjetskoga Saveza i Kine) čija je glavna zadaća bila priprema mirovne konferencije u Parizu i, između ostaloga, *Ugovora o miru s Italijom*. Zasjedanje je trajalo od 11. rujna do 2. listopada te godine. Tom je prilikom kao kriterij razgraničenja s Italijom utvrđena etnička linija,²⁶ i to tako da minimum etničkoga teritorija ostane pod tuđom vlašću.²⁷ Utvrđivanje je linije

25 Milanović, *Moje uspomene (1900. – 1976.)*, Pazin 1976., 121-122.

26 U hrvatskoj historiografiji često se zanemaruje činjenica da razgraničenje među jugoslavenskom i talijanskom državom nakon Drugoga svjetskog rata nije provedeno prema kriteriju efektivne kontrole područja na određeni datum. Svećenstvo u Istri, a posebno Božo Milanović (o čemu svjedoče njegovi tekstovi), još je 1944. godine bilo potpuno svjesno toga da se nakon kraja rata kao kriterij razgraničenja neće primjenjivati kriterij efektivne kontrole nad nekim područjem nego da će uslijediti dugi i teški pregovori o razgraničenju Julijske krajine, u kojima će prema Saveznicima trebati upotrebljavati snagu argumenata. Da bi ojačao svoj položaj i ipak se pouzdajući da bi argument efektivne kontrole nad područjem mogao biti odlučan prilikom budućega razgraničenja i ojačao njegovu poziciju u pregovorima, Tito je na samome početku svibnja 1945. godine, uz izrazito protivljenje Ujedinjenoga Kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država, vojno zauzeo Trst i cijelu Julijsku krajinu, međutim, taj je njegov čin na Zapadu suglasno i vrlo jasno okarakteriziran kao čin agresije i okupacije. Milanović, *Istra u dvadesetom stoljeću*, knj. 2, Pazin 1996., 258-259.; Milanović, *Moje uspomene*, 119.

27 Mirković, „Tri etničke linije“, 1-2.

razgraničenja koja bi, ujedno, bila i vjerodostojan odraz etničkih odnosa i narodnosne strukture bio izniman izazov jer se taj kriterij uobičajeno utvrđuje s obzirom na narodnosnu strukturu u popisima stanovništva koje provodi civilna (politička vlast). Kao zasebno se pitanje pojavio i status grada i luke Trst.²⁸

Aktualizacijom etničke linije aktualizirano je Wilsonovo shvaćanje o etničkoj ravnoteži koje je on iznjedrio u povodu Prvoga svjetskog rata i poslijeratnoga razgraničenja te je ono kao takvo na Londonskoj konferenciji 1945. godine zadano kao isključivi kriterij koji se mora primijeniti.²⁹ O tome da je i međunarodna zajednica prihvaćala etnički kriterij svjedoči i podatak da je Wilsonova linija (kakva god ona bila, vjerodostojna ili ne) određena kao osnovno polazište za utvrđivanje razgraničenja.³⁰ Polazište Jugoslavije pritom bilo je da je 1945. godine u Julijskoj krajini bilo oko 970.000 stanovnika, među njima 650.000 Slavena, a 320.000 Talijana, od kojih je polovica živjela u Trstu te da su pripadnici talijanske etničke skupine prostorno bili locirani u nekoliko oaza okruženih homogenim slavenskim teritorijem.³¹ Ključni i nepremostivi problem jugoslavenske strane bilo je dokazivanje tih tvrdnji, što je zapravo bilo nemoguće zbog talijanskih popisa stanovništva i drugih upravnih mjera kojima se nakon 1918. godine administrativnim putem nominalno izmijenila etnička struktura stanovništva. Jugoslavenska država naprosto nije imala vjerodostojne podatke koji bi pouzdano i održivo odražavali etničku strukturu Julijske krajine jer takvi podatci u civilnoj sferi nisu postojali.

28 Milanović, *Moje uspomene*, 262-264.

29 Primjećujemo da se u određenim diskursima povezanim s Pariškom mirovnom konferencijom 1946./1947. pojavljuju tvrdnje da je gospodarski i prometni kontekst mogao biti kriterij razgraničenja te da se za to zalagao Mijo Mirković. To je nemoguće i neodrživo jer je kao kriterij utvrđena etnička linija, ali i stoga što je Mirković bio komunist kojega su Saveznici zato *a priori* uzimali s velikom zadržkom. Ono što je moguće (i to treba verificirati) da su se granične korekcije u strogo mjesnim okvirima dogovorom unutar terenskih komisija mogle povoditi gospodarskom i prometnom oportunošću toga uskoga lokaliteta.

30 Nada Sokolić-Jaman, „Primjena načela ‘etničke ravnoteže’ u jugoslavensko-talijanskom razgraničenju nakon Drugog svjetskog rata”, u: *Politička misao*, vol. 6, br. 1, 1969., 125ff; Nada Jaman, „Načelo etničke granice i etnička ravnoteža u razgraničenju Jugoslavije s Italijom (1945-1977. g.)”, u: *Vjesnik Istarskog arhiva*, vol. 1, (32), 1991., 65-74.

31 Sokolić-Jaman, „Primjena načela“, 125.

Obraćajući se Milanoviću u Trstu i zamolivši od istarskoga svećenstva tzv. političko oslobođenje, Diminić i Motika zapravo su tražili da svećenstvo dokaže vjerodostojnu prevladavajuće slavensku etničku strukturu stanovništva Julijske krajine. Iz Milanovićevih *Mojih uspomena*, premda neizričito, ali vrlo precizno, proizlazi da je on toga 16. srpnja 1945. za to bio potpuno spreman, da je imao uvid u čitavu političku situaciju, da je imao razrađen plan aktivnosti glede toga te, napokon, da je raspolagao svim relevantnim podacima o stvarnoj etničkoj strukturi. Pribjegavanje crkvenim maticama otprije 1918. godine za dokazivanje vjerodostojne etničke strukture i korištenje relevantnih dijecezanskih shematizama tijekom ožujka 1946. u kontaktima sa Savezničkom komisijom nagovješćuje da je čitav taj proces istarsko svećenstvo prethodno – prije 1945. i 1946. godine – iscrpno priprenilo, razradilo i odgovarajuće argumentiralo. Povod tomu mogla su biti samo Wilsonova promišljanja te, dodatno, talijansko obezvređivanje stvarnoga etničkog stanja i odnosa fabriciranim i nikada objavljenim popisima stanovništva provedenih dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća.

ČIMBENICI ODREĐIVANJA ETNIČKE LINIJE U PROSTORU U ISTRI NAKON DRUGOGA SVJETSKOG RATA

Nakon postavljanja etničke linije kao kriterija razgraničenja najteže je (i ključno) dokazati etničku strukturu stanovništva nekoga prostora i, napokon, to gdje bi se vjerodostojno etnička razdjelnica (definirana kao državna granica) trebala pozicionirati u prostoru. Tu problematiku nagovješćuje već Wilson, pa i pokušajem određivanja vlastite takve linije u Istri, potvrđuje je rujanska konferencija u Londonu 1945., a od 1944. godine (kada Saveznici potpuno napuštaju shvaćanje o kriteriju efektivne kontrole područja kao čimbeniku razgraničenja jugoslavenske i talijanske države) istarsko je svećenstvo potpuno sigurno da će takvo razgraničenje biti jedino mjerodavno.

Držeći se Milanovićevih tekstova i serije predavanja koje je o Mirovnoj konferenciji u Parizu i razgraničenju tijekom niza godina držao

sjemeništarcima u Pazinu, ali i izvornoga zapisnika o audijenciji istarskoga svećenstva kod predstavnika Savezničke komisije za razgraničenje u Julijskoj krajini (od 19. ožujka 1946.), iščitava se da su se u raspravi, kao izvori za utvrđivanje etničke linije u Istri spominjali popisi stanovništva, crkvene matice, autentična volja naroda koja nije bila opterećena komunizmom i prosovjetskim stavovima, shvaćanja istarskoga katoličkog svećenstva i plebiscit.

U nastavku se donose podatci s te audijencije prema izvorniku teksta *Izveštaj o audijenciji svećenika kod Savezničke komisije za razgraničenje Julijske krajine*, što je zapravo zapisnik koji je sastavljen odmah nakon održane audijencije, a danas se njegov izvornik čuva u župnome arhivu u Lovrečici. Milanović navodi da je sastanak sa Savezničkom komisijom trajao do dva sata iza ponoći, a odmah zatim, u noći – „dok im je sve još bilo svježe u pamćenju“ – on je, zajedno sa svećenicima Leopoldom Jurcom i Tomom Bankom, sastavio taj zapisnik.³²

Kada je Božo Milanović čuo da će Saveznička komisija biti u Istri od 15. ožujka, odmah je došao u Pazin gdje je puna četiri dana iščekivao poziv na audijenciju. Budući da je bio potpuno svjestan provođenja razgraničenja etničkom linijom, iščekujući primanje, tijekom ta je četiri dana sastavio – pokazat će se kasnije – presudno važan tekst. Radi se o popisu i statistici hrvatskih, talijanskih i mješovitih župa te kapelanija u Porečkoj i Pulskoj, istarskome dijelu Tršćanske i Koparske te Riječke biskupije, prilikom čega u to nije uključio istarske otoke. Ta je statistika izrađena na temelju podataka u crkvenim maticama do 1918. godine.

U čitavoj Istri, što uključuje Trst i okolicu (današnja Republika Italija), slovenski dio Istre i hrvatski dio Istre, bilo je 75 % čisto hrvatskih, 12 % talijanskih i 13 % mješovitih (mješovite su župe bile one s udjelom većim od 10 % manjinske skupine). U brojevima to iznosi 132 hrvatske, 21 talijanska i 23 mješovite župe. Hrvatski su svećenici iz Istre u pravilu držali 2-3 župe, a njih 52, koliko ih je tada bilo u Istri, bili su udruženi u *Zbor svećenika svetoga Pavla* čiji je predsjednik bio Tomo Banko koji je stanovao u Pazinu. U Istri je u to vrijeme djelovalo dvanaest slovenskih

32 Milanović, *Moje uspomene*, 137.

svećenika. Svi su navedeni podatci, zajedno s *Memorandumom hrvatskih svećenika Istre (Savezničkoj komisiji)*, bili predani članovima Komisije u četverojezičnome izdanju (na hrvatskome, engleskome, ruskome i francuskome jeziku – jer su članovi Komisije bili s tih govornih područja). Odmah kada je članovima Savezničke komisije predan popis i statistika župa, ustvrdili su da im je taj dokument od velike važnosti.

Svu bit etničke problematike i njezinih krivotvorenja odražava slučaj župe Sovinjak i Buzet za koje su članovi Komisije pokazivali osobito zanimanje. Sovinjak su talijanske vlasti vodile kao mješovitu župu tvrdeći da je ondje nastanjeno dvjestotinjak Talijana od ukupno devetstotinjak svih stanovnika. Na tome se pitanju aktualizirao problem krivotvorenja popisa stanovništva provedenih pod talijanskom okupacijom, a što se sastojalo u upisivanju hrvatskih obitelji pod talijanske bez njihova znanja. Prema riječima istarskoga svećenstva, Sovinjak je oduvijek bio hrvatska župa s većinskim hrvatskim stanovništvom. Neuspješan pokušaj brisanja hrvatskoga identiteta članovi Komisije zamijetili su i u slučaju Buzeta, inače od partivijeka hrvatskoga mjesta u kojemu će se tijekom okupacije rasplamsati partizanski pokret. Talijanske su statistike ondje bilježile 240 Talijana i 170 Hrvata. Ukupno su po fašističkim statistikama Buzet i okolica imali tek 410 stanovnika. Takva je neprihvatljiva situacija razjašnjena na ovome sastanku utvrđenjem da Buzet i okolica imaju otprilike 4000 stanovnika te da spomenutih 240 Talijana ne čini ni 10 % ukupnoga stanovništva.

Članove su komisije zanimali progoni istarskoga hrvatskog svećenstva pod Italijom. Utvrđeno je da su već prve godine pod Italijom prognani hrvatski svećenici koji su držali 60 istarskih župa. Na njihova su mjesta odmah postavljeni talijanski svećenici koji su promptno uveli talijanski jezik u crkvama i župnim uredima. Također, spomenuta su uništavanje crkvenih knjiga koje su sadržavale upise slavenskih imena. Progoni su se svećenika nastavili i poslije pa su hrvatski svećenici namjerno slali hrvatske dječake u talijanska sjemeništa da bi djelovali na ostale te poradi očuvanja narodne svijesti u župama u kojima su trebali službovati nakon studija.

Osobito su zanimljivi podatci o etničkoj strukturi Julijske krajine. Temeljem podataka iz crkvenih matica godine 1919. etnička je situacija u

njoj bila sljedeća: u Julijskoj krajini bilo je oko 600.000 Slavena, od čega približno 350.000 Slovenaca i 250.000 Hrvata. Broj se Talijana kretao oko 90.000. U Izvještaju se izrijekom navodi da je riječ o podacima statistike pučanstva koje je vodila Crkva na način da je svake tri do četiri godine popisivala stanovništvo te o tome izdavala publikaciju. O kakvim je popisima riječ? Riječ je o popisima Tršćanske biskupije koji su do 1919. godine obuhvaćali i dijelove Riječke biskupije, uspostavljene nakon Prvoga svjetskog rata. Taj je popis bilježio i narodnost stanovnika te je još 1919. godine u Trstu izrađen zemljovid s prikazom hrvatskih župa i sela napisan hrvatskim pravopisom te talijanskih župa i sela naznačenih talijanskim jezikom i pravopisom. Time je sasvim jasno bilo koja mjesta nastanjuju Hrvati, koja Slovenci i Talijani. Također, navodi se primjer Goričke biskupije gdje nije bilo mješovitih župa.

Članovi Komisije pokazivali su veliko zanimanje za podatke popisa stanovništva iz 1918. godine te su im pridavali najveću važnost. Čini se da će i kasnije granice biti povučene upravo sukladno tim podacima. Razlike popisa iz 1918. godine i 1914. godine prema onome iz 1940. godine bile su izrazite, toliko u nesuglasju s prirodnim prirastom da su se i sami članovi Komisije čudili tolíkome krivotvorenju statističkih podataka. Okolnosti popisa provedenoga 1921. godine možda ponajbolje odražavaju takvo stanje. Donosimo izvornik: „Po kućama su išli talijanski činovnici i upisivali su što su htjeli, a Hrvati nijesu mogli ni najmanje kontrolirati to upisivanje. Rezultat popisa nije bio mnogo vremena objavljen, tako da se pučanstvo nije na taj popis nikada obaziralo te se je činilo kao da ga nije bilo. Talijanske novine nisu nikada pisale o njemu. I uistinu, pregledom onovremenih talijanskih novina uočava se da rezultati toga popisa nikada nisu bili ni objavljeni ni raspravljani.“

Posebno je pitanje bilo usmjereno na jezičnu slobodu u crkvama. Odgovor donosimo u izvorniku zbog njegove povijesne važnosti: „Spomenuo sam već prije da je odmah prve godine pod Italijom bio uveden u 60 hrvatskih župa putem talijanskih svećenika talijanski jezik. Na istarskim otocima vršila se je od starine služba Božja u staroslavenskom jeziku, ali je već prvih godina pod Italijom bio ukinut staroslavenski jezik i uveden latinski. Što se tiče propovijedi bilo je ovako: gdje su bili

talijanski svećenici bio je uveden talijanski jezik, a gdje su bili hrvatski svećenici, ondje su oni uspjeli očuvati hrvatsku propovijed, ali uz velike poteškoće i obično uz uvjet da su propovijedali također u talijanskom jeziku i to u vrijeme iste mise.“ Na pitanje Komisije je li se najprije moralo propovijedati talijanski ili hrvatski, odgovor je sljedeći: „Prije su morali propovijedati talijanski, a poslije hrvatski. U nekim mjestima, kao npr. u Motovunskim Novacima izlazili su ljudi za vrijeme talijanske propovijedi iz crkve, ali su ih karabinijeri tjeroali natrag u crkvu.“ Dakle, jasno je da se služba Božja morala vršiti na latinskome jeziku, a propovijedati se moralo na talijanskome jeziku. O problemu je uporabe hrvatskoga jezika na vjeronauku iznesena sljedeća tvrdnja: „U školama se je mogao poučavati vjeronauk u materinskom jeziku samo prve godine pod Italijom, a s drugima se je to dogodilo najviše par godina poslije toga. Međutim, srednje škole nijesmo pod Italijom imali ni jedan dan.

Čak ni nakon Konkordata između Mussolinijeve Italije i Svete Stolice vjeronauk u školama nisu smjeli držati svećenici. Župnici u starim pokrajinama Italije smjeli su poći svake godine samo dva puta u školu da nadziru učitelje u podučavanju vjeronauka. Međutim su vlasti kod nas silile svećenike da idu u školu učiti vjeronauk. To se je činilo u svrhu italijanizacije djece. Ali hrvatski svećenici nisu htjeli pomagati odnarođivanje podučavanjem u školi, pa su učili kršćanski nauk samo u crkvi. Ali u tom su bili šikanirani i često progonjeni. Mi smo mnogo puta poslali zbog toga deputacije sa spomenicama u Vatikan, ali obično nismo imali nekakva uspjeha. Sv. Stolica je imala vezane ruke, jer nije radi nas mogla da pokvari položaj Crkve u čitavoj Italiji. Pri tom treba uzeti u obzir, da mi nismo imali višega klera hrvatske narodnosti, jer u smislu konkordata između Sv. Stolice i talijanske vlade, sklopljenog god. 1929., nije mogao postati ni župnikom ni biskupom nijedan svećenik, ako njegovo imenovanje nije prije odobrila talijanska vlast. Zbog toga su mogli biti imenovani samo biskupi koji su po narodnosti Talijani i koje je talijanska vlast smatrala ljudima nacionalistima. Mi Hrvati u Italiji bili smo podijeljeni u četiri biskupije.“

Američki izaslanik dr. Mosley raspitivao se o Društvu svetoga Mohora. Odgovor je bio sljedeći: „Društvo sv. Mohora je književno

društvo. Osnovano je god. 1924. Prije smo tiskali knjige ovdje u Pazinu, gdje smo imali svoju tiskaru. Ali pazinski Talijani uništili su nam je g. 1919. i 1920. Porazbijali su nam strojeve, a slova su pobacali kroz prozor na ulicu. Ondje su ležala mjesec dana te ih je svatko smio po volji odnositi, dok ih mi nismo smjeli prenesti u tiskaru. Poslije smo osnovali književno društvo sv. Mohora kao vjersku bratovštinu sa crkvenim odobrenjem, jer nam političke vlasti nijesu dozvoljavale osnovati drugo društvo. Da lakše dobijemo dozvolu [za tiskanje knjiga], prenesli smo tiskanje u Trst. Ondje su nam više knjiga dozvolili, ali su nam također činili velike poteškoće. Uveli su cenzuru na koju se je morala donesti knjiga nakon što je bila tiskana, a prije odobrenja nije smjela izaći. Na odobrenje morali smo čekati po više mjeseci. Tako su nam zadržavali kalendare, dok je prošlo vrijeme zgodno za rasprodaju. Jedna knjiga pripovijesti bila je zaplijenjena zato što su bila napisana imena hrvatskih auktora.“³³

Sljedećega su dana (20. ožujka) dostavili Komisiji shematizme Porečke i Pulske biskupije te pritom s petoricom članova Komisije vodili dvosatni razgovor. Nekoliko dana kasnije Milanović je u Trstu za potrebe rada Komisije dr. Moselyju predao primjerak shematizma Goričke biskupije. U zgradi sjemeništa u Pazinu Božo Milanović postavio je izložbu *Svjedočanstva o slavenstvu Istre* koju je pratio i katalog *Dokumenti o kulturi i nacionalnoj svijesti Slavena u Istri*.³⁴

Za Saveznike je bilo od presudnoga značenja utvrditi pravu volju ovdašnjega naroda jer i ona odražava etničku pozadinu. Za njih je bilo odlučno i da u tome procesu ne sudjeluje isključivo jugoslavenska politička

33 Prema pisanju Bože Milanovića, članovi su Savezničke komisije nakon audijencije neformalno razgovarali s jugoslavenskim oficirom za vezu, a kojemu su tom prilikom rekli da su trojica svećenika ostavila dubok dojam na njih.

34 Katalog je tiskan u tvrdome i mekome uvezu, u 350 primjeraka, „mjeseca marta 1946. u nakladi Oblasnog narodno-oslobodilačkog odbora za Istru u Narodnoj štampariji, Rijeka“. Također je bio tiskan i francuski prijevod kataloga *Svjedočanstva o slavenstvu Istre – Exposition des temoignages sur le caractere slave de l'Istrie* (Comité régional de libération nationale d'Istrie, Pazin, mars 1946.). Tomislav Galović, „Fučićevi rani tekstovi“, u: *Studia lexicographica*, god. 3, br. 1-2 (4-5), 2009., 88, 97. Nazivi su kataloga sljedeći: *Svjedočanstva o slavenstvu Istre*. Izložba, Pazin: Oblasni Narodno-oslobodilački odbor za Istru, mart 1946., 51 str. (= Katalog izložbe: Uvod, str. 7-15.; Katalog, str. 17-50.); *Exposition des temoignages sur le caractere slave de l'Istrie (dans le Seminaire episcopal)*, Comité régional de libération nationale d'Istrie, Pazin, mars 1946.

vlast jer su i od drugih društvenih čimbenika, posebno Crkve koja je bila najmjerodavnija, željeli dobiti potvrdu da zbiljski podržavaju priključenje Istre Jugoslaviji, što se čitavome Zapadu činilo nelogičnim i nevjerojatnim.³⁵ Zasigurno su najveći odjek (pa su izazvali i osupnutost) na Zapadu imala htijenja hrvatskoga svećenstva iz Istre da se priključe Jugoslaviji – državi koja je bila komunistička i prosovjetska te koja je u to vrijeme nemilosrdno progonila svećenstvo baš u Istri te nastojala pod svaku cijenu udaljiti narod od Crkve iskazujući prema njoj mržnju i netrpeljivost. Iz zapadnjačke perspektive, posebno u katoličkim zemljama i krajevima Europe, takva su se htijenja činila potpuno nelogičnima i apsurdnima jer je njima bilo logično nešto sasvim suprotno tome, tj. da katoličko svećenstvo iz Istre traži priključenje državi koja je katolička, poput Italije, u kojoj će Crkva imati primjeren status i ulogu u društvu. U jednome takvom razgovoru s katoličkim novinarom Walterom Eberhardom izrekao je Božo Milanović svoju najpoznatiju i najcitiraniju rečenicu, koja odražava samu bit htijenja hrvatskoga naroda i svećenstva iz Istre, da se državne granice određuju za stoljeća, a vlasti se mijenjaju.³⁶

U *Mojim uspomename* Milanović izrijekom spominje i razmatranja o plebiscitu. Među njima je zasigurno mislio i na inicijativu Franca Bevka, slovenskoga književnika i predsjednika izaslanstva Julijske krajine, koji je zastupao ideju o potrebi njegova provođenja radi dobivanja vjerodostojne slike o etničkome sastavu i okvirima budućega razgraničenja. U međunarodnome pravu pod plebiscitom se podrazumijeva izjašnjavanje stanovništva jednoga teritorija u kojoj državi želi biti. Međutim, prema Milanovićevim navodima, Bevk je pritom zanemario utjecaj 25-godišnje talijanske okupacije i propagande na stanovništvo, a posebno to da bi se takav plebiscit gotovo sigurno bio proveo ne u čitavoj Istri nego selektivno, samo u određenim njezinim dijelovima, što je predstavljalo velik i nekontroliran rizik za pouzdano utvrđivanje autentične volje čitavoga stanovništva i pronalaženje reprezentativnoga uzorka stanovništva gdje bi plebiscit trebalo provesti.³⁷

35 Milanović, *Moje uspomene*, 120.

36 Isto, 142-143.

37 Isto, 145.

ZAKLJUČAK

U procesima razgraničenja među državama, pa tako i ovoga među Jugoslavijom i Italijom, etnička linija jest načelan i opći koncept. Međutim, etnička linija shvaćena kao pravni fenomen, dakako, u sebi objedinjuje i određene političko-teritorijalne i strateške težnje, interese i pozicije koji su odraz vremena i odnosa postojećih u vrijeme uspostave razgraničenja. Etnička linija na određenome prostoru, pa tako i u naznačenoj prostornoj odrednici, u pravnome smislu može se apriorno različito shvaćati, o čemu svjedoči niz linija koje su kao prijedlozi razgraničenja u Istri izneseni, najprije od predsjednika Wilsona nakon Prvoga svjetskoga rata, zatim do četiriju različitih linija nakon Drugoga svjetskog rata: američke, britanske, francuske i sovjetske.

Uspostava etničkoga razgraničenja ne događa se *via facti* jer međudržavno razgraničenje nikada neće biti u cijelosti podudarno sa stvarnim etničkim stanjem, a pogotovo ne sa stvarnim mjesnim odnosima u određenoj uskoj prostornoj odrednici. Kao što pokazuje primjer Istre u prvoj polovici 20. stoljeća (ali i poslije, u povodu Memoranduma o suglasnosti iz 1954. i Osimskih sporazuma 1975. godine), uspostava etničke linije stvar je argumentacije, umješnosti održiva dokazivanja etničke strukture, dogovora, ali i teritorijalno-političkih, strateških i interesnih odnosa koji, nakraju, bivaju sankcionirani međunarodnim ugovorom.

Načelni koncept etničkoga razgraničenja u Istri u prvoj polovici 20. stoljeća treba strogo razlikovati od definiranja linije razgraničenja na terenu koje su provodile terenske komisije, a mogu podlijegati određenim strogo lokalnim okolnostima i njima uvjetovanim korekcijama.

Etnička linija kao kriterij razgraničenja u Istri ima svoju povijest, od idejnoga začetka koje je u međunarodnoj zajednici artikulirano posredstvom predsjednika Wilsona u povodu Prvoga svjetskog rata, do pokušaja njezina ostvarenja u mirovnome procesu nakon Drugoga svjetskog rata.

U Istri je na uspostavu razgraničenja nakon Drugoga svjetskog rata bitan utjecaj imalo iznošenje „etničke argumentacije“ od strane službenika Crkve jer, osim crkvenih matica otprije 1918. godine i dijecezanskih shematizama, nisu postojali cjeloviti i pouzdani podatci o slavenskome

elementu, njegovu udjelu i prostornoj rasprostranjenosti, što je bio odlučan čimbenik pri polaganju linije razgraničenja u prostoru. Na oblikovanje etničke linije neposredno ili posredno na neki način uvijek utječe i autentična većinska volja stanovnika. Kako je plebiscit bio odbačen, Saveznici su Crkvu, tj. istarsko svećenstvo kvalificirali kao skupinu i snagu koja takvu volju vjerodostojno izražava.

The ethnic line as criteria for demarcation of interstate boundaries in Istria in the first half of the 20th century

The ethnic line as criterion for demarcation of interstate boundaries is closely related to the concept of nation-state which itself is consistent with the concept of modern state (since the 1970s). In that sense, the ethnic line relevant in the interstate relations while dealing with the demarcation of boundaries could turn into a legal affair, which was relevant for our territories after the First and Second world war and represented an issue when considering the ethnic line as a criteria and concept for demarcation of boundaries undertaken in Istria and in the Northern Adriatic between the states of Yugoslavia and Italy, but it was also relevant in the resolving of the Adriatic question. In this paper, the ethnic line will be mostly qualified from the legal aspect, in relation to the state's attempt to include in its boundaries the territory of the majority ethnic group. These ideas found their way towards the international community and permeated more intensely its discourse because of Woodrow Wilson's engagement, punctually expressed in his "Fourteen Points". Nevertheless, the maturation and concretisation of that idea in the Adriatic area took a while, and it would be implemented in the Yugoslavian-Italian demarcation during the post-conflict peace process in 1946/1947. Taking into consideration the spatial traits of Istria, this paper follows, elaborates and analyses the ethnic line as a concept, contended and rejected after World War I and then, after the establishment of new political-military circumstances, accepted at the Paris Peace Conference in 1946/1947. The factors that influence the perception, argumentation and definition of that line diverge and concretise in the Istrian example, as do the challenges confronted by these processes and their participants. Finally, although it always strives to approach it as much as possible, the ethnic line is a legal criteria and principle that doesn't always completely coincide with the actual ethnic situation on the territory.

Key words: border, state, modern state, nation-state, demarcation, Istria, Italy, ethnic line

Kristina Riman

*Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
kristina.riman@unipu.hr*

Maja Verdonik

*Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet
mverdonik@uniri.hr*

Pripovijetke o djetinjstvu Janka Barlèa u slovenskoj periodici¹

Izvadak

U radu se promatraju tekstovi Janka Barlèa, hrvatskoga svećenika slovenskoga podrijetla koji je objavljivao tekstove za djecu i mlade u slovenskim časopisima *Vrtec* i *Angelček* od 1891. do 1895. godine. Koristeći se elementima autobiografskoga diskursa, Barlè opisuje svoje rodno mjesto, članove obitelji, susjede i prijatelje. Promatrane priče klasificirane su u nekoliko skupina te su analizirane s obzirom na tematske i motivske značajke kojima autor pripovijeda o svojem djetinjstvu i o svojim sjećanjima pomoću kojih oblikuje i prezentira osobni identitet, ali i predodžbe o zajednici u kojoj je odrastao.

Ključne riječi: djetinjstvo, sjećanja, pripovijetke, Janko Barlè, slovenski časopisi za djecu

1 Rad je nastao u sklopu međuinstitucijskoga projekta *Naracije djetinjstva u tvorbi kulturnog pamćenja i kolektivnih identiteta* (CIDKK-2019-03) koji se provodi u organizaciji Centra za istraživanje dječje književnosti i kulture u Zagrebu i partnerskih institucija: Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Učiteljskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci i Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli.

UVOD

Promatrajući dječje časopise iz suvremene perspektive, jasno je da se radi o periodičkim tiskovinama koje se bave predmetima dječjega interesa te oni šire svijet djetinjstva. Njima se brže i lakše uspostavlja komunikacija s čitateljem nego što je to slučaj s knjigama te se lakše i brže obrađuju djeci aktualne i zanimljive teme. Mnogi od dječjih časopisa sadrže kvalitetne tekstove, zabavne aktivnosti i aktualne informacije. Podržavaju naviku čitanja nudeći zanimljive priče i informativne članke.

Prvi hrvatski časopisi, koji su se javili u drugoj polovici 19. stoljeća, važni su za razvoj dječje književnosti u tome razdoblju jer su najustrajnije i najdosljednije poticali djecu na čitanje te su omogućavali piscima kontinuirano objavljivanje njihovih tekstova. Pokretači časopisa za djecu često su bili istaknuti i angažirani učitelji koji su se uz svoj temeljni posao bavili i književnim radom te su uglavnom pisali tekstove namijenjene djeci i mladima. U časopisima su bile zastupljene sve književne vrste, popularno pedagoško štivo koje se moglo upotrebljavati u nastavi, članci s različitih područja znanosti i zabavni sadržaji. U većoj ili manjoj mjeri podržavali su kršćansko usmjerenje prema svemu što je dobro, plemenito i kreposno, te su tiskani s ciljem poticanja ljubavi prema rodu i domu. Ističu se odgojni ciljevi koji dominiraju nad umjetničkim i vrlo često nisu usmjereni djeci već mladima.²

PRVI HRVATSKI I SLOVENSKI ČASOPISI ZA DJECU

Različite su bile okolnosti u kojima su se pokretali prvi časopisi za djecu i mlade u Hrvatskoj, međutim, može se ustvrditi da im je namjera bila slična: povećati fond tekstova za djecu i mlade te na taj način utjecati na dječju recepciju književnih i ostalih njima primjerenih publikacija. Prvi su se časopisi u Hrvatskoj počeli objavljivati na prostoru središnje

2 Više o tome u: Milan Crnković i Dubravka Težak, *Povijest hrvatske književnosti za djecu od početaka do 1955. godine*, Zagreb 2002.; Marijana Hameršak i Dubravka Zima, *Uvod u dječju književnost*, Zagreb 2015.

Hrvatske, što je u stanovitoj mjeri ovisilo o društvenim i političkim okolnostima. Naime, knjige pisane za dječju publiku bile su rijetke i teško dostupne pa su nedostatak književne riječi za mladu publiku u Hrvatskoj popunjavali hrvatski časopisi tiskani u Zagrebu, poput *Bosiljka*, *Smilja* i *Bršljana*.³

Slično se može ustvrditi za slovenske časopise koji su se javili na slovenskim prostorima u 19. stoljeću. Slovenska književna historiografija bilježi pojavu prvoga časopisa 1848. godine, a zajedničke su im karakteristike usmjerenost na književni odgoj mladih ljudi koji je uključivao buđenje i jačanje narodne svijesti. Kao i u Hrvatskoj, osjećala su se različita usmjerenja, katolička i liberalna, naročito u časopisima *Vrtec*⁴ i *Zvonček*⁵. U njima su bili zastupljeni svi književni rodovi, ali i neknjiževni tekstovi te zabavni sadržaji.

Uvidom u navedene hrvatske i slovenske časopise za djecu i mlade, možemo zaključiti da su slični u svojim koncepcijama s obzirom na to kako tretiraju književnost za djecu, odnosno s obzirom na to koje ideje propagiraju te stoga predstavljaju izvore za rekonstrukciju predodžbi koje su odrasli u tome periodu imali o djetinjstvu.⁶ Sličnosti u pristupu dječjoj književnosti i časopisima mogu se tumačiti društvenim i povijesnim

3 Nevio Šetić, „O periodičkom tisku za hrvatsku mladež u Istri početkom XX. stoljeća“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 43, br. 1, 2011., 249-263.

4 *Vrtec* je mjesečnik za djecu katoličkoga usmjerenja koji je izlazio od 1871. do 1944. godine. U to vrijeme na slovenskome području nije izlazio nijedan značajniji časopis za djecu, tako da je tada *Vrtec* bio najvažniji časopis za djecu. Njegov urednik bio je učitelj i dječji pisac Ivan Tomšić, brat Ljudevita Tomšića koji je u hrvatskoj uređivao dva dječja časopisa, *Zlatni orasi* i *Bršljan*. Ivan Tomšić je za časopis 1876. primio dva priznanja te ga je uređivao do svoje smrti. Nakon toga *Vrtec* su uređivali Anton Kržić i Josip Volc. *Vrtec* je sadržavao pjesme, pripovijesti, basne, poučne sastavke, igrokaze, zabavne sadržaje, glazbene priloge i sastavke iz područja prirodoslovlja. (Igor Saksida, „Vrtec“, u: *Enciklopedija Slovenije* 14, U-We, Dušan Voglar (ur.), Ljubljana 2000., 391-392.)

5 *Zvonček* je mjesečnik za djecu koji je izlazio od 1900. do 1939. Nastao je kao protuteža *Vrtecu*, a oko njega se okupila liberalno usmjerena mladež. *Zvonček* su uređivala dva urednika, učitelj i pisac za djecu i mlade Engelbert Gangl i poslije Pavel Karlin. *Zvonček* je bio bogato ilustrirani časopis u kojem su bili objavljivani književni i neknjiževni tekstovi. Od književnih tekstova objavljivane su pjesme, pripovijetke i igrokazi. Od neknjiževnih tekstova bili su zastupljeni sastavci iz prirodopisa, zemljopisa, povijesti i slično. Također, postojala je rubrika u kojoj su djeca postavljala pitanja, a urednik je odgovarao. (Saksida, „Zvonček“, u: *Enciklopedija Slovenije* 15, Wi-Ž, Voglar (ur.), Ljubljana 2001., 278.)

6 Više o povijesti djetinjstva u: Hameršak, *Pričalice. O povijesti djetinjstva i bajke*, Zagreb 2011.

okolnostima, kao i vrlo sličnim utjecajima s obzirom na to da se radi o istom kulturnom kontekstu Austro-Ugarske Monarhije.⁷

JANKO BARLÈ – UREDNIK SLOVENSKIH ČASOPISA ZA DJECU

Suradnici u časopisima za djecu najčešće su bili učitelji i drugi pedagoški djelatnici, a među njima je bilo i svećenika. Jedan od njih bio je Janko Barlè, hrvatski kanonik slovenskoga podrijetla koji je u hrvatskoj historiografiji poznat u prvome redu kao urednik časopisa *Sv. Cecilija*, dok je manje poznato da je pisao i književne tekstove.⁸ Iako se iz suvremene perspektive Barlèovi tekstovi ne mogu prepoznati kao štivo atraktivno dječjem recipijentu, oni ne odstupaju od uobičajene poetike razdoblja koju su njegovali hrvatski i slovenski dječji časopisi. U tekstovima namijenjenima mladima Barlè ne odступа od realističkoga prikaza dječje svakodnevnice, pri čemu su njegovi tekstovi uglavnom poučnoga karaktera, što je i bilo u fokusu časopisa koji su ih objavljivali. Velik broj tekstova napisanih za mlade nastao je na temelju Barlèova iskustva vlastitoga djetinjstva. Pritom se autor ne oslanja u velikoj mjeri na provjerljive činjenice već na subjektivni doživljaj svoje prošlosti te se u njima tek mjestimično mogu prepoznati elementi izvanknjiževne stvarnosti koji odražavaju stvarni Barlèov život.

7 Dragica Haramija, „Slovenska in hrvaška mladinska književnost“, *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, br. 69, 2018., 262-271.

8 Više o Janku Barleu u: Franc Križnar, „Janko Barle (1869. – 1941.) – život, rad i uspjesi (uz 150. godišnjicu rođenja)“, *Sveta Cecilija*, vol. 89, br. 3-4., 2019., 12-24., a o njegovu literarnome radu u: Kristina Riman, „Slovenski pisci u Hrvatskoj kao graditelji slovensko-hrvatskih odnosa“, *Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, br. 80, 2018., 43-64.; ista, „Literarizacija iskustva (ili stvarnosti) u Barlèovu putopisu *Put na Volajsko jezero*“, *Croatica Christiana periodica : časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilista u Zagrebu*, vol. 35, br. 68, 2011., 113-123.

BARLÈOV AUTOBIOGRAFSKI DISKURS U DJEČJOJ PERIODICI

Janko Barlè svoje je sjećanje na djetinjstvo opisivao u tekstovima objavljenima pod naslovom *Iz naše vasice*, tiskanima u slovenskome časopisu *Vrtec*, od 1891. do 1895. godine. U njima je Barlè opisao ruralnu sredinu u kojoj je odrastao i uz koju ga vežu brojna sjećanja. Sadržajno su ove pripovijetke bliske pripovijetkama pod naslovima: *Zimske podobice*, *Spomladanske podobice*, *Poletne podobice* i *Jesenske podobice*, objavljenima u časopisu *Angelček*,⁹ od siječnja do prosinca 1895. godine. Za razliku od pripovijedaka u *Vrtecu*, tekstovi u *Angelčeku* nisu pisani u prvome licu kao sjećanje već kao pripovijetke koje nisu oblikovane kao autobiografski diskurs. Osim u ovim ciklusima, Barlè elemente svojega djetinjstva naznačuje i u drugim tekstovima objavljenim u navedenim časopisima.

Djetinjstvo je jedna od najčešćih tema u dječjoj književnosti, stoga ne čudi da je Barlè, poput mnogih drugih autora književnosti za djecu, za temeljno polazište svojih pripovijedaka odabrao autobiografski diskurs. U njemu prikazuje ono što je karakteristično za to najranije životno razdoblje: bliskost s članovima obitelji, uranjanje u zavičajnu (ruralnu) sredinu, način života karakterističan za prostor u kojem živi, svjetonazor, sustav vrijednosti, osobe i jezik. Za Barlèa, kao i za druge autore „koji posežu za književnim tematiziranjem vlastita djetinjstva ili nekoga njegova segmenta djetinjstvo najčešće poprima kolekcionarsku funkciju jedinstvene ‘riznice priča’ podatne za bogata motivsko-tematska pretraživanja“.¹⁰ U izboru tema i motiva koje obrađuje, Barlè nerijetko otkriva neke od situacija uobičajenih za seosko djetinjstvo koje često reflektira pojedine elemente kulturalnoga sjećanja ističući vrijednosti zajednice u kojoj je odrastao.

9 *Angelček* je bio katolički usmjeren časopis koji je izlazio u Ljubljani od 1887. do 1901. godine. Pokretač i urednik časopisa bio je Anton Kržič. Kada je Kržič postao urednikom časopisa *Vrtec*, 1895. godine, časopis *Angelček* je postao prilog *Vrteca*, namijenjen najmlađoj publici. Časopis je od početka bio katolički usmjeren list s naglašenom odgojnom ulogom, a u tome je smjeru bio uređivan i *Vrtec*, od trenutka kada je dobio svoj prilog. (Marjana Kobe, „Angelček“, u: *Enciklopedija Slovenije* 1, A-Ce, Marjan Javornik (ur.), Mladinska knjiga, Ljubljana 1987., 79.)

10 Andrijana Kos-Lajtman, *Autobiografski diskurs djetinjstva*, Zagreb 2011., 54.

Navodeći u objavljenim tekstovima kulturalne vrijednosti, Barlè pridonosi stvaranju kolektivnoga sjećanja koje se odnosi na djetinjstvo u opisanoj slovenskoj seoskoj sredini.¹¹

Promatrani Barlèovi tekstovi ne čine homogenu cjelinu već se radi o pripovijetkama kojima je poveznica Barlèovo sjećanje na djetinjstvo i rodni kraj. Odabrane se tekstove može promatrati kao pseudoautobiografske narative¹² s obzirom na to da se autor koristi svojom prošlošću kao riznicom tema i motiva koje obrađuje, u prvome redu, iz svoje sadašnje, autorske perspektive. Priče su potaknute i organizirane oko nekoga događaja, osobe ili predmeta koji potiču pripovjedačevo sjećanje na neko od ranih životnih iskustava. S tim u vezi, pripovijetke se promatraju s obzirom na tri tematske cjeline. Prvu skupinu čine pripovijetke u kojima se opisuje kraj i okolnosti u kojima je Barlè živio. Drugu skupinu čine tekstovi u kojima piše o članovima svoje obitelji i drugim osobama iz svojega djetinjstva koje su mu, zbog svojega karaktera ili nekoga događaja, ostale u sjećanju. U treću su skupinu uvršteni tekstovi u kojima piše o djetinjstvu na selu, igrama i običajima iz svoje mladosti.

RODNI KRAJ I SJEĆANJE NA ZAVIČAJ

U prvoj priči pod naslovom *Iz moje vasice* Barlè opisuje svoje selo iz perspektive odrasle osobe, povratnika u malo selo u kojem nema nikakvih znamenitosti, ali mu svejedno predstavlja mjesto za koje je emotivno vezan: „Gledal sem velikanska mesta, obliskoval prijazne tržiče, sprehajal se po malih in velikih vaseh, a srce pripeljalo me zopet nazaj v domačo vasico. Saj vender nimam ničesar občudovati - nekoliko malih hišic, katere so se razpovrstile, kakor da bi je veter znosil skupaj po rebru našega hribca, kateri pa tudi ni Triglav, in pa mala, bela cerkvica dobi se tudi še

11 Max Saunders, „Life-Writing, Cultural Memory, and Literary Studies“ u: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Astrid Erll et al. (ur.) De Gruyter, Berlin – New York 2010., 333-343.

12 Kos-Lajtnan, *Autobiografski diskurs djetinjstva*, 2011.

dje drugje in vender sem si želel le domov, le domov.“¹³ Svoju ljubav prema rodnom selu objašnjava sjećanjima: „Človeka veže na domaći kraj največ spominov, zato mu je pa tudi tako ugoden in drag.“¹⁴ Barlè često u tekstovima ističe neke od značajki svojega sela pa tako naglašava da je u njemu jedva devetnaest kuća,¹⁵ ali da ono i nije najmanje u Sloveniji.¹⁶ Osim toga, opisuje i položaj svojega sela, kao i život u njemu: „(...) da je naslonjena naša vasica na prijazen holmec, s katerega se ponosno ozira doli po nalej ravnini, sredi katere se lesketa vijugasta Kolpa, meječ nas od sosednje Hrvatske.“¹⁷

Zavičaj u koji je Barlè smjestio likove opisan je prema stvarnim geografskim značajkama kraja u kojem je živio, a literarna nadogradnja očita je u njegovim lirskim opisima. Opisano sjećanje na selo i njegovu okolinu obilježeno je idealističkim odnosom prema uspomena na djetinjstvo pa seoska sredina, u kojoj je odrastao, predstavlja kulisu za iznošenje događaja iz djetinjstva, ali i za lirske opise prirode. Prikaz svojih sjećanja Barlè zaokružuje posljednjom pričom iz ciklusa *Iz naše vasice* primjećujući promjene u selu koje se odnose na stanovnike dok prostor doživljava kao mjesto koje budi, ali i čuva sjećanja od zaborava.¹⁸

OBITELJ I PRIJATELJI

U svojim tekstovima Barlè se sjeća prostora u kojima je boravio, ljudi koji su ga okruživali i anegdotalnih situacija u kojima se, uglavnom kao dijete, našao. Iako često spominje roditelje i obiteljsko okruženje, u promatranim je tekstovima više pozornosti posvetio starijim članovima obitelji. Majčina oca, djeda iz Toplica sjeća se po tome što je uvijek dolazio zimi i ostajao kod njih nekoliko dana. Sjeća ga se kao: „(...) velikega moža

13 Janko Barlè, „Iz naše vasice I, II“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1891., 156-161.

14 Isto, 157.

15 Barlè, „Iz naše vasice VIII“, *Vrtec*, br. 4, Ljubljana, 1. IV. 1892., 63-64.

16 Barlè, „Spomini“, *Vrtec*, br. 7, Ljubljana, 1. VII. 1888., 115-117.

17 Barlè, „Iz naše vasice IX“, *Vrtec*, br. 5, Ljubljana, 1. V. 1892., 63-64.

18 Hrvoje Mesić, *Baštinska kultura u pamćenju grada*, Zagreb 2019.

z bisagama na ramenu in z veliko palico v roci“.¹⁹ Djeda opisuje kao starca koji je svirao klarinet te je svojom svirkom uveseljavao brojne zabave u bližoj i daljoj okolici. Barlè piše i o svojem drugom djedu, kojega opisuje ovako: „Vesel možiček je bil najin stari oče. (...) In dober je bil, dober.“²⁰

Osim o članovima obitelji, Barlè je pisao i o ostalim žiteljima svojega sela. Tako piše o Robasovom Jožetu, pastiru s kojim je odlazio na pašu,²¹ opisuje seoskoga prosjaka Škriljanovog Matijca,²² oslikao je susjeda Matevžeka Cicifuja, veseljaka,²³ trgovca Hitreca,²⁴ staricu Katarinu,²⁵ gospodina Kolenca koji je Barlèa poticao u učenju,²⁶ vočara Gregoričevega Martina,²⁷ carskoga časnika Beroncelja,²⁸ djevojčicu Horvatovu Katicu,²⁹ siromašnoga, pobožnog seljaka Boginjskega Martina,³⁰ vlakovođu Kolaričevog Matijčka³¹ i maloumnoga Matesanovog Tineta.³²

Opisivao je i putnike, koji su u selo dolazili po raznim poslovima pa tako navodi „potujoče umetelnike“ koji su svirali na prijenosnim orguljama, „medvedarje“ koji su vodili sa sobom medvjede i pokazivali njihove vještine, a posebno je cijelom selu u sjećanju ostao dolazak cirkuskih umjetnika koji su se od ostalih izdvajali svojim izgledom i vještinama.

Opisujući ljude koje je svakoga dana susretao u svojem selu, kao i one koji su u njegovu sjećanju ostali zahvaljujući svojoj neobičnosti i rijetkom pojavljivanju, Barlè je oblikovao sliku sela koja nerijetko predstavlja dio kolektivnoga sjećanja. Bez obzira na to koliko opisani pojedinci bili okarakterizirani s obzirom na svoje specifičnosti, oni su stavljeni u kontekst

19 Barlè, „Iz naše vasice IV, V“, *Vrtec*, br. 12, Ljubljana, 1. XII. 1891., 187-195., 189.

20 Barlè, „Spomini“, *Vrtec*, br. 7, Ljubljana, 1. VII. 1888., 115-117.

21 Barlè, „Iz naše vasice I, II“, 158.

22 Barlè, „Iz naše vasice VI“, *Vrtec*, br. 1, Ljubljana, 1. I. 1892., 11.

23 Barlè, „Iz naše vasice VII“, *Vrtec*, br. 3, Ljubljana, 1. III. 1892., 45.

24 Barlè, „Iz naše vasice XXVII“, *Vrtec*, br. 1, Ljubljana, 1. I. 1895., 167-169.

25 Barlè, „Iz naše vasice XXV“, *Vrtec*, br. 8, Ljubljana, 1. VIII. 1895., 117-119.

26 Barlè, „Iz naše vasice XXIV“, *Vrtec*, br. 5, Ljubljana, 1. V. 1892., 87-79.

27 Barlè, „Iz naše vasice XX“, *Vrtec*, br. 12, Ljubljana, 1. XII. 1892., 198-199.

28 Barlè, „Iz naše vasice XVIII“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1893., 157-159.

29 Barlè, „Iz naše vasice XVII“, *Vrtec*, br. 8, Ljubljana, 1. VIII. 1893., 129-130.

30 Barlè, „Iz naše vasice XVI“, *Vrtec*, br. 5, Ljubljana, 1. V. 1893., 84-86.

31 Barlè, „Iz naše vasice XV“, *Vrtec*, br. 3, Ljubljana, 1. III. 1893., 46-48.

32 Barlè, „Iz naše vasice XII“, *Vrtec*, br. 7, Ljubljana, 1. VII. 1892., 110-112.

života u kojem predstavljaju tipove ljudi koji se mogu vidjeti u svakoj seoskoj sredini. Osvježenje i promjenu u uobičajenom seoskom životu predstavljaju zabavljači koji unose uzbuđenje, naročito među djecom, i često predstavljaju događaj koji se dugo vremena prepričava među seljanima.

DJETINJSTVO NA SELU

Neka Barlèova sjećanja mogu se smatrati anegdotama, tipičnima za svu seosku djecu, koje pripovijetkama daju poučan karakter. Autor stoga opisuje krađu trešanja u kojoj je vlasnik uhvatio djecu. Sjećanje je šaljivo jer je Barlè sa svojim prijateljima pregovarao s vlasnikom o broju udaraca šibom koje će dobiti. Na kraju ih je starac pozvao sutradan sebi, dozvolio im da jedu trešnje i poučio ih da mu krađa nije po volji, da mu smeta.³³ Isti motiv Barlè rabi i u tekstu *Poletne podobice*. Pripovijetka je razrađenija, ali je poruka teksta jednaka: ne smije se krasti već treba zamoliti pa će se dobiti.³⁴ Motiv krađe trešanja jedno je od čistih mjesta u djelima dječje književnosti koja prikazuju život seoske djece, i ne zadržava se samo na tome voću pa tako Barlè opisuje i krađu bundeva.³⁵ Mnoge dječje igre mogle su završiti tragično te Barlè opisuje situaciju u kojoj je, s prijateljem, barkom otišao na rijeku gdje su se skoro utopili.³⁶ Osim toga, Barlè opisuje i nepodopštine koje je napravio u školi i za njih bio primjereno kažnjen. Sva je ta sjećanja zapisao kao opomenu dječjim čitateljima o tome kakvi ne smiju biti.³⁷

Posebna sjećanja Barlèa vežu uz običaje povezane s katoličkim blagdanima. Autor opisuje pripreme za izradu jaslica pred Božić, koje su počinjale nabavkom materijala koji im je za to bio potreban. Putujući trgovac došao bi u njihov dom i nudio svoje proizvode, a djeca su se veselila

33 Barlè, „Iz naše vasice I, II“, 161.

34 Barlè, „Poletne podobice I“, *Angelček* br. 6, Ljubljana, 1. VI. 1895., 84-88.

35 Barlè, „Spomini“, *Vrtec*, br. 7, Ljubljana, 1. VII. 1888., 115-117.

36 Barlè, „Iz naše vasice XIV“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1892., 158-159.

37 Barlè, „Iz naše vasice XXI“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1894., 166-168.

papiru koji bi kasnije izrezivali u obliku anđela i drugih božićnih ukrasa. Na Badnjak bi Barlè s ocem otišao po jelku u šumu, a nakon kićenja stana, pomolili bi se, poškopili i pokadili dom i pjevali. Prije ponoći odlazilo bi se na ponoćku.³⁸ Barlè opisuje i blagdan sv. Nikole, koji prethodi Božiću, a koji mu je ostao u sjećanju zbog darova koje su djeca dobivala na tanjurima ostavljenima na stolu.³⁹ Opisuje se i običaj tepežkanja,⁴⁰ dana u kojem djeca smiju udarati odrasle zato da onaj kojega se *tepežka* bude zdrav i krepak.⁴¹

Barlè izdvaja i svoju krizmu sjećajući se biskupa koji je vodio obred i sebe toliko uzbuđenoga da se nije mogao sjetiti svojega imena. Međutim, puno veću pozornost posvećuje zbivanjima nakon obreda. Skrušeno priznaje da je kupio veliku količinu slatkiša na sajmu koji se nalazio oko crkve, koje nije podijelio s mlađom braćom i sestrama već je jeo dok mu nije pozlilo, nakon čega je dugo vremena proboravio u postelji te su svi mislili da nikada neće ozdraviti.⁴² Riječ je o jednoj od rijetkih referenci koje se mogu nedvojbeno povezati s Barlèovim životom. Godine 1886. obolio je od trbušnoga tifusa, od kojega se oporavljao četiri mjeseca,⁴³ pa se ova referenca može smatrati pozivanjem na taj događaj u autorovu životu, iako je stavljena u bitno različiti kontekst. Situaciju iz stvarnoga života oblikovao je u poučnu priču u kojoj, posredno, bolest objašnjava kaznom za lakomost i sebičnost.

Barlè u svojim sjećanjima opisuje i sezonske poslove koji su se odvijali na selu i ističe dvorište kao polovicu svijeta tadašnje seoske djece, a životinje koje u njemu žive kao veliko blago svake obitelji.⁴⁴ Opisuje rad na polju i druženje u kojem su sudjelovala i djeca,⁴⁵ košnju,⁴⁶ svinjokolju i izradu mesnih prerađevina.⁴⁷

38 Barlè, „Iz naše vasice IV, V“, 195.

39 Barlè, „Iz naše vasice XXIII“, *Vrtec*, br. 1, Ljubljana, 1. I. 1895., 27-28.

40 Običaj je poznat u slovenskoj tradiciji, a tumači se kao prigoda da se djeca 28. prosinca do 9 sati ujutro osvete odraslima za batine koje bi dobili tijekom godine (usp. Niko Kurent, *Praznično leto Slovencev: Zima*, Mohorjeva družba, Celje 1971.).

41 Barlè, „Iz naše vasice VI“, 12-13.

42 Barlè, „Iz naše vasice IX“, 63-64.

43 Križnar, „Janko Barle (1869.-1941.) – život, rad i uspjesi“, 14.

44 Barlè, „Iz naše vasice XXII“, *Vrtec*, br. 11, Ljubljana, 1. XI. 1894., 186-189.

45 Barlè, „Iz naše vasice XXVI“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1895., 149-151.

46 Barlè, „Iz naše vasice XIII“, *Vrtec*, br. 8, Ljubljana, 1. VIII. 1892., 126-128.

47 Barlè, „Iz naše vasice VIII“, *Vrtec*, br. 3, Ljubljana, 1. III. 1892., 45-47.

U svojim sjećanjima Barlè opisuje i igračke kojima se igrao. Jednu priču posvećuje igračkama u obliku konja, koje je imao u djetinjstvu, pri čemu opisuje i simboličku igru – korištenje grane kao zamjene za stvarnoga konja.⁴⁸ Prave igračke bile su rijetkost te se Barlè relativno rijetko poziva na taj aspekt djetinjstva, posebno stoga što primarna aktivnost djece nije bila igra nego pomoć odraslima u radu.⁴⁹

Promatrajući sjećanja u kojima Barlè govori o svojem djetinjstvu, može se zaključiti da autor opisuje uobičajen život nestašnoga seoskoga djeteta prikazan kao dio seoskoga života, među seoskim stanovništvom koje svoju svakodnevicu provodi u radu na poljima. Barlè se prisjeća svojih nestašluka, koji su dio dječjega odrastanja, i promatra ih iz perspektive odrasle osobe. Pritom se mjestimično može uočiti nostalgija za djetinjstvom, ali mnogo češće Barlè rabi opisane situacije kao mogućnost poučavanja. S jedne strane, autor sjećanja iznosi s namjerom da suvremenoj mladeži pruži uvid u svoje djetinjstvo proživljeno na selu, pri čemu oslikava njegove stanovnike i stavlja ih u situacije tipične za ruralni život u kojem su zajednički sudjelovale sve generacije. S druge strane, koristi se svakom prigodom da savjetuje mladoga čitatelja, u skladu s procjenom koju ima kao odrasla osoba, što je od njegovih postupaka u prošlosti bilo primjereno i uzorno, a što nije.

ZAKLJUČAK

Kao suradnik u slovenskim časopisima za djecu i mlade, Barlè je objavio velik broj tekstova koje je najčešće oblikovao kao svoja sjećanja na djetinjstvo. Promatrajući odabrane tekstove može se zaključiti da Barlè u njima opisuje ruralnu sredinu u kojoj je odrastao, ističući pojedine situacije i karaktere koji ga podsjećaju na djetinjstvo.

48 Barle, „Iz naše vasice III“, *Vrtec*, br. 10, Ljubljana, 1. X. 1891., 173-175.

49 Suzana Leček, „Nismo meli vremena za igrati se...- Djetinjstvo na selu (1918. – 1941.)“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, vol. 30, br. 1, 1997., 209-244.

S obzirom na informacije koje donosi u pripovijetkama, teško je provjeriti pojedine autobiografske elemente, posebno stoga što se radi o romansiranim sjećanjima kojima Barlè u prvome redu želi naglasiti moralni aspekt pojedinih zbivanja, a seosku sredinu prikazati kao idilični prostor djetinjstva. Opisujući pojedine epizode iz mladosti, Barlè prikazuje djetinjstvo onakvo kakvim ga on pamti. Pritom prenosi svoja sjećanja publici ističući igre koje su djeca igrala i naglašavajući povezanost igre sa svakodnevnim zadacima koje su obavljali.

Pripovijedanjem o vlastitome iskustvu Barlè otkriva i vlastiti identitet. Odrasla osoba, koja u trenutku pisanja tekstova živi u hrvatskoj metropoli, s nostalgijom se prisjeća razdoblja života u Sloveniji. Maleno selo u kojem je odrastao autor opisuje kao zajednicu vrijednih ljudi koji su živjeli u skromnim uvjetima, snažno obilježeni pripadnošću katoličkoj vjeroispovijesti. Pojedini likovi ističu se temeljem posebnosti njihova karaktera ili odnosa prema djeci, a u svima se mogu prepoznati vrijednosti koje se odnose na religiju, rad i obrazovanje. Pritom je vjera u Boga često povezana s moralno ispravnim postupcima i općeljudskim vrijednostima s kojima je primjereno upoznati mlade čitatelje.

Osobna perspektiva polazište je za oblikovanje kolektivnoga sjećanja slovenske seoske zajednice (koja se u velikoj mjeri odnosi i na hrvatsku, s obzirom na to da Barlè opisuje pogranično područje koje je na regionalnoj razini povezanije, nego što su to bili pojedini hrvatski krajevi međusobno) u kojoj se ističu vrijednosti i danas prisutne u ruralnim dijelovima Slovenije. U okviru romansirana individualnoga iskustva Barlè tek povremeno ubacuje motive koji se mogu neposredno povezati s njegovim životom na način kojim svoj doživljaj oblikuje u skladu s temeljnim idejama svojih tekstova. Usto svakako treba uzeti u obzir činjenicu da je Barlè svoje tekstove oblikovao u skladu s poetikom književnosti za mlade te se, s obzirom na to, čini logičnim što je odstupao od točnih biografskih podataka.

Barlèov je stil pisanja karakterističan za književnu produkciju tekstova 19. stoljeća namijenjenih djeci i mladima, posebno tekstova objavljivanih u časopisima. Pritom je recepcija njegovih tekstova neupitna u razdoblju u kojem su nastali, što se ne može tvrditi i za njihovu suvremenu recepciju s obzirom na promijenjeni horizont očekivanja prisutan u suvremenim

tendencijama književnosti za djecu i mlade. Može se zaključiti da Barlèove tekstove treba u prvome redu sagledavati kao predodžbu djetinjstva, onakvog kakvo je ostalo zabilježeno u autorovu sjećanju.

Short stories about childhood by Janko Barlè in the Slovenian periodicals

The organized publishing of texts for children and teenagers in the Croatian and Slovene area started with magazines that were published during the second half of the 19th century. During that time, teachers and priests were often writing children-intended texts, among which Janko Barlè (1869 – 1941) stands out, a priest that at the same time wrote for Croatian and Slovene audience.

The paper analyses and classifies selected Barlè's texts for children and teenagers, published in the old magazines *Vrtec* and *Angelček*. In his texts Barlè describes the rural environment where he grew up and that brought him back many memories. According to the topics, the selected short-stories were divided into three groups: the ones that talk about the area and the circumstances in which the author grew up and lived, the ones that talk about family and friends and the ones about childhood. Even though it is not possible to verify the autobiographical elements in the Barlè short stories, we accept the author's indication, according to which they portrait his own memories. Barlè transfers his personal perspective onto others, which brings to a collectivization of personal experience that provides the basis for a collective memory and creating of notions about childhood in the Slovene, but also in the Croatian area in the second half of the 19th century.

Barlè's style is characteristic for the literary production of children and teenage texts of that time. The reception of his texts is undoubted for the time in which they were created, which we cannot claim for the contemporary reception given the changed horizon of expectations present in the contemporary literary tendencies for children and teenagers. In conclusion, Barlè's texts should be seen in the context of childhood history, whereby they offer a picture of childhood as recorded in the writer's memory.

Key words: childhood, memories, short stories, Janko Barlè, Slovene magazines for children

Dolores Butić

*Sveučilište u Zadru, Centar za strane jezike
dbutic@unizd.hr*

Hrvatski fonemi u djelu *Obsidio Iadrensis*

Izvadak

U radu se istražuju hrvatski fonemi u djelu *Obsidio Iadrensis* anonimnoga autora o mletačkoj opsadi Zadra 1345./1346. godine, koje se smatra jednim od najvrjednijih pripovjednih izvora za poznavanje hrvatske povijesti 14. stoljeća. Istraživanje je provedeno na zagrebačkome rukopisu iz 1532. godine, kao najstarijoj sačuvanoj potvrdi nepostojećega i pretpostavljenoga arhetipa, uz konzultaciju vatikanskoga (17. st.) i Frauenbergerova prijepisa (18. st.), te Lučićeva (1666.) i Schwandterova (1747.) tiskanoga izdanja. Rezultati istraživanja pokazali su da hrvatski fonemi potvrđeni u antroponimima i toponimima, koji se navode u *Opsadi*, uglavnom nemaju dosljedno provedenu grafiju, pa pojedini fonemi imaju i po nekoliko grafija, dok se grafije različitih fonema preklapaju. Pomoć u pisanju hrvatskih fonema tražila se i na Apeninskome poluotoku. Istraživanje osobitosti u pisanju hrvatskih fonema, koje nisu uobičajene za zadarsko područje u 14. stoljeću, moglo bi pomoći u rješavanju pitanja vremena i načina nastanka zagrebačkoga rukopisa.

Ključne riječi: hrvatski fonemi, kasni srednji vijek, *Obsidio Iadrensis*, srednjovjekovni Zadar

UVOD

U radu se istražuju hrvatski fonemi u kasnosrednjovjekovnome djelu *Obsidio Iadrensis* o mletačkoj opsadi Zadra 1345./1346. godine, koje se prema mišljenju povjesničara smatra jednim od najvrjednijih pripovjednih izvora za poznavanje hrvatske povijesti 14. stoljeća, te jednim od malobrojnih, ali kvalitetnih djela našega predrenesansnoga razdoblja.¹ U djelu se opisuje mletačka opsada grada, koja je uslijedila nakon što su se Zadranici priklonili hrvatsko-ugarskom kralju Ludoviku I., istovremeno očekujući od njega pomoć u sukobu s Mlečanima. Kralj je došao s velikom vojskom do grada, nije uspio pobijediti i povukao se ostavivši Zadranice u opsjednutome gradu. Stanovnici su se junački branili, ali su ih glad i nestašica shrvali i bili su primorani ponovo se predati u vlast Venecije. Ta borba za Zadar, koji je bio značajna kulturna, ekonomska i politička točka na istočnoj obali Jadrana, bila je, gledajući u širem kontekstu, borba za prevlast na Mediteranu, a Venecija je tada bila najjača vojna i ekonomska sila.²

O djelu nemamo nikakvih podataka osim onih koje nam nudi ono samo; ne zna se tko, kada, gdje i za koga je napisao ovaj tekst koji je nastao po narudžbi, kako navodi anonimni autor u pismu nepoznatome naručitelju pod naslovom *Epistola auctoris ad illum, pro cuius rogatu presens opus est editum*,³ koje je uvršteno u djelo između prologa i početka opisa događaja. Ni izvorni rukopis nam nije sačuvan već samo tri prijepisa: najstariji iz 1532. godine poznat kao „zagrebački rukopis“ koji potpisuje Franciscus

1 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976., 216.; Nada Klaić i Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976., 338.; Neven Budak, „Obsidio Iadrensis kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse“, *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, 23 (1983/84), 353.

2 Olga Perić, „Opsada Zadra (1345–46) u dvije latinske verzije: zadarskoj i venecijanskoj“, *Živa antika*, 57 (2007.), br. 1-2, 53.

3 „Autorovo pismo onome na čiju molbu je izdano ovo djelo“ (I, 2, 119: prijevod primjera koji se navode u ovom radu preuzet je iz: *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra*, rukopis Veljka Gortana, Branimir Glavičić i Vladimir Vratović (prir.), *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. 54, *Scriptores*, vol. 6 (2007.), a oznake se odnose na knjigu, poglavlje i stranicu na kojoj se primjer nalazi, te stranicu zagrebačkoga rukopisa čiji je faksimil priložen kritičkom izdanju).

de Fumatis⁴ čuva se u Arhivu HAZU-a, zatim vatikanski rukopis prema kojem je Ivan Lučić prvi štampao tekst 1666. godine u Amsterdamu te prijepis iz 18. stoljeća zadarskoga bibliotekara i starinara Domenika Ignacija Frauenberga koji se čuva u Znanstvenoj knjižnici u Zadru. Godine 1747. djelo preuzima i tiska Schwandtner, a Branimir Glavičić i Vladimir Vratović su prema rukopisnoj ostavštini Veljka Gortana priredili dugoočekivano kritičko izdanje djela 2007. godine.⁵

Na važnost Opsade kao historijskoga izvora prvi je upozorio Franjo Rački 1864. godine te je iznio mišljenje o vremenu nastanka djela ograničivši ga godinama 1347. i 1356., smatrajući da bi pisac kao pristaša anžuvinske politike zasigurno spomenuo ponovno izbijanje sukoba oko Dalmacije da je u to vrijeme bio živ ili da djelo nije bilo dovršeno. Kao mogućega autora oprezno je naveo zadarskoga nadbiskupa Nikolu Matafara koji je sudjelovao u opisanim događanjima. Dosadašnje istraživanje⁶, u

4 Prezime *Fumatis* u zagrebačkome je rukopisu napisano iznad precrtanoga prezimena *Chrysogonis*.

5 Postojeći rukopisi i izdanja: Franciscus de Fumatis, *Rukopis prijepisa djela Obsidio Iadrensis* („zagrebački rukopis“ iz 1352. godine), Arhiv HAZU-a, Zbirka kodeksa, sign. II. a 35, fol. 2-78.; Ioannes Lucius, *Obsidio Iadrensis* („vaticanski rukopis“ – Lučićev čistopis), Biblioteca Apostolica Vaticana, Zbirka rukopisa, sign. Ms. 6958, fol. 2-52.; Ioannes Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami, 1666., „Obsidionis Iadrensis libri duo“, 387-422.; Ispravci za *Obsidio* u *Inscriptiones Dalmaticae*, Venecija 1673.; Domenico Ignazio Frauenberger, *Rukopis prijepisa djela Obsidio Iadrensis* (XVIII. st.), Znanstvena knjižnica Zadar, Zbirka rukopisa, sign. Ms. 735, 4-288.; *Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra*.

6 Za dosadašnje istraživanje djela *Obsidio Iadrensis* vidi: Franjo Rački, „Dva ljetopisa o obsjednuću grada Zadra god. 1345.–46.“ (1864.), *Književnik, I* (1864.), br. 1, 557-562.; *Hrvatski latinisti*, sv. I, V. Gortan (priř.), *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, Zagreb 1969./1970., 84-111.; Gortan, „Obsidio Iadrensis (Opsada Zadra)“, *Umjetnost riječi* 14 (1970.), br. 1-2, 101-106.; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*; Klaić – Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*; Budak, „Obsidio Iadrensis kao povijesno i književno djelo naše predrenesanse“; Perić, „O autorstvu djela Obsidio Iadrensis“ u *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve: zbornik radova sa znanstvenog skupa o 1700. obljetnici mučeništva sv. Štošije (Anastazije)*, Zadar 2009., 295-297.; Perić, „Opsada Zadra (1345–46) u dvije latinske verzije: zadarskoj i venecijanskoj“; Zoran Ladić, „O nekim aspektima uloge crkve u zbivanjima opisanim u djelu Obsidio Iadrensis“ u *Sedamnaest stoljeća zadarske Crkve*, 277-291.; Sandra Begonja, „Srednjovjekovno djelo Obsidio Iadrensis / Opsada Zadra kao povijesni izvor za prikaz vojnopolomorske moći Venecije u 14. stoljeću“ *Povijesni prilozi* 47 (2014.), 81-141.; Dolores Butić, *Jezične i stilске osobitosti djela Obsidio Iadrensis*, Magistrarski rad, Zadar 2007.; ista, „O leksiku djela Obsidio Iadrensis“, *Annales. Series Historia et Sociologia* 22 (2012.), 439-446.; ista, „Natprirodno u djelu Obsidio Iadrensis“, u: *ZFD 7: zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Zadarski filološki dani održanog u Zadru i Biogradu na Moru* 22. i 23. rujna 2017., Zadar 2019., 155-173.; ista, „Neke jezične i paleografske osobitosti djela Obsidio Iadrensis“, u: *Jezik i um: zbornik radova s*

čijem je središtu bilo pitanje autorstva, nije dalo konkretne rezultate, osim odbacivanja ove formulirane pretpostavke o Matafarovu autorstvu zbog nedostatka filoloških dokaza, nakon jezične analize *Opsade* i usporedbe s jedinim sačuvanim Matafarovim djelom *Thesaurus Pontificum* koje je provela Olga Perić.⁷ Time je istraživanje djela vraćeno na početak: *Obsidio Iadrensis* djelo je anonimnoga autora.

O velikoj želji Mlečana da ponovo dobiju Zadar i veselju zbog osvajanja grada svjedoči velika Tintorettova slika iz druge polovice 16. stoljeća natpisom *Vittoria dell'esercito veneziano contra gli Ungheresi per la conquista di Zara 1346.*, koja se nalazi u Duždevoj palači. Sačuvano je još jedno povijesno djelo o tome dramatičnom događaju koji Rački⁸ naziva *Cronica Jadertina*, a Gortan⁹ *Chronica Jadratina* ili *Chronica Iadrensis*. Taj se protuzadarski tekst, koji veliča pobjedu Venecije u rukopisu nepoznatoga autora iz 15. stoljeća, nalazi u Biblioteci Marciani, a knjižničar Jacopo Morelli objavio ga je u talijanskom prijevodu 1796. godine. Gherardo Ortalli i Ornella Pittarello objavili su djelo 2014. godine.¹⁰

Istraživanje se temelji na zagrebačkome rukopisu iz 1532. godine kao najstarijoj potvrdi djela uz konzultaciju vatikanskoga i Frauenbergerova rukopisa te Lučićeva i Schwandtnerova tiskanoga izdanja s napomenom da ortografskoj analizi *Opsade* ipak treba pristupiti s oprezom jer se radi o prijepisu teksta, a ne o izvornome rukopisu.

međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku održanog od 3. do 5. svibnja 2018. u Rijeci, Rijeka 2019., 321-336.

7 Perić, „O autorstvu djela *Obsidio Iadrensis*“, 292-293., 296-297.

8 Rački, „Dva ljetopisa o obsjednuću grada Zadra god. 1345.–46.“, p. 558.

9 Gortan, „*Obsidio Iadrensis (Opsada Zadra)*“, 104.

10 *Cronica Jadertina. Venezia – Zara, 1345 – 1346*, Gherardo Ortalli – Ornella Pittarello (ur.), Venezia 2014.

PISANJE HRVATSKIH FONEMA U DJELU *OBSIDIO IADRENSIS*

DENTOPALATALNA AFRIKATA /ć/

U *Opsadi* je za dentopalatalnu afrikatu /ć/ dosljedno provedena mletačka grafija *ch* i to u antroponimima *Svačić*, *Banić*, *Šubičević* i *Lacković*:
Vladislava, relicta Neliptii generationis Suadch¹¹
comes Paulus Banich seu generationis Subichieuch¹²
per voiuodam Laçchouich¹³
 te u toponimu *Bihać*:
in fines Bihach¹⁴
in dictis metis Bihach¹⁵.

U vaticanskom je rukopisu zabilježeno *Lacchouich*, u Lučićevu tisanom izdanju *Voyvodam Laccohovich*, a kod Schwandtnera *Vayuodam Laczkouich*. Toponim *Bihać* je u Frauenbergerovu prijepisu *Bihaçz*, a u vaticanskom rukopisu, Lučićevu i Schwandtnerovu izdanju se uz *Bihach* javlja i oblik *Bihachi*. U zagrebačkom je rukopisu zanimljiva potvrda *a finibus Bihacii*.¹⁶ Skok bilježi da naši dokumenti pišu dentalnopalatalnu afrikatu /ć/ koja se približava palataliziranom *t'* – na tri načina: kao *k* (*Biaki*, *Vekemiro*, *Uilkiki*, *Dabriky* zbog sličnosti sa starodalmatinskim refleksom *c* ispred *e*, *i* – *kimike* za *cimice*), zatim kao *t* (*Petriti*, *Grubiti*, *Stepaniti* jer je naše dalmatinsko *ć* upravo paltalizirano *t*) i kao *g* ispred *i* (u četiri plurala starohrvatskih porodičnih imena *Kacigi*, *Cudomirigi*, *Mogorovigi*, *Subigi*, a početkom 14. stoljeća javlja se grafija bez dočelnoga *i* npr. *Draginig* pored mletačke grafije na *-ich*).¹⁷

11 „Vladislava, udovica Nelipca, od roda Svačića“, I, 3, 121.; fol. 04v

12 „knez Pavao Banić iz roda Šubića“, I, 4, 127.; fol. 07v

13 „osobito vojvoda Lacković“, II, 9, 241.; fol. 57v (prezime je zapisano *Lachouich*, dok je ç dopisano ispod običnoga *c*)

14 „do područja Bihaća“, I, 4, 127.; fol. 07r

15 „u području Bihaća“, I, 4, 127.; fol. 07r

16 „bihaćko područje“, I, 5, 135.; fol. 11v

17 Petar Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, knjiga

DENTALNA AFRIKATA /č/

U *Opsadi* su potvrđeni primjeri pisanja dentalne afrikate /č/ pred palatalnim vokalima *i*, *e* s talijanskom grafijom *ci*, *ce* i to u toponimu *Brgačelj vrh* te u antroponimima *Črne* (uz *Cerne* pisano i *Ene*,¹⁸ ali se vjerojatno radi o pogrešci prepisivača) i *Svačić*:

*in loco vocato Briacel verh*¹⁹

*Cerne de Fanfogna*²⁰

*Cerne de Fanfogna*²¹

Vladislaua relictia Neliptii generationis Suadcich.

U antroponimu *Šubićević* nije dosljedno provedena talijanska grafija *ce*, već *chie*:

comes Paulus Banich seu generationis Subichieulich

kod *Nelipčiča* je zadržana grafija *ti*:

*relictia Neliptii*²²

*filius Neliptii*²³

dok je u toponimu *Klokoč* potvrđena grafija *t*:

*Clochoť*²⁴.

U vaticanskome rukopisu, te Lučićevu i Schwandtenorovu izdanju zabilježeno je *Briacel Varh*, dok je antroponim *Ene* umjesto *Cerne* na istome mjestu potvrđen kod Lučića i Schwandtnera. Skok bilježi da sastavljači naših dokumenta razlikuju *č* i *ć* te za *č* pišu jednostruko *z* među vokalima (npr. *Brataaza*) i poslije konsonanta (npr. *Subbenzani*), dvostruko *zz* među vokalima da bi označili prethodni naglašeni slog (npr. *Metazza*), pred palatalnim vokalima *e*, *i* latinizatori se drže talijanske grafije *c* (kao odstupanja od toga pravila navodi nadimak *Zerni* u kojem se *c* piše kao *č* ispred *a*, te *Uilkiki* gdje se za *č* piše *k*), a pisanje našega *č* na latinski način

XXV., Zagreb 1915., 238-239.

18 II, 2, 207.; fol. 46r

19 „na mjestu zvanom Brgačelj vrh“, I, 14, 161.; fol. 21v

20 „Črne Fanfonja“, I, 17, 167.; fol. 25

21 II, 7, 231.; fol. 54v

22 „udovica Nelipca“, I, 3, 121.; fol. 04v

23 „sin Nelipčev“, I, 3, 123.; fol. 05v

24 I, 5, 227.; fol. 53v

kao *ti* Skok tumači analogijom prema riječi *račun* (lat. *rationem*).²⁵ U djelu *Historia Salonitana* potvrđena je i grafija *gi* (*Suagium*).²⁶

DENTALNA AFRIKATA /c/

U *Opsadi* je za dentalnu afrikatu /c/ potvrđena grafija *c* u toponimima *Cetina* i *Ostrovica* te u antroponimu *Calcina*:

*in Cetina*²⁷

*Ostrouicam*²⁸

*opidum Ostrovice*²⁹

*Marinus de Calcina*³⁰

zatim grafija *çc* i *ç* u antroponimima *Lacković* i *Škrbec*:

per voiuodam Laçckouich

Ioannem de Scherbec,³¹

grafija *z* u antroponimu *Petrico*:

*et vltimus Thomas Iacobi de Petrizo*³²

te grafija *ch* u etniku *Bošnjaci*:

Bosgnachi.³³

Kod Frauenbergera je potvrđen oblik *Ostrouicam*, u vaticanskome rukopisu i kod Schwantnera *Ostrouizam*, a kod Lučića *Ostrovizam*. Za razliku od zagrebačkoga rukopisa sve ostale potvrde djela bilježe grafiju *Scherbec*. Ovdje možemo napomenuti da u djelu nije dosljedno provedena

25 Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, 238-239.

26 Perić, „Neke jezične osobitosti djela «Historia Salonitana»“, *Živa antika* 32 (1982.), 102.

27 I, 4, 127.; fol. 07v

28 I, 4, 127.; fol. 07v

29 I, 4, 127.; fol. 07v

30 „Marin Calcina“, II, 18, 283.; fol. 74v

31 „Ivan Škrbec“, II, 14, 263.; fol. 65v

32 „i posljednji Toma Jakovljević Petrico“, I, 7, 141.; fol. 13v

33 II, 8, 235.; fol. 55v

grafija za fonem /k/ (*Varicassis*³⁴, *Corbauia*³⁵ *Clissam*, *Clissa*³⁶, *Scardonam*, *Scardona*³⁷, *in fines Clochot*, *Laçckoouich*, *Schrbeç*, *Tnini castrum*³⁸, *ad partes Tnini*³⁹). Antroponim Karlo pisan je grafemom *k* (*Karolus*, *Krolus*, *Kroli*, *Krolo*)⁴⁰ jedino u zagrebačkome rukopisu, dok su u ostalim prijepisima i izdanjima prisutni oblici *Carolus* i *Caroli*. U zagrebačkome rukopisu potvrđen je i jedan primjer s grafemom *c* (*Carolus*)⁴¹ u govoru neimenovanoga građanina koji hrabri Zadrane i potiče ih da se priklone kralju Ludoviku.

Starodalmatinsko romansko *s* razvilo se iz *c* i *č*, stoga se uzima da u 11. stoljeću splitski Romani u svome govoru nisu razlikovali *c* i *č* nego su oba glasa izgovarali kao afrikatu *c* (kao i danas u nekim mjestima Kvarnera i Primorja, uključujući i Pag), stoga naši dokumenti nemaju posebnih grafema za ove hrvatske glasove ispred *a* (*o*, *u*), a za *c* ispred *e* i *i* latinizatori su našli uzor u romanskim grafijama na Apeninu i pisali *c*, iako se nisu uvijek konzekventno držali latinskoga uzusa.⁴² U hrvatskim su izvorima potvrđene grafije s jednostrukim *z* kad se radi o sufiksu *-by* › *-ac* (npr. *Bollezo*) i sufiksu *-ica* (npr. *Gribiza*), zatim grafije s dvostrukim *zz* (npr. *Ualizze*), dvostrukim *ss* (npr. *Dragisse*)⁴³ i *t* ispred *i* u hijatu (*politianus*).⁴⁴

34 II, 6, 231.; fol. 54v i II, 18, 283

35 I, 3, 125.; fol. 05v

36 I, 4, 127.; fol. 07v

37 I, 4, 127.; fol. 07v

38 I, 3, 121.; fol. 04v

39 I, 3, 125.; fol. 06v

40 I, 3, 121.; fol. 04r; I, 9, 145.; fol. 15 v; I, 9, 147.; fol. 16r; I, 10, 151.; fol. 17v

41 I, 9, 145.

42 Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, 239.

43 Isto, 238.

44 Perić, „Neke jezične osobitosti djela ‘Historia Salonitana’“, 101.

PALATALNI FRIKATIV /š/

U *Opsadi* su za palatalni frikativ /š/ zastupljene varijante s jednostrukim *s* u antroponimima *Šubičević*, *Uršulinov*, *Škrbec* i etniku *Bošnjaci*:

Subichieuich
*Zoillus de Vrsulino*⁴⁵
Ioannem de Scherbeç
Bosgnachi

i varijanta s dvostrukim *ss*, za koju primjećujemo da se javlja pred palatalnim vokalima *i*, *e*. Primjeri su toponim *Višegrad* i antroponim *Varikaša*:

*data in Vissegrad*⁴⁶
*Paulus de Varicassis, natus Stani*⁴⁷
Paulus Stani de Varicassis,⁴⁸

dok su u pisanju antroponima *Martinoš* potvrđene obje grafije:

*Martinussius de Butovann*⁴⁹
*Martinussius de Butouano*⁵⁰
alius Martinusius predictus.⁵¹

U Lučićevu i Frauenbergerovu rukopisu potvrđena je grafija s dvostrukim *ss* u antroponimu *Martinussius*, dok je u tiskanim izdanjima potvrđena nesigurnost u pisanju. U hrvatskim su izvorima potvrđeni primjeri u kojem se za *š* piše *ti* (*Benetie*) uzevši u obzir da Romani izgovaraju hrvatsko *š* kao *s* te ga zamjenjuju sa *c* i pišu prema latinskoj etimologiji sa

45 „Zoilu Uršulin“, II, 14, 261.; fol. 64v

46 „dano u Višegradu“, II, 2, 207.; fol 47r

47 „Pavao Varikaša sin Stanov“, II, 6, 231.; fol. 54v.

48 II, 18, 283.; fol. 74v

49 „Martinusije Butovan“, I, 4, 129.; fol. 08r

50 I, 7, 139.; 13r

51 „drugi već prije rečeni Martinusije“, I, 7, 141; fol. 13v

*t*⁵², te *sc* (*Dusciza*)⁵³ koje nalazimo i za palatalni frikativ *ž* (*Drasce*).⁵⁴ I danas postoji paralelizam između *c* i *č*, *s* i *š* u našim primorskim dijalektima: gdje se ne razlikuju *c* i *č*, ne razlikuje se ni *s* i *š*.

DENTALNI FRIKATIV /z/

Grafija za dentalni frikativ /z/ u *Opsadi* nije dosljedno provedena. Potvrđen je grafem *z* u antroponimu Zoilo:

*Zoillus de Vrsulino*⁵⁵
*illius proditoris Zoilli*⁵⁶

zatim *c* u antroponimu Zadulini:

*Michael de Cedulinis*⁵⁷

te *s* u antroponimu Zluradi:

*Andream de Sloradis*⁵⁸
*Andreas viti de Sloradis*⁵⁹
*nobilem virum Bartholomeum Petri de Sloradis*⁶⁰
Bartholus Petri de Sloradis.⁶¹

Frauenberger bilježi antroponim *Zoilo* s jednostrukim *l* (*Zoilus de Vrsulino*, II, 14). Vatikanski rukopis, Lučićevo i Schwandtnerovo izdanje u imenskoj formuli *Paulus de Varicassis, natus Stani* (II, 6) umjesto antroponima *Paulus* bilježe *Palas*, kod Frauenbergera je izostavljeno *natus Stani*, dok je u tiskanim izdanjima umjesto *Stani* napisano *Mari*. U

52 Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, 239.

53 Perić, „Neke jezične osobitosti djela «Historia Salonitana»“, 101.

54 Isto, 101.

55 „Zoilo Uršulin“, II, 14, 261.; fol. 64v

56 II, 14, 263.; fol. 65v

57 „Mihovil Zadulin“, II, 18, 283.; fol. 74v

58 „Andrija Vitov Zlorad“, I, 19, 175.; fol. 28v

59 II, 6, 231.; fol. 54v

60 „Bartul Petrov Zlorad“, I, 10, 151.; fol. 17r

61 II, 18, 283.; fol. 74v

imenskoj formuli *Paulus Stani de Varicassis* (II, 18) vatikanski rukopis i tiskana izdanja umjesto *Stani* bilježe *Stassi*. Frauenbergerov rukopis bilježi *Buttouane* umjesto *Butouann* (I, 4). U ortografiji autor ne pokazuje razlikovanje *s* i *š* jer i za *s* upotrebljava jednostruko: *Suadcich, Vladislaua*⁶², *Spas*⁶³, *Ostrouicam, Ostrouice, Scardona, Scardonam, Slauonię*⁶⁴ ili dvostruko *ss*: *Clissa, Clissam*. Lučićevo i Schwandtnerovo izdanje umjesto *Sloradis* (I, 10) bilježe oblik *Storadis*. U hrvatskim izvorima za *z* bilježimo još grafije *zz* (*Cozzinzani*) i *c* (*Cdedrugo*).⁶⁵

PALATALNI NAZAL /ń/ I PALATALNI FRIKATIV /l/

U *Opsadi* je za palatalni nazal /ń/ dosljedno provedena talijanska grafija *gn*. Primjeri su prezimena *Grubonja* i *Fanfonia* te etnik Bošnjaci:

*paulus de Grubogna*⁶⁶
*Paulum de Grubogna*⁶⁷
*Cerne de Fanfogna*⁶⁸
*Ene de Fanfognis*⁶⁹
*Cerne de Fanfogna*⁷⁰
Bosgnachi,

dok je za palatalni frikativ /l/ potvrđena uobičajena grafija *l* i to u toponimu *Brgačelj vrh*:

in loco vocato Briacel Verh.

62 I, 3, 121., 123. i 125.; fol. 04v, 05r i 06r

63 I, 3, 123.; fol. 05r

64 I, 3, 121.; fol. 04v

65 Skok, *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, 239.

66 „Pavao Grubonja“, I, 17, 167.; fol. 25r

67 II, 2, 207.; fol. 46r.

68 I, 17, 167.; fol. 25r.

69 II, 2, 207.; fol. 46r.

70 II, 7, 231.; fol. 54v.

Grafija *gn* prilagođena je fonetskom sustavu talijanskoga jezika, dok onu s *ni* (npr. *Dobronia*)⁷¹ i *n* (npr. *Dobrona*,⁷² *Petrana*)⁷³ imamo potvrđenu u drugim hrvatskim izvorima. *Lj* se piše jednostrukim *l*.

SLOGOTVORNA LIKVIDA /r/

U *Opsadi* su za slogotvornu likvidu /r/ potvrđeni primjeri s pisanjem *er* u toponimu *Brgačelj vrh* i antroponimu *Škrbec*, te *or* u toponimu *Krbava*:

er *Briacel Verh*

Scherbec

or *filiorum comitis Curiati de Corbauia*.⁷⁴

Lučićev rukopis i izdanje te Schwandtenerovo izdanje bilježe oblik *Varh*.

ZAKLJUČAK

Iz analize malobrojnih primjera antroponima i toponima s hrvatskim fonemima, koji se navode u zagrebačkome rukopisu kao najstarijoj potvrdi nepostojećega i pretpostavljenoga arhetipa djela *Obsidio Iadrensis*, zaključujemo da je dosljedno provedena grafija *ch* za dentalpalatalnu afrikatu /č/ i *gn* za palatalni nazal /ñ/ koju poznaju Apenin i Galija, dok ostali hrvatski fonemi još uvijek nemaju dosljedno utvrđenu grafiju i nalazimo različite varijante pisanja istoga fonema. Utjecaj romanskih grafija uobičajenih na Apeninu vidljiv je u pisanju *c* ispred palatalnih vokala *i*, *e* za dentalnu afrikatu /č/, iako se autor ne drži dosljedno pravila. Za određene se glasove grafije preklapaju pa se tako grafijom *c* bilježe glasovi /c/, /č/ i /k/, zatim grafijom *s* glasovi /s/, /š/, /z/, grafijom *ss* glasovi /s/ i /š/, grafijom *ch* glasovi /č/, /k/ i /c/ (za glas /č/ potvrđena je grafija *chie*), grafijom *z* glasovi

71 Skok., *Pojave vulgarno-latinskoga jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije*, 101.

72 Isto, 240.

73 Perić, „Neke jezične osobitosti djela «Historia Salonitana»“, 101.

74 „sinova kneza Kurjaka iz Krbave“, I, 3, 125.; fol. 5v

/z/ i /c/ te grafijom *t* glasovi /t/, /k/ i /č/. Razlikuju se glasovi /ć/ i /č/, dok se ne razlikuju /c/ i /č/ te paralelno s tim /s/, /š/ kako je, prema Skokovu istraživanju, bilo uobičajeno na ovome području. Daljnje istraživanje osobitosti u pisanju hrvatskih fonema moglo bi pomoći u rješavanju pitanja vremena nastanka zagrebačkoga rukopisa kao najstarijega prijepisa teksta, koje je neodvojivo od središnjega pitanja u dosadašnjem znanstvenom istraživanju ovoga djela, a to je pitanje autorstva *Opsade*.

Croatian phonemes in *Obsidio Iadrensis*

The paper studies the Croatian phonemes present in *Obsidio Iadrensis*, the work of an anonymous author on the Venetian siege of Zadar in 1345/46, considered one of the most valuable sources for the understanding of Croatian 14th century history and one of the few, but one of the finest works of the Croatian Pre-Renaissance period. The research was conducted on a manuscript kept in Zagreb and dated 1532 as the oldest preserved confirmation of a non-existent and presumed archetype, along with the consultation of the Vatican (17th century) and Frauenberger's (18th century) transcripts, as well as Lučić's (1666) and Schwandter's (1747) printed edition. The results confirm that Croatian phonemes present in the rare examples of anthroponyms and toponyms mentioned in *The Siege* for the most part don't follow consistently the applied orthography so several phonemes appear in several orthographies, while some of the orthographies of different phonemes overlap. The orthography *ch* for the alveolo-palatal affricate /č/ and *gn* for the palatal nasal /ń/, known in the Apennine and the Gaul, are consistent. The influence of Romance orthography common in the Apennines is visible also in the writing of *c* in front of front vowels *i*, *e* for the dental affricate /č/, although the author isn't consistent in following that rule. The sounds /c/, /č/ and /k/ are written as *c*, the sounds /s/, /š/, /z/ are written as *s*, while sounds /s/ and /š/ as *ss*, *ch* is for the sounds /č/, /k/ and /c/ (the sound /č/ has been confirmed to be written as *chi*), /z/ and /c/ are written as *z* and /t/, /k/ and /č/ are written as *t*. There is a difference between the sounds /c/ and /č/, but there is none between /c/ and /č/, and analogously, between /s/, /š/, as it was usual for this territory, according to Skok's research. Further studies of the peculiarities in writing Croatian phonemes could be helpful in dating the Zagreb manuscript, which is inseparable from the central question posed by scientific researches conducted so far, that is the question of the authorship of *The Siege*.

Key words: Croatian phonemes, Late Middle Ages, *Obsidio Iadrensis*, medieval Zadar

Karin Sabadin

*Fakulteta za humanistične študije, Univerza na Primorskem
karin.sabadin@gmail.com*

Public Media and the Construction of Community

Abstract

The purpose of the article is to define the impact that public media have on the construction of community. The term community will be defined by different researchers who argue that any kind of community is based on consensus. We can find it in family ties, it can be related to a specific place or a state of mind as Ferdinand Tönnies wrote in *Community and Society* (1887), but the base for all communities is ratio and the language we use. Benedict Anderson has explained in *Imagined Communities* (1983) the impact that comes from the use of common language and common reading of newspapers and novels. Mass media are crucial in the process of the constitution of the public; as Anderson said, they play an important role in the constitution of national community as well. The article will underline the importance of public media today when communication channels have changed and the public media need to find a way to remain multicultural, multiethnic and respectful to all citizens in the community.

Keywords: community, society, nation, national identity, minority, mass media, public service media

The reflections of the concept of community have been recorded since antiquity. Plato and Aristotle contributed with their approaches in *Republic* (ca. 360 B. C.), *Nicomachean Ethics* and *The Politics*. Plato's ethics differs from Aristotle's in his relationship to the community, where he assigns a specific place in the community to everyone. Let each do what he is called to do: „Citizens, we shall say to them in our tale, you are brothers, yet God has framed you differently. Some of you have the power of command, and in the composition of these he has mingled gold, wherefore also they have the greatest honour; others he has made of silver, to be auxiliaries; others again who are to be husbandmen and craftsmen he has composed of brass and iron; and the species will generally be preserved in the children.“¹

If the country was to be protected by an iron or copper guard, it would fail: „Such is the tale; is there any possibility of making our citizens believe in it?“² Plato also touches on the question of truth and lies through the formation of tale: „Then if anyone at all is to have the privilege of lying, the rulers of the State should be the persons; and they, in their dealings either with enemies or with their own citizens, may be allowed to lie for the public good.“³ Plato shows who has the right to establish the tale of common justice, a utility that can also be false when there is a need for it within the state itself, in this case the *polis*, but also outside of it when it comes to an external enemy. Aristotle defines the question of the common good differently from Plato, the tale of justice benefits the rulers, and they create consensus on the basis of the tale of natural order.

Creating a tale is one of the most important emphases of Plato's philosophy, to which we'll return later on while discussing the construction of community throughout public. Plato writes that the tale is co-created by artists, poets, narrators as they spread knowledge about the community: „That such things are or are not to be said about men is a question which we cannot determine until we have discovered what justice is, and how naturally advantageous to the possessor, whether he seems to be just or

1 Plato, *The Republic*, London 2017., 228.

2 Idem, 229.

3 Idem, 164-165.

not.“⁴ Plato points out that consensus is important while creating the tale of justice through which the tale of an ideal state for those who are governing is consolidated and people are following it.

Aristotle challenges his teacher Plato in a famous chapter discussing Plato’s Form of the Good, while admitting that the inquiry is an uphill one, since the Forms have been admitted by friends of our own. Insisting that different subjects of inquiry have different starting points and require different kinds of approach, Aristotle dismisses a so-called universal good, or ‘Form’ or ‘Idea’ of good, introduced in Plato’s Republic as the foundation of the goodness and even of the being of all else. He regards it both as an impossible concept and as anyway irrelevant to ethics, which is a study of the human good.⁵

Some other political philosophers (Popper, Rancière) also disagreed with Plato, seeing this as the greatest problem of his political philosophy – the highest ethical ideal is to do what belongs to the place that belongs to you in society by nature, which is part of the tale created by the state, but in reality the state is here so that the elite can rule.

Aristotle establishes ethics as an independent scientific or philosophical discipline, first asking himself about the purpose: „Every art and every inquiry, and similarly every action and choice, is thought to aim at some good; and for this reason the good has rightly been declared to be that at which all things aim.“⁶ While emphasizing the need to pursue the final purpose, he also calls it ‘good’ or ‘the highest good’. Most influential for him is political science, as it determines what forms of science should be cultivated in society, which skills should be learned by citizens and to what extent, it is superior to strategy, economy, public speaking, science and, above all, it determines by laws what to do, what to avoid.

If everyone agrees that happiness is the highest good, its essence must be discovered. We will know this when we discover what a human task is; for Aristotle human good turns out to be activity of soul exhibiting virtue, and if there are more than one virtue, it is the activity in accordance

4 Idem, 173.

5 Aristotle, *Nicomachean Ethics*. New York 2009., ix.

6 Idem, 3.

with the best and most complete. Virtue is a medium measure, but if we want to express ourselves about its value and importance, we can say that it is the culmination of everything. We acquire virtues by engaging in something. „This is confirmed by what happens in states; for legislators make the citizens good by forming habits in them, and this is the wish of every legislator, and those who do not effect it miss their mark, and it is in this that a good constitution differs from a bad one.“⁷ For in every community there is thought to be some form of justice, and friendship too; at least men address their fellow voyagers and fellow soldiers as friends, and also those associated with them in any other kind of community. And the extent of their association is the extent of their friendship, as it is the extent to which justice exists between them.

As Aristotle assumes, all forms of community are like parts of the political community. Some communities seem to arise for the sake of pleasure. But all these seem to fall under the political community; for it aims not at present advantage but at what is advantageous for life as a whole. All this only reinforces the impression that any such community is only a part of the state community; and such partial communities correspond only to partial forms of friendship, concludes Aristotle, who acknowledges the three basic forms of government, and just as many forgeries as some kind of offspring of these forms, which is discussed in more detail: „A state is an association of similar persons whose aim is the best life possible. What is best is happiness, and to be happy is an active exercise of virtue and a complete employment of it. It so happens that some can get a share of happiness, while others can get little or none. Here then we clearly have the reason for the existence of different kinds and varieties of states and the plurality of constitutions. Different sets of people seek their happiness in different ways and by different means, and so make for themselves different lives and different constitutions.“⁸

As Robert Hassan and Thomas Sutherland point out in *Philosophy of Media: Ideas and Innovations from Socrates to Social Media* (2017), in

7 Idem, 23.

8 Idem, 413.

Plato's time, Greece was not a unified country; it was a set of culturally, politically and geographically disparate city-states that, while problems and debates in media shared a common tongue, did not have any kind of unified national identity. It was only really in the nineteenth century that the modern concept of the nation-state – as a sovereign state defined not by its rulers at any one particular time but by a common set of customs, practices and beliefs united in a single identity – first arose.

One of the most important contributors to this nascent nationalism was Jean Jacques Rousseau. Like Immanuel Kant, Rousseau is torn between the rational thought of the Enlightenment and the sense that this rationalism alienates humanity from its most basic virtues. Rousseau follows the British philosophers Thomas Hobbes and John Locke in advocating the model of a social contract; in his conception, a person in the natural state is completely free, at least in the physical activity, but has little capacity for reasoning and intellectual activity in general. These circumstances constitute the social contract which involves the total alienation of each associate, together with all of his rights, to the entire community; freedom is enabled under such an arrangement because each person places their power in common under the supreme direction of the general will, that is, each person forfeits the same rights and imposes the same restrictions upon all others in order to gain the same benefits.

Plato's thought continues within a long line of philosophers who privilege the spoken word over written language, presuming the former to be correspondent to the interiority of thought, and the latter a dead, alienated exteriority. Jean-Jacques Rousseau, whose political writings had an enormous impact upon the French Revolution and modern political thought as a whole, argues that writing, which would seem to crystallize language, is precisely what alters it. It changes not the words but the spirit, substituting exactitude for expressiveness. In his opinion, feelings are expressed in speaking, ideas in writing.

In this time the idea of nations rises throughout Europe, especially in the period when Ferdinand Tönnies (*Community and Society*, 1887) has explained that consensus or „common will“ as key to community and also formation of communication. Tönnies makes an important distinction

between Community and Society. „The relationship itself, and the social bond that stems from it, may be conceived either as having real organic life, and that is the essence of *Community [Gemeinschaft]*; or else as a purely mechanical construction, existing in the mind, and that is what we think of as *Society [Gesellschaft]*:“⁹ Community means life in the public sphere, in the outside world. In society we are united from the moment of our birth with our own folk for better or for worse. But ordinary human ‘Society’ we understand simply as individuals living alongside but independently of one another. *Community [Gemeinschaft]* is old, *Society [Gesellschaft]* is new, both as an entity and as a term. Community means genuine, enduring life together, whereas Society is a transient and superficial thing. *Gemeinschaft* must be understood as a living organism in its own right, while *Gesellschaft* is a mechanical aggregate and artefact. „Reciprocal binding sentiment as the peculiar will of a community is what we shall call *mutual understanding* or consensus. This is the special social force and fellow feeling that holds people together as members of a whole.“¹⁰ In *Gemeinschaft*, people stay together in spite of everything that separates them while in *Gesellschaft*, they remain separate in spite of everything that unites them. As a result, there are no activities resulting from any predetermined unity. „The concurrence of wills in every act of exchange – if we think of exchange as a societal act – is called a *contract*. It is the result of two divergent individual wills intersecting at one *point*.“¹¹ Wills and spheres of interest of multitude of individuals interact with each other in different ways, yet they remain independent of one another and lacking in deep intimacy. A general picture now emerges of what may be called „Civil Society“ or „Society“ based on general commercial exchange.

Every country can, of course, become a trading area of this kind; the larger the area the more perfectly it becomes a country of *Gesellschaft*, because trade can take place more freely and generally, and the more likely it is that the pure laws of the market will take over, and other qualities which relate men and things to each other will be lost. The trading area eventually becomes concentrated in one single dominant market, the global

9 Ferdinand Tönnies, *Community and Society*, Cambridge 2001., 38-39.

10 Idem, 32-33.

11 Idem, 58.

market, on which all other markets depend. „On the basis of this distinction we have two diametrically opposed systems of law: one in which people are related to each other as natural members of a whole, and one in which as individuals they are entirely independent of one another and enter into relationships only of their own free will.“¹²

The forms of such will can be classified within a *Gemeinschaft* – in the individual through *faith*, and in the group through *religious practice*; within a *Gesellschaft* – in the individual through *dogma* or *theory*, and in the wider group through popular belief or *public opinion*. „These are influences which do not assert themselves through human physical force, nor through external things (such as money), but simply through thought and imagination, which are intended to influence people through their mental activities.“¹³ Religion therefore ranks above the commonwealth, and public opinion above the state. Tönnies considers (and later Benedict Anderson emphasized it) the meaning and dimensions of the printed word: „The ‘press’ is the true instrument or ‘organ’ of public opinion, a weapon or tool in the hands of all who know how to use it and needs must do so. It has universal power as a dreaded critic of events and changes in the condition of Society. It is comparable with and in some respects superior to the material power which states can wield through their armies, exchequers and official bureaucracies.“¹⁴

Benedict Anderson (*Imagined Communities*, 1983 and later expanded editions) follows Aristotle and Tönnies in the analyses of the meaning of fraternity and comradeship. In his work, nation „is imagined as a *community*, regardless of the actual inequality and exploitation that may prevail in each, the nation is always conceived as a deep, horizontal comradeship. Ultimately is this fraternity that makes it possible, over the past two centuries, for so many millions of people, not so much to kill, as willingly to die for such limited imaginings.“¹⁵ Anderson argues that the

12 Idem, 187.

13 Idem, 239.

14 Idem, 242.

15 Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New York 1991., 7.

consciousness of nationality is in fact the most universally valid value of political life today: „My point of departure is that nationality, or, as one might prefer to put it in view of that world’s multiple significations, nationness, as well as nationalism, are cultural artefacts of a particular kind.“¹⁶ In order to understand them properly, it is necessary to study how they formed and how their meanings changed over time and why they require such deep emotional legitimation today.

Anderson explains the formation of imaginary communities as we know them today with the help of the cultural roots of nations. He describes how and on the basis of which camaraderie and brotherhood the communities are formed: „[...] in Western Europe the eighteenth century marks not only the dawn of the age of nationalism but the dusk of religious modes of thought.“¹⁷ The two relevant cultural systems, *religious community* and the *dynastic realm*, were taken-for-granted frames of reference, very much as nationality is today.

The decline of these interlinked certainties, first in Western Europe and then elsewhere, coincided with economic change, social and scientific discoveries, and the development of communications constituted a divide between cosmology and history. „Nothing perhaps more precipitated this search, nor made it more fruitful, than print-capitalism, which made it possible for rapidly growing numbers of people to think about themselves, and to relate themselves to others, in profoundly new ways.“¹⁸ Since the development of print-as-commodity is the key to the generation of wholly new ideas of simultaneity, we come to the point where communities of the ‘horizontal-secular, traverse-time’ type become possible. A community that is built on horizontal ties and is secular in nature and understands time in a new way, independent of space, adopts the notion of nation. Anderson argues that capitalism and, within it, publishing played a key role in this. „While it is essential to keep in mind the idea of fatality, in the sense of a *general* condition of irremediable linguistic diversity, it would be a mistake to equate this fatality with that common element in nationalist ideologies

16 Idem, 4.

17 Idem, 11.

18 Idem, 36.

which stresses the primordial fatality of *particular* languages and their association with *particular* territorial units. The essential thing is the *interplay* between fatality, technology and capitalism. In pre-print Europe, and, of course, elsewhere in the world, the diversity of spoken languages, those languages that for their speakers were (and are) warp and woof of their lives, was immense; so immense, indeed, that had print-capitalism sought to exploit each potential oral vernacular market, it would remain a capitalism of pretty proportions. But these varied idiolects were capable of being assembled, within definite limits, into print languages far fewer in number. The very arbitrariness of any system of signs for sounds facilitated the assembling process.¹⁹

The importance of print-languages laid the basis for national consciousnesses, they created unified fields of exchange and communication below and above the vernaculars, who might find it difficult or even impossible to understand one another's conversation, become capable of comprehending one another via print and paper. In the process, they gradually become aware of the hundreds of thousands, even millions, of people in their particular language-field, and at the same time that only those hundreds of thousands, or millions, belong together: „These fellow-readers, to whom they were connected through print, formed, in the secular particular, visible invisibility, the embryo of the nationally imagined community.“²⁰ Print-capitalism gave a new fixity to language, which in the long run helped to build the image of antiquity so central to the subjective idea of the nation and it has created languages-of-power of a kind, different from the older administrative vernaculars.

The convergence of capitalism and print technology on the fatal diversity of human language created the possibility of a new form of imagined community, the modern nation. Yet, it is obvious that while today almost all modern self-conceived nations – and also nation-states – have ‘national print-languages’, many of them have these languages in common, and in others only a tiny fraction of the population ‘uses’ the

19 Idem, 43.

20 Idem, 44.

national language in conversation or on paper. „In other words, the concrete formation of contemporary nation-states is by no means isomorphic with the determinate reach of particular print-languages.“²¹

Anderson explains that the consciousness of nationality, just like nationalism, is a cultural artifact of a special kind. He understands the nation as an imaginary political community – it is conceived both as internally built and as sovereign. It is conceived because even the members of the smallest nation do not know all their fellow members, do not meet all of them or hear about them – and yet each of them has in mind the idea of connection to the community.

The mass media is one of the key pillars of the community as Anderson and Tönnies already analysed. Through the development of the media, different terms have come into use for them; Thomas Babington Macaulay called them the fourth branch of government, Thomas Carlyle the seventh force and Serge Halimi the new watch dogs, and the question of their role continues in the 21st century as new communication channels of information and public formation emerge under the influence of technological change.

The functioning of the public media can be explained by the history of the BBC. James Curran and Jean Seaton sum it up in *Power without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain* (1988): according to the first director general of the BBC, Lord John Reith, the BBC should be a cathedral of national spirit; with its educational role in a broader sense, it also includes culture. If at the time of the creation of the public media there was a certain consensus about their role, today the question arises whether such a consensus still exists. In contrast to the United Kingdom, the United States, where the media is supposed to be financed mainly from advertising and not from subscriptions, as the British model provides, which is explained in detail by Asa Briggs and Peter Burke in *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet* (2002). This does not mean that there were no attempts to establish public media and shape public policy, which was destroyed by lobbyists in the 1920s,

21 Idem, 46.

as Robert McChesney sums up in *Telecommunications, Mass Media, and Democracy* (1993).

According to Briggs and Burke, public media is supposed to act as a counterweight to the concentration of private ownership, to provide nationwide coverage or accessibility and thus prevent the fragmentation of audiences. While the private media are not committed to the public interest, the consensus on the operation of the public media in each individual country is formed in the policy area and depends on the political struggles of a given time. As Zygmund Bauman in *Liquid Modernity* (2000) writes, now „public“ no longer colonizes „private“, but vice versa: private colonizes public space and persecutes everything that cannot be fully used for private purposes. Due to the preference for the role of private media and the market, which offers the public what is economically sustainable and what the public wants to watch, listen, read, public media often have a paternalistic approach, according to which they shape and address their audience. They offer content that may not be the most appealing as entertainment, but helps to understand the world we live in. To understand the importance of the new millennium public media, the question remains whether the digitization of content, which has provided many new opportunities to address audiences (new communication channels), has solved old content problems; do programs, first radio and later television, also offer a wider selection of content or more of the same? This question arises from the writing of Michael Bhaskar in *Curation: The Power of Selection in the World of Excess* (2016). The question is how public media contribute to the formation and coexistence of communities, with a special focus on minority communities, multiculturalism, multiethnicity, fluidity and participation.

If at the time of creation of the public media there was a certain consensus about their role, today the question arises whether such a consensus still exists. In the classical understanding of the media (Anderson, 1991; Briggs and Burke, 2002), the mass media not only served the public but also constituted it, according to Anderson all the way to the formation of a national community. „Television and other mass media spread images all over the world and these images, like all images, are not just images: they bring ideas, values, opinions, messages. Messages are often implicit,

unconscious,“ explains Lawrence M. Friedman in *The Horizontal Society*.²² We can assume that it is not unimportant what kind of ideas, images, values, opinions and messages are spread through media all over the world.

The idea of public opinion has been recorded since antiquity and today it seems more important and alive than ever before. As Tönnies assumed, mass media shapes the public opinion all over the globe as far as the world has become connected in many new ways, especially because of the importance of the international market and its exchange. On one side we have private communication companies gaining terrain in the world media market with the aim of profit and empowering their owners, on the other side there is the need to address individuals as citizens and not as consumers, with all the respect for their linguistic, cultural, ethnic or other specifics. „Public television can play an essential role in safeguarding a pluralist society and meeting its cultural and social needs and it is therefore at the centre of the democratic system. Through its mass reach and influence public broadcasting has the capacity both to enrich people’s lives as individuals and improve the quality of life in society,“ states Petros Iosifidis in *Public Television in the Digital Era: Technological Challenges and New Strategies for Europe*.²³

Public media today are often seen as struggling against the private media sector and losing its focus – to serve the public or the ‘public good’ as Plato and Aristotle called it. The convergence of different communication sectors, the development of the Internet and online service, has created new market structures, as well as new roles for the owners of communications companies. This has resulted in concentration of capital and control of information flow in an even smaller number of multinational conglomerates. All these factors have had a great influence on public broadcasting and most of them are in the process of developing new strategies to strengthen the public services even though they have to calculate different internal (readiness, respond to the digital era, programming policy, new technologies) and external factors (history,

22 Lawrence M. Friedman, *The Horizontal Society*, New Haven – London 1991., 70.

23 Petros Iosifidis, *Public Television in the Digital Era: Technological Challenges and New Strategies for Europe*, London – New York 2007., 5.

tradition, language, culture, political climate, economic situation, size of the market, the regulatory framework). Doing so it seems that the public service broadcasting (PSB) nowadays has an even more important role than it has had in the past, when the policy orientations at national level are reinforced and provoked by the European institutions – most importantly the European Commission, as analysed by Karen Donders.²⁴ Free access and participation in public life are still one of the most evident remarks also according to UNESCO's definition in the *Public service broadcasting: a best practices sourcebook* (2005).²⁵ Especially in developing countries, it promotes access to education and culture, developing knowledge, and fostering interactions among citizens, as stated in the 'Approved Programme and budget, 2004-2005' materials of the 32nd session of UNESCO General Conference, 2003: „UNESCO has been committed to supporting and promoting public broadcasting as well as preservation of its contents which serve the interests of people as citizens rather than as consumers, by reaching all populations and specific groups and thereby contributing to social inclusion and strengthening of civil society. UNESCO's strategy 'seeks to enhance the role of public broadcasting as a unique service providing universal access to information and knowledge through quality and diverse content reflecting the needs, concerns and expectations of the various target audiences.'“²⁶

Political, technological and economic environments vary in every nation, and different PSB have taken different shapes and followed different models. The regulatory systems that exist across Europe have different variations, but still, there are few common obligations like contribution to pluralism and cultural diversity, editorial independence and accountability, serving the needs of an increasingly multi-cultural society.

„It is important to note that PSB models have been developed essentially due to the inherent weaknesses of the two dominant broadcasting systems — the state-controlled broadcasting model and the profit-oriented commercial model. [...] This vision of the role and importance of public

24 Karen Donders, *Public Service Media and Policy in Europe*, London – New York 2012.

25 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000141584> (28. XI. 2020)

26 *Idem*, 13.

broadcasting required a public organization at the service of citizens, culture and democracy.²⁷

For public broadcasting service (PSB) the only *raison d'être* is to serve the public as much as the public interest: „PSB is broadcasting made for the public and financed and controlled by the public. It is neither commercial nor state-owned. It is free from political interference and pressure from commercial forces. Through PSB, citizens are informed, educated, and also entertained. When guaranteed with pluralism, programming diversity, editorial independence, appropriate funding, accountability and transparency, public service broadcasting can serve as a cornerstone of democracy.“²⁸

Finally, ties between individuals were based on ratio since the establishment of community; in the first place, we can find them in the relationship between father and son, but they are an important anchor when we discuss relations in society, too. Plato and Aristotle as well as Tönnies later on explain the importance of contracts within society, admitted by the common will or consensus. Can we maintain the natural order as Plato suggested, but in accordance with democracy, multiculturalism, understanding and supporting each other regardless of our position in society? Policy and legal frameworks sustain the common will and democracy also through public media policies. The more they correspond to the needs of citizens, the more they enrich individuals, nations and the society as a whole and the cultural exchange between different groups, including minorities. Public media is one of the greatest instruments of democracy that enables the coexistence and collaboration of various communities, minorities, enhances fluidity, respect and participation. Public service media must be a service of the public, and for the public.

It looks like societies nowadays need a new consensus regarding their needs and while looking for that, we are also redefining the importance of public media in order to maintain and improve democracy, society, common will and the public interest. Nevertheless, the process goes also

27 Ibidem.

28 <http://www.unesco.org/new/en/communication-and-information/media-development/public-service-broadcasting/> (28. XI. 2020)

the other way around: at the same time, we have to preserve the level of democratic values which were established through decades, otherwise the legal instruments (constitutions, regulatory frameworks) will no longer chase the diversity of cultures, multiethnicity, fluidity and participation with the aim to enable people to think together independently. Public media and democracy are on duty for the public.

Javni mediji i oblikovanje zajednice

U članku se analizira utjecaj javnih medija na izgradnju zajednice. Razumijevanje pojma zajednice prvi su put uz pomoć filozofije iznijeli Platon i Aristotel, a kasnije Rousseau i drugi mislioci koji tvrde da se bilo koja vrsta zajednice temelji na konsenzusu. Možemo je pronaći u obiteljskim vezama, može biti povezana s određenim mjestom ili stanjem duha, kao što je Ferdinand Tönnies napisao u *Zajednici i društvu* (*Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1887.), ali osnova svih zajednica su međusobni odnos i jezik kojim se koristimo. U knjizi *Nacija: zamišljena zajednica* (*Imagined Communities*, 1983.) Benedict Anderson objasnio je utjecaj koji je imala upotreba zajedničkoga jezika i rašireno čitanje novina i romana. Od svoga nastanka masovni mediji bili su presudni u procesu oblikovanja javnosti; kao što je rekao Anderson, oni igraju važnu ulogu i pri oblikovanju nacionalne zajednice. Članak naglašava važnost javnih medija danas, kada su se komunikacijski kanali izmijenili pa javni mediji moraju pronaći način da ostanu multikulturalni, multietnički, uz poštovanje svih članova zajednice. Da bi se shvatila važnost javnih medija u novome tisućljeću, ostaje pitanje je li digitalizacija sadržaja, koja je pružila mnogo novih prilika za obraćanje publici (novi komunikacijski kanali), riješila stare probleme sa sadržajem; nude li programi, prvo radio, a poslije i televizija, širi izbor sadržaja ili više jednakih? U zaključku, članak donosi kratki uvid u pitanja regulacije medija i zakonodavstva da bi se naglasila važnost medijske prisutnosti u multikulturalnome društvu.

Ključne riječi: zajednica, društvo, nacija, nacionalni identitet, manjina, masovni mediji, javni servisi

Lovre Božina

lovre.bozina@pu.t-com.hr

Marin Beroš

*Područni centar Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Puli
marin.beros@gmail.com*

Novac kao čimbenik nacionalnoga identiteta i monetarne suverenosti

Izvadak

Od svoje pojave države ne predstavljaju samo teritorijalno ograničena područja već su i zajedničko mjesto koje na različite načine ujedinjuje puk koji u njima živi, pa se prirodno i poistovjećuje s državom. Takvo samoodređenje naravno ne može postojati bez simbola koji su zajednički svim državama, npr. zastave, himne i nacionalne valute. Ovaj rad će svoju pozornost posvetiti novcu, koji obavljajući svoje funkcije nerijetko prelazi državne granice pa već u ulozi sredstva plaćanja predstavlja dobroga ili lošega ambasadora države i njezine kulture. Uostalom, novčanice država nose slike bitne za nacionalnu kulturu i povijest te time na neki način predstavljaju i spremišta kolektivne nacionalne memorije i promiču nacionalnu svijest naroda kroz epohe. Danas društvene pojave poput globalizacije mijenjaju i odnose pojedinaca prema nacionalnim valutama. Valute nakon dugo vremena gube svoju povezanost s nacionalnom državom, što

posebno dolazi do izražaja s pojavom kriptovaluta s kojima se briše bilo kakav oblik povezanosti s teritorijem. Bismo li taj novac (ako to uistinu jest) mogli nazvati prvom kozmopolitskom valutom? I, ako je to uistinu tako, kakav to povratni učinak ima na identitete nas, njegovih korisnika?

.....
Ključne riječi: novac, kozmopolitizam, globalizacija, nacionalni identitet, monetarni suverenitet, kriptovalute

UVOD

Novac ne pripada samo ekonomskoj i pravnoj znanosti. Povijest novca navodi nas da ga vrednujemo kroz multidisciplinarnu analizu u kojoj valja uzeti u obzir da se radi o kulturnoj pojavi koja se često od drugih kulturnih pojava nije razlikovala po tome „što jest“ već po tome kako „služi“ svojoj svrsi. Novac nije samo ekonomski objekt, kako ga često tretiraju političari, ali i mnogi ekonomisti i pravnici, već prije svega izraz vrijednosti društva. Od počela novca do njegova suvremenoga odvajanja od svakoga društvenog odnosa, novac je i simbol političke i ekonomske suverenosti. Preko novca pojedinac potvrđuje pripadnost određenom društvu odnosno državi. A države nisu samo ograničena područja već zajedničko mjesto na kojem je puno toga što ujedinjuje puk koji u njima živi. Zato se prirodno novac i poistovjećuje s državom. Takvo samoodređenje naravno ne može postojati bez simbola od kojih su neki zajednički svim državama, npr. zastave, himne i nacionalne valute.

Nacionalni je identitet kroz povijest srastao s poviješću novca kao monetarnoga fenomena koji čvrsto veže pojedince u nacionalnu cjelinu omeđenu državnim granicama. Ta nacionalna cjelina povezanosti pojedinaca, novca i države ne odbacuje ideju kozmopolitizma o povezanosti među ljudima koja ide preko i iznad lokalnih granica.

Suvremeni novac pratitelj je novije društvene pojave, tzv. globalizacijskoga imperijalizma čije su posljedice proizvele vrtloge na tržištima rada, financija, moralne i etičke vrtloge o kojima će vrijeme koje dolazi biti primjerenije glede zaključaka o općem blagostanju, globalnome upravljanju, euru, suvremenome imperiju i kozmopolitizmu.¹ U suvremenome globalnom upravljanju ideje kozmopolitizma i imperija snažno su povezane s monetarnim integriranjem u kojem financijska regulacija pokušava obuzdati vihor ekonomskih kriza koje nailaze u ciklusima.²

1 Temeljni problem suvremene globalističke politike svodi se na to kako pomiriti razlike između života koji želi živjeti običan puk i sustava političke moći koji im nije sklon dati toliko slobode izbora. Vidi: Jure Vujić, *Geopolitika multipolarnog svijeta - Razumjeti svijet XXI. stoljeća*, Zagreb 2015.

2 Marta Božina Beroš, *Agencies in European Banking – A Critical Perspective*, London 2018.

MONETARNA I EKONOMSKA POLITIKA I POVJERENJE U NOVAC

Povijest i suvremene ekonomske analize potvrđuju stav J. K. Galbraitha koji je zapisao da „povijest novca pruža nam mnoge pouke ili je barem, ako se samo potrudimo, možemo natjerati da nas mnogo nauči. Zapravo je zaista vrlo malo vjerojatno da postoji bilo kakav način na koji bismo o novcu saznali i naučili išta što bi imalo trajnu vrijednost“.³ Ono što trajno ostaje činjenicom glede povijesti novca jest da se u sustavu djelomičnoga pokriva količine novca u optjecaju, povjerenje u novac, a time i sustav plaćanja, temelji na trajnosti pravnih pravila, preduvjeta stabilnosti monetarnoga sustava.⁴ Središnja banka različitim mjerama monetarne politike nastoji očuvati integritet sustava plaćanja u granicama ekonomske politike. Intervencija u ekonomskoj stvarnosti podrazumijeva razumijevanje djelovanja ekonomske politike kao svjesnoga utjecaja na ekonomiju preko politike cijena, fiskalne politike, monetarne politike i politike tečaja. Time je određena i uloga političke vlasti glede upravljanja ekonomskom politikom, odnosno konkretizacije mjera ekonomske politike. Zato je monetarna politika i u suvremenoj stvarnosti aktualna glede globalnih tijekova i stvaranja „kozmpolitskog“ osjećaja u suvremenome svijetu.

Može li danas djelovanje monetarne politike središnje banke ugroziti integritet sustava plaćanja? Potvrдна iskustva o tome postoje jer monetarna moć i stabilnost monetarnoga sustava ovise o uvjerenosti vjerovnika, a to su svi oni koji u monetarnome obliku drže svoju imovinu. Valja im u krizama vratiti povjerenje u novac, mjerama koje nisu samo ekonomske i pravne naravi. Stabilnost monetarnoga sustava oslonjena je na racionalnost u ponašanju poslovnih banaka i individualno prihvaćanje držanja imovine u novcu poslovnih banaka. Potencijalna je nestabilnost sustava velika.

Razina sustavnoga rizika dobar je indikator kako novac obavlja društvenu ulogu, otkrivajući i to kako njegovo povećanje izaziva decentralizaciju privatnih interesa na štetu društvenih interesa i nužnost

3 John Kenneth Galbraight, *Novac*, Zagreb 1978., 13.

4 O monetarnoj problematici više: Lovre Božina, *Monetarna ekonomija*, Pula 2012.

uplitanja središnje banke u aktivnosti suvremene ekonomije da bi se održalo povjerenje u novac te očuvao osjećaj pripadnosti kolektivitetu. A kolektivni odnosi i vrijednosti čine ukupni individualni odnosi i njihove subjektivne vrijednosti. Vertikalna i horizontalna podjela rada povezuje pojedince snagom međuovisnosti u njihovim odnosima. Kolektivitet čine odnosi uspostavljeni tržišnom podjelom rada, a integracija pojedinaca u kolektivitet očituje se kroz financijske dugove i potraživanja, odnosno obveze isplate duga i pravo naplate potraživanja. A dugovi se, u krajnjem, isplaćuju u novcu središnje banke koja, kao institucija općega interesa, svojim monetarnim oblikom isplaćuje sve privatne dugove u domaćem sustavu plaćanja s jedinstvenim monetarnim pravilima. S toga motrišta povjerenje u novac središnje banke i/ili novac poslovnih banaka podrazumijeva vjerovanje da i svi drugi u društvu vjeruju i prihvaćaju jednaka pravila monetarnoga sustava i sustava plaćanja. S te strane povjerenje u novac ne potvrđuje se samo ekonomskim ponašanjem već je isto artikulacija djelovanja strukture društvene međuovisnosti pojedinaca. Zato se fenomen novca može cjelovito analizirati samo s interdisciplinarnoga motrišta.

Novac omogućava ekonomsku racionalnost zahvaljujući kvantitativnom izražavanju individualnih interesa i njihova društvenoga vrednovanja. Na taj način novac održava autonomiju i slobodu pojedinca u društvu. Imajući povjerenje pojedinca, novac obavlja različite funkcije na korist njegovim imateljima i društvu, istodobno iskazujući pritom odnos društva prema pojedincu, i obratno. A taj odnos u vezi je s kolektivnim vjerovanjem u ista monetarna pravila i sustav plaćanja. Snaga te vjere jačala je s razvojem društva, a time i opadala nužnost uporabe punovrijednoga novca u društvenim odnosima.

Vjera pojedinaca u društvene norme toliko je s vremenom osnažena da su danas dovoljni simboli da bi održavali kolektivne vrijednosti društva. Simboli suvremenoga novca prenose na novac atribut suvereniteta što mu daje legitimnost kroz vjerovanje ekonomskih čimbenika da novac otklanja sustavan rizik i kao nominalno sidro kvantitativno izražava društveno uspostavljene odnose. U tome je važna uloga središnje banke i njezine monetarne politike.

Kako je glede toga npr. s eurom? Otkud njemu atribut suvereniteta i legitimnosti? Pronaći odgovor na takvo pitanje važno je tim više ako se zna da su povjerenje u monetarna pravila i autonomija monetarne politike to širi što je novac više legitiman. Povjerenje u novac i autonomija središnje banke u trajnoj su vezi. Veće povjerenje u novac daje veću autonomiju središnjoj banci glede njezine politike.

Kako je s monetarnom suverenošću? Monetarna suverenost pridržavanjem pravnih normi jamči vjerovanje pojedinaca u društvene vrijednosti simbolički iskazane u novcu. Ali to ne znači da je monetarna suverenost podređena političkoj suverenosti. Politička je suverenost vezana uz prostor nacije i omeđena vanjskim granicama temelj razvijanja osjećaja pripadnosti pojedinca naciji. S unutarnje strane vanjskih granica nacionalnoga kolektiva granice pravnih normi kojima su regulirani društveni odnosi. Te norme temelje se na legitimnosti vjerovanja u nacionalni suverenitet. Monetarna norma, kao jedna od takvih normi, utemeljuje sustav plaćanja kao sustav apstraktnih pravila koja jamče univerzalnost novca, ali i štite vjerovanje pojedinaca u ekonomski i nacionalni suverenitet. Kako legitimnost novca podrazumijeva vjerovanje pojedinaca da novac otklanja sustavan rizik i kao nominalno sidro kvantitativno izražava društvene odnose, to se monetarna suverenost ne može poistovjetiti s političkom suverenošću, kako se to nerijetko pokušava, npr. u Europskoj uniji.

Univerzalnost novca tijekom povijesti pravilom je konvertibilnosti banknota u monetarno zlato kod središnje banke učinila novac internacionalnim. Nacionalne središnje banke pridržavale su se međunarodnih monetarnih pravila glede pokrića banknota zlatom pa se može govoriti o međunarodnome nominalnom sidru, pri čemu je monetarna norma formalizirana pravilom konvertibilnosti. Univerzalni povijesni zlatni monetarni poredak, namećući se regulaciji nacionalnih valuta koje su se povezale kao sastavnice svjetskoga novca, ne znači da se tada moglo govoriti i o jedinstvenoj monetarnoj politici. Središnjim bankama nije bila potrebna politička suglasnost za autonomiju djelovanja jer je automatizam zlatne konvertibilnosti jamčio stabilnost novca i sustava plaćanja, ali i supremaciju monetarnih jedinica pojedinih država. Taj je sustav odgovarao konkretnim ekonomskim i društvenim prilikama u kojima se definirala i

politička moć te legitimnost novca. U tadašnjem ekonomskom svijetu legitimnost je novca bila svedena na njegovu instrumentalnu ulogu podrške socijalnim težnjama izraženim u nacionalnim ekonomskim politikama. A ekonomske politike usmjerene prema izabranim ciljevima bile su određujuće za konačne ciljeve monetarne politike. Kako su izabrani ciljevi ekonomske politike bili različiti u pojedinim ekonomijama, to su i njihove monetarne politike imale različite ciljeve unatoč međunarodnom zlatnom standardu.

Autonomija država glede izbora ciljeva i mjera monetarne politike vodila je u konfliktne ekonomske odnose među državama pa je slijedom toga bilo nužno ustrojstvo međunarodne monetarne institucije kojoj nije cilj ustrojstvo univerzalnoga monetarnog načela i preko njega ograničenje autonomije nacionalnih politika već povećanje učinkovitosti nacionalnih ekonomskih politika kroz uvođenje univerzalnih pravila u međunarodnim financijskim transakcijama. Tako su utemeljena počela „politizacije“ novca, odnosno podvrgavanje monetarnoga političkom suverenitetu kroz međunarodnu monetarnu normu u vidu formalnoga kvantitativnog sidra (standardna cijena zlata u različitim valutama), kadroga održavati stabilnost međunarodnih dugova i međunarodnih plaćanja. Unatoč tomu kvantitativno sidro nije spriječilo rast međunarodnih dugova koji su nastajali dominacijom političkoga nad monetarnim suverenitetom u pojedinim državama pa je rješavanje dužničke krize otvorilo pitanje neovisnosti središnjih banaka (institucionalno sidro) kao univerzalnoga međunarodnoga monetarnog načela.

Neovisnost središnje banke, *de iure* i *de facto*, svodi se na pitanje legitimnosti monetarne vlasti, naglašavajući značaj vjerovanja u izvor monetarnoga suvereniteta. Ta simbolička moć vjerovanja u novac središnje banke čini novac temeljnom normom preko koje se izražavaju odnosi između pojedinca i društva. U tome konceptu središnja je banka institucija koja jamči pravednost tih odnosa pa je takva temelj demokracije i integriteta svakoga društva.

Što su u tome pogledu izmijenile monetarne integracije? Kako je novac kolektivno, društveno načelo prepoznatljivo u obliku pravila sustava plaćanja, to suvremene ekonomske integracije kroz povezivanje

nacionalnih ekonomskih sustava uspostavljaju preduvjete za integraciju monetarnih suvereniteta, pri čemu neovisne nacionalne središnje banke nužno imaju međusobno usklađene koncepcije glede odvajanja monetarne od nacionalne politike. Neovisnost središnjih banaka u monetarnim integracijama institucionalni je oblik njihove monetarne legitimnosti i potpora univerzalnosti „zajedničkoga“ novca na razini ekonomskih integracija.

GLOBALIZACIJA, KOZMOPOLITIZAM I NOVAC

Svijet u kojem živimo ubrzano se mijenja. Zapravo, ta „ubrzana mijena“ koju poznamo pod imenom globalizacija u 2020. je godini najsilovitije pokazala svoju snagu – samo nekoliko povezanih avionskih letova bilo je dovoljno da bi veći dio našega svijeta ostao zaključan u svojim domovima. Ako je prije postojala sumnja, jedan je virus svojim djelovanjem vrlo jasno pokazao kako smo svi u ovo novo doba *superpovezani*. No, iako imamo više nego jasan osjet globalizacije, znači li to da uistinu i poznamo tu pojavu?

Svakako trebamo spomenuti da se pojam globalizacija zapravo često rabi kao sinonim za nekoliko, ne uvijek nužno povezanih, društvenih pojava koje utječu na smanjivanje našega svijeta – od ekonomske globalizacije, preko političke i kulturne, sve do tehnološke. Ovaj je rad svoj fokus usmjerio prema ekonomskoj globalizaciji, koja je od navedenih pojava svakako i najuočljivija. Zapravo, njezina je prisutnost tolika da se danas pod pojmom globalizacija najčešće smatra upravo ovaj njezin oblik koji podrazumijeva ekonomsku liberalizaciju, odnosno širenje politike slobodnoga tržišta na svjetsku razinu. Premda se globalizacija teoretski počinje značajnije proučavati u osamdesetim godinama prošloga stoljeća, za što je najviše zaslužan sociolog Roland Robertson⁵ koji nudi i jednu od prvih definicija, sama ekonomska globalizacija nije nova pojava. Uistinu,

5 Roland Robertson, „Globalizacija kao problem“, u: *Globalizacija*, Anđelko Milardović (ur.), Osijek – Zagreb – Split 1999.

njezin prapočetak mogli bismo pronaći u učenjima Adama Smitha⁶ koji je zagovarao slobodnu trgovinu u odnosu na tada prevladavajući merkantilizam kao sredstvo za poboljšanje dobrobiti i bogatstva vlastite zemlje. Kada u 19. stoljeću Marx i Engels⁷ uočavaju tendenciju kapitala da prekoračuje i krši nacionalne granice, naravno na štetu radničke klase, ekonomska globalizacija već je u punome zamahu. Danas, nema kutka na zemaljskoj kugli koji nije povezan financijskim tokovima.

Ovaj je rad unutar tih globalnih ekonomskih procesa svoju pozornost usmjerio prema novcu i njegovim suvremenim transformacijama, s posebnim osvrtom na pitanja utjecaja novca na razvitak nacionalnoga identiteta, te s njim povezane nacionalne suverenosti. Odnosno, ima li transformacija novca iz nacionalne valute u nadnacionalnu, te možda i globalnu, utjecaja na naše grupne (nacionalne) identitete, a ako ima, mogu li se promjene time nastale okarakterizirati kao pozitivne ili negativne?

Da bismo odgovorili na barem neka od tih pitanja, krenimo s jednom početnom definicijom novca – on je kulturna, društvena i ekonomska pojava, bez koje bi se u ekonomiji trošilo puno više vremena na kupovine i prodaje, što bi pak izazvalo povećanje troškova razmjene. Dakle, svrha je novca kao općega posrednika u razmjeni održavati razmjenu uz što manji trošak, te istodobno omogućiti tijek specijalizacije. U samoj toj svrsi leži uzrok evolucije svih monetarnih oblika, od stvarnoga pa sve do fiducijarnoga novca.

Također, bitna je odlika novca da on proizlazi iz političkoga suvereniteta i legitimiteta političkoga poretka uređenoga pravnim propisima društvene zajednice. Pojava prvih primjeraka kovanoga novca povezana je s pojavom pisma te posljedičnim nastankom prvih propisa i kodeksa, stoga se može reći kako je usko povezana s počecima pozitivnoga prava. Novac predstavlja znak priznanja unutar zajednice, on je simbol hijerarhijskoga poretka, moći prenesene s države na narod, te je kao takav izraz suvereniteta i legitimiteta. Baš iz tih razloga naveli smo da se novac predstavlja kao jedan od osnovnih nacionalnih simbola poput himne ili zastave, a koji su zajednički svim danas postojećim državama. Obavljajući svoje funkcije,

6 Adam Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, Zagreb 2007.

7 Karl Marx – Friedrich Engels, *Komunistički manifest*, Zagreb 1998.

novac nerijetko prelazi državne granice pa već u ulozi sredstva plaćanja predstavlja „veleposlanika“ države i njezine kulture. Uostalom, novčanice država nose prikaze važne za njezinu nacionalnu kulturu i povijest, te time na neki način predstavljaju i spremišta kolektivne nacionalne memorije i promiču nacionalnu svijest naroda kroz epohe.

Danas se tijekom globalizacije i njezini procesi različito reflektiraju na pojedine nacionalne države, što uvelike ovisi o veličini i ekonomskome položaju tih istih država. Često se na tu činjenicu zaboravlja pa se za praktična rješenja u malim nacionalnim državama javljaju surogati rješenja korištenih u velikim državnim tvorevinama, što pak dovodi do toga da mnoga mala valutna područja vide budućnost svoga gospodarskog i širega društvenog prosperiteta u regionalnim ili globalnim monetarnim integracijama. Te monetarne integracije, pak, potiču identitetna pitanja jer valute nakon dugo vremena gube svoju povezanost s nacionalnom državom. Ova pojava pak dolazi do svoga ekstrema nastankom kriptovaluta s kojima se briše bilo kakav oblik povezanosti s teritorijem. Bismo li zbog toga svojstva tu vrstu digitalnih valuta mogli nazvati prvim kozmopolitskim valutama? Te, ako je to uistinu tako, kakav to povratni učinak ima na identitete nas, njihovih potencijalnih korisnika koji još uvijek živimo u svijetu organiziranom prema sustavu nacionalnih država?

Također, trebali bismo se upitati što se u takvim globalizacijskim okolnostima događa s monetarnom suverenosti? Monetarna suverenost pridržavanjem pravnih normi jamči vjerovanje pojedinaca u društvene vrijednosti koje su simbolički iskazane u novcu. Ali to ne znači da je monetarna suverenost podređena političkoj suverenosti. Suvremena politička suverenost vezana uz prostor nacije i omeđena vanjskim granicama predstavlja temelj na kojem se razvija osjećaj pripadnosti pojedinca naciji. S unutarnje strane zemljopisnih granica nacionalnoga kolektiva nalaze se granice pravnih normi kojima su regulirani društveni odnosi i te norme temelje se na legitimnosti vjerovanja u nacionalni suverenitet. Monetarna norma, kao jedna od normi, utemeljuje sustav plaćanja kao sustav apstraktnih pravila koja jamče univerzalnost novca, ali i štite vjerovanje pojedinaca u ekonomski i nacionalni suverenitet. Kako legitimnost novca podrazumijeva vjerovanje pojedinaca da novac otklanja sustavan rizik i

kao nominalno sidro kvantitativno izražava društvene odnose, to se ona ne može poistovjetiti s političkom suverenošću, kako se to nerijetko pokušava.

Suvremeni novac tako predstavlja hijerarhijsku vezu s višim autoritetom, ali jamči i jednakost svima tijekom njegove uporabe. S toga motrišta središnja banka definira monetarnu politiku, imajući u vidu da novac nije uputno tretirati kao odvojeno, osamostaljeno područje društvenoga djelovanja već kao društvenu vezu u vertikalnome i horizontalnome smislu. Neovisnost se središnje banke stoga svodi na pitanje legitimnosti monetarne vlasti, naglašavajući značaj vjerovanja u izvor monetarnoga suvereniteta. Ta simbolička moć vjerovanja u novac središnje banke čini novac temeljnom normom preko koje se izražavaju odnosi između pojedinca i društva. U tom je konceptu središnja banka institucija koja jamči pravednost tih odnosa pa kao takva predstavlja temelj demokracije i integriteta svakoga društva. Međutim, sloboda i neovisnost u suvremenome svijetu, kao i tijekom povijesti, imaju različite forme i razlikuju se u državama diljem svijeta. Demokracija ne podrazumijeva nužno jednakost individualnih sloboda i razina suverenosti u različitim državama svijeta, kao ni jednakost vrednovanja prosperiteta pučanstva. Razlike su očekivane s obzirom na nacionalnu povijest, tradicije, financijske strukture i pravno okruženje. Može se zato i kazati da je suvremeni tijek monetarnih integracija samo jedan od mogućih načina odricanja nacionalne monetarne suverenosti s ciljem stjecanja različitih drugih prednosti glede individualnih sloboda.

Kako je novac kolektivno, društveno načelo prepoznatljivo u obliku pravila sustava plaćanja, suvremene ekonomske integracije kroz povezivanje nacionalnih ekonomskih sustava uspostavljaju preduvjete za integraciju monetarnih suvereniteta, pri čemu neovisne nacionalne središnje banke imaju međusobno usklađene koncepcije u vezi s odvajanjem monetarne od nacionalne politike. Neovisnost središnjih banaka u monetarnim integracijama institucionalni je oblik njihove monetarne legitimnosti. No, to ne otkriva zašto su neki danas toliko skloni napuštanju monetarne suverenosti. Što se iza toga krije? Je li to puka posljedica razvoja slobodnoga tržišta na globalnoj razini ili je cilj brisanje nacionalnih granica, a s time i kulturnih i drugih posebnosti naroda? Je li „zajednički novac“ cilj ili sredstvo u suvremenome globalizacijskom tijeku?

Hoće li postupnim „zamućivanjem“ nacionalnih identiteta te monetarnim, ekonomskim i političkim integracijama svijet postati bolji, humaniji ili pak sasvim suprotno, biti brutalniji, sebičniji, bez osjećaja za patnje drugih?

Vratimo se malo na već spomenuti kozmopolitizam, koji upravo zagovara „zamućivanje“, odnosno prekoračivanje nacionalnih granica i s njima povezanih identiteta. Sam je kozmopolitizam u nekoliko posljednjih desetljeća postao omiljeni koncept suvremenoga liberalizma, koji ga čak i rabi za izradu idealnoga institucijskog nacrt globalnoga društva. Kozmopolitizam otjelovljen u ideji globalne demokracije zagovara slabljenje, ali ne i ukidanje država već se predlažu mjere poput jačanja uloge transnacionalnih institucija (u čemu prednjače autori poput Daniele Archibugija⁸ i Davida Helda⁹). No, tu leži i problem jer su već postojeće međunarodne financijske institucije potpuno posvećene dominantnoj neoliberalnoj ideologiji te su nametnule pakete mjera slabije razvijenim zemljama koje uključuju striktnu fiskalnu kontrolu, monetarnu kontrolu, neometani tijek kapitala, privatizaciju, deregulaciju i neograničenu otvorenost prema zapadnjačkim investicijama. Sve je to naravno prikazano kao nužnost, kao dio odrastanja čovječanstva, koje će u konačnici zahvaljujući ekonomskim i tehnološkim procesima biti ujedinjeno u blagostanju.

Kao što je vidljivo iz razloženog, suvremeni je kozmopolitizam diskurs koji sebe voli predstavljati kao srednji, bolji put, između podivljale ekonomske globalizacije i reakcionarnoga nacionalizma. Zapravo, čini se da kako snaga ekonomije zapadnih zemalja opada, one se sve više pozivaju na kozmopolitizam i njegove tekovine. Znači li to da kozmopolitizam danas nije ništa više nego neki oblik „soft powera“ kojim se pokušava produžiti život zalazećem imperiju? Ipak, ne bismo smjeli prihvatiti taj cinični pogled na kozmopolitizam, iako bismo ga svakako trebali biti svjesni, kao što Craig Calhoun opominje: „Kozmopolitizam nije odgovoran za imperij ili kapitalizam ili fašizam ili komunizam, ali ne predstavlja niti dovoljnu obranu.“¹⁰

8 Daniele Archibugi, *The Global Commonwealth of Citizens – Toward Cosmopolitan Democracy*, Princeton – Oxford 2008.

9 David Held, *Global Covenant - The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*, Cambridge 2004.

10 Craig Calhoun, „The Class Consciousness of Frequent Travelers: Toward a Critique of Actually

Međutim, je li bivanje građaninom svijeta, kozmopolitom, zbilja nešto čemu pojedinac može ili bi uistinu trebao težiti? Treba svakako spomenuti da u suvremenoj ideji kozmopolitizma, u kojoj su pomiješani etički, kulturni i politički pogledi, nema ekvivalenta ekonomskom kozmopolitizmu, odnosno zagovaranju globalnoga slobodnog tržišta, koje je postojalo na početku modernoga doba, možda upravo zato što je ekonomski kozmopolitizam (za razliku od ostalih vidova kozmopolitizma) svoje ciljeve i ostvario. Prije tri desetljeća, kada je komunizam došao svom kraju na dobrom dijelu zemaljske kugle, činilo se da svijet ulazi u novu povijesnu fazu. S raspadom Sovjetskoga Saveza, te s tim povezanim krajem hladnog rata, nagoviješteni se „kraj povijesti“ nije dogodio, ali izmjena bipolarne u unipolarnu strukturu svjetske politike dala je nadu da bi globalizirani svijet mogao uistinu, na neki način, biti miroljubiv i demokratičan. Na nesreću, iako je ta nada inspirirala vrlo značajan broj akademskih rasprava o globalnoj demokraciji i oživjela interes za antičku ideju kozmopolitizma, „real-politika“ nešto je sasvim drugo te se rascjep među njima počeo vrlo brzo pokazivati.

Kako je kapitalizam imao „odriješene ruke“ za organizaciju svjetskoga poretka, globalni je kapitalizam odbacio svoje ranije moralne pretenzije povezane s državnom odgovornošću i vratio se prijašnjoj, skoro u potpunosti nereguliranoj formi. Kriptovalute, odnosno privatno izdane digitalne valute predstavljaju samo još jedan put u tu nereguliranu divljinu jer njihovu vrijednost ne garantira nikakva država i njezina monetarna institucija te, naravno, uopće ne posjeduju materijalni oblik. Iako se ovo može činiti kozmopolitskim (ili pak anarhističkim) snom, jer kriptovalute posjeduju određene prednosti poput lake dostupnosti svojim korisnicima, neposrednosti plaćanja ili pak povećanu privatnost uz očuvanje financijske sigurnosti, one same nisu općeprihvaćene kao sljedeći stupanj u evoluciji novca.

Naime, lako je uočiti da je njihova velika slabost to što su privatno izdane digitalne valute nedovoljno osmišljene s pravnoga stajališta. One se ne mogu smatrati valutom ili zakonskim sredstvom plaćanja jer im nedostaje potpora državnoga tijela koje bi potaknulo širu cirkulaciju,

Existing Cosmopolitanism“, u: *Debating Cosmopolitanism*, Archibugi (ur.), Verso 2003., 106.

a osim toga, nedostaje im zakonska osnova koja bi omogućila obvezno prihvaćanje unutar neke jurisdikcije. Zbog te svoje pravne „nedorečenosti“ one posjeduju potencijal da posluže kao sredstvo za nezakonite aktivnosti.

Međutim, loša osmišljenost ili pravne nedorečenosti nisu glavni razlog zbog čega je niz centralnih banaka nacionalnih država (te nadnacionalna, Europska središnja banka) odlučio „ublažiti“ poremećaje nastale privatno izdanim digitalnim valutama izdavanjem vlastite, od centralne banke odobrene digitalne valute. Glavni je razlog taj da privatno izdane digitalne valute, odnosno kriptovalute u prvome redu pokušavaju dekonstruirati tradicionalni odnos države i novca, ili drugim riječima, tradicionalni proces stvaranja novca, što predstavlja izazov provođenju monetarne i prudencijalne politike, odnosno dviju ključnih politika središnje banke.¹¹

No, ako ova reakcija središnjih banaka ne bi bila uspješna te privatno izdan digitalni novac postane primarno sredstvo plaćanja u budućnosti, kako bi se to odrazilo na naše osjećaje simbolične povezanosti s nacionalnim? Bi li nestanak valute postupno doveo do simboličkoga brisanja nacionalnih granica? Ako bismo doveli situaciju do apsurdna, može li nas uistinu kriptovaluta poput *bitcoina* pretvoriti u kozmopolite? Kako bismo se približili odgovoru, treba skrenuti pozornost na naše shvaćanje o oblikovanju osobnih identiteta, koji su u globalizacijsko doba suočeni s cijelim novim nizom izazova.

Kako Kwame Anthony Appiah u *Ethics of Identity* navodi, postoje dva suprotstavljena pogleda o oblikovanju naših individualnih identiteta.¹² Prvi svoje korijene ima u razdoblju romantizma i njegova bit leži u potrazi, odnosno u pronalaženju vlastitoga smisla života koji nas jednostavno čeka da bi bio pronađen. Ovaj pogled nazivamo autentičnošću, odnosno bivanjem vjernim onom što već jesi. Drugi je pogled egzistencijalistički, koji pak u skladu sa Sartreovom sintagmom „egzistencija prethodi esenciji“ tvrdi da sebe moramo osmisliti ni iz čega. Appiah oba ova pogleda naziva netočnima, autentični pogled negira kreativnost pojedinaca u oblikovanju

11 Božina Beroš, „Sovereign Digital Currencies: Central Banking of the Future or Echoes from the Past?“, *IANUS Diritto e Finanza*, 19 (2019.), 333-342.

12 Kwame Anthony Appiah, *The Ethics of Identity*, Princeton 2007.

vlastitih identiteta, dok drugi pogled ide u sasvim drugu krajnost, on poriče sve osim kreativnosti.

Ali, neovisno o načinu njegova oblikovanja naš identitet nikad nije jednostran. On ima svoju individualnu i kolektivnu komponentu, a uz njih postoji i, kao što Bhikhu Parekh u *Novoj politici identiteta* tvrdi, univerzalna, općeljudska komponenta.¹³ Ove tri komponente pojedinačeva identiteta čine osobni identitet koji je jedinstven pojedincu; društveni identitet, koji vezuje pojedinca za određene etničke, vjerske, kulturne i druge slične zajednice; te općeljudski identitet koji ga vezuje uz sve ljude. Sve su ove komponente isprepletene i nerazdvojive unutar ukupnoga identiteta pojedinca. Za kozmopolitizam o kojem promišljamo kao o potencijalnoj posljedici (premda izuzetno malo vjerojatnoj) uvođenja privatno izdanih digitalnih valuta, prva i treća komponenta ne predstavljaju problem, dok druga, odnosno društveni identiteti, predstavlja polje sukoba. Ako su društveni identiteti i povezivanje putem njih prenaplašeni, kao u slučaju šovinizma i nacionalizma, onda oni onemogućavaju identificiranje na trećoj razini, općeljudskoj.

ZAKLJUČAK

Uzevši u obzir navedeno, može li se reći da su nacionalne valute još jedna brana kozmopolitskoj identifikaciji, odnosno gledano s druge strane, vode li odustajanje od monetarne suverenosti i razvoj nadnacionalnih valuta (što uključuje i digitalne valute obje vrste) u drugome smjeru? Iz naše sadašnje pozicije teško je dati odlučan odgovor. Praksa vezana uz euro i Europsku uniju zasad nam na to pitanje odgovara negativno – monetarna unija ne vodi do brisanja nacionalnih identiteta. Jednako tako, treba biti svjestan kako identiteti i identitetne povezanosti ne nastaju preko noći nego se razvijaju kroz generacije. O tome svjedoči povijest gotovoga i depozitnoga novca. Što se tiče digitalnih valuta, komercijalna upotreba kriptovaluta među općim stanovništvom trenutno je relativno mala u odnosu na

13 Bhikhu Parekh, *Nova politika identiteta – politička načela za međuovisni svijet*, Zagreb 2008.

njegovu upotrebu među špekulantima koji zarađuju na njihovoj cjenovnoj nestabilnosti. Premda bi špekulanti čak i mogli početi razvijati emocionalni odgovor i poistovjećivati se s kriptovalutama, oni srećom još uvijek ne čine većinu svjetskoga stanovništva. No, ne treba zanemariti činjenicu da je globalni kapitalizam odbacio svoje ranije moralne pretenzije povezane s državnom odgovornošću i vratio se prijašnjoj, virtualno nereguliranoj formi. U takvim prilikama međunarodne financijske institucije, potpuno posvećene dominantnoj neoliberalnoj ideologiji, nametnule su mjere manje razvijenim zemljama (fiskalnu kontrolu, monetarnu kontrolu, neometani tijek kapitala, privatizaciju, deregulaciju i neograničenu otvorenost prema zapadnjačkim investicijama) smatrajući ih dijelom odrastanja čovječanstva, koje će u konačnici, zahvaljujući ekonomskim i tehnološkim procesima, biti ujedinjeno u humanome blagostanju. A da je ta „priča“ daleko od stvarnosti, nerijetko potvrđuje i ekonomska i monetarna integracija u Europi. Ipak, u potpunosti odbaciti ideju o povezanosti među ljudima koja zbog ekonomskih problema ide preko i iznad lokalnih granica čini se pogrešnim.

Money as a factor in national identity and monetary sovereignty

States have always represented more than just territories limited by borders; they have also represented a common good that binds the people who live in them in a variety of ways, allowing them to naturally identify with the state. Of course, such identification is impossible without symbols that are shared by all states, such as the flag, the anthem, and the national currency. This paper will focus on money, which, in the form of national currencies, frequently crosses state borders while performing its tasks, and already serves as a good or bad ambassador of the state and its culture in the position of a mean of payment. After all, banknotes contain images significant to national culture and history, serving as repositories of collective national memory and promoting people's national awareness across the epochs. Individual views regarding national currencies are changing in our modern society as a result of social phenomena such as globalization. After a long time, currencies are losing their connection with the nation-state, as evidenced by the creation of cryptocurrencies, which remove any ties to the territory. Could we call that type of money the first cosmopolitan currency (assuming that's what it is)? And, assuming that is the case, what impact will this move have on our identities as its users?

Keywords: money, cosmopolitanism, globalization, national identity, monetary sovereignty, cryptocurrencies

Autori

dr. sc. **Jelena Barić**

Ugostiteljska škola Opatija

doc. dr. sc. **Marin Beroš**

Područni centar Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Puli

red. prof. u trajnom zvanju **Lovre Božina**

mr. sc. **Dolores Butić**

Sveučilište u Zadru, Centar za strane jezike

prof. em. dr. sc. **Antoni Cetnarowicz**

Uniwersytet Jagielloński, Krakow

doc. dr. sc. **Martina Damiani**

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku

dr. sc. **Barbara Đurasović**

Libertas međunarodno sveučilište

doc. dr. sc. **Fabrizio Fioretti**

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku

doc. dr. sc. **Teodora Fonović Cvijanović**

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

izv. prof. dr. sc. **Ivana Paula Gortan-Carlin**

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Ahmet Kalajdžić, novinar

Dubrovački vjesnik i Slobodna Dalmacija

dr. sc. **Željko Klaić**, u mirovini

Amer Maslo, stručni suradnik
Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu

prof. dr. sc. **Zdravko Matić**
Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, Odsjek za vojnu povijest

izv. prof. dr. sc. **Ivan Milotić**
Pravni fakultet u Zagrebu

Dijana Muškardin, prof. hrvatskoga jezika i povijesti
Srednja škola Mate Blažine Labin

doc. dr. sc. **Barbara Riman**
Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana

izv. prof. dr. sc. **Kristina Riman**
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Karin Sabadin, assistant
Fakulteta za humanistične studije, Univerza na Primorskem

Damir Stručić, stručni suradnik
Hrvatsko vojno učilište „Dr. Franjo Tuđman“, Odsjek za vojnu povijest

red. prof. dr. sc. **Nevio Šetić**
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za povijest

izv. prof. dr. sc. **Sandra Tamaro**
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za talijanistiku

dr. sc. **Stipan Trogrlić**, znanstveni savjetnik u miru

doc. dr. sc. **Maja Verdonik**
Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet

Olja Višković, prof.
Narodni muzej Labin

doc. dr. sc. **Vanessa Vitković Marčeta**
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku

doc. dr. sc. **Tihomir Zovko**
Sveučilište u Mostaru, Fakultet prirodoslovno-matematičkih i odgojnih znanosti

dr. sc. **Salvator Žitko**, u mirovini

Publikacija nije
namjenjena prodaji

ISBN 978-953-377-027-7

9 789533 77027 7